

Doktori (PhD) értekezés

**Katyń lengyel és magyar visszhangja
1943–1989**

Mester Attila
Debreceni Egyetem
BTK
2015

Katyn lengyel és magyar visszhangja

1943–1989

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
a Történelemtudományok tudományágban.

Írta: Mester Attila okleveles történész

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának
Történelem programja keretében

Témavezető:.....

Dr. Barta Róbert
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 2015.

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2015.

"Én Mester Attila teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el."

Debrecen, 2015.

.....
Mester Attila

Tartalomjegyzék

1. Bevezető	7
1.1. Közelítés	7
1.2. A kutatás céljai és módszertana	9
1.3. Historiográfia	14
2. Eseménytörténeti bevezető - a katyáni mészárlás története	19
2.1. 1939 - Lengyelország szétzúzása	20
2.2. Tiszti hadifogolytáborok	22
2.3. Tömeggyilkosság - tervek és megvalósítás	24
2.4. A hiányzó tiszték nyomában	30
2.5. A tömegsírok felfedezése	32
3. Katyń lengyel és magyar fogadtatás- és hatástörténete a második világháborúban	34
3.1. Katyń a háborús lengyel sajtóban és közvéleményben	34
3.1.1. A német propaganda reményei és lehetőségei Katyń kapcsán	35
3.1.2. A német propagandagépezet kiépülése és működése	37
3.1.3. Első próbálkozás a hitelesítésre - lengyel bizottságok	44
3.1.4. A katyáni mészárlás hírének bejelentése Lengyelországban	46
3.1.5. A propaganda-hadjárat kiterjesztése	48
3.1.6. Lengyelek a német propaganda "szolgálatában"	51
3.1.7. Kommunista-, zsidó- és lengyelelленesség a katyáni propagandában	52
3.1.8. A lengyel ellenállás és sajtója	56
3.1.9. A katyáni mészárlás a "nemzeti ellenállás" sajtójában	61
3.1.10. A lengyel kommunisták véleménye	64
3.1.11. Szembenállás a földalatti mozgalmak között	66
3.1.12. A katyáni ügy hitelessége a lengyelországi közvélemény előtt	68
3.1.13. Kísérletek a Katyńnal kapcsolatos német propaganda hitelesítésére	70
3.1.14. Katyń és a lengyel emigráció	73
3.1.15. A londoni lengyel kormány információi és helyzete	75
3.1.16. A szovjet álláspont megerősödése	78
3.1.17. A "Katyń-szindróma"	81
3.2. A katyáni ügy és Magyarország, 1943–1945	85
3.2.1. A magyar tömegtájékoztatás a szűkülő sajtószabadság idején	85
3.2.2. A katyáni mészárlás - szenzáció a magyar sajtóban	90
3.2.3. Tömeggyilkosság képekben - Katyń képen, filmen, plakáton	95

3.2.4. A Katyń-szindróma magyarországi megjelenése	98
3.2.5. Katyń és a Magyarországon élő lengyelek	102
3.2.6. A Nemzetközi Orvosbizottság létrehozása	104
3.2.7. Dr. Orsós Ferenc - a szakember	106
3.2.8. A tömegsírok törvényszéki orvostani vizsgálata	112
3.2.9. Orsós professzor szakvéleményének fogadtatása	115
4. Katyń megítélése Lengyelországban és Magyarországon, 1945–1989	122
4.1. Katyń és a Bierut-rendszer, 1945–1956	122
4.1.1. A Roman Martini-féle vizsgálat	124
4.1.2. A Madden-bizottság és az "Igazság Katyńról"	127
4.1.3. A cenzúra kiépülése	132
4.1.4. A kommunista véleményterror áldozatai	134
4.1.5. Támadások az egyház ellen	139
4.1.6. Az egyéni tiltakozás formái	141
4.1.7. Földalatti mozgalmak	145
4.1.8. A cenzúra megszilárdulása	148
4.2. Katyń témája a Rákosi-korszakban, 1945–1956	153
4.2.1. A tanúk "eltüntetése" - a Wallenberg-ügy	154
4.2.2. Orsós professzor háború utáni megítélése	159
4.2.3. Orsós Ferenc - áldozat vagy háborús bűnös?	165
4.2.4. Katyńról magyarul - sajtó, cenzúra és a magyar emigráció	173
4.2.5. Katyń és a kommunizmus magyar áldozatai	179
4.3. A Lengyel Népköztársaság és a katyíni ügy, 1956–1989	185
4.3.1. Cenzúra és történelemhamisítás	187
4.3.2. Ellenszegülők, tiltakozók, vértanúk	194
4.3.3. Az ellenzék szervezetei - a KOR-tól a Solidarnośćig	202
4.3.4. Emlékhelyek, megemlékezések, a Komitet Katyński	209
4.3.5. A Katyń Intézet (Instytut Katyński)	216
4.3.6. Katyń és a "drugi obieg"	223
4.3.7. A katyíni hazugság végleges bukása	229
4.4. Katyń magyar emlékezete, 1956–1989	237
4.4.1. Elnyomás, cenzúra és sajtópolitika 1956 után	238
4.4.2. Katyń a hivatalos szakirodalomban	240
4.4.3. Katyń és a magyar szamizdat	245
4.4.4. Tiltakozási formák itthon és emigrációban	251

4.4.5. Katyń a szabad Magyarországon - rövid kitekintés	255
5. Összegzés	259
6. Felhasznált források és irodalom	267

1. Bevezető

1.1. Közelítés

Minden nemzetnek megvannak a maga nagy történelmi személyiségei, eseményei, tragédiái, melyek a nemzeti tudat részévé váltak, s melyek nem csupán a történelemkönyvek egy-egy fejezeteként maradtak fenn, hanem a nemzeti emlékezet máig élő, szerves részét képezik, s melyek szimbolikus jelentőségükkel sokkal többet fejeznek ki, mint amit a valójában alapjukat képező, mögöttük meghúzódó száraz tények indokolnának. Európa-szerte, sőt világszerte találkozhatunk olyan múltbéli eseményekkel, melyek ma is bírnak valamiféle aktualitással (ha másként nem, a szabadság, rabság, szenvedés és egyéb erős érzelmek szimbólumaként), melyek ma is ott élnek az emberek történelmi emlékezetében, melyek a közvélemény nagy részét ma is képesek megmozgatni, véleményformálásra bírni, sőt egyes esetekben akár megosztani is. A XX. század, mely még mindig ezer és ezer szállal kötődik jelen korunkhoz, különösen sok ilyen szimbolikus személyt és eseményt vésett a nemzetek emlékezetébe, elsősorban a korszak nagy háborúinak, megrázkódtatásainak traumái révén. Példákat a végtelenségig lehetne sorolni: a franciák emlékezetében máig élnek a szabadságért küzdő ellenállók, a németek máig emlékeznek a hitleri rendszer áldozataira épp úgy, mint a szövetséges terrorbombázások halottaira, a zsidóság körében máig fájdalmas emlékként él a holokauszt embertelensége, az oroszok szintén őrzik a nagy honvédő háború hőseinek emlékét és nem felejtik a kommunizmus és a nemzetiszocializmus egyformán kegyetlen rendszereinek borzalmait, s például Magyarországon is élénken megmaradtak a társadalom kollektív emlékezetében a Don-kanyar áldozatai, a munkaszolgálatra vagy táborokba hurcolt zsidók szenvedései, a "felszabadítók" kegyetlenkedései vagy éppen a "málenkij robot" embertelen megpróbáltatásai.

A második világháború európai résztvevői közül talán a legnagyobb áldozatokat egy olyan ország hozta, mely végig a szövetségesek oldalán küzdött, s így elméletben a győztesek egyikeként fejezte be a háborút, a háború után azonban mégis évtizedeket kellett várnia arra, hogy újra visszakaphassa szabadságát. Talán nem is olyan nehéz rájönni, hogy Lengyelországról van szó. A Harmadik Birodalom és a Szovjetunió közt felmorzsolódó állam borzalmak színterévé vált a háború teljes időtartamára, földjét két tömeggyilkos nagyhatalom taposta, polgárai koncentrációs táborokban és tömegsírokban tűntek el, fiai pedig külföldön adták életüket a szabadságért, melyet végül a nagyhatalmak akaratóból mégsem kaphattak meg. Ez a sok szörnyűség számos olyan jelképes eseményhez vagy helyhez köthető, melyek a lengyel közvéleményben (tragikus mivoltuk ellenére) a szabadságért való küzdelem

szinonimájaként szilárdultak meg. Így ma is mindenki büszkeséggel, illetve kegyelettel emlékszik a Westerplatte és a Hel-félsziget védőinek végsőkig kitartó küzdelmére, a varsói felkelés hőseire, a RAF kötelékében harcoló lengyel pilóták önfeláldozó hősiességére, a Monte Cassinónál elesettekre, a pártállásuk, tetteik vagy egyszerűen csak származásuk miatt Szibériába hurcoltakra, a koncentrációs táborok halottaira, s mind közül a szabadság és elnyomás máig talán legjelentősebb jelképére - Katyńra.

A katyńi mészárlás ugyanis a lengyeliség egyik legnagyobb XX. századi tragédiája, mely ma is ott él a lengyel társadalom emlékezetében, s nem csupán családi emlékek vagy politikai és történelmi szerepe kapcsán, de egyfajta "velünk élő" szimbólumként is. Ha csak az áldozatok számát nézzük azonban, a lengyel történelem eme tragikus eseménye mégsem válhatott volna ilyen meghatározó szerepűvé, hiszen a Szovjetunióba deportáltak, a németek által kivégzettek, a koncentrációs táborokba hurcoltak vagy akár a háború különböző frontjain elesettek is jóval nagyobb részét teszik ki az ország háborús veszteségeinek, mint a katyńi mészárlás áldozatai. Ennek fényében szinte adja magát a kérdés, hogy hogyan válhatott Katyń témája mégis jelképpé, miért jelent ma sokkal többet, mint egy egyszerű múltbéli esemény, mely a megemlékezésen kívül nem gerjeszt érzelmeket vagy akár indulatokat a ma emberében és nem egységesíti a társadalmat politikai vagy vallási hovatartozástól függetlenül? Köztudott azonban, hogy egyáltalán nem ez a helyzet, a téma ma is kiemelkedő fontossággal bír Lengyelországban, s ezt mutatja az évente megtartott emléknapon (április 14.), megemlékezéseken, kiállításokon, konferenciákon, előadásokon, a szakirodalomban és szépirodalomban megjelent publikációk százain és ezrein kívül az is, hogy Katyń témája a képzőművészetben ma is épp olyan élénken él, mint a filmművészetben (gondoljunk csak Andrzej Wajda sikerfilmjére), emléktárgyakban, érméken, bélyegeken, sőt a zeneművészetben és falfeliratokon is. Ezen kívül máig újra és újra megjelenik a politikában is, különösen Lech Kaczyński 2010-es szmolenszki repülőkatasztrófája óta, mely ismét felkorbácsolta azt a "hagyományosnak" mondható oroszellenességet, mely addig is előszeretettel tűzte zászlajára a Szovjetunió által Katyńban meggyilkolt tisztek ügyét.

Ahhoz azonban, hogy a téma ilyen feldolgozottá, szabadon tárgyalhatóvá és meghatározóvá válhatott, nagyon hosszú út vezetett, s főleg ennek a hosszan tartó és jelentős küzdelemnek köszönhető az, hogy nem csak a világ figyelt fel a tragédiára, de Lengyelországon belül is ilyen nagy jelentőségre tehetett szert a katyńi ügy. Célunk tehát röviden annak a küzdelemnek a bemutatása lesz, melyet a lengyel nép vívott a különböző hatalmi érdekekkel szemben azért, hogy a katyńi mészárlással kapcsolatban kimondhassa az igazságot és hogy ne a német, a nyugati illetve a szovjet propaganda szájíze szerint emlékezhessen a tömeggyilkosság hősi halottaira. Katyń ugyanis közel fél évszázadon át a nagyhatalmi politika eszközeként

funkcionált, s a Lengyelországot uraló mindenkori elnyomó hatalmak propagandagépezetei kényükre-kedvükre használták pillanatnyi politikai érdekük mentén. A katyíni hazugság ellen folytatott harc története ugyanakkor nem csupán azért fontos, mert így betekintést nyerhetünk abba, hogy hogyan is válhatott egy nemzet tragédiája a szabadság kivívásának egyik jelképévé, azaz hogyan kaphatott a "Katyín" szó mégis egyfajta pozitív töltést, hanem azért is, mert számtalan szállal kapcsolódik Magyarországhoz is. Elég csak azt megemlíteni, hogy a hiányzó (és akkorra már legyilkolt) hadifoglyok keresésében id. Antall József menekültügyi biztos is nagy segítséget nyújtott, hogy a Magyarországra menekült lengyelek körében is óriási felzúdulást váltott ki az ügy kirobbanása, hogy az áldozatok névsorában legalább egy magyar neve is szerepelt, hogy a magyar sajtó is részletesen foglalkozott az ügygel, hogy az 1943-as törvényszéki orvosszakértői vizsgálat során egy magyar orvosprofesszor szolgáltatott minden kétséget kizáró bizonyítékot a Szovjetunió bűnösségét illetően, s hogy az ügy a háború után Magyarországon sem hagyta nyugodni az ellenzékét. Már csak ebből a rövid felsorolásból is kiviláglik, hogy a katyíni borzalmak igen nagy hatást fejtettek ki Magyarországon is, s már ez is egy indok arra, hogy a katyíni ügy fogadtatás- és hatástörténetét ne csak lengyel, de magyar szemszögből is áttekintsük.

1.2. A kutatás céljai és módszertana

Az emlékezet fontosságát hangsúlyozó történetírói irányzatok az 1970-es években váltak ismertté, majd egyre népszerűbbé. Ezek a történelem (mint tudás és szaktudomány) és az egyéni, valamint kollektív emlékezet közötti kapcsolattal foglalkoztak és a kettő közti eltérésekkel, vitákkal. Az emlékezettörténeti kutatásokat mind a mai napig fontossá teszi a múlt tragikus eseményeinek (pl. I. világháború, Trianon, II. világháború, holokauszt, 1956) továbbra is aktuális feldolgozása, a megemlékezések "divatja", és a kulturális örökség fogalmának térnyerése.¹ Az első jelentősebb emlékezettörténethez köthető vállalkozást Pierre Nora francia történész indította el 1984-ben, amikor is megjelent az "Emlékezet helyei" (Les lieux de mémoire) című könyvsorozatának első kötete. Ez a sorozat hamarosan az emlékezettörténeti kutatások szemléleti irányzatává és más nemzeti történetírások által is átvett programmá vált. Nora emlékezhelyek alatt az emlékezésre alkalmat teremtő eseményeket, szimbólumokat, intézményeket értette, s a köteteken keresztül arra tett kísérletet, hogy bemutassa, hogyan formálódott "Franciaország emlékezete" ezeknek az emlékezhelyeknek a történelmi és társadalmi megkonstruálásával. Ennek az 1992-ig húzódo

¹ Bódy Zsombor - Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 120.

munkának a keretein belül például a nemzeti szimbólumok kialakulásával (pl. trikolor, Marseillaise), fontos épületekkel (pl. a Panthéon) és közösséget formáló könyvekkel is foglalkozott. Fontos még megemlíteni Jan Assmann német egyiptológus és vallástörténész nevét, aki 1992-ben megjelent "A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban" (Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen) című könyvében új szemszögből közelítette meg a társadalmi emlékezet témáját. Assmann "Mózes, az egyiptomi" című művében a következőképp foglalta össze a hagyományos történetírás és az emlékeztörténet különbségeit: „A tulajdonképpeni értelemben vett történelemmel ellentétben az emlékeztörténetet nem a múlt mint olyan érdekli, hanem a múlt csak úgy, ahogy emlékeznek rá.”² Hazánkban az emlékeztörténet főként egyéni szemszögből történő feldolgozásokat jelent, mint például György Péter "Apám helyett" című munkája, mely 1956 és az igazság Kádár-rendszerben betöltött helyére mutat rá, valamint Gárdos Péter a holokauszt emlékezetének témájában írott "Hajnali láz" című munkája. Ebbe a sorba illeszthető be a hazai Katyń-irodalom egy jelentős része is (pl. Konrad Sutarski "Az én Katyńom - Mój Katyń" c. munkája). A magyar emlékeztörténet fontosabb sarokpontjait egyébként éppen 1956 és a holokauszt jelentik (Trianon és a II. világháború mellett). A Holokauszt emlékeztörténetével foglalkozik például a Szász Anna Lujza és Zombory Máté szerkesztésében 2014-ben megjelent "Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete" c. kötet is, mely azonban elsősorban nem magyar, hanem külföldi szerzők tanulmányait tartalmazza.

Ahogy munkánk elején említettük, a katyńi mézszárlás visszhangját mind lengyel, mind pedig magyar szemszögből igyekszünk végigkísérni, mégpedig a fogadtatástörténet és részben a hatástörténet szűrőjén keresztül, azaz elsősorban azt vizsgálva, hogy miként jelent meg a tömeggyilkosság témája a két ország közvéleményében és hivatalos közleményeiben, sajtójában, s hogy mindez milyen hatásokat váltott ki a társadalomban és a politikai vezetésben, miként segítette elő (vagy éppen gátolta) az ügy tisztázódását és miként tette azt egyfajta jelképpé, s hogy miként hatott Lengyelország egyik legnagyobb tragédiája a magyar közvéleményre. Elsődleges célunk tehát összefoglalva az, hogy részletesen bemutassuk a katyńi mézszárlás lengyel és magyar recepciójának történetét, ezen belül is azt, hogy milyen volt a katyńi mézszárlás ügyének megítélése lengyel és magyar területeken a II. világháborúban, az azután megváltozott politikai légkörben a világháború után, egészen a rendszerváltásig. Amint az ebből az összegzésből is azonnal kiderül, a téma annyira szerteágazó, mind térben, mind időben és mind komplexitásában, hogy bizonyos kereteket fel kell állítani annak érdekében, hogy vizsgálatunk ne váljon terjengőssé és ne fulladjon bele az

² Jan Assmann: Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfejtése. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 25.

apróbb részletek kibontásába. Ezért tehát nem, vagy csak (indokolt esetben) viszonylag röviden foglalkozunk majd a katyíni mészárlás okozta nemzetközi bonyodalmakkal, a világsajtó és a külföldi közvélemény reakciójával, a téma "nyugati" visszhangjával, valamint a szó szerint ezrével rendelkezésre álló rendszerváltás utáni publikációkkal. Ez utóbbi, tehát a fent vázoltnak megfelelő időbeli keret betartása azért is különösen fontos, mivel az ügy tulajdonképpen alakulása az első hírek 1943-as megjelenésétől kezdve 1989-ig tartott, s habár ekkor még nem zárult le végérvényesen, de a "hazugság korszaka", mely bizonyos értelemben véve a katyíni igazságért való küzdelem motorjaként is funkcionált, véget ért. Az innentől felszabaduló sajtó és kutathatóvá váló levéltári források feldolgozásának története pedig (habár kétségkívül igen érdekes) egy másik, komplett monográfia témáját képezhetné. A téma azonban még egy ilyen időbeli keret betartása mellett is olyan hatalmas, hogy ha csak Katyń háborús és rendszerváltás előtti visszhangját szeretnénk vizsgálni, munkánk ismét több ezer oldalra nőhetne. A lengyel és magyar közvélemény ugyanis (amint azt említettük is), csak egy volt azok közül a közegek közül, ahol a téma megjelent. Habár a téma külföldi, nyugati közvéleményben betöltött szerepének részletezésétől vizsgálódásunk lengyel-magyar iránya miatt, ahogyan ezt jeleztük is, természetesen eltekintünk, mégis szükséges lesz egyes esetekben kitérni más országok kormányzatainak vagy közvéleményének hozzáállására is. A lengyel-magyar térbeli keret tehát ennek megfelelően kiegészül az azt befolyásoló német, szovjet és nyugati vélemények bemutatásával, valamint a világszerte emigrációban élő lengyelek és magyarok véleményeivel is, de csak addig, amíg ezt a lengyel-magyar közvéleményre gyakorolt hatása feltétlenül indokoltá nem teszi.

A témát több aspektusból igyekszünk majd megvizsgálni, egyrészt a politika szemszögéből (hogy az mennyire próbálta és tudta Katyń emlékezetét befolyásolni), másrészt a társadalom szemszögéből (miként viszonyultak a propagandához, miként nyilváníthatták ki véleményüket és mit gondoltak az esetről egyáltalán), valamint a történelem, mint tudomány szemszögéből is (miként viszonyultak a hivatalos állásponthoz a szerzők, mennyire volt lehetőségük saját vélemény megfogalmazására). Mivel tulajdonképpen egészen 1989-ig a különböző nagyhatalmak propagandája használta ki az ügyet különféle előjellel, mind Lengyelországban, mind pedig Magyarországon, nagy figyelmet szentelünk a korabeli hivatalos, modern szóval "fősodratú" sajtó vizsgálatának, s ezt egészíti ki az erre adott társadalmi reakciók bemutatása, melyek pedig legtöbbször vagy szintén különféle publikációkból (földalatti vagy emigrációs kiadványokból) vagy pedig az állambiztonsági szolgálatok irataiból derülnek ki. Ennek jegyében tehát vizsgálni fogjuk a hivatalos és a földalatti sajtó, az állambiztonsági szervek, a kortárs irodalom és szakirodalom forrásait is. Annak érdekében pedig, hogy munkánk ne váljon száraz cenzúra- és sajtótörténeti elemzéssé, a közlemékezet más forrásait, így

visszaemlékezéseket, naplórészleteket, memoárokat is használunk majd, melyek azon túl, hogy színesítik az ügy fogadtatásáról és hatásáról alkotott képünket, a recepciótörténeti vizsgálatok alapvető elemeként, a "történelem alulról" narratívájának megfelelően teljesen más aspektusból, egyfajta alulnézeti perspektívából nyújtanak nekünk betekintést abba, hogy mit is jelentett Katyń az egyes egyének számára, s milyen korlátok közt mozoghattak azok, akik az igazság kimondását követelték, illetve képviselték.

Vizsgálatunk során először is nagy figyelmet fordítunk a katyíni mézárulás történetének tényszerű bemutatására, 1939 szeptemberének eseményeire, majd a tömeggyilkosság körülményeire és áldozataira is, ugyanis ehhez viszonyítva értékelhetőek aztán a későbbi visszaemlékezések, publikációk és propaganda torzításai is. Nem csak a mézárulás részleteiről, de a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásáról, a "fél évszázados propagandaháború" kitörésének körülményeiről is meg kell emlékezni legalább egy rövid fejezet erejéig, ugyanis mindez nem csak magának az ügynek a felfedését befolyásolta, de a közvélemény és a későbbi politikai erők hozzáállását, jövőbeli lehetőségeit is nagyban meghatározta. Természetesen, ahogyan azt témánk is feltétlenül indokoltá teszi, kitérünk majd a mézárulás magyar vonatkozásaira is, legfőbbképpen pedig dr. Orsós Ferenc patológus professzor személyére, aki ugyan csak viszonylag rövid időre kapcsolódott be az ügy történetébe, de annál fontosabb szerepben. Ő volt ugyanis az 1943-ban Katyńba hívott Nemzetközi Orvosebizottság azon tagja, aki egyedüliként volt képes döntő bizonyítékot szolgáltatni a tömeggyilkosság elkövetőjét illetően. Ennek hatására neve máig összefonódik az esettel. Éppen ezért amellet, hogy bemutatjuk személyét és katyíni tevékenységét, későbbi sorsát és hazai megítélését is végigkövetjük majd.

Munkánk első nagyobb fejezeteként Katyń második világháborús lengyel fogadtatástörténetével foglalkozunk majd, melyet három főbb szempont alapján tekintünk át, a propagandacélokat, a téma megjelenésének sajátosságait és annak a lengyel közvéleményre gyakorolt hatását is figyelembe véve. Ezt a három kérdéskört a német propaganda, a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió propagandája kapcsán is megvizsgáljuk a megszállt Lengyelország sajtójának és propagandájának vizsgálatakor. Mindezt természetesen, ahogyan azt jeleztük is, a lengyel közvélemény vonatkozásában mutatjuk be, kiegészítve a lengyel társadalomban elterjedt vélekedések, nézetek ismertetésével, melyek a fent említett nagyhatalmak propagandájának befolyása alatt alakultak ki. Számtalan kérdésre keresünk majd választ, mint például arra, hogy hogyan viszonyult a katyíni német propagandához a megszállt Lengyelország lakossága, hogyan jelent meg Katyń a lengyelországi német sajtóban, mit tudtak az emigrációban élő lengyel kisebbség képviselői az esetről és milyen

viSSHangja volt mindennek a lengyel földalatti sajtóban? Mind közül azonban talán az lehet a legérdekesebb, hogy kinek adhatott hitelt a lengyel közvélemény.

Természetesen ezek a kérdések a téma magyar fogadtatásával és megítélésével kapcsolatban is feltehetőek, sőt tulajdonképpen érthető, ha azt feltételezzük, hogy a téma a magyar sajtóban és a magyar közvélemény előtt sem volt több pusztán aktuális hírnél, a háború egy borzasztó felfedezésénél, melyet azonban később elhomályosíthattak más, újabb szörnyűségek és a háború újabb hírei. Amellett, hogy ennek a megállapításnak részben igazat kell adnunk, mégis érdemes megvizsgálni a katyáni ügy magyar fogadtatástörténetét is, ugyanis amellett, hogy az ügy annyiban mindenképpen több egy átlagos külföldi hírnél, hogy számos szállal kapcsolódik Magyarországhoz, későbbi hatása és a német és magyar propaganda szovjetellenes hisztériakeltése miatt mégis igen nagy megdöbbenést és viszonylag tartós hatást váltott ki a magyar társadalomban, közvéleményben is. A hivatalos propaganda és sajtó szerepének és álláspontjának megismerése mellett választ kaphatunk olyan kérdésekre is, mint például, hogy milyen hatást váltott ki mindez a korabeli társadalomból. Érdemes emellett megvizsgálni azt is, hogy miként hatottak a hírek a Magyarországon élő lengyel menekültekre. Milyen lehetett a magyar sajtó híreinek elfogadottsága és mennyire hagyott az eset mély nyomot a közvélemény emlékezetében? Ezzel kapcsolatban a már említett dr. Orsós Ferenc szakvéleményének fogadtatását is érdemes megvizsgálni, majd természetesen a professzor későbbi sorsát is, melyben több sorstársa is osztozott a háború végén.

Legalább ennyi, és legalább ilyen érdekes kérdés fogalmazódhat meg bennünk a háború után szovjet érzékzónába került Lengyelországgal kapcsolatban is, ahol a katyáni mészárlás megítélése hivatalosan ugyan gyökeresen megváltozott, a társadalom azonban továbbra is kiállt az igazság mellett. A téma háború utáni fogadtatástörténetét két részre bontva vizsgáljuk meg, először a sztálinista Bierut-rendszerre, majd a Lengyel Népköztársaság 1956–1989 közötti időszakára koncentrálna. Munkánk során választ kapunk olyan kérdésekre, mint például, hogy mekkora szerepet kaphatott és hogyan jelent meg a tárgyalt időszakban a Szovjetunió és a lengyel kommunisták katyáni ügyben folytatott propagandája, mennyire és milyen formában jelent meg emellett a cenzúra, illetve hogy hogyan viszonyult mindehhez a lengyel közvélemény. Sorra vesszük, hogy a többségében kommunistaellenes lengyel társadalomban milyen csoportok és hogyan tudtak tiltakozni a rájuk kényszerített "szovjet igazság" ellen, s milyen retorziókkal kellett szembenézniük.

Természetesen a fent említett időszak keretein belül is kitérünk a katyáni mészárlás magyar közvéleményre és politikára gyakorolt hatásaira. Megtudjuk, hogy mennyire maradt erős a német propaganda egyik legjobban súlykolt szovjetellenes vádjára a háború utáni évek köztudatában és hogyan igyekezett ezzel szemben fellépni a kommunista hatalom. Tudjuk,

hogy ekkor, a háború után már más problémákkal kellett szembenéznie az országnak és az embereket saját tragédiáik is éppen eléggé lefoglalták, de mégis érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon elég volt-e mindez ahhoz, hogy az egyik legerősebb kommunistaellenes ellenpélda, ellenérv, a katyáni mészárlás borzalma elhalványulhasson? Ha nem, akkor megvizsgáljuk, hogy milyen formában jelent meg mindez és mennyire fonódott össze a szovjet befolyás elleni tiltakozásokkal. Ahogyan pedig Lengyelország kapcsán, úgy itt is kiderítjük, hogy milyen eszközökkel igyekezett a hatalom szembeszállni azokkal, akik elég bátrak voltak az igazság kimondásához.

A katyáni ügy 1956 utáni, Lengyel Népköztársaságbeli fogadtatástörténetét vizsgálva főként arra keressük majd a választ, hogy milyen változások következtek be Sztálin halála és 1956 után és milyen események vezettek oda, hogy Katyń ügye szimbolikus jelentőségűvé válhatott és az igazság végül hivatalosan is napvilágra kerülhetett. Ennek az útnak a részletes bemutatásához mind a lengyel földalatti mozgalmakkal, mind ezek katyáni ügyben betöltött szerepével, mind pedig a társadalom a kommunista hatalom cenzúrájára és hazugságaira adott reakcióival foglalkozunk majd. Megvizsgáljuk, hogy milyen tiltakozási lehetőségek álltak az állampolgárok rendelkezésére és ezek milyen eredményre vezethettek. Hasonló kérdéseket teszünk fel az időszak magyar fogadtatástörténetével kapcsolatban is, különösen nagy szerepet szentelve a lengyel ellenzéki mozgalmak magyar ellenzékre gyakorolt hatásának, többek közt a szamizdat-irodalom kapcsán. Végül vizsgálatunkat a rendszerváltás idejének változásaival, a téma felszabadulásával zárjuk, mind lengyel, mind pedig magyar vonatkozásban.

1.3. Historiográfia

Katyńnak Lengyelországban könyvtárnyi irodalma van, melyből szinte az összes kérdésünkre választ kaphatunk a témával kapcsolatban.³ Az önálló kötetek nagy része összefoglaló jellegű,

³ A napjainkig lengyel nyelven megjelent hatalmas mennyiségű szakirodalom és forrásközlő kiadvány feldolgozása szinte lehetetlen feladat. Jelen munkánk forrásai közt éppen ezért több kötetnyi, sőt több polcnyi szakkönyv nem szerepel, mivel ezek átfedésben vannak más, hasonló témájú művekkel, illetőleg a téma olyan részeit érintik, melyek alaposabb bemutatására munkánk terjedelmi korlátai miatt nem vállalkozhattunk. Így nem hivatkozunk például a Stanisław M. Jankowski és Ryszard Kotarba szerkesztésében megjelent "Literaci a sprawa katyńska – 1945" (Írók és a katyáni ügy - 1945) című műre, Adam Basak a katyáni ügy nürnbergi perben való megjelenéséről szóló munkájára (Historia pewnej mistyfikacji: zbrodnia katyńska przed Trybunałem Norymberskim), vagy a Zdzisław Jastrzębiec Peszkowski által összeállított "Katyń - dzień pamięci" (Katyń - az emlékezés napja) című műre. Hasonló okból mellőztük Marek Tarczyński "Zbrodnia katyńska po 60 latach: polityka, nauka, moralność" (Hatvan évvel a katyáni mészárlás után: politika, tudomány, lelkiismeret), Franz Kadell "Kłamstwo katyńskie" (Katyáni hazugság), Jacek Trznadel "Powrót rozstrzelanej armii" (Az agyonlőtt sereg visszatérése) és Jerzy Roman Krzyżanowski "Katyń w literaturze" (Katyń az irodalomban) című munkáit. Ezeket a "kihagyott" munkákat természetesen a téma további kibontása során, egy még részletesebb monográfia keretein belül érdemes lesz felhasználni és alaposabban megismerni. A jövőbeni kutatások folyamán a szerző tervezi ezen felül az Instytut Pamięci Narodowej (Archiwum Akt Nowych), a krakkói Centrum Dokumentacji

bemutatja mind a tömeggyilkosság történetét, mind az általa keltett nemzetközi felháborodást, az ezt követő diplomáciai lépéseket, majd pedig az igazság szovjet beismeréséhez vezető utat. Sőt a legújabb munkák egészen napjainkig terjedően nyújtanak betekintést a tömeggyilkosság ügyének történetébe, így például részletesen foglalkoznak a szmolenszki légikatasztrófával és hatásaival, valamint az áldozatok hozzátartozói által követelt kártérítésnek és a tömeggyilkosság népiértésként való elismertetésének ügyével is.

Csak a legutóbbi évek megjelenéseiből válogatva számtalan hasonló publikációt találunk, ilyen például a Wojciech Lis szerkesztésében 2012-ben megjelent "Katyń 1940. Walka o prawdę" (Katyń 1940. Harc az igazságért.), Andrzej Przewoźnik 2010-ben kiadott "Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć" (Katyń. Tömeggyilkosság, igazság, emlékezet) című kötete, Andrzej Krzysztof Kunert ugyanebben az évben megjelent "Katyń. Ocalona pamięć" (Katyń. Megmentett emlékezet.) című könyve, Tadeusz A. Kisielewski "Katyń. Zbrodnia i kłamstwo" (Katyń. Tömeggyilkosság és hazugság) cím alatt 2010-ben megjelent összefoglaló munkája, vagy éppen Wojciech Materski 2010-es, "Mord Katyński. Siedemdziesiąt lat drogi do prawdy" (Katyńi mészárlás. Hetven évnyi út az igazságig) és 2012-es, "Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie." (Katyń. Hazugságtól az igazságig.) c. műve. Amint az a címekből is kiderül, a felsorolt kötetek nagy része szintén foglalkozik a téma fogadtatástörténetével, de többnyire inkább nemzetközi, nagyhatalmi léptékben, tehát az ügyet ténylegesen befolyásoló politikai szereplők szemszögéből. Kifejezetten ilyen aspektusból vizsgálja a katyńi mészárlás történetét Franz Kadell, aki az ügy nyugati visszhangját mutatja be a "Katyń w oczach zachodu" (Katyń a nyugat szemében) címmel 2010-ben megjelent kötetében. Szintén a nyugati szövetségesek, s elsősorban Anglia szemszögéből mutatja be a lengyel tiszték tragédiájának fogadtatástörténetét Eugenia Maresch "Katyń 1940" című munkája, mely elsősorban az angol levéltári forrásokra, a Foreign Office iratanyagára támaszkodik. Anna Dzienkiewicz pedig "Rosja a Katyń" (Oroszország és Katyń) c. könyvében az eset orosz emlékezetét vizsgálja (művének első, 1994-es kiadásához képest kibővített formában). A katyńi mészárlás fogadtatástörténetében a rendszerváltás idején bekövetkezett változásokat szovjet, lengyel és nyugatnémet szemszögből pedig Martin Schaub dolgozta fel "Streitfall Katyn. Die Wahrnehmung des Massakers in der sowjetrussischen, polnischen und westdeutschen Öffentlichkeit 1980–2000." c. 2008-ban megjelent könyvében. Habár a lengyel szakirodalom mind a katyńi mészárlást mind pedig hatását igen alaposan feldolgozta, magyar vonatkozásairól és magyar fogadtatástörténetéről csak meglehetősen kevés szerző ír, s azok is csak említés szintjén. Néhány publikációban

Czynu Niepodległościowego, valamint a gdański Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność” levéltárában található dokumentumok feldolgozását, és egy nagyobb ívű munkába való beépítését.

olvashatunk ugyan például Orsós professzorról, de csak mint a Nemzetközi orvosbizottság egy tagjáról (személyét így, s csupán egy lábjegyzetben hozza szóba Kisielewski is, a már említett művében).

Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a katyíni mészárlás magyar vonatkozásait illetően mindmáig a magyar nyelvű szakirodalom nyújt némi támpontot a téma iránt érdeklődőknek. Természetesen itt sem elsősorban az olyan magyarra fordított külföldi munkákra kell gondolni, mint például Allen Paul "Katyín. A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete" (Katyín. Stalin's Massacre and the Seeds of Polish Resurrection, 1996) című könyve, vagy József Maczkiewicz dokumentum-értékű, 1946-ban megjelent művének magyar nyelvű kiadása (A katyíni tömeggyilkosság), hiszen ezek is elsősorban a lengyel tisztek tragédiájának eseménytörténetét és az igazság kiderítéséhez és beismeréséhez vezető küzdelem történetét dolgozzák fel. Habár Allen Paul munkája ugyanúgy, mint a Katyín témájában Magyarországon megjelent első összefoglaló munka, a Leopold Jerzewski álnéven író Jerzy Łojek "Katyín, 1940" c. könyve is röviden ismerteti dr. Orsós Ferenc szerepét, ezek a publikációk mégsem adnak részletes képet az eset magyar vonatkozásainak szempontjából. Részletesebb betekintést nyújt ilyen szempontból Kovács István 2012-ben megjelent "Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Piłsudski... Katyín... Szolidaritás" című munkája, mely az ügy történetének bemutatásán és nemzetközi hatásainak vizsgálatán kívül nem csak a magyar orvosprofesszor szerepére, de Katyín magyar áldozatainak sorsára is rávilágít. Szintén Orsós Ferenc szerepével és a tragédia magyar áldozatának, Korompay Emánuel Aladár tartalékos századosnak a személyével ismerkedhetünk meg Németh István 2013-ban megjelent "Katyín, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország "életterében" (1914–1945)" című, nagyrészt forrásközlő kötetének "Katyíni magyarok" című fejezetében is. Témánk szempontjából, a tömeggyilkosság lengyel és magyar fogadtatástörténetének szemszögéből ennél is fontosabb Konrad Sutarski "Az én Katyínom - Mój Katyín" címmel megjelent kétnyelvű könyve, melyben a szerző nem csak a magyar áldozatnak és Orsós professzornak szentel figyelmet, de a mű "Katyín és Magyarország" című fejezetében a tömeggyilkosság háború alatti magyar sajtóban betöltött szerepét is részletezi. Idézi emellett Ósz Gábor 1999-es "A Katyín-szindróma - az igazság és a politikai elkötelezettség kapcsolata" című tanulmányát is, mely szintén ezzel a témakörrel foglalkozik. Katyín magyar vonatkozásaival kapcsolatban nagyon fontos még kiemelnünk Kapronczay Károly nevét, aki tanulmányaiban a rendszerváltás után Magyarországon elsőként dolgozta fel a témát. Ezek közül az "Élet és tudomány" hasábjain 1990-ben megjelent "Katyín magyar vonatkozásai" és a "Tekintet" 1991. évi negyedik számában publikált "Katyín és Magyarország" című cikkei kifejezetten a mészárlás magyar vonatkozásaival foglalkoznak. Emellett Kapronczay orvostörténészként

több munkájában is részletesen foglalkozott dr. Orsós Ferenc személyével (pl. "A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata" c. cikkben is, mely az Orvosi Hetilap 1990/50. számában jelent meg). Fontos még megemlíteni többek közt Engelmayer Ákos, volt varsói magyar nagykövet "Magyarok és Katyín" című előadását, Bencze Mihály "Katyín magyar szemmel" c. cikkét, Mattheidesz Konrád "Katyín magyar áldozata" c. 2004-ben megjelent publikációját, illetve Vizi E. Szilveszter "Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége" című 1994-es tanulmányát, melyek mind adalékuul szolgálnak a tömeggyilkosság magyar fogadtatástörténetének és vonatkozásainak szempontjából.

Amint azt a fent közölt címekből is megállapíthatjuk, a Katyín történetének magyar szárait vizsgálók többnyire két személy, Orsós Ferenc és Korompay Emánuel sorsán keresztül mutatják be a tömeggyilkosság történetét, esetleg kitérve a mészárlás háború alatti magyar fogadtatására is. Amellett azonban, hogy a korai publikációkban meglehetősen sok pontatlanság szerepel például Orsós Ferenc szerepével kapcsolatban⁴, a fent felsorolt munkák nem, vagy csak kevés szerepet szánnak a katyíni eset szélesebb közvéleményre gyakorolt hatására, valamint arra, hogy hogyan jelent meg a sajtóban, s mindez miként befolyásolta a korabeli közgondolkodást. Szintén kevés szó esett a mészárlás magyar és lengyel fogadtatástörténetének összefüggéseiről, a lengyelországi és a magyarországi propaganda és közvélemény az eset kapcsán elfoglalt álláspontjáról és ezek hatásáról, további alakulásáról. Érdeemes továbbá megjegyezni, hogy a lengyel szakirodalommal ellentétben a legtöbb magyar nyelven megjelent munka nem szentel figyelmet sem az eset háború utáni emlékezetének sem pedig annak, hogy milyen hatást váltott ki Magyarországon a lengyel földalatti mozgalmak katyíni igazságért folytatott küzdelme. Erre teszünk tehát kísérletet jelen munkánkban, igyekezve átfogó képet adni a katyíni mészárlás lengyel és magyar recepciójának és emlékezetének történetéről - nem csak a háború alatti időszakot áttekintve, de egészen Katyín témájának felszabadulásáig, melyet mind Lengyelországban, mind pedig Magyarországon a rendszerváltás hozott el.

Mielőtt azonban ténylegesen belevágnánk a munkába, nagyon fontos megemlíteni, hogy amiként a témában megjelent publikációk száma terén is óriási a különbség, úgy természetesen a lengyel és magyar visszhang volumene sem állítható párhuzamba. Ennek okait természetesen nem szükséges magyarázni, elég csak arra gondolnunk, hogy míg az eset Lengyelország számára óriási megrázkódtatást és saját tragédiát jelentett, addig

⁴ Ez többnyire abban merül ki, hogy a professzor MTA-tagságának megvonását több szerző (vagy politikai indíttatásból, vagy tájékozatlanságból) a németeket igazoló katyíni szakvéleményére vezeti vissza, holott az valójában politikai tevékenységének eredménye volt. Habár már Vizi E. Szilveszter is kifejtette az MTA hivatalos álláspontját imént említett tanulmányában ("Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége"), mindmáig felbukkan a szakirodalomban Orsós Ferenc professzor tudományos "dehonesztálásának" félreértelmezése.

Magyarországon (minden baráti érzelm és szolidaritás ellenére) elsősorban csupán szenzáció- és hírértékkel bírt, illetve propagandafegyverként lett bevetve. Mégis érdemes együtt vizsgálni a kettőt, hiszen így nem csak a katyáni mézszárlás történetének magyar vonatkozásait ismerhetjük meg behatóbban, de a lengyel és magyar ellenállás, ellenzéki mozgalmak sajátosságaira, egymásra gyakorolt hatására és összefüggéseire, a német és a későbbi szovjet hatalom Lengyelországban és Magyarországon gyakorolt propagandájának és politikájának különbségeire és azonosságaira épp úgy fény derülhet, mint azokra az egyéni reakciókra, melyek ellenzéki csoportoktól és állampolgárságtól függetlenül végigkísérték a tömeggyilkosság megítélésének történetét és változásait egészen a rendszerváltás idejéig. Így tehát nem csupán a XX. századi lengyel történelem egyik legnagyobb tragédiájának lengyel és magyar fogadtatástörténetét, tehát sajtómegjelenéseket és a mindenkori hatalom propagandájának és politikájának hivatalos álláspontját követhetjük végig, de számtalan olyan ember sorsa és története is megelevenedik, akik tevőleges részt vállaltak a katyáni igazságért folytatott harcban, lengyel vagy magyar állampolgárságuktól függetlenül, akár szabadságuk vagy életük feláldozása árán is. Az pedig, hogy nem csak Lengyelországban, de Magyarországon is nagy visszhangja volt a lengyel tisztek tragédiájának, s hogy itt is egészen a rendszerváltás idejéig jelen volt a téma a köztudatban és nem merült feledésbe (már csak magyar vonatkozásai miatt sem), szép példája a két nemzet évszázadokon átívelő barátságának, együttműködésének és szolidaritásának, mely nem csak a béke idején virágzott és virágzik máig, de még a legnagyobb borzalmak és az elnyomás terhei sem voltak képesek megtörni.

2. Eseménytörténeti bevezető - A katyáni mészárlás története

Amint azt munkánk bevezetőjében is említettük, először feltétlenül meg kell ismerkednünk a katyáni mészárlás eseménytörténetével, a Lengyelországot 1939 szeptemberében lerohanó Németország és Szovjetunió hadi sikereivel, a lengyel tisztek és közkatonák fogságba esésével és a tömeggyilkosságokhoz vezető eseményekkel és döntésekkel, még ha jelen munkánk terjedelme szűkös határokat is szab számunkra. Különösen fontos mindezt most, vizsgálódásunk elején megtennünk, ugyanis a későbbiekben dolgozatunk egésze során a következőkben olvasható (és mára néhány objektivitással aligha "vádolható" személyen kívül mindenki által kétségkívül elfogadott) katyáni igazság keresésére, kimondására és kimondatására tett kísérletekkel foglalkozunk majd, amelyek mind Magyarország, mind pedig Lengyelország esetében végig olyan légkörben történtek és történhettek meg, melyet egy vagy több nagyhatalom politikai érdekei uraltak. Ez pedig a ténylegesen napvilágra került tényekkel kapcsolatban is akkora torzításokhoz vezetett, melyek valóban egy "titokzatos ügyé" tették a katyáni mészárlás történetét - még hozzá közel fél évszázadnyi időre. A szovjet tömeggyilkossághoz és annak felfedezéséhez vezető eseménytörténeti szál felgöngyölítése tehát annyiban elengedhetetlen fontosságú számunkra, hogy a következőkben tisztán és világosan átláthassunk a Katyánnal kapcsolatos szubjektív visszaemlékezések torzításai, hiedelmek, tévhitek, szándékos félrevezetés és propagandahazugságok által átszőtt útvesztőn. Azon az útvesztőn, mely több évtizedes fennállása alatt olyan szélsőségeket is kitermelt, mint például az a téveszme, mely szerint az egész történet csak német provokáció és a katyáni sírok koncentrációs táborokban elhunyt és lengyel egyenruhába öltöztetett zsidókkal vannak tele, vagy ennek közel gyökeres ellenkezője, mely szerint ad absurdum a katyáni tömeggyilkosság elkövetői kivétel nélkül zsidók lettek volna. Ezek a történetek ma már természetesen egyértelműen a tévhit bélyegét viselik magukon, azonban az esettel kapcsolatban szinte nem is létezik olyan részlet, amelynek a tárgyalt időszakban ne bukkant volna fel a cáfolata vagy az eltorzított, propagandacélokra használató változata, táptalajt adva a valóságálapot nélküli találgatások vagy a politikai célokat szolgáló propaganda számára. Az események, okok és felelősök tényszerű bemutatásával tehát értelmezhetővé és értékelhetővé válnak a tömeggyilkosság felfedezése és rendszerváltás utáni hivatalos beismerése közti időszak Katyánnal kapcsolatos teóriái, álláspontjai, hivatalos közleményei és eseményei - mind az igazság, mind pedig a hazugság pártján állók szempontjából.

2.1. 1939 - Lengyelország szétzúzása

A lengyel tisztek katyni lemészárlásának és az ehhez vezető eseményeknek és döntéseknek az előzményei bizonyos szempontból viszonylag messzire nyúlnak vissza az időben, hiszen azon kívül, hogy a lengyel-oroszl ellentét a XX. század előtt is meglehetősen mély történelmi gyökerekkel rendelkezett, az 1920-as "bolsevik háború" tapasztalatai mindenképpen a gyanakvást és a bosszúvágyat ültették el a szovjet vezetőkben Lengyelországgal és a lengyel néppel szemben. Munkánk terjedelmi korlátai miatt azonban egyszerűbb, ha most ezeket csak említés szintjén érintve a lengyel történelem általunk tárgyalt tragédiájának nyitányát az 1939. szeptember 1-i, a korábban Hitler és Sztálin által Lengyelország, Finnország, Litvánia, Lettország és Észtország kárára megkötött Molotov-Ribbentrop paktum alapján indított német támadásban jelöljük meg, melyet követően az erejét keleten összpontosító lengyel hadsereget meglepetésszerűen a Szovjetunió is hátba támadta szeptember 17-én. Ha nem lett volna elég a kétségbeesetten védekező lengyel haderő reménytelen helyzete, a tizenhat nappal később indított szovjet támadás valóságos pánikhelyzetet alakított ki, melyet még csak tetézt Edward Rydz-Śmigły marsall parancsa, az ún. „általános direktíva” is, mely mindenkinek megtiltotta a Vörös Hadsereggel szembeni ellenállást.

Az immár két fronton is védekezésre kényszerített és nyugati szövetségeseinek segítségére hiába váró Lengyelország azonban ennek ellenére sem kapitulált. A legfelsőbb államvezetés tagjai számára sem volt elfogadható a megadás lehetősége, így aztán többségük Románián át Franciaországba menekült, ahol szeptember 30-án megalakult a lengyel emigrációs kormány, mely aztán a háború során végig, 1940-tól Londonba áttelepülve is következetesen Lengyelország szabadságának visszaszerzéséért küzdött. Ennek érdekében lengyel emigrációs hadsereget is alakítottak azokból a katonákból, akik Rydz-Śmigły főparancsnok utasításának megfelelően nyugatra tudtak szökni. A magyar, román, litván és lett határon keresztül ugyanis a katonák egy jelentős része meg tudott menekülni a német vagy szovjet hadifogság elől, s különböző utakon nyugatra szökhetett, hogy az ott újraalakult lengyel haderőben folytassa a hazájáért vívott harcot.⁵ A lengyel haderő egységeivel együtt tömegesen menekültek civilek is, s így csak Magyarországra több, mint 100 000 fő érkezett a közös határon keresztül (Romániába pedig 60 ezer).⁶

⁵ A lengyel menekültek hazai internálásáról és külföldre szökéséről és szöktetéséről (a munka "Magyar táborokból a lengyel seregekbe" c. fejezetében) bővebben lásd: *Tadeusz Olszański* (szerk.): *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.; a lengyel menekültek magyarországi tartózkodásának történetéről pedig bővebben lásd: *Kapronczay Károly*: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.

⁶ *Konrad SutarSKI: Az én Katyńom - Mój Katyń.* Püski Kiadó, Budapest, 2010. 10.

Nem sikerült azonban mindenkinek megmenekülnie, közel 300 000 közkatonára és tisztra esett német fogságba, 250 000 társuk számára pedig a Vörös Hadsereg fogságában fejeződött be a háború. Lengyelországot pedig a két nagyhatalom két, közel egyenlő méretű részre osztotta fel az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradéka alapján. Mindkét nagyhatalom azonnal hozzálátott az elfoglalt területek lakosságának megtöréséhez és "ellenséges elemektől" való megtisztításához⁷, s ez közismerten óriási szenvedések elé állította a megszállt területek lakosságát - az ország mindkét felében. Emiatt értelmetlen mérlegelni azt, hogy mely nagyhatalom uralma alatt, mely diktatúra fogságában adódhatott nagyobb esély a túlélésre vagy a normálhoz csak egy kicsit is közelítő életre. Témánk szempontjából azonban az kétségtelen, hogy a Szovjetunió fogságába esett lengyel tisztek számára (mint az utóbb kiderült) vajmi kevés esély volt az életben maradásra. Megdöbbentő módon ráadásul egy részük önként adta meg magát a Vörös Hadseregnek, mivel egyrészt a lengyel kormány „elfelejtette” tájékoztatni őket a szovjet fogságba esés veszélyeiről, s ebben amint azt láthattuk, az "ún. általános direktíva" rendelkezései is szerepet játszhattak, másrészt pedig a katonák a német hadifogságot ítélték meg a legrosszabb lehetőségnek. Így aztán sokan inkább a Vörös Hadsereg előtt tették le a fegyvert, mely a rövid hadjárat során közel 180 000 lengyel katonát fogott el, akiknek száma ráadásul a hadműveletek után összefogdosott és az önként jelentkező katonákkal és civilekkel együtt már 250 000-re rúgott. Közülük nagyjából 46 000 főt később szabadon engedtek, a többieket azonban a Szovjetunióba deportálták. Ez része volt a lengyel lakosság áttelepítésének, mely során egyes adatok szerint másfél év alatt több mint egymillió lengyelt szállítottak a Szovjetunió belső területeire a megszállók.⁸ A Szovjetunió hadi sikereit jól érzékelteti (és természetesen a szovjet propaganda bevett szófordulataival összegzi) a Krasznaja Zvezda egy évvel később, a szovjet invázió évfordulóján, 1940. szeptember 17-én közölt cikke:

"... Egy év telt el azóta, hogy a Vörös Hadsereg egységei átlépték Lengyelország határait. A Vörös Hadsereg örökre beírta magát a történelembe a grodnói és a lwówi diadallal, a fergeteges áttöréssel és a Sarnyban kiépített védelmi központ szétverésével, az ellenséget megsemmisítő baranowiczei, dubnói, tarnopoli stb. csapással. ... A villámgyors hadművelettel megbénítottuk az ellenséget, képtelen volt ellenállni. 12-15 nap alatt teljesen szétvertük az

⁷ A német megszálláspolitikai céljairól és eszközeiről bővebben lásd: *Czesław Madajczyk: Allgemeine Richtlinien der deutschen Besatzungspolitik in Polen.* In: Jacek Andrzej Młynarczyk (szerk.): *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945.* Fibre Verlag, Osnabrück, 2009.; a két nagyhatalom lengyel vezetőréteg "lefejezésére" tett kísérletével kapcsolatban pedig lásd: *Anna Piekarska (szerk.): Zagłada polskich elit. Akcja AB - Katyń.* Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ściągania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Biuro Edukacji Publicznej, Warszawa, 2006.

⁸ *Kapronczay Károly: A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata.* In: *Orvosi Hetilap.* 131. 1990. 50. 2771.

*ellenséget. ... Ebben az időszakban csak az ukrán front egyetlen seregteste fogságba ejtett 10 tábornokot, 52 ezredest, 5131 tisztet, 4096 altisztet és 1 180 223 közkatonát. ..."*⁹

2.2. Tiszti hadifogolytáborok

Attól függetlenül, hogy a lengyel katonák mikor és miként estek a Vörös Hadsereg vagy az NKVD fogságába, először a 138 szűrőtábor egyikébe kerültek, amelyeknek az volt a feladata, hogy kiválogassa az "ellenséges elemeket".¹⁰ A Harmadik Birodalom és a Szovjetunió is igyekezett politikai- és titkosrendőri alakulataik (Gestapo, NKVD) segítségével felkutatni az ellenségesnek vélt személyeket és az elfogottak közül kiválogatni a még "hasznosíthatókat". A Szovjetunió is e célból állította fel 1939 októberében az említett 138 ideiglenes tranzitállomást, ahonnan a szovjet állampolgárság felvételét elutasítókat¹¹ és a különösen veszélyesnek tartott lengyel értelmiséghez tartozókat novemberben három nagyobb fogolytáborba továbbították, többeket pedig az NKVD különféle börtöneibe vittek, ahonnan sokan soha többé nem kerültek elő. Az ideológiailag megbízhatatlannak ítélt lengyel értelmiség ugyanis nagy létszámban képviseltette magát a hadifoglyok közt, mivel a lengyel haderő tartalékosaként igen nagy számban vonultak be és estek később szovjet fogságba politikusok (pl. Jan Stanislaw Jankowski kormányelnök-helyettes és Stanislaw Jasiukiewicz miniszter)¹², híres közéleti személyiségek, tudósok, tanárok, írók és újságírók, valamint közel 800 orvos is. A szovjet hatóságok tehát külön táborokat hoztak létre¹³ a fogságba esett lengyel tisztek, s köztük a lengyel értelmiség képviselői számára Kozelszkben, Sztarobelszkben és Osztaskovban. A három, NKVD által felügyelt tiszti gyűjtőtáborba összesen 14 500 - 14 800 fogoly került, ám közülük később csak 449 fő maradt életben.¹⁴ E táborok közül a legnagyobb a Szelinger-tó szigetén, a Moszkva-Leningrád vonaltól délre, Moszkvától 320 kilométerre fekvő osztaskovi tábor volt, melynek megközelítőleg 6400 fős fogoly-állományában rendőrtisztek és tiszthelyettesek, határőrök és civil állami alkalmazottak is szerepeltek. A Harkovtól 280 kilométerre keletre fekvő Sztarobelszkben 3800 főt tartottak fogva, míg a fő tábornak számító kozelszkiben 4600-at.¹⁵

⁹ *Németh István*: Katyń, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország "életterében" (1914–1945). Összegzés és dokumentumok. Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány - L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 254.

¹⁰ *Tadeusz Kisielewski*: Katyń. Zbrodnia i kłamstwo. Rebis Dom Wydawniczy, Warszawa, 2008. 45.

¹¹ *Kapronczay*: A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. 2771.

¹² *Kapronczay Károly*: Katyń magyar vonatkozásai. In: Élet és tudomány 45. 1990. 34. 1078.

¹³ A fogolytáborok megalakításáról bővebben lásd: *Kisielewski*: Katyń. Zbrodnia i kłamstwo. 46.

¹⁴ a kozelszki tábor foglyai közül 245 fő, Sztarobelszkből 79 fő, az osztaskovi tábor foglyai közül pedig 124 fő élte túl a mérszárlást. - lásd: *Németh*: Katyń, 1940. 79.

¹⁵ *Sutarski*: Az én Katyńom - Mój Katyń. 14.

Ez utóbbi tábor neve köthető közvetlenül a katyíni mészárláshoz, ugyanis a számos helyen¹⁶ zajló tömeggyilkosság elsőként felfedezett, katyíni erdőben fekvő tömegsírhalmok a kozelszki tábor szerencsétlen sorsú foglyainak holttesteit rejtette. Mivel sokáig csak ez a kivégzőhely volt ismert és így ez vált világszerte hírhedtté, ma a tömegmészárlás egészére, mint katyíni mészárlásra hivatkozunk - még ha (amint arról a következőkben is megbizonyosodhatunk) csak az áldozatok egy töredéke is nyugszik az itteni sírgödrökben. A Szmolenszktól 250 km-re, délnyugatra, a Szmolenszk-Tula vasútvonal mentén fekvő egykori kolostorban létesült kozelszki hadifogolytábor falai közt ugyanis kezdetben is "csupán" mintegy 5000 főt őriztek, a foglyok száma a tábor felszámolásakor pedig ráadásul már "csak" 4500 körüli volt. Akárcsak a két másik táborban, Kozelszkben is számos tekintélyes és ismert személy raboskodott, például Henryk Minkiewicz-Odrowąż tábornok, Bronisław Bohaterewicz, Mieczysław Smorawiński és Wołkowicki, valamint Ksawery Czernicki ellentengernagy is.¹⁷ Amint azt olvashattuk, a táborok feladata elsősorban az ellenséges elemek kiszűrése és az információszerzés volt, így aztán az NKVD mindhárom táborban intenzíven igyekezett "átvilágítani" a foglyokat. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindez egyáltalán nem azzal a céllal történt, hogy bármiféle hírszerzési információt vagy hadititkot szedjenek ki a foglyokból, vagy hogy bármilyen ügy kapcsán tanúkra, adatokra lett volna szükségük. A kihallgatásokat ideológiai megfontolások szerint egyedül csak a katonák származása, társadalmi státusza, világnézete, politikai szimpátiája, Szovjetunióhoz való viszonya érdekelte. Ellenőrizték tehát, hogy kik azok, akik a Szovjetunió ellenségei és kiket lehetne még a jövőben a szovjet érdekek mentén felhasználni.

Az NKVD különleges vizsgálóbizottságai e célból az összes foglyot legalább egyszer kihallgatták. Érdekes, hogy mivel a kényszerű, de mégsem fontos, titkos adatok megszerzésére irányuló kihallgatás nem párosult brutalitással, többen igen pozitívan ítélték meg utólag a kihallgatásokat vezető magas rangú NKVD tiszt, Zarubin dandárparancsnok modorát és kihallgatási módszereit.¹⁸ Sokan így tehát nem is sejtették, milyen sors vár rájuk, s a bizakodó, optimista hangulat megteremtésében és fenntartásában az is sokat nyomott a latban, hogy a tábor lakói számára engedélyezték, hogy leveleket küldhessenek és fogadhassanak (pl. 1939 karácsonyán és 1940 húsvétján). A viszonylag kedvező körülmények tehát elaltatták a foglyok gyanakvását, így azok akkor sem sejtettek semmi rosszat, amikor 1940 tavaszán megkezdődött a táborok fokozatos felszámolása. Az NKVD "udvarias" kihallgatótisztjei által készített jelentések alapján pedig a több ezer lengyel tiszt közül csupán

¹⁶ Szmolenszk (Katyń), Kalinyin, Harkov, Minszk, Kijev

¹⁷ *Kisielewski*: Katyń. 48.

¹⁸ *Leopold Jerzewski*: Katyń, 1940. Babits Kiadó, Szekszárd, 1990. 11.

395 személy részesült (tudtán kívül) kegyelemben, habár többségükkel kapcsolatban a hatóságok továbbra is arra gyanakodtak, hogy csak "szimulálnak".¹⁹

2.3. Tömeggyilkosság - tervek és megvalósítás

Miután az NKVD által felügyelt három tábor 1940. április eleje és május közepe között felszámolták, az itt fogvatartottaknak egyszerűen "nyomuk veszett", amiből először a rokonok csak annyit észleltek, hogy nem érkezik több levél a szovjet fogságban raboskodó szeretteiktől, valamint az általuk a Szovjetunióba küldött levél is felbontatlanul érkezik vissza. Később is csupán annyi derült ki a szerencsésen megmenekült tisztársak beszámolóí alapján, hogy a kozelszki "eltűnteket" a Szmolenszk melletti Gnyezdovo állomásra vitték, ahonnan rabszállító autókkal szállították tovább őket valamerre. A sztrobelszki foglyokról csak azt lehetett tudni, hogy Harkov irányába szállították el őket, az osztaskovi tábor foglyainak útvonala pedig teljességgel ismeretlen volt.²⁰

A valóságban a táborok felszámolása előre megtervezett módon, közel egyszerre történt, s elsőként a kozelszki tábor foglyait szállították el, ahonnan 1940. április 3-án indult az első csoport (Osztaskovból április 4-én, Sztrobelszkből április 5-én), s az utolsó fogolycsapat 1940. május 12-én hagyta el a kozelszki tábor (Sztrobelszkben szintén ekkor, Osztaskovban pedig 16-án).²¹ A táborokból induló csoportok létszámukban igen különbözőek voltak (Kozelszkben 50 és 344 fő közt mozgott a „transzportok” létszáma, Sztrobelszkben pedig 18 és 240 fő közt), naponta pedig akár több csapat is útnak indult. A három tábor összesen 90 csoportban hagyták el a foglyok, s közülük csupán 7 érkezett más táborokba (így 449 fő menekült meg), a többieknek „nyomuk veszett”.²² A táborokban uralkodó, már korábban is jelzett, megalapozatlanul optimista hangulat miatt a tisztek egyáltalán nem tartottak az elszállítástól, s bíztak az emigrációs lengyel kormány, valamint Anglia és Franciaország közbelépésén, a transzportoktól pedig azt várták, hogy vagy a szövetségeseknek adják át őket, vagy legrosszabb esetben is német fogságba kerülnek. Habár a tisztek ez utóbbi lehetőséget tartották a legrosszabb eshetőségnek, a valóság mégis sokkal borzalmasabb volt annál, mint

¹⁹ *Kisielewski*: Katyń. 50.

²⁰ *Sutarski*: Az én Katyńom - Mój Katyń. 14.

²¹ *Jerzewski*: Katyń, 1940. 16.

²² Kozelszkből egy 150 fős és egy 95 fős csoport élte túl a tömeggyilkosságot, illetve egy túlélőt, Stanisław Swianiewicz közgazdász professzort pedig a katyíni erdőbe induló menetoszlopból lett kiemelve az utolsó pillanatban április 30-án, s így a vasúti vagonba zárva egyedül végignézhetette, amint társait az erdőbe viszik. A professzor szabadulása után kiderült, hogy életét valószínűleg annak köszönhette, hogy 1930-as években tett németországi útjai miatt kémnek vélték, így parancsot adtak további kihallgatására a moszkvai Ljubjanka börtönében. A helyszínen tett megfigyelései később eljutottak a lengyel emigrációs kormányhoz és hasznosnak bizonyultak a tömeggyilkosság lefolyásának kivizsgálása során. - Visszaemlékezését lásd: *Kovács István*: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél – Pilsudski ... Katyń... Szolidaritás. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulóí. Magyar Napló, Budapest, 2012. 141.

amit a legtöbben elképzelték: a kozelszki táborban fogva tartottak nagy részét, 4421²³ főt ugyanis a Szmolenszk közelében található katyni erdőben egyszerűen tömegsírokba lőtte az NKVD.

Minderre pedig a paranoid és népirtó szovjet rendszer jéghideg logikája mentén, alapos előkészítés és "megfontolás" után került sor.²⁴ A lengyel tisztek sorsát megpecsételő döntést 1940. március 5-én a Szovjetunió belügyi népbiztosa, Lavrentyij Berija kezdeményezte egy Sztálinhoz intézett, szigorúan titkos minősítéssel ellátott felterjesztésében, melyben gyakorlatilag 14700 hadifogoly tárgyalás nélkül halálra ítéletét indítványozta:

"A Szovjetunió NKVD-jének hadifogolytáboraiiban és Ukrajna, valamint Belorusszia nyugati területeinek börtöneiben jelenleg nagy számban található a lengyel hadsereg egykori tisztjei, a lengyel rendőrség és kémszolgálat egykori munkatársai, a lengyel nacionalista ellenforradalmi pártok és szervezetek leleplezett tagjai, menekültek és mások. Mindannyian a szovjethatalom megátalkodott ellenségei, gyűlölettel telve a szovjet rendszer iránt.

A hadifogoly tisztek és rendőrök még a táborokba kerülve is megpróbálnak ellenforradalmi tevékenységet és szovjetellenes agitációt folytatni. Csupán azért várják kiszabadulásukat, hogy bekapcsolódhassanak a szovjethatalom elleni harcba. ...

Figyelembe véve, hogy mindannyian a szovjethatalom engesztelhetetlen és megátalkodott ellenségei, a Szovjetunió NKVD-je szükségesnek tartja:

I. Utasítani a Szovjetunió NKVD-jét:

1. A hadifogolytáborokban található 14700 volt lengyel tiszt, hivatalnok, földbirtokos, rendőr, katonai kémszolgálat ügynöke, csendőr, telepes, börtönőr, ügyész;

2. valamint a Nyugat-Ukrajnában és Belorussziában letartóztatott és az ottani börtönökben tartózkodó 11 000 személy, különböző ellenforradalmi kém- és diverzáns szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és dezertőrök ügyét különleges módon vizsgálja ki, és a legmagasabb büntetést, az agyonlövétést szabja ki rájuk.

²³ A közölt adat talán a legelfogadottabb és leggyakrabban említett a katyni sírokban fekvő áldozatok számával kapcsolatban, ám a holttestek pontos számát mindmáig nem sikerült megállapítani. A legelfogadottabb álláspont szerint ez a szám 4400 körül van, melyet egyes újabb adatok 4410-re tesznek, de ettől eltérő adatok is szerepelnek a modern szakirodalomban (4404, 4406), s a katyni temető síremlékein is 4430 áldozat neve szerepel. A sírok 1943-as exhumálása során a német szakértői bizottság 4143 holttestet emelt ki a tömegsírokból (s ezek közül 2815-öt sikerült azonosítani), a Lengyel Vöröskereszt technikai bizottsága pedig összesen 4443 holttest megtalálásáról számolt be. - *Kisielewski: Katyn. Zbrodnia i kłamstwo.* 86.

²⁴ A jéghideg ideológiai megfontolások mentén cselekvő, paranoid szovjet rendszer ádáz ellenségként tekintett a fogságba esett lengyel katonákra és egyéb tisztviselőkre. Azt, hogy a kommunizmussal szembeni ellenállás legkisebb gyanúja is elég volt a halálos ítélet kiszabásához, jól példázza Stefan Olejnik rendőr esete. Féloldalas ítéletében a legsúlyosabb büntetés kiszabását a következőkkel indokolták: "*rendőrként szolgált Borszczówban*", így hát valószínűleg "*aktívan harcolt a forradalmi erőkkal szemben*", ami kimeríti a szovjet Büntető Törvénykönyv 58. cikkelyének 13-as paragrafusában foglaltakat. Az ideológiai alapokon folytatott ítélkezés lengyelek tízezreinek sorsát pecsételte meg hasonlóképpen. - *Wojciech Materski: Mord Katynski. Siedemdziesiąt lat drogi do prawdy.* Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa, 2010. 11.

II. Az ügyet bíróság elé állítás, a vádindítvány, a nyomozást és vádiratot lezáró határozat nélkül kell lezárni..."²⁵

A kegyetlen tömörséggel megfogalmazott, Berija által aláírt dokumentumot Sztálin, Vorosilov és Mikojan is szignózta és a jegyzőkönyvvezető megjegyzése szerint Kalinyin és Kaganovics is egyetértett a benne foglaltakkal. Ezután az SZKP KB Politikai Bizottsága még aznap kiadta P13/144 számú határozatát, melynek lényegi része a Berija által megfogalmazottakkal egyezett meg. Valamivel több, mint egy hét múlva, március 14-én pedig az NKVD Gazdasági Főigazgatóságának vezetőjének, Kobulovnak az irodájában került sor tanácskozásra az NKVD szmolenszki, kalinyini, és harkovi területi vezetőinek és helyetteseiknek, valamint az NKVD területi katonai parancsnokainak részvételével. Őket bízták meg március 22-én a lengyel hadifoglyok lemészárlásával, Berija pedig ugyanekkor kiadta az „USZSZK és a BSZSZK börtöneinek kiürítéséről” szóló 00350-es számú parancsát. Április 1-jén indult be a "táborok kiürítésére" szervezett akció, amikor is Moszkvából megérkeztek az első névsorok, melyek tulajdonképpen halálos ítéletekkel értek fel. Habár a tömeggyilkosság lefolyásával ma már tisztában vagyunk, a szovjet vezetés döntésének okai máig vita tárgyát képezik. Míg egyesek a lengyelekkel szemben az 1920-as vereség miatt ellenséges érzelmeket tápláló Sztálin személyes bosszújaként értékelik a rémtettet, mások a Németország és Nyugat-Európa ellen tervezett szovjet támadás²⁶ "felvonulási területének" megtisztításáról beszélnek, a legvalószínűbb indoknak mégis talán az tűnik, mely szerint a Szovjetunió, épp úgy, mint a Harmadik Birodalom, egyszerűen (már csak a kommunista osztályharcos ideológia jövőképeinek megfelelően is) semlegesíteni akarta a lengyel társadalom vezető rétegét, hogy aztán ellenzéki vezetők, értelmiség hiányában könnyebben uralma alatt tarthassa a meghódított területeket.

Amint azt említettük, a tömeggyilkosság több helyszínen zajlott, melyek közül a katyíni erdő sírjai szolgáltatták a megnevezést a Szovjetunió 1940 tavaszán lengyel tisztek ellen elkövetett háborús bűncselekményeinek egésze számára. A Szmolenszk közelében található katyíni erdőben, az NKVD üdülője környékén 4421, a kozelszki táborból odaszállított lengyel hadifoglyot gyilkoltak meg. Habár a sírokban fellelt áldozatok egy részét valószínűsíthetően nem itt gyilkolták meg, hanem a szmolenszki NKVD Dzerzsinszkij utca 13. alatt található székházának kivégzőcelláiban, a Kozelszkből elszállított lengyel tisztek többsége a katyíni erdőben esett a "kommunista pribékek" áldozatául. Az 50 és 344 közti létszámú csoportokban

²⁵ *Németh*: Katyń, 1940. 239-240.

²⁶ Ezt az elképzelést meglehetősen meggyőzően támasztják alá a Szovjetunió tervezett Európa-elleni támadásának elméletét képviselő Viktor Szuovorov munkái. Bővebben lásd: *Viktor Szuovorov*: Az M-nap. Ki kezdte a második világháborút? Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2008.; *Viktor Szuovorov*: Öngyilkosság. Miért támadta meg Hitler a Szovjetuniót? Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2013.; *Viktor Szuovorov*: A jégtörő. Hitler, mint eszköz Sztálin terveiben. Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2006.

április 3. és május 12. között a helyszínre szállított foglyok vasúton érkeztek Szmolenszken át a katyńi erdő mellett fekvő Gnyezdovo állomásra, ahonnan az orosz népnyelv által csak "fekete hollókként" emlegetett rabszállító autókcal érkeztek a kivégzőhelyre. Érdemes megjegyezni, hogy a rabok sok esetben az utolsó pillanatokig is naplót vezettek, ami amellett, hogy bizonyos fokú optimizmusra enged következtetni (és arra, hogy valószínűleg ez az "engedmény" is része volt a gyanakvásuk elaltatására tett kísérleteknek), nem csak későbbi azonosításukat könnyítette meg, de értékes adatokkal szolgál a lengyel tisztok utolsó napjait és a tömeggyilkosság "logisztikai lebonyolítását" illetően is. A Katyńban meggyilkolt Wacław Kruk megrázó naplója hüen tükrözi a mit sem sejtő áldozatok hangulatát: „1940 IV. 8. *Azóta semmit nem írtam. Úgy gondoltam, nem volt semmi jelentősebb. Az utóbbi időben, azaz március végétől és április elejétől sokasodnak a gondolatok az utazással kapcsolatban. Ezeket szokásos pletykáknak tartjuk. De ezúttal tény lett a pletykából. Április elejétől transzportokat kezdtek összeállítani, eleinte kisebbeket. ...*

Miután a tábori tárgyak... átadásra kerültek, újfent motozás következett a 19-es barakkban. Innen a kapun keresztül azokhoz az autókhoz vezettek minket, melyek egy kis megállóhoz vittek minket, nem Kozelszkbe (Kozelszk árvíz miatt elérhetetlen volt). A megállónál erős őrizet mellett felraktak minket a rabszállító vagonokra. A cellában (amelyet tulajdonképpen még csak először látok) tizenhárom ember van. Még nem ismerem a balszerencse által véletlenül útitársaimmá váltakat. Most az indulásra várunk. Amennyire optimista voltam ezelőtt, annyira nem várok semmi jót ettől az utazástól. Rossz, hogy nem tudjuk, hogy kijuthatunk-e, hogy milyen irányba utazunk. Türelmesen várunk. Szmolenszk irányába utazunk. A nap süt, a mezőkön még sok a hó.

1940. IV. 9. Kedd. Az éjszakát kényelmesebben töltöttük, mint annak idején a marhavagonokban. Egy kicsit több volt a hely és nem is rázott olyan erősen. Ma igazi téli idő van. Esik a hó, ködös az idő. A mezőket hó borítja, mint januárban. Nem lehet kideríteni, milyen irányba utazunk. Egész éjjel csak keveset haladtunk. Most haladtunk el Spas-Demjanskoje nagyobb állomása mellett. Hasonló állomást nem is láttam a térképen Szmolenszk közelében. Félek, hogy északra vagy keletre utazunk az időjárásból ítélve. Napközben minden olyan, mint már régóta. Tegnap reggel cukrot és kenyeret adtak a vagonba, valamint hideg, felfőzött vizet. Most dél van és nincs mit enni. A bánásmód... szokásos. Semmi sem megengedett. Vécére csak akkor mehet az ember, ha az őrnek úgy tetszik, sem kérések, sem a jajgatás nem segítenek... Most, 14:30-kor Szmolenszk felé közeledünk. Ezúttal a teherpályaudvaron állunk... De Szmolenszkben. Most már mindjárt beesteledik, Szmolenszket magunk mögött hagytuk. Elértük Gnyezdovo állomását. Úgy néz ki,

*hogy itt ki kell szállnunk. Sok egyenruhás van itt. Mindenesetre még nem adtak nekünk enni. A tegnapi reggeli óta egy adag kenyérből és egy szerény víz-adagból élünk.*²⁷

Talán még ennél is megrázóbb Adam Solski őrnagy naplója, akinek utolsó papírra vetett szavai szinte egészen a gyilkosság pillanatáig tudósítanak az utókor számára: „*Vasárnap. 1940, IV. 7. Reggel. Miután tegnap a zarándokokhoz rendeltek minket /az eredetileg zarándokok számára fenntartott kolostorépületekben elhelyezett tisztekről van szó – G. K. megjegyzése/, megparancsolták, hogy 11:40-ig pakoljunk össze és motozásra sorakozzunk fel a klubban. Ebéd a klubban... . A motozás után 14:55-kor elhagytuk Kozelszk falait. 15:55-kor (a mi lengyel időnk szerint 14:55-kor) beszállítanak minket a kozelszki mellékvágányon álló rabszállító vagonokba. Azt mondják, a Szovjetunió összes személykocsijának a fele ilyen vagon. Velem együtt utazik Józef Kutymba, Szyfter és Paweł századosok, és más őrnagyok, alezredek, századosok, összesen tizenketten. A hely legfeljebb csak hét főnek lenne elegendő. IV. 8. 3:30-kor indulás a kozelszki megállóból nyugati irányba, 9:45-kor Jelnja vasútállomás. IV. 8. 12 óra óta Szmolenszkben állunk egy mellékvágányon.*

IV. 9. Korán reggel, rövidebb 5 óra előtt ébresztő a vagonokban és készülődés a kiszálláshoz. Autókkal visznek minket valahová. Mi lesz vajon?

*IV. 9. Korán reggeltől általános kétségbeesés. Szállítás cellákra osztott rabszállító autókban (szörnyű). Egy erdőbe hoznak minket, valamilyen nyaraló-féleséghez. Itt alapos motozást tartottak. Elvették az órát, mely 6:30-at mutatott, a jegygyűrűm után kérdezősködtek, elvették az összes rubelt, az övem, a zsebkést ...*²⁸

Az itt félbehagyott naplóbejegyzése után nem sokkal Solski őrnagyot meggyilkolták, s ő is a nyolc tömegsír egyikébe került, osztozva többek közt például Xawery Czernicki ellentengernagy, Bronisław Bohaterewicz, Henryk Minkiewicz és Mieczysław Smorawiński tábornokok, valamint a tömeggyilkosság egyetlen női áldozata, az ismert pilótanő, Janina Antonina Lewandowska Dowbor-Muśnicka sorsában. Mindannyijukat pisztolyokból leadott tarkólövessel ölték meg, amihez a hóhérok az esetek túlnyomó többségében német, 7,65 mm-es kaliberű Walther pisztolyokat használtak, melyek Gustaw Genschow által gyártott töltényeinek üres hüvelyéből a tömegsírok környékén a három évvel későbbi feltárás során is számtalan példányt találtak.²⁹ Az áldozatokat leggyakrabban egy, de több esetben két,

²⁷ Gerd Kaiser: Katyń. Das Staatsverbrechen - das Staatsgeheimnis. Aufbau Taschenbuch-Verlag, Berlin, 2002. 168.

²⁸ uo. 168.

²⁹ Ezt a tényt a német propaganda később igyekezett leplezni, ugyanis a számtalan, a Szovjetunió bűnösségére utaló bizonyíték mellett ezek a német lőszer-maradványok mégis kételyt ébreszthettek volna a közvélemény soraiban. A Katyńban talált német "Geco" feliratú töltényhüvelyeket egyes orosz "szakértők" máig a tömeggyilkosság németek általi elkövetésének bizonyítékaként értékelik, még akkor is, ha a mind a tömegsírok exhumálása során fellelt bizonyítékok, mind a tanúvallomások, mind pedig a levéltári dokumentumok (sőt a

sőt egy esetben három lövéssel gyilkolták meg, mégpedig közvetlen közlől, és túlnyomórészt a sírokon kívül. A koponyák vizsgálata kapcsán később kiderült, hogy a golyó többnyire 45 fokban haladt át az áldozatok fején, mivel a bementi nyílás a tarkón, a kimeneti nyílás pedig többnyire a homlokon volt, s ez kizárja a térdelő testhelyzetben való kivégzést. A tömegsírokhoz vezetett, hátrakötözött kezű tisztek közül néhánynak (valószínűleg a hangosabban tiltakozóknak és erősebbeknek) a fejére húzták a több esetben fűrészporrall kitöltött kabátját, melyet a nyak köré drótoztak, sok esetben a kezekkel is összekötve. Egyes áldozatokat pedig még jellegzetes, négyszögletes szovjet szuronnal is átdőfték.³⁰ A mérszárlás végeztével mind a nyolc tömegsirt betemették és fákat ültettek rájuk. Ma már valószínűsíthető, hogy a katyni sírokban nyugvó holttestek egy részét más helyszínekről szállították ide, például Szmolenszkból, Harkovból vagy Kalinyinból, amit az a tény is alátámaszt, hogy a tömegsírok egyikében az egyébként 8-12 rétegben egymáson fekvő testek jóval rendezettebben és arccal lefelé vannak elhelyezve. A szörnyű mérszárlás tényleges végrehajtóinak nevét sokáig homály fedte, ám Oleg Z. Zakirov³¹ KGB-alkalmazott 90-es évek elején végzett kutatásai (volt NKVD veteránokkal folytatott beszélgetései) alapján ma már ismert, hogy a tömeggyilkosság végrehajtásában nagyrészt a szmolenszki NKVD alkalmazottai működtek közre, név szerint N. A. Gvozdovszkij, S. M. Mokszitszkij és I. I. Gribov.

Amint azt említettük, nem csak a katyni erdő vált lengyel tisztek ezreinek temetőjévé, de ezen kívül négy más helyszínen is folyt a mérszárlás. A legtöbb áldozata a kalinyini (tveri) tömegmérszárlásnak volt, melyet a helyi NKVD Szovjetszkaja út 4. szám alatti székhelyén követték el speciálisan erre a feladatra kiválasztott hóhérok. A kivégzésekben Dmitrij Sztjepanovics Tokarev egykori kalinyini NKVD-parancsnok szintén a rendszerváltás idején, 1991-ben tett vallomása alapján³² N. I. Szinyegubov őrnagy, M. S. Krivenko dandárparancsnok és az emberfeletti kegyetlenségéről hírhedt Vaszilij Mihajlovics Blohin állambiztonsági őrnagy vett részt, harminc főnyi kiségitő személyzettel. A kalinyini székház pincéjében elkövetett tömegmérszárlás összesen 6314 áldozatát 250 fős csoportonként végezték ki, majd a holttesteket a várostól 32 kilométerre fekvő Mednoje falu közelében húsz tömegsírba temették az éj leple alatt, szintén egy NKVD üdülőhely közelében. A sztrobelszki tiszti hadifogolytábor szerencsétlen sorsú foglyait, összesen 3739 főt, Harkovban, az NKVD Dzerzsinszkij tér 3. szám alatt álló székhelyének alagsorában ölték

rendszerváltás utáni hivatalos orosz álláspont is) egyértelműen az NKVD-re utalnak, mint a mérszárlás elkövetőjére.

³⁰ Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Deutsche Informationsstelle, Berlin, 1943. 93.

³¹ *Anna M. Cienciala – Natalia S. Lebedeva – Wojciech Materski* (szerk.): *Katyn: a Crime Without Punishment*. New Heaven, Connecticut: Yale University Press, 2007. 133.

³² uo. 124.

halomra, majd a város szélén található Pjatyihatka nevű tanyától másfél kilométerre fekvő tömegsírokba temették. Folytak még kivégzések Kijevben, ahol 3435, más adatok szerint 4181 rabot gyilkoltak meg, valamint Minszkben, ahol 3870-en, más adatok szerint pedig 4465-en estek áldozatul az NKVD hóhérainak.³³ A több helyen zajló tömeggyilkosságok áldozatainak pontos számát mindmáig nehéz meghatározni³⁴, az azonban bizonyos, hogy a Berija által indítványozott mészárlást az NKVD a terveknek megfelelően lebonyolította. A lengyel tiszték sorsáról ezután három éven át nem hallott a világ, s a nyugtalanító csendben feltett kérdések is süket fülekre találtak a Szovjetunió vezetőinél.

2.4. A hiányzó tiszték nyomában

Ettől fogva mind a levelezés elmaradása, mind pedig a Vörös keresztet érkező információk elapadása miatt az aggódó családtagok és a lengyel haderő hírszerzése is jobbra csak találgatásokra volt utalva az "eltűnt" tiszték sorsát illetően. Hivatalos szovjet közlemények és pontos információk hiányában olyan tévképzetek és hírek kaptak szárnyra, melyek szerint például a lengyel tisztéket a Szovjetunió északi területeire deportálták (például a Ferenc József-földre vagy Novaja Zemljára), valamint olyan históriák is terjedni kezdtek, melyek szerint a foglyokat a Kara-tengerbe, a Jeges-tengerbe vagy a Barents-tengerbe fojtották hadifogoly-szállító bárkák elsüllyesztésével. A szörnyű igazság napvilágra kerülésére azonban még három évet kellett várni, jóllehet közben egyre több gyanús jel mutatott arra, hogy a hiányzó tisztékkel valami szörnyűség történt.

A mészárlást nagy szerencsével túlélők Grjazovecbe kerültek, ahol is Zygmunt Berling körül csoportosultak a Szovjetunióval való együttműködést választók. Az 1939 végétől egyre inkább romló német-szovjet kapcsolatok miatt 1940 októberében az együttműködésre hajló tiszték képviselőit Moszkvába hívták, ahol Berijával és Merkuloval is alkalmuk nyílt találkozni. József Czapski visszaemlékezése szerint ezt az alkalmat kihasználva Zygmunt Berling amellet, hogy azt kérte, minden fogoly beléphessen a tervezett lengyel hadseregbe, azt is megemlítette, hogy „*E hadsereg számára kitűnő vezetőket találhatnánk a kozelszki és sztarobelszki táborban*”. A "hiányzó" tiszték szörnyű sorsára talán ekkor hangzott el az első

³³ Andrzej Przewoźnik - Jolanta Adamska: Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć. Świat Książki, Warszawa, 2010. 377.

³⁴ Ha Katyń áldozataihoz a három tiszti hadifogolytáborból kivégzésre hurcoltak számán kívül a különböző börtönökben fogva tartott és ott halálraítélt közel 7000 értelmiségit, rendőrt és egyéb foglyot is hozzászámítjuk (mivel a katyíni tömeggyilkosságot elrendelő dokumentum ezekre a más helyen fogvatartottakra is kitér), akkor a tömeggyilkosság áldozatainak teljes létszámát huszonnégyezer föben állapíthatjuk meg. (Egyes szerzők ettől magasabb számot adnak meg, például Németh István, aki 25700 főre teszi az áldozatok számát a Berija-féle tervezet alapján, melynek létszámadatai azonban a kegyelmi döntések miatt nem a ténylegesen kivégzettek számát mutatják - lásd: *Németh*: Katyń, 1940. 78.)

hivatalos utalás, ugyanis Merkulov válaszában megdöbbenő módon elszólta magát: „*Nem, ők már nincsenek. Súlyos hibát követtünk el velük kapcsolatban.*”³⁵ Ha ekkor még nem is, később, a Szovjetuniót 1941. június 22-én ért német támadás után Sztálin már mindenképpen rászorult a lengyelek segítségére, ezért hát augusztus 4-én szabadon engedték Władysław Anders tábornokot, aki azonnal hozzákezdett a lengyel hadsereg megszervezéséhez. A Szovjetunió börtöneiből szabadon engedett katonák és tisztek regisztrációja céljából Józef Czapski lovaskapitány fogadóállomásokat állított fel, ám ezeknél az említett három tiszti hadifogolytáborban raboskodók közül senki nem jelentkezett: „*Az irodánkban jelentkező több száz, Oroszország különböző pontjairól érkezett hadifogoly sem tudott sem tudott semmit mondani. Egyszerűen nem értettük a helyzetet. A több tízezer hadifogoly legyilkolásának lehetősége akkoriban még eszünkbe sem jutott.*”³⁶ Ismét felvetődött tehát a kérdés, hogy mi lett ezekkel a foglyokkal, s ennek tisztázásával is Czapskit bízták meg, aki azonban semmit nem tudott kideríteni.³⁷ Ez ügyben Sikorski és Anders lengyel tábornokok személyesen is találkoztak Sztálinnal és Molotovval 1941. december 3-án, mikor is a hiányzó tisztek sorsát firtatva csupán azt a cinikus választ kapták Sztálintól, hogy azok „*megszöktek*”, „*talán Mandzsúriába*”. Szintén hasonló "eredményt" értek a lengyel haderő képviselői, amikor is 1942. március 18-án ismét felmerült a kérdés Anders tábornok és Leopold Oktulicki ezredes látogatásakor. Sztálin válasza ugyanis ismét hasonló volt: „*Talán valahol a németek által megszállt területen vannak...*”, majd hozzátette: „*már mindannyian kiszabadultak*”.³⁸ Anders tábornok erre átadott egy újabb listát a hiányzó tisztekről, mivel mindenképpen választ próbált kicsikarni a kérdésre, ám a szovjet vezető a következőképpen válaszolt: „*Sztálin cigarettázik, valamit firkál a papírra, és azt feleli: Már minden parancsot kiadtam, szabadon kellett engedni őket. Még azt is beszélnek, hogy a Ferenc József-földön vannak, pedig ott nincs senki. Nem tudom, hol vannak. Miért tartanánk bent őket? Lehet, hogy lágerekben vannak, azokon a területeken, amelyeket elfoglaltak a németek. Szétszaladtak. ...*

- *Lehetetlen, tudnánk róla - szólt közbe villámgyorsan Oktulicki ezredes.*

- *Mi csak azokat a lengyeleket vettük őrizetbe, akik a németek szolgálatában álltak - vetette oda kimérten Sztálin, és témát váltott.*”³⁹

Az eredménytelennek bizonyuló személyes puhatolózások mellett a lengyel emigráció vezetői diplomáciai úton, más országokkal fenntartott kapcsolataik révén is igyekeztek kideríteni

³⁵ *Jerzewski: Katyń, 1940. 20.*

³⁶ *Materski: Mord Katyński. 17.*

³⁷ A hiányzó tisztekről a hozzátartozók segítségével listákat írt össze a Czapski által vezetett Biuro Poszukiwań (Felkutatási Hivatal), s ezeket a szovjet hatóságoknak is átadták, ám azok válasza sem méltatták. - *Franz Kadell: Katyń w oczach zachodu. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2012. 48.*

³⁸ *Jerzewski: Katyń, 1940. 23.*

³⁹ *Németh: Katyń, 1940. 258.*

honfitársaik hollétét, így például Magyarország is színtere volt a tisztek utáni kutatásnak, mivel a háború miatt közel 100 000 lengyel katona és civil menekült a biztonságos magyar területekre. A lengyel ellenállás is igen szervezett volt Magyarországon, s számos kormánytisztviselő támogatását is élvezte. Id. Antall József menekültüggyel foglalkozó kormánybiztos is tudott a kozelszki és sztrobelszki táborokról, ezért hát a lengyel emigráció vezetői felkérték, hogy a Magyar Vöröskereszt és más szervezetek útján segítsen a hiányzó foglyok sorsának tisztásában, ám Magyarországon sem találtak senkit a keresett személyek közül.⁴⁰

2.5. A tömegsírok felfedezése

Nagyon hosszú időn keresztül tehát csak annyit lehetett tudni, hogy ez a több ezer katonatiszt egyszerre csak titokzatos módon elhallgatott, nem adva magáról semmiféle életjelet. Felbukkant ugyan egy-két rémhír, sőt a túlélő tisztek beszámolóí is eljutottak a lengyel emigrációs kormányhoz, de mindez még nem jelentett bizonyítékot a legrosszabbra. Még a Katyń térségét 1941 októberében elérő német csapatok sem derítették fényt az erdő titkára. A terület parancsnoka, Ahrens ezredparancsnok 1942 folyamán többször is hallott ugyan „mendemondákat” a katyńi erdőben történt kivégzésekről, ám nem foglalkozott ezekkel. Reinhold Linke, a közeli Krasny Bor helységparancsnoka már 1942-ben jelentette feljebbvalóinak a lakosok beszámolóit, de észrevételeire semmilyen reakció nem érkezett.⁴¹ Sőt, már egészen korán, 1941 nyarán is érkezett információ a német hírszerzéshez az esetről, mégpedig egy szovjet fogoly, Merkulov tanúvallomásának képében: *„Továbbá bizonyossággal állítja, hogy minden lengyel tiszt, aki az 1939-es orosz-lengyel háborúban orosz fogságba esett, agyon lett lőve.”*⁴² Ezt a vallomást azonban ekkor még nem tudták hasznosítani, mivel a tömegsírok helyéről semmit sem tudtak a német hatóságok. Az eltűnt lengyel tisztek kérdése ráadásul ekkorra már a háború eseményei miatt egyre inkább háttérbe szorult, s a büntetetre végül csak véletlenül derült fény. Meglehetősen groteszk módon a szmolenszki vasúti elágazásnál dolgozó lengyel munkaszolgálatosokhoz köthető a sírok felfedezése, akik a helybéli lakossággal folytatott beszélgetések során kiderítették, hogy a közelükben fekvő katyńi erdőben néhány évvel azelőtt lengyeleket végeztek ki. Mivel szerettek volna többet megtudni, éjszaka az őrséget kijátszva nyolc lengyel kiszökött az erdőbe, majd ott elkezdtek kiásni egy olyan halmot, mely szemmel láthatólag mesterséges

⁴⁰ A Magyar Vöröskereszt korábban több lengyel katonát kimentett szovjet területről. - *Kapronczay*: Katyń magyar vonatkozásai. 1078.

⁴¹ *Kaiser*: Katyń. 159.

⁴² *Alfred M. de Zayas*: Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle. Dokumentation alliierter Kriegsverbrechen im Zweiten Weltkrieg. Universitas Verlag, München, 2001. 38.

eredetű volt. Hamarosan egy lengyel tiszt holttestébe ütköztek, s mivel azt nem sejtették, hogy tömegsírról van szó, visszatemették és egy nyírfakeresztet állítottak föléje. Ennél többet tenni nem volt alkalmuk, ugyanis hamarosan továbbvezényelték őket, de egy később sikeresen megszökött társuk révén a lengyel hírszerzés is értesülhetett az esetről.⁴³ Végül 1942–43 telén, egy lovas vadászat alkalmával tűntek fel a tömegsírok a Szmolenszk melletti katonai körzet parancsnokának, a már említett Ahrens ezredesnek⁴⁴, aki éhes farkasokat követve talált kaparásnyomokat a földön, s azokat közelebbről megvizsgálva döbbenetesen vette észre, hogy állatok által megbontott sírokról van szó, ahol ráadásul később olvadáskor több, föld alól kikapart emberi csont is előtűnt a hótakaró alól. Ahrens azonnal jelentette az esetet, amit a német propaganda természetesen nem hagyhatott "kiaknázatlanul". A katyíni mézszárlás ügye ettől kezdve közel fél évszázadon át a politika és a propaganda eszközeként funkcionált - s nem csak Lengyelországban, de világszerte, így Magyarországon is.

⁴³ *Kapronczay*: A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. 2771.

⁴⁴ *Kaiser*: Katyín. 156.

3. Katyń lengyel és magyar fogadtatás- és hatástörténete a második világháborúban

3.1. Katyń a háborús lengyel sajtóban és közvéleményben

A katyíni mészárlás történetével és részleteivel tehát ma már nem csak a történész-szakma, de többé-kevésbé a közvélemény is tisztában van. Ismertek előzményei, körülményei, s az is vitán felül áll, hogy a tömeggyilkosságért a Szovjetunió tehető felelőssé. Habár maga a katyíni tömeggyilkosság részleteiben és mértékében is borzalmas, sajnos mégsem tekinthető kirívó esetnek Lengyelország II. világháborús történetében. Palmiry és Wołyń tömeggyilkosságai, a varsói felkelést kísérő borzalmak, vagy akár a német és a szovjet táborok embertelenségei mellett Katyń csupán egy szomorú felsorolás újabb elemének tűnhet. Bizonyos okokból azonban mégis Katyń vált szimbólummá, ez az eset lépett ki abból a körből, amelyet azok a történetek képeznek, melyek csak Lengyelországban ismertek és jobbára csak a lengyel társadalom közös emlékezetében élnek. A katyíni tömeggyilkosság azonban nem csak a lengyel nemzeti emlékezetben szerepel kitüntetett helyen, de a világ közvéleménye előtt és a nemzetközi politika porondján is közel 50 éven át fel-felbukkanva szimbolikus jelentőségre tett szert. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az volt, hogy szinte az összes, háborúban részt vevő nagyhatalomnak fűződött az esethez valamilyen érdeke, s ezáltal az sokkal jobban "reflektorfénybe került", mint a lengyel lakosság ellen elkövetett háborús bűnök bármelyike. A katyíni tömeggyilkosság így minden háborúban résztvevő fél propagandájában másként jelent meg, de sajátos módon egyedül csak a lengyeleket érdekelte igazán az igazság kiderítése. Nem csak a lengyel politika, de a közvélemény is érdekelt volt ebben, ám mindez igen nagy nehézségekbe ütközött az egymásnak ellentmondó vélemények, meghamisított bizonyítékok és a különféle propagandaakciók mellett. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy milyen nagyhatalmi érdekek kapcsolódtak a katyíni mészárláshoz, ezek miként jelentek meg a lengyel közvélemény előtt és milyen hatást váltottak ki abból.

Katyń háború alatti lengyel fogadtatástörténetét e három főbb szempont alapján tekintjük át, azaz a propagandacélokat, a téma megjelenésének sajátosságait és annak a lengyel közvéleményre kifejtett hatását figyelembe véve. Ezt a három kérdéskört mind a német propaganda, mind a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió propagandája kapcsán érdemes körbejárnunk, ezzel tisztázva, hogy milyen különbségek voltak nem csak szándékaikban, de hozzáállásukban is. Mindezt természetesen a lengyel közvélemény nézőpontjából, arra vonatkoztatva mutatjuk be, hiszen egy ennél nagyobb kitekintés már szétfeszítené a munka

kereteit.⁴⁵ A háborúban résztvevő felek véleménye és szándékai mellett azonban legalább ilyen fontos bemutatni a lengyel közvéleményben Katyńnal kapcsolatban elterjedt vélekedéseket, nézeteket is, melyek habár valóban a nagyhatalmak propagandájának befolyása alatt alakultak ki, mégis attól eltérőek és gyakran ellenkezőek is voltak. Hogyan viszonyult a katyíni német propagandához a megszállt Lengyelország lakossága? Hogyan jelent meg Katyń a lengyelországi német sajtóban? Mit tudtak az emigrációban élő lengyel kisebbség képviselői, vagy akár a hazájukért külföldön harcoló lengyel katonák az esetről? Mi volt a lengyel ellenállási mozgalmak véleménye és honnan szerezhettek pontos információkat? Milyen visszhangja volt az esetnek a lengyel földalatti sajtóban? Hogyan reagáltak egymásra az ellenkező nézeteket valló érdekcsoportok? Melyek voltak a főbb különbségek, nézeteltérések? Kinek hihetett és kinek hitt a lengyel közvélemény? Megannyi kérdés tehető fel a témával kapcsolatban, s ezek megválaszolásához számtalan forrást hívhatunk segítségül. A korabeli lengyelországi és lengyel sajtó mellett propagandaanyagok, kiáltványok, jegyzőkönyvek, visszaemlékezések és memoárok is rendelkezésünkre állnak abban, hogy képet alkothassunk a katyíni ügy lengyel közvéleményre gyakorolt hatásáról.

A fejezet végére érve remélhetőleg sikerül teljes képet rajzolnunk a katyíni eset háború alatti lengyel fogadtatástörténetéről, valamint bemutatnunk azt, hogy a lengyeleknek az esettel kapcsolatban mennyire sikerült kideríteniük az igazságot, mennyire vált ez nyilvánvalóvá mindenki számára, illetve hogy milyen tanulságokat vonhattak le belőle.

3.1.1. A német propaganda reményei és lehetőségei Katyń kapcsán

Amint azt láthattuk, a Szovjetunióba hurcolt lengyel tisztek sorsa sokáig ismeretlen maradt, s habár történtek kísérletek felkutatásukra, ezek mindegyike kudarccal végződött. A baljós csendet végül a németek törték meg 1943 áprilisában, miután 1942–1943 telén a Szmolenszk melletti terület parancsnoka, Ahrens ezredparancsnok felfedezte a tömegsírokat. Egyes nézetek szerint a tömegsírok "felfedezésének" időpontja nem volt véletlen, hiszen ekkorra a háborús helyzet miatt a németeknek már minden propagandaeszközzel szükségük volt. Ezt az elméletet támasztják alá azok a már ismertetett esetek is, melyek azt bizonyítják, hogy a német hírszerzés már jóval a sírok tényleges felfedezése előtt tudomást szerzett az esetről.⁴⁶ Akár szándékosan "időzítették", akár pedig véletlenül figyeltek fel az esetre, a németek

⁴⁵ Szintén nem foglalkozunk részletesebben Katyń eseménytörténetével, sem pedig az ügy által kirobbantott politikai vitákkal és ezek nyugati sajtóban, illetve nyugati közvéleményben való megjelenésével. A szovjet cáfolatokat, a németek elleni vádakot, a szövetségesek állásfoglalását is csak annyira mutatjuk be, amennyire az a lengyel közvélemény szempontjából fontos.

⁴⁶ Pl. a fogolytársai katyíni erdőbe vezetését végignéző Stanisław Swianiewicz professzor tanúvallomása, Ahrens ezredparancsnok és Reinhold Linke helységparancsnok értesülései és jelentései.

számára a kатыni eset óriási lehetőségeket tartogatott, s ezt a Joseph Goebbels által irányított propagandagépezet azonnal fel is ismerte. A Harmadik Birodalom propagandájának ugyanis ekkorra már mindenre szüksége volt, amiből némi előnyt kovácsolhatott. A sztálingrádi vereség után már Németországban is megjelent ugyanis az a vélemény, hogy a háború hamarosan német vereséggel fog majd zárulni, s a Hitler stratégiai géniuszába vetett hit is megingott. 1943. február 18-án ráadásul Goebbels a berlini Sportpalotában a totális háború bevezetését is bejelentette, azaz innentől kezdve már tényleg minden tartalékot be kellett vetniük a németeknek.⁴⁷ Ezért hát minden olyan esemény után két kézzel kapott a német propaganda, amely egy kicsit is elterelhette a figyelmet a helyzet súlyosbodásáról, s a kатыni méészárlás borzalmait erre kiváltképp megfelelőnek bizonyultak.

Az eset azonban elsősorban nem is a német lakosság tájékoztatása, hanem az elfoglalt lengyel területeken folytatott megszállás-politika és a szövetségesekkel szemben folytatott propaganda szempontjából jelentett igazi "főnyereményt" a németeknek. Nem csak vereségeiket, de saját rémtetteiket is elkendőzhették a kатыni eset felszínén tartásával, mintegy ellentételezve a lengyel lakosság elleni terrort, a zsidó lakosság táborokba küldését, illetve háttérbe szorítva az 1943 áprilisában kirobbant varsói felkelés híreit. A zsidó lakosság elleni fellépéseket ráadásul még ezzel az esettel is megpróbálták megindokolni, mégpedig a zsidóknak az NKVD soraiban betöltött vezető szerepére hivatkozva.⁴⁸ Elsősorban azonban a hír által keltett kommunistaelenes érzelmeket igyekezett saját javára fordítani a német propaganda, mely igyekezett félelmet kelteni a "bolsevik hordákkal" szemben, s ezzel támogatókat toborozni a Szovjetunió elleni harchoz.⁴⁹ Goebbels ezenkívül külpolitikai sikerekre is számított a kатыni eset kapcsán, ugyanis ezzel konfliktusokat idézhettek elő a szövetségesek közt. Ebben annál is inkább reménykedett, mivel már tudott a lengyel emigrációs kormány, Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti korábbi nézetletérésekről, súrlódásokról. Goebbels mindegyik lehetőség sikerében a lehető legjobban bízott, főleg miután az amerikai elnök 1943. január 23-án Casablancában kijelentette, hogy a németek feltétel nélküli kapitulációját akarja elérni.⁵⁰ Ezen kívül a propaganda-hadjárat még az emigrációs kormány lengyel közvélemény előtti kompromittálódását is okozhatta, valamint

⁴⁷ *Kadell*: Katyń w oczach zachodu. 58.

⁴⁸ *Marcin Czajkowski*: Niemiecka gra polską tragedią. In: *Mówią Wieki. Magazyn Historyczny*. 2013. április, Nr 4/13 (639). 42.

⁴⁹ Jerzy Turonek szerint a német hatóságok abszurd módon még a Honi Hadsereg felé is igyekeztek együttműködést kiépíteni a szovjetek elleni közös harc érdekében. - *Jerzy Turonek*: Stosunki polsko-białoruskie w Okręgu Białostockim 1941-1944. In: Jan Jerzy Milewski - Anna Pyżewska (szerk.): *Stosunki Polsko-Białoruskie w województwie Białostockim w latach 1939–1956*. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2005. 47.

⁵⁰ *Kadell*: Katyń w oczach zachodu. 58.

megkönnyíthette a lengyel munkaerő németországi munkára való toborzását is.⁵¹ Ez utóbbi reményt csupán arra alapozták, hogy Katyń borzalmait látva egyesek arra a felismerésre jutnak, hogy a németek által megszállt Lengyelországban még mindig jobb sorsuk van, mint a szovjet területeken lenne.

3.1.2. A német propagandagépezet kiépülése és működése

A német propagandagépezetnek minden lehetősége megvolt arra, hogy a katyíni propagandát a lehető leghatásosabban és legintenzívebben közvetítse a lengyel lakosság felé, s ezt dr. Joseph Goebbels propagandaminiszter által megszabott keretek szavatolták. A Főkormányzóság területén folytatott propagandatevékenységet közvetlenül a főkormányzói hivatal speciális osztálya irányította, az Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda (Népfelvilágosítási- és Propagandaosztály), melyet 1939. október 26-án Hans Frank főkormányzó állított fel.⁵² A német hadsereg propagandájáért, a hadi sajtóért pedig a Wehrmachton belül létrehozott Abteilung Wehrmachtspropaganda (Wehrmacht Propagandaosztály) felelt.⁵³ Érdekes módon azonban a német propagandának nem kellett teljesen "szűz területre" lépnie Lengyelországban. Számos német nyelvű és tulajdonú újság, lap jött létre ugyanis külföldön, még a háború előtti időkben, jellemzően azokon a területeken, ahol jelentős számú német kisebbség élt, így Lengyelországban is. Ezek a lapok aztán a német megszállással még inkább a német propaganda kiszolgálóivá váltak, mint azelőtt. A Harmadik Birodalom határain kívül nagyjából 300 német nyelvű lap létezett, s többségükben az egyébként igen magas színvonalú külföldi német nyelvű kiadók termékei voltak. Ennek a sajtónak és a német propagandának nagy segítséget nyújtott még a számtalan nemzetközi német szervezet is (Fichte Társaság, Nemzetközi Zsidóellenes Liga, Határon Túli Németek Népi Szövetsége, stb.).⁵⁴

A már meglévő alapokra is építkező német propagandának tehát értelemszerűen számos lengyel sajtótermékre nem volt szüksége részben azok fölöslegessége, részben pedig ideológiai okok miatt. Ráadásul a lengyel nép lebecsülése az általuk teremtett médiumok, a lengyel tömegtájékoztatás sorsát is megpecsételte. A megszállók hosszú távú célja, a lengyel területek fokozatos elnémetesítése ugyanis együtt járt a lengyel intézmények, a lengyel oktatás és kultúra leépítésével, ellehetetlenítésével és megsemmisítésével⁵⁵, s így a lengyel

⁵¹ *Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią.* 42.

⁵² *Mieczysław Zajac "Celina": Prasa w systemie niemieckiej propagandy.* Wydawnictwo Stowarzyszenia "Dom Sierot Żydowskich im. Amalii Wasserbergowej" w Krakowie, Kraków, 1997. 10.

⁵³ *Jerzy Łojek: Historia prasy polskiej. Prasa polska w latach 1939–1945.* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1980. 13.

⁵⁴ *Zajac: Prasa w systemie niemieckiej propagandy.* 7.

⁵⁵ E terv a részeként zajlott le 1939. november 6-án az ún. Sonderaktion Krakau (Krakkói Különakció), mely során a krakkói Jagelló Egyetem 184 professzorát és tanárát hurcolták koncentrációs táborba, melyet sokan nem

sajtó kiszorításával is. Az így létrejövő tömegtájékoztató pedig elsősorban a német igényeket és a német propagandát szolgálta ki, akárcsak a "nur für Deutsche" feliratú filmszínházak.⁵⁶

Éppen ezért már a háború kezdetén betiltották az összes lengyel sajtóterméket a Wehrmacht által elfoglalt területeken. Harry von Craushaar, a Wehrmacht VIII. hadseregének civil közigazgatási vezetője Nagy-Lengyelország (Wielkopolska) elfoglalása előtt, 1939. szeptember 4-én a következő rendelkezést hozta: "*a lengyel újságok nyomtatása és terjesztése az elfoglalt területeken a rendelkezés visszavonásáig tilos*".⁵⁷ A megszállás alá került területek teljes háború előtti sajtója tehát megszűnt. A németek által ostromolt Varsóban például szeptember 27-étől 29-ig létezett a "Gazeta Wspólna" (Közös Újság), mely néhány varsói kiadó együttműködése eredményeként, a régi lapok helyett jelent meg pár nap erejéig. Ennek sorsa is jól példázza a lengyel sajtó gyors összeomlását és megsemmisülését.⁵⁸ A hivatalos lengyel sajtó a német intézkedések hatására már 1939 októberére nagyrészt ki lett iktatva. Dr. Hans Frank naplójából kiderül, hogy ezután egy 1939. október 31-én, Łódzban tartott konferencián Frank Goebbels jelenlétében kijelentette, hogy a hírközlő szerveket Lengyelországban meg kell szüntetni. A megegyezés értelmében a teljes lengyel információs rendszer megszüntetésére törekedtek ezentúl, azaz a lengyeleknek nem csak saját sajtójuk nem lehetett, hanem a magánszemélyek sem birtokolhattak rádiókészülékeket.⁵⁹ Ehelyett (valószínűleg szovjet mintára) köztéri, utcai megafonok felszerelése mellett döntöttek, melyekből csak a német propaganda harsoghatott.⁶⁰ Ezzel próbálták megoldani, hogy csak és kizárólag a németek által engedélyezett információk juthassanak el a lengyel lakossághoz.

Annak ellenére, hogy a nyomtatott sajtóhoz képest korlátozott publikummal bírt, modernitása és kétségtelenül jelentős hatása miatt a mozinak is igen nagy figyelmet szentelt a német propaganda Lengyelországban. A nyomtatott sajtóhoz hasonlóan a megszállók első dolga ez esetben is a teljes mértékű tiltás volt. Első lépésként a Főkörmányszócska területén elkobozták az összes mozi vetítőgépeit, majd azokat saját megbízottaik között osztották szét. A filmek készítését is kisajátítva a "Nowy Kurier Warszawski" 1940. október 25-i számában pedig

éltek túl (többek közt: Ignacy Chrzanowski, Stanisław Estreicher, Kazimierz Kostanecki). Szintén a lengyel értelmiség ellen irányuló akció volt az ún. "AB-Aktion" (Außerordentliche Befriedigungsaktion), melynek keretein belül a németek 1940 tavaszán és nyarán közel harmincezer lengyel személyt fogtak el, többeket koncentrációs táborba küldtek, valamint mintegy 3500 papot, tanárt és professzort mészároltak le (egy részüket a Palmiry közelében található erdőben).

⁵⁶ *Grzegorz Hryciuk*: Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Książka i Wiedza, Warszawa, 2000. 326.

⁵⁷ *Łojek*: Historia prasy polskiej. 14.

⁵⁸ *Danuta Grzelewska - Rafał Habielski - Andrzej Koziół - Janusz Osica - Lidia Piwońska-Pykało - Franciszek Skwierawski*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. Zarys dziejów. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa, 1999. 93.

⁵⁹ *Zajac*: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. 11.

⁶⁰ Természetesen ez csak a nagyobb városok főtereire és utcáira korlátozódott. Lásd: *Łojek*: Historia prasy polskiej. 16.

közölték, hogy minden filmfelvevőt és készüléket is regisztráltatni kell.⁶¹ Természetesen ezután is járhattak filmszínházakba a lengyelek, de jobbra csak azokba, amelyek nem "nur für Deutsche" felirattal rendelkeztek, valamint a repertoár is kimerült a német propaganda termékeiben, illetve a német propaganda által jóváhagyott régebbi lengyel filmekben. 1941-ben a Főkormányzóság területén (Galícia kivételével) például 70 mozi volt a lengyelek számára is látogatható⁶², közülük pedig sokban szintén rendeztek kizárólag németek által látogatható speciális vetítéseket. Ugyanezen év októberében a Főkormányzóság területén 18 olyan mozi működött, ami "nur für Deutsche" kitéttel működött, 62 pedig németek és lengyelek számára is látogatható volt. Emellett még 44 olyan filmszínház is működött, ami csak lengyelek számára volt látogatható. Két év leforgása alatt ezekben a mozikban 147 német filmet, 109 lengyel feliratos német filmet és 33 háború előtti lengyel filmet vetítettek le. A látogatók száma éves átlagban 2 millió volt, ennek 2/3-a lengyel.⁶³ A tekintélyes számú publikum számára Goebbels utasításai szerint csak olyan lehetőséget volt szabad teremteni a filmmel kapcsolatban, ami nem kelti fel nemzeti érzéseiket, sőt inkább a Harmadik Birodalom nagyságát és erejét képviseli.⁶⁴ Ez nyilvánvalóan azt jelentette, hogy a film, mint médium német propagandaeszközzé vált Lengyelországban. A film közönségre gyakorolt hatását és propaganda számára előnyös tulajdonságait olyannyira komolyan vették a németek, hogy a "propagandaháború" felerősödése idején, 1943-ban még mozgó filmszínházakat is bevetettek. Ezek hetente nagyjából 2000 kilométert tettek meg, tehát igyekeztek a lehető legnagyobb területet bejárni és minden olyan helyre elérni, ahol a lakosságnak csak így volt lehetősége a filmek megtekintésére.⁶⁵

Az önálló lengyel sajtó megszüntetése után a németek nekiláttak saját, a III. Birodalom propagandáját képviselő sajtójuk megteremtéséhez.⁶⁶ Ebben nagy segítségükre voltak a korábban már megnevezett külföldi szervezetek, valamint az is könnyítette a dolgukat, hogy a lengyel területen élő német kisebbségnek nem feltétlenül kellett új sajtóorgánumokat létrehozni. A birodalomban már megszokott német nyelvű lapok és magazinok ugyanis nagyrészt lefedték a közvélemény eme csoportjának az igényeit. Így tehát Pomorze, Nagy-Lengyelország és Śląsk területének a birodalom közigazgatásához csatolása után nagyjából a

⁶¹ Jerzy Toeplitz (szerk.): Historia filmu polskiego. Tom III. 1939–1956. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa, 1974. 23.

⁶² Krakkóban, a Főkormányzóság "fővárosában" 6 lengyel mozi működött a megszállás idején. Lásd: Toeplitz (szerk.): Historia filmu polskiego. Tom III. 26.

⁶³ uo. 26.

⁶⁴ uo. 25.

⁶⁵ Ennek az ötletnek a sikerességére jellemző, hogy egy hónap leforgása alatt csak a radomi körzetben nagyjából 14 000 fő tekintett meg német propagandafilmeket a mozgó filmszínházak segítségével. - lásd: uo. 26.

⁶⁶ A német propaganda az elfoglalt területeken eleinte elsősorban hírközlő és információs forrásként használta a napilapokat. Ezek kiadásának központjai Krakkó és Varsó lettek. Lásd: Grzelewska - Habielski - Koziel - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 94.

német rendszerhez hasonló jött létre, ami a lengyel nyelvű sajtó megszűnésével járt együtt. A lengyel lapok helyett létrehoztak több új német nyelvű lapot, mint például a "Danziger Vorpostent", a poseni "Ostdeutsche Beobachtert", valamint Katowicében a "Kattowitzer Zeitungot".⁶⁷ Ez utóbbi lap ugyanezen a néven már a háború előtt is kapható volt a német kisebbség lakta területeken, s habár a harcok miatt rövid ideig szünetelt a megjelenése, szeptember 4-től újraindították. Az elnémetesítési folyamat során aztán később az "Oberschlesische Kurier" nevet kapta. Poznańban a "Kurier Poznański" helyett a "Posener Tageblatt" jelent meg, a Warthelandi Reichsgau poznaí vezetője, Arthur Greiser Gauleiter hivatalos sajtóorgánusaként pedig az "Ostdeutscher Beobachter" szolgált, mely november 1-től egészen a megszállás végéig létezett és közel 300 000 példányban nyomtatták. A háború előtti német "Freie Presse" helyén jött létre Łódzban a "Deutsche Lodzer Zeitung", valamint szintén itt készült a "Kraju Warty" (Wartheland) is, melyet nem csak információs, de "hazafias" újságnak is szántak, mivel a területre ősi német kultúrterületként tekintettek.⁶⁸ Hasonló, német nyelven megjelenő újság volt még a gdański "Danziger Vorposten", a toruńi "Thorner Freiheit", valamint a bydgości "Deutsche Rundschau in Polen" is.⁶⁹ A Lengyelországban kiadott németnyelvű sajtótermékek közös jellemzője volt, hogy azok a lehető legnagyobb mértékben kiszolgálták a hitleri propagandát, mindenek előtt agitációs funkciót ellátva. Ennek célja pedig a nemzetiszocialista rezsim megerősítése volt, méghozzá az elérhető legerősebb alapra, a nemzetiszocialista propagandát legkönnyebben befogadó német lakosságra építkezve.

Emellett szintén maximálisan a német propagandát szolgálták a német haderő számára kiadott és Lengyelországban is elérhető magazinok is, melyekből a hadi helyzetről és politikai eseményekről szóló információk mellett a Harmadik Birodalom erejét dicsőítő írások sem hiányoztak.⁷⁰ Ilyen volt például a Luftwaffe "Der Adler" című magazinja, a Waffen-SS "Der Schwarze Korps" című folyóirata, a Wehrmacht "Signal" c. lapja, a "Der Sieg", a "Der Stosstrupp" és egyéb haderőnemenként kiadott lapok is, mint a "Flieger, Funker, Flak", a "Die Kriegsmarine" vagy a "Panzerfaust" is. Kifejezetten a lengyelországi hadszíntéren jelent meg 1939-től a "Feldblatt Posen", mely a XXI. hadtest (XXI. Armeekorps) kiadványa volt, valamint a "Soldatenzeitung der Schlesischen Armee". Habár ezek a kiadványok elsősorban a

⁶⁷ *Zajac*: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. 12.

⁶⁸ *Lojek*: Historia prasy polskiej. 14.

⁶⁹ uo. 15.

⁷⁰ A német nyelvű propagandakiadványok közt említésre méltóak még a német nyelven megjelent, de lengyel területeken is beszerezhető propaganda célú könyvek is. Ezek egy része a politikai propagandához (pl. Hitler jól ismert *Mein Kampf*ja), másik részük pedig a hadipropagandához volt köthető (ezek egy jelentős része elsősorban a fiatalok számára készült, toborzási céllal, mint pl. a "Kriegsbücherei der deutschen Jugend" c. sorozat kötetei). Ezek azonban a lengyel területeken gyakorlatilag haszontalannak bizonyultak a német propaganda számára, mivel hasznos információkat nem, csak tömény német propagandát közöltek, s így a lakosság sem olvasta őket.

katonáknak szóltak, egy részük a polgári lakosság számára is elérhető volt, ha másként nem, másod- vagy harmadkézből, a "földalatti" információs hálózat csatornáin át.

A korábban részletezett okok miatt a németeknek nagyon fontos volt az is, hogy az alapvetően és többségében ellenséges lengyel társadalmat is megszólítsa és a saját pártjára állítsa. Ez pedig csak a lengyel nyelvű tömegtájékoztatás kiépítésén keresztül sikerülhetett. Mivel csak a Főkörmányzóság területén létesülhettek lengyel nyelvű sajtóorgánumok, valamint a lengyel lakosságot inkább csak elsősorban információs jellegű (de természetesen az objektivitást nélkülöző és a német propagandát kiszolgáló) lapokkal látták el, csupán csak nyolc napilap jelent meg ilyen céllal a megszállás ideje alatt. Ezek közül a legfontosabb a krakkói "Ilustrowany Kurier Polski"⁷¹ és a varsói "7 Dni" volt, melyek együttvéve közel 100 000-es darabszámban jelentek meg.⁷² Fontos még megemlíteni a napilapok közt az 1939. október 11-től 200 000 példányban megjelenő "Nowy Kurier Warszawskit", a Főkörmányzóság teljes területére szánt és 60 000 példányban 1939. október 27-től megjelenő "Goniec Krakowski"⁷³, valamint a szintén Krakkóban nyomtatott és a déli területeknek szánt "Dziennik Porannyt". Ez utóbbi Będzin, Sosnowiec, Chrzanów, Olkusz és Zawiercie helységek számára készült. Ezen kívül szintén igen jelentős számban nyomtatták az 1939 októberétől hetente háromszor megjelenő "Kurier Radomskit", valamint a częstochowai "Dziennik Częstochowski" is.⁷⁴

A felsorolt lapok kiadásáért egyaránt a "Zeitungsverlag Krakau-Warschau G.m.b.H." felelt, mely a korábban megszűnt lengyel kiadók vagyonaiból működött⁷⁵, átvéve azok sokszorosító és terjesztő hálózatát is. Például a már említett varsói "Gazeta Wspólna" helyett október 11-től egy szintén lengyel nyelvű, de már német irányítás alatt álló újságot, a "Nowy Kurier Warszawskit" sokszorosítottak a nyomdagépek. Ráadásul hogy a lehető legkevésbé tűnjön "idegen" sajtóterméknek, a "Nowy Kurier Warszawski" címe sem nem véletlenül hasonlított egy XIX. század húszas éveitől kedveltté vált varsói lap címére.⁷⁶ A "Dziennik Krakowski" is hasonlóképpen jött létre, amikor az "Ilustrowany Kurier Codzienny" szerkesztősége német kézre került. A Lüdemann Reischer és Dagobert Dürr által szerkesztett "Dziennik Krakowski" ezentúl nem csak elődjét, de a "Gazeta Krakowskát" is helyettesítette.⁷⁷

⁷¹ Az 1940-től megjelenő "Ilustrowany Kurier Polski" hasábjai jórészt a nemzetiszocialista propagandának adtak helyet eleinte kéthetente, majd hetilapként. Lásd: *Zajac*: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. 14.

⁷² *Grzelewska - Habielski - Koziel - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 94.

⁷³ Mind a "Nowy Kurier Warszawski", mind pedig a "Goniec Krakowski" igen magas példányszámban jelent meg, az első közel 200 000, a második pedig 60 000 példányban. Lásd: *Łojek*: Historia prasy polskiej. 21.

⁷⁴ *Zajac*: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. 13.

⁷⁵ *Łojek*: Historia prasy polskiej. 21.

⁷⁶ *Grzelewska - Habielski - Koziel - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 94.

⁷⁷ *Łojek*: Historia prasy polskiej. 17.

A német propaganda nem csak a "szabad" lakosságot vette célkeresztbe, de a bebörtönzötteket és a táborokban, gettóiban fogvatartottakat sem hagyta olvasnivaló nélkül. A zsidók számára engedélyezett folyóirat a "Gazeta Żydowska" volt. Nem hagyták figyelmen kívül a lengyel hadifoglyok és kényszermunkások tömegét sem, hiszen ez is igen kiterjedt olvasóközönséget jelentett. A III. Birodalom területén ugyanis 52 tiszti hadifogolytábor volt, valamint legalább 80 altiszti és legénységi fogolytábor. Az itt fogvatartottak a propaganda különböző formáival szembesülhettek: hangosbemondón felolvasott hírekkel, rölapokkal és folyóiratokkal is. A Wehrmacht főparancsnoksága (Oberkommando der Wehrmacht) 1940 elején hozta létre a kifejezetten erre a célra szánt "Gazeta Ilustrowana" című újságot.⁷⁸ Hasonló céllal szerkesztették a kéthetente megjelenő "Za drutami" c. folyóiratot is, illetve ilyen volt később a "Przegląd Obozowy", a "Przegląd Sportowy" és a "Przegląd Teatralny" is. A grossborni "Oflag II D" hadifogolytáborban kiadott "Komunikat" pedig kifejezetten csak híreket és fontos információkat közölt.⁷⁹

A Hans Frank Főkormányzóságának területén kiadott lengyel nyelvű napilapok tehát viszonylag nagy példányszámban jelentek meg, de erre szükség is volt, ha a német sajtó le akarta fedni a közel 100 000 négyzetkilométernyi és 20 millió főnyi, a propaganda szempontjából "szabaddá tett" területet.⁸⁰ A terjeszkedésre nem csak a Főkormányzóság 1939-ben megszabott határain belül nyílt lehetőség, hanem később, a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én megindított Barbarossa hadművelet során elfoglalt, addig szovjet fennhatóság alá tartozó lengyel területeken is. Egészen eddig itt csak a lwowi "Gazeta Lwowska" és a Vilnóban kiadott "Goniec Codzienny" működött.⁸¹ A szovjet csapatok visszavonulása után a galíciai területeket megszálló németek létrehozták a "Gazeta Lwowska" című napilapot, melynek első száma 1941. augusztus 9-én jelent meg 50 000 példányban.⁸² Ezt "lebergierka" néven is ismerték.

Láthatjuk tehát, hogy a lengyel publikum bőven el volt látva német és lengyel nyelvű napi sajtóval, propagandaanyagokkal és szaklapokkal is. De vajon mennyire érezték a lengyelek szükségét, hogy ezekből a forrásokból tájékozódjanak, hogy a német propaganda kiadványait forgassák? Mennyiben lehetett hiteles az olvasók szemében annak a hatalomnak a propagandája, amely eleve alacsonyabb rendűként kezelte a lengyel népet? A válasz egyszerű: semennyire. Az egyetlen ok ugyanis, amiért a lengyel lakosság vásárolta és olvasta a megszállók által irányított sajtó termékeit, az az információéhség volt, mely a háborús

⁷⁸ uo. 33-34.

⁷⁹ uo. 35.

⁸⁰ Zajac: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. 12.

⁸¹ Grzelewska - Habielski - Koziel - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 94.

⁸² Zajac: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. 13.

viszonyok és a megszállt területek elszigeteltsége miatt alakult ki. A németek sajtója iránt érzett ellenszenv a köznyelvben elterjedt "prasa gadzinowa" ("csúszómászó sajtó") gúnynévben is tükröződött.⁸³ A hivatalos lapok legnagyobb vonzerejét tehát információtartalmuk jelentette még akkor is, ha azok bizonyos eseményeket csak egyoldalúan mutattak be. Azonban megfelelő kritikával olvasva a cikkeket, így is meg lehetett tudni a világban történeteket és a háborús eseményeket. Éppen ezért a megszállás első felére vonatkozóan még az is kijelenthető, hogy a németbarát sajtót viszonylag sokan olvasták szívesen és gyakran. Ráadásul az újságok hasábjain a napi hírek és kommentárok mellett fontos közigazgatási információk és a katonai, illetve civil irányítás hírei is megjelentek, amelyekről sok esetben létfontosságú volt tudni.⁸⁴

A Főköormányzóság területén kifejtett széleskörű és erőteljes német propagandatevékenységre válaszul a földalatti szervezetek megpróbálták tiltani, illetve sajjátal helyettesíteni az ellenséges propaganda írásait, de azok terjesztését és olvasását soha nem tudták teljes mértékben megakadályozni. Erre pedig elsősorban azok véleményformáló tulajdonsága miatt lett volna szükség. A propagandahazugságok gyakori ismétlődése ugyanis az ellenállás és a kritikus hozzáállás ellenére is volt némi hatással a társadalomra nézve. Prof. Czesław Madajczyk "Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce" (A III. Birodalom politikája a megszállt Lengyelországban) c. művében írottak alapján hiába tartottak fenn ugyanis bojkottot a német lapokkal szemben, a lakosság nagy része mégis olvasta ezeket, hogy némi információt nyerhessen a frontok helyzetéről, valamint hogy tisztában legyen a hirdetésekkel és nekrológokkal.⁸⁵ A polgári lakosságot ráadásul tömegesen gyártott röpcédulákkal és plakátokkal is "bombázta" a német propagandagépezet, habár ez korántsem járt olyan eredményekkel, amelyek megtérítették volna az ebbe fektetett időt és energiát. A propaganda szempontjából hasonlóan elenyésző hatással volt a lengyel publikumra a német filmhíradók és játékfilmek világa, sőt a földalatti szervezetek igyekeztek a német filmszínházak látogatását is betiltani, illetőleg bojkottálni.⁸⁶ Ez természetesen csak részleges sikerrel járt, ahogy a "prasa gadzinowa" lapjainak bojkottja is.

Össességében tehát elmondható, hogy a német propagandának minden lehetősége megvolt arra, hogy a katyáni esetből a legtöbbet hozza ki a lengyel területeken, az itt kiépített kiterjedt

⁸³ Volt azonban e sajtótermékek közt is olyan, amelyet szívesebben vásárolt és olvasott a lakosság. A korábban említett "Gazeta Lwowska" népszerűségének kulcsa az volt, hogy a Főköormányzóság területén megjelent több más újsággal ellentétben ennek a hasábjain nem szerepeltek gyakran politikai kommentárok vagy propagandagyánús, politikai témájú cikkek. A "Gazeta Lwowska" lengyel szerkesztői inkább hazafiassá próbálták tenni az újságot, illetve más témákkal és képekkel töltötték meg az oldalakat. - Lásd: *Hryciuk: Polacy we Lwowie 1939-1944.* 327.

⁸⁴ *Łojek: Historia prasy polskiej.* 15.

⁸⁵ *Zajac: Prasa w systemie niemieckiej propagandy.* 19.

⁸⁶ Ennek keretében számos mozi falára írták fel a "Tylko świnie siedzą w kinie!" (Csak a disznók ülnek moziban) szlogent, melyet röplapokon és a földalatti folyóiratok hasábjain is megismételtek.

és hatékony tömegtájékoztatási rendszere által. A lengyel lakosságot és a külföldi közvéleményt azonban a német propaganda nem volt képes egymaga meggyőzni, s ezzel Goebbels is tisztában volt. Ehhez némileg többre, olyan hiteles kép megteremtésére volt szükség, amely a lengyel közvélemény előtt nem ébreszt kétséget az esettel kapcsolatban. Ezt pedig csak úgy érthették el, ha nem csak a német propaganda szócsövein keresztül próbálták megszólítani a publikumot, hanem köztiszteletben álló és a németek kiszolgálásával nem vádolható lengyel személyiségeket is bevonnak a hírverésbe.

3.1.3. Első próbálkozás a hitelesítésre - lengyel bizottságok

A propaganda-hadjárat elindítása előtt tehát valamiképpen a lengyel közvélemény előtt honfitársaik bevonásával kellett hitelesíteni a német felfedezést. Ezt kétféleképpen oldották meg, mégpedig úgy, hogy mind a propaganda, mind pedig a valódi tényfeltárás céljaira is külön-külön lengyel bizottságokat hoztak létre. Ezzel a németek azt kívánták elérni, hogy ne csak szakmai alapon legyenek kétségbevonhatatlanok a tömeggyilkossággal kapcsolatos állításaik, de ugyanakkor megdöbbentő, és a lengyel közvéleményt sokkoló nyilatkozatokat is nyerjenek, melyeket a katyńi sajtó- és médiakampányba aztán kiválóan beépíthetnek. Goebbels naplójának 1943. április 9-i bejegyzéséből is érezhetjük, hogy a németeket egyáltalán nem az együttérzés és bármiféle kegyelet vagy igazság szolgáltatása, hanem pusztán csak a propaganda céljai motiválták: „... *Szmoleszk közelében lengyel tömegsírokat találtak. ... A lengyel értelmiség képviselőit is odahívatom. Lássák csak a saját szemükkel, mi vár rájuk, ha teljesülne az a gyakori kívánságuk, és a bolsevikok legyőznék a németeket.*”⁸⁷

Az első lengyel civil delegációt a varsói körzet német hatóságai szervezték meg⁸⁸, s a kiválasztott személyeket 1943. április 9-én a varsói Brühl-palotába hívták össze egy konferenciára. Az eseményen a delegáció tagjai mellett jelen voltak a Varsó város Magisztrátusának és néhány más háború előtti szervezetnek a tagjai is. Goebbels propagandaminiszter képviselője személyesen Berlinből utazott a lengyel fővárosba, hogy bemutassa a szovjet hatóságok által Szmoleszk közelében legyilkolt lengyel tiszték tömegsírait.⁸⁹ Másnap, 1943. április 10-én szombaton a katyńi látogatásra kiválasztott, Wilhelm Ohlenbusch által vezetett delegáció tagjai felszálltak a Varsóból Szmoleszkbe induló repülőgépre. A bizottságban részt vett többek közt dr. Edmund Seyfried, a Gyámügyi Főtanács (Rada Główna Opiekuńcza, RGO) igazgatója, Ferdynand Goetel próza- és drámaíró,

⁸⁷ *Joseph Goebbels*: Napló. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994. 355.

⁸⁸ *Kadell*: Katyń w oczach zachodu. 59.

⁸⁹ *Stefan Korboński*: Polskie państwo podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945. Świat Książki, Warszawa, 2008. 149.

Jan Emil Skiwski, a megszálló hatalommal szemben állást foglaló irodalomkritikus, dr. Konrad Orzechowski (a varsói városi kórház igazgatója), dr. Edward Grodzicki (a varsói RGO-tól), valamint Kazimierz Prochownik is, aki egy egyszerű munkás volt a krakkói Zielenieski gyárból. Mellettük helyet kaptak a németbarát sajtó publicistái és fényképészei is, nevezetesen Władysław Kawecki (a németbarát sajtó riportere), Widera (a "Nowy Głos Lubelski" németbarát lap főszerkesztője), Kazimierz Didur (a "Krakauer Zeitung" fotóriportere).⁹⁰ Érdekeség, hogy Kazimierz Didur csak látszólag szolgálta ki a német hatalmat, valójában a Honi Hadsereg informátora, segítője volt.⁹¹ Miután 11-ét a németek által már feltárt katyáni síroknál töltötték, a társaság még aznap este visszatért Varsóba.⁹² Április 14-én Krakkóból Varsón keresztül egy második bizottság is Szmolenszkbe repült, hogy szemtanúja lehessen a tömegsírok feltárásának. A delegációk látogatását részletesen, aprólékosan rögzítették: a lengyelek minden lépést fényképeken és mozgóképen örökítették meg, s azt a groteszk pillanatot is felvették, amikor a német katonák tisztelegnek a lengyel tisztek holtteste előtt. A bizottság tagjai nem vettek részt tevékenyen a munkálatokban, de engedélyezték nekik az akkor már felnyitott sírok megtekintését, a helyiekkel való beszélgetést, valamint a dokumentumok tanulmányozását. A felnyitott tömegsírokból ekkorra már 25 holttestet emeltek ki, köztük Smorawiński és Bohaterewicz tábornokok testét is, akiket egyenruháik és irataik alapján azonosítottak. A látogatás végén dr. Edmund Seyfried a következőképp szólalt meg: „*Honfitársaim! Adózzunk hallgatással az itt elesettek emlékének. Meghaltak, hogy Lengyelország éljen.*”⁹³ A németbarát sajtó kivételével a bizottság összes többi tagja pontosan tudta, hogy a németek az ügyet saját céljaikra akarják felhasználni, ezért nem egyeztek bele abba, hogy interjút adjanak a német sajtónak. De a propagandagépezet már mozgásba lendült, a lengyel delegációval együtt ugyanis Berlin szervezésében Európa számos országából érkeztek újságírók.⁹⁴ A lengyel civil bizottságok tagjai mindazonáltal visszatérésük után azonnal elküldték beszámolóikat az őket küldő intézeteknek és emellett a földalatti szervezeteknek is, amelyek 13-ától, a katyáni hír bejelentésétől fogva folyamatos kapcsolatban álltak a Delegat Rządu na Kraj-al (A Lengyel Kormány Delegációja), a Komenda Główna-val (Főparancsnokság) és a KWC-vel (Kierownictwo Walki Cywilnej - A Polgári Harc Vezetősége), s így a hírek eljutottak a londoni lengyel emigrációs kormányhoz is. Ezekből a hírekből minden fontos információ kiderült, amit a sírokról és a benne fekvőkről tudni kellett, így a földalatti szervezeteknek már a német propaganda-hadjárat elején

⁹⁰ Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią. 40.

⁹¹ Andrzej Krzysztof Kunert: Katyń. Ocalona pamięć. Świat Książki - Andrzej Krzysztof Kunert, Warszawa, 2010. 195.

⁹² Korboński: Polskie państwo podziemne. 149.

⁹³ Kaiser: Katyń. 175.

⁹⁴ Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią. 40.

rendelkezésükre álltak megbízható forrásból származó információk a katyáni esettel kapcsolatban.⁹⁵ A megbízható információra pedig nagyon is szükség volt (habár a lengyel bizottságok résztvevői is a Szovjetunió bűnösségét igazolták), ugyanis a németek nem csináltak titkot abból, hogy ez az eset számukra valóban csak egy nagyszerű propagandafogás. Ezt a hozzáállást kiválóan érzékelteti az egyik lengyel bizottságban részt vevő Josef Mackiewicz visszaemlékezésének következő részlete, melyben Gregor Slovenchik német titkosrendőrségi főhadnagy véleményét olvashatjuk: *„Őn lengyel, és kellemetlen lehet önnek, sőt valószínűleg fájdalmas is látnia, hogy mi egy ilyen..., nos hát, egy ilyen közönséges propagandát folytatunk a céljaink előmozdítására egy olyan dologgal kapcsolatban, mely önnek egy ekkora tragédiát jelent. De azt azért valószínűleg ön is elismeri, hogy a fejünkre kellett volna esnünk, ha nem hoznánk ki a legtöbbet a dologból és nem használnánk politikai aduásznak, miután ilyen propagandaslágerre bukkantunk.”*⁹⁶ Mindez már a katyáni mészárlás hírének napvilágra kerülésekor is teljességgel nyilvánvaló volt, s ez nagyon hamar ahhoz vezetett, hogy sokak szemében Katyń egygyéforrt a német propagandával.

3.1.4. A katyáni mészárlás hírének bejelentése Lengyelországban

Nem csodálkozhatunk azon, hogy sokan csak a német propaganda újabb manipulációjaként tekintettek a katyáni ügyre⁹⁷, hiszen a tömegsírok felfedezésének bejelentésével olyan hatalmas propaganda-hadjárat vette kezdetét, amelyet a lengyel közvélemény addig még nem tapasztalt. Ehhez ráadásul hozzá kell tenni, hogy a német sajtótermékek és rádióközlemények ezelőtt sem számítottak hiteles információforrásnak, így a frissen megjelenő katyáni tudósítások igazságtartalmát többen is kétségbe vonták.

A katyáni sírok felfedezésének hírére először a berlini "Transocean" hírügynökség rádiója közölte 1943. IV. 11-én⁹⁸, s ezt az első bejelentést másnap 15:03-kor Robert Broese Katyńból írt, angol nyelvű levelével is kiegészítették: *"Még most, írás közben is érzem orrlukaimban a bomló testek szagát. [...] A sírt a Szmolenszk-Minszk útvonal melletti Krasny Bor környékén található fenyőerdőkben találták meg. A helyi lakosság azt állítja, hogy az üdülőt a GPU*

⁹⁵ *Korboński*: Polskie państwo podziemne. 150.

⁹⁶ *Josef Mackiewicz*: Katyń - ungesühntes Verbrechen. Possev-Verlag, V. Gorachek K. G., Frankfurt am Main, 1983. 91.

⁹⁷ Fontos azonban megjegyezni, hogy ez elsősorban a szélesebb közvéleményre igaz, a lengyel delegációk tagjai ugyanis (habár nem váltak németpártivá) látogatásuk után nem igazán kételkedtek a Szovjetunió bűnösségben. Ezt támasztja alá Danuta "Maria" Przystasz visszaemlékezése is, melyben olvashatunk arról is, hogy milyen hatással volt a sírok látványa egykori ellenálló-társára, Anatol "Andrzej" Słowikowskira: *"... Oroszország határozott ellensége volt - és ez egészen elmélyült benne, amikor 1943-ban Katyńba látogatott."* - lásd: *Bogdan Chrzanowski*: "Miecz i Pług" (Zjedniczone organizacje ruchu "Miecz i Pług") na Pomorzu w latach okupacji niemieckiej 1939–1945. Fundacja "Archiwum Pomorskie Armii Krajowej", Toruń, 1997. 77.

⁹⁸ *Andrzej Krzysztof Kunert*: *Illustrowany przewodnik po Polsce podziemnej 1939–1945*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1996. 197.

tisztviselői használták és a gyakran hallható lövések azt tanúsították, hogy a hóhérok még pihenés közben sem hanyagolták el a gyakorlást. A német megszállás előtt a lakosságnak tilos volt az üdülőt, vagy az azt övező erdőt megközelítenie."⁹⁹ A propaganda-hadjárat azonban csak április 13-án vette kezdetét, amikor is a német sajtó és média közel összes orgánuma bejelentette a "szenzációs" felfedezést. Elsőként a Radio Berlin számolt be az esetről egy közleményben¹⁰⁰, melyben kijelentették, hogy Szmolenszk közelében bolsevikok által lemészárolt lengyel tisztek tömegsírait tárták fel. A rádiókommuniké pontos adatokat is közölt, melyek szerint a Koszogori területén, Katyńban fellelt sírok közel 10 000 holttestet foglalnak magukba.¹⁰¹ Ezt az első rádióhírt még aznap, valamint 14-én is angol nyelven is közvetítették. A világ sajtójának tájékoztatására 1943. április 13-án még egy sajtókonferenciát is összehívtak Braun von Stumm vezetésével a Külügyi Hivatalban (Auswärtiges Amt). Érdekes és egyben a német propaganda szándékait bizonyítja, hogy már ezen a konferencián is megemlítették a Szovjetunió által jelentett politikai fenyegetés rémképét: *"A beszélgetés legfőbb témája - adta hírül a Radio Berlin 17:00-kor - a berlini külügyi levelezők a szmolenszki erdőben a GPU által meggyilkolt 10 000 lengyel tiszt tömegsíriójának feltárásával kapcsolatban szerzett hírei voltak. [...] Braun von Stumm azt a tényt is hangsúlyozta, hogy a GPU által lemészárolt lengyel tisztek korántsem azokról a kelet-lengyelországi területekről származtak, amelyekre a szovjetek igényt tartanak, hanem túlnyomó többségükben Varsó és Krakkó környékéről származtak. Ebből is látható, hogy a szovjetek ezekre a területekre, mint politikai érdekszférájukra - más szavakkal - annexiós területre tekintenek."*¹⁰²

A katyíni mészárlásról a német sajtóban először az NSDAP hivatalos lapja, a "Völkischer Beobachter" írt. Az április 14-én megjelent kiadvány első oldalán a következő címet olvashatjuk: *"Íme Roosevelt és Churchill elvtársai - a GPU 12 ezer lengyel tisztet gyilkolt le"*. A német propaganda már ekkor sem hazudtolta meg önmagát, ugyanis habár a cikk tartalmazott valós vagy vélt információkat (pl. a mészárlás helye, a sírok száma és méretei, valamint az áldozatok becsült száma), de ugyanakkor kitalációkat is közölt orgiákról, melyek állítólag a közelben található NKVD-villában zajlottak. A névtelen szerző ráadásul azt is sugalmazta, hogy a mészárlás a szovjetek Lengyelországot és Európát érintő terveinek része.

⁹⁹ Kunert: Katyń. 199.

¹⁰⁰ A németek által kiadott rádióközlemény teljes szövegét lásd: Kadell: Katyń w oczach zachodu. 60.

¹⁰¹ Ez a később nyilvánvalóan hamisnak bizonyult állítás annak köszönhető, hogy a németek tudtak a "hiányzó" lengyel tisztekről és ezért, hogy a közvélemény előtt ne hagyjanak kétséget sorsuk felől, egyszerűen még az átadások elején kijelentették, hogy az összes, közel 10-11 ezer tiszt a katyíni sírokban nyugszik. (Ekkor még nem tudták, hogy Katyńban csak 4421 lengyel foglyot mészároltak le, további 6311-et azonban Kalinyinban, 3820-at pedig Harkovban gyilkolt meg az NKVD.) Habár az ezután lezajlott orvosszakértői feltárások sem igazolták ezt a magas számot, a német propaganda következetesen ragaszkodott hozzá, mivel minden utólagos változtatás csak kétséget ébreszthetett volna a német sajtó által közölt hírek igazságtartalmában.

¹⁰² Kunert: Katyń. 201.

Ez a tézis aztán később majdnem az összes, náci által irányított sajtótermékben újra és újra visszaköszönt.¹⁰³

Miután 13-án a német rádió értesítette a világot a szörnyű felfedezésről, 14-én a "prasa gadzinowa" gúnynévvel illetett német irányítású lengyelországi sajtó is közzétette a hírt. Általánosságban elmondható, hogy amíg a Lengyelországban élő német kisebbség számára készült német nyelvű lapok az imént idézett "Völkischer Beobachter" erősen propaganda-szagú stílusában közölték a katyíni eset részleteit, addig a lengyel nyelvű, lengyel lakosságnak szánt sajtó igyekezett inkább tárgyilagos és meggyőző maradni. A hír 14-én elsőként a lengyel nyelven kiadott "Nowy Kurier Warszawski" című napilap 89. számában jelent meg, méghozzá egyből a címlapon: "*A bolszevikok lengyel tisztek ezreit gyilkolták meg*".¹⁰⁴ Ez a lap később is sokat foglalkozott az esettel, annak részletes leírását már másnap közzétette, s az addig azonosított áldozatok listájának közléséhez is hozzáfogott.¹⁰⁵ A "Nowy Kurier Warszawski" cikke után a többi lengyel nyelvű lap is közölte a borzalmas felfedezést, a "Goniec Krakowski" és a "Gazeta Lwowski" például április 15-én jelentette be az akkor még csak "szmolenszki tömeggyilkosságnak" nevezett méészárlás hírét.¹⁰⁶ A német nyelvű Warschauer Zeitung címlapján szintén ezen a napon tűnt fel a téma először, "*Szörnyű szovjet tömeggyilkosság hadifogoly lengyel tisztek ellen*" címmel.¹⁰⁷ A hír tehát "bombaként robbant" a lengyelországi sajtóban és szinte nem volt olyan lap, amely ne foglalkozott volna vele legalább egy rövid cikk erejéig. Varsóban a tömeggyilkosság hírét megafonok segítségével közölték a lakossággal, valamint röpcédulákat is osztogattak. A Főkörmányzóság szervei még egy illusztrációkkal ellátott, közel 40 oldalas információs füzet terjesztését is megkezdték.¹⁰⁸ A lengyel közvéleményt sikerült teljes mértékben megdöbbeníteni.

3.1.5. A propaganda-hadjárat kiterjesztése

Az alaposan megtervezett és előkészített propaganda-hadjárat sokként hatott a lengyel publikumra. Miután azonban Goebbels külföldi funkcionáriusaitól értesült arról, hogy a hír a nemzetközi közvéleményből is óriási hatást váltott ki, nem volt többé kérdéses, hogy az eset valóban hatalmas lehetőségeket tartogat magában. Az elégedett Hitler személyesen engedélyezte propagandaminiszterének az akció folytatását a sajtó hasábjain. A megszállt

¹⁰³ Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią. 41.

¹⁰⁴ Nowy Kurier Warszawski. V. évf., Nr. 89., 1943. április 14., 1.

¹⁰⁵ Jerzy Ślaski: Polska Walcząca. I-III. Oficyna Wydawnicza Rytm Warszawa, Warszawa, 1999. 797.

¹⁰⁶ Kunert: Illustrowany przewodnik. 198.

¹⁰⁷ Warschauer Zeitung. V. évf., Nr. 91., 1943. április 14., 1.

¹⁰⁸ Masowe morderstwo w lesie katyńskim. Sprawozdanie na podstawie urzędowych danych i dokumentów. Hauptabteilung Propaganda, Warszawa, 1943.

Európában, s főként Lengyelországban a nyomtatott sajtó volt ugyanis a legnagyobb befolyással bíró médium, mivel ezt, még a németek által kiadottat is, mindenki olvasta, még azok is, akik nem bíztak annak szavahihetőségében.

Mivel azonban a németek számára fontos volt a hitelesség megteremtése, igyekeztek a lehető legtöbb információt és részletet megosztani a lengyel közvéleménnyel, elsősorban az azonosított áldozatok listájának közzétételével és a lengyel nyelvű sajtóban megjelenő tényfeltáró jellegű cikkeken keresztül. Ez utóbbira jó példa a "7 Dni" című képes hetilapban 1943. április 24-én közölt "Las katyński oskarża!" (Vádol a katyáni erdő) címmel közölt cikk is. Ebben a német tényfeltáró bizottság megállapításairól tudósító írásban elsősorban tények és bizonyítékok kaptak helyet, ám utolsó pár mondatában mégis a német propagandára jellemző fordulatokkal találkozhatunk: *"Húsvét ünnepén az istentelen bolsevik tömeggyilkosokat vádoljuk ezzel a bűnténnyel, amihez hasonlót még a világ történelme nem látott, amelyet eddig még soha senki nem élt meg. Ott, a katyáni erdőben fekszik a lengyel elit lemészárolva, mint a vágómarhák, és halomra dobálva..."*¹⁰⁹ A tényfeltárást és a Szovjetunió bűnösségének bizonyítását célzó törekvések a sajtóban május elején értek tetőfokukra, amikor is a németek által összehívott nemzetközi orvosbizottság megállapításait közölte a német propaganda. A Szovjetunió bűnösségét igazoló részletes beszámolót több lap is közreadta, így a "Goniec Krakowski" 1943. május 5-i száma is.¹¹⁰

A németek számára a tényfeltárás azonban nem cél volt, hanem csupán eszköz, amellyel politikai céljaikat igyekeztek elérni. Nem véletlen tehát, hogy rengeteg, a katyáni ügy következményeit és a Szovjetunió szándékait bemutató írás jelent meg a német irányítású sajtóban. Amint láthattuk, ilyen célú megjegyzések és cikkek már az első napokban is megjelentek, szomorú jövőt jósolva Európának a Szovjetunió győzelme esetén. Ebbe a sorba illeszthető például a Gdańskban német nyelven kiadott "Danziger Vorposten" 1943. április 18-i számának címlapján olvasható *"Katyń - Riasztó vészjelzés az egész civilizált világ számára"* című írás is, mely nemzetközi távlatokba helyezi a tömeggyilkosság tényét.¹¹¹ Hasonló jellegű cikk jelent meg a "7 Dni" 1943. május 8-i kiadásában is, *"Polityczny strzał w kark"* (Politikai fejlődés) címmel. Ebben viszont már nem csak a szovjet bűnösségről és a kommunizmus terjedésének veszélyeiről¹¹² tájékoztatták az olvasót, hanem már Angliát és az

¹⁰⁹ 7 Dni. Tygodnik Ilustrowany. IV. évf., Nr. 17., 1943. április 24., 7.

¹¹⁰ Goniec Krakowski. V. évf., Nr. 103., 1943. május 5., 1.

¹¹¹ Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 107., 1943. április 18., 1.

¹¹² Ebben a témában még a spanyol Victor de la Serna, az "Informaciones" főszerkesztője is szót kapott. A "Nowy Kurier Warszawski" címlapján megjelent írása a következő hatásvadász címet kapta: "Egész Európa Katyńná válhatott volna. Egy spanyol a bolsevik tömeggyilkosságról." Lásd: Nowy Kurier Warszawski. V. évf., Nr. 103., 1943. május 3., 1.

Egyesül Államokat is cinkossággal vádolták, azzal fenyegetve a lengyeleket, hogy ezek a hatalmak csak ki fogják használni őket.¹¹³

A német propaganda állításait és a Szovjetunió kegyetlenségét voltak hivatottak alátámasztani azok a képriportok, melyek időről időre feltűntek a lengyelországi német sajtó hasábjain. A filmet, plakátokat és képeket, mint nagy hatású eszközöket előszeretettel alkalmazta a német propaganda, a katyńi eset kapcsán ráadásul ezek kettős szerepet is kaptak: megdöbbentő hatásuk mellett bizonyítékként is szolgáltak. A helyszínen készült fényképek jelentőségét maga Goebbels is nagyra értékelte, s erről naplójának 1943. április 18-án kelt bejegyzését olvasva is meggyőződhetünk: *"Tegnap: [...] Este megkapom a fényképeket Katyńról. Olyan borzalmasak, hogy csak egy részüket lehet közreadni. A fotódokumentáció olyan drasztikus bizonyítéka a bolsevikok gyilkos bűnösségének, hogy ezt már semmiképp sem lehet letagadni."*¹¹⁴ Nem csoda tehát, hogy a lengyel sajtóban szinte hetente tettek közzé újabb és újabb képeket a tragédia helyszínéről. Az egyik első képes tudósítás a "Goniec Krakowski" április 17-i számában jelent meg, s krakkói munkások látogatása során készült felvételeket közölt.¹¹⁵ Ennél bővebb és lényegesen informatívabb volt a "7 Dni." képes hetilap 1943. április 24-i "Śmierć i zmartwychwstanie" (Halál és feltámadás) című kétoldalas összeállítása. A magyarázatokkal ellátott 10 kép egyszerre mutatta be a tragédia bizonyítékait (egyenruhák, katonakönyvek, kitüntetések), a helyszínen járó bizottság tagjait és a tömegsírok szörnyűségét. A képekhez mellékelt leírás pedig nem hagyott kétséget afelől, hogy a tömeggyilkosság elkövetője a Szovjetunió.¹¹⁶ Sokkal inkább az érzelmekre hatott a "7 Dni" június 5-én közölt képriportja, mely varsói munkások Katyńban tett látogatásáról szólt. A hét kép többségén megrendült, döbbsent arcokat láthatunk. Az egyik, nem a helyszínen, hanem a lengyelországi Wawerben készült képen ráadásul az egyik áldozat fia látható, amint az a barátainak mutat be egy, a halott apjánál talált dokumentumot. A német propaganda tehát nem csak a felnőttek döbbenetét, de a gyerekek fájdalmát is felhasználta céljai elérése érdekében.¹¹⁷

A napi- és hetilapok híradásai mellett rádióbeszélgetések, utcai tablók, plakátok és röplapok is foglalkoztak a témával.¹¹⁸ A még a képeknél is hatásosabb film eszközét is bevetette a német propaganda, a borzalmakat ugyanis egy dokumentumfilmen keresztül is bemutatták (*"Im*

¹¹³ 7 Dni. Tygodnik Ilustrowany. IV. évf., Nr. 19., 1943. május 8., 7.

¹¹⁴ Goebbels: Napló. 355.

¹¹⁵ Goniec Krakowski. V. évf., Nr. 90., 1943. április 17., 1.

¹¹⁶ 7 Dni. Tygodnik Ilustrowany. IV. évf., Nr. 17., 1943. április 24., 4-5.

¹¹⁷ 7 Dni. Tygodnik Ilustrowany. IV. évf., Nr. 23., 1943. június 5., 8-9.

¹¹⁸ Még 1944 első negyedében is 12 millió antikommunista brosúrát és 20 millió hasonló témájú röplapot adtak ki a német hatóságok - s ezek tekintélyes része katyńi témájú volt. - Bogdan Kobuszewski - Piotr Matusak - Tadeusz Rawski (szerk.): Polski ruch oporu 1939-1945. Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Wojskowy Instytut Historyczny - Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1988. 554.

Wald von Katyn. Dokumentarische Bildstreifen"). Ezt aztán nem csak mozikban vetítettek, de a korábban említett "mozgó filmszínházak" segítségével is számtalan helyre eljuttatták.

3.1.6. Lengyelek a német propaganda "szolgálatában"

A Lengyel Vöröskereszt és a Gyámügyi Főtanács (RGO) képviselőinek helyszínen készült hivatalos beszámolóit is felhasználta a német sajtó. Ezek aztán a "hivatalos" lapokban, a német rádióadásokban is megjelentek, bemutatva a szovjetek által elkövetett háborús bűn részleteit. Többeket arra kértek a német hatóságok, hogy beszéljenek élményeikről a rádióban és írják le benyomásaikat, vagy pedig adjanak interjút. Egy ilyen nem hivatalos, személyes élménybeszámoló nyilván nagy hatással lehetett volna a publikumra. Az erre megkért személyek túlnyomó többsége azonban, ahogy korábban láthattuk is, annak tudatában, hogy a németek az ügyet saját propagandájuk javára akarják és fogják is fordítani, minden ilyen kérést következetesen elutasított.¹¹⁹

Meg kell azonban említeni, hogy a németeknek mindennek ellenére több olyan lengyel személyt is sikerült találniuk, akik a katyáni ügygel kapcsolatban hajlandóak voltak kiszolgálni a német propagandát. Ezek közül talán a legismertebb Józef Maczkiewicz, aki a wilnói "Goniec Codzienny" szerkesztője volt. Az erősen szovjetellenes cikkeiről és írásairól elhíresült Maczkiewicz tehetsége a katyáni eset kapcsán igencsak kapóra jött a németeknek. Május 20-án be is választották az egyik olyan bizottságba, amely a lengyel tisztok sírjához látogatott. Itt szerzett élményei hatása alatt a német hatóságok kérésére visszatérése után terjedelmes beszámolót írt tapasztalatairól, mely a német propaganda állításait igazolta.¹²⁰ A "Goniec Codziennyben" megjelent munkájában részletesen bemutatta a bizonyítékokat és a szörnyű gyilkosságért egyértelműen a szovjeteket hibáztatta.¹²¹ A katyáni ügyben hasonló módon, de nem önként váltak a németek igazának bizonyítóivá a következő lengyel szemtanúk, Jan E. Skiwski, Leon Kozłowski és Ferdynand Goetl is. Goetl például ugyan több honfitársához és néhány külföldihez hasonlóan megtagadta a sajtóban való nyilatkozattételt, a "Nowy Kurier Warszawski" azonban mégis megjelentetett egy cikket, melyet az ő kézjeggyével láttak el.¹²²

A lengyel bizottsági tagok és interjúalanyok megszólaltatása pedig ahogy korábban szó is volt róla, egyedül csak a közvélemény előtti "hitelesség" kedvéért volt fontos a németek számára. Így váltak ugyanis némileg hihetőbbé a lakosság számára a német propaganda állításai és így

¹¹⁹ *Korboński: Polskie państwo podziemne.* 151.

¹²⁰ Lásd: *Goniec Codzienny*, Nr. 577, 1943. június 3. - *Rafał Habielski: Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku.* Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa, 2009. 149.

¹²¹ *Korboński: Polskie państwo podziemne.* 151.

¹²² *Habielski: Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku.* 151.

támaszthatták alá a nemzetiszocialista retorikára jellemző zsidó- és szovjetellenes kijelentéseiket is.

3.1.7. Kommunista-, zsidó- és lengyelelenség a katyíni propagandában

A német propaganda egyik legfőbb jellemzője a zsidók és a bolsevizmus elleni agitáció volt, s ehhez minden ügyet felhasználtak, amit csak lehetett, így a katyíni sem maradt kivétel. Ráadásul ez az eset nagyszerű alkalmat kínált a német propaganda kedvelt fogására, a "zsidóveszély" és a "bolsevikveszély" összekötésére, illetve ennek alátámasztására.

A katyíni mézárálással kapcsolatban a lengyelországi német sajtóban visszatérő szófordulat volt az, miszerint az ügy "leleplezi Oroszország igazi arcát". Ez nem annyira a Szovjetuniót és annak módszereit már ismerő és alapvetően kommunistaellenes lengyel lakosságnak szólt, hanem inkább a külföldi közvéleménynek és a nyugati szövetségeseknek szánt szófordulatként értelmezhető. 1943. április 20-án a varsói "Biuletyn Informacyjny" bevezető cikke szerint például a katyíni mézárálás "az egész világ előtt semmihez sem fogható módon leplezi le Oroszország igazi arcát."¹²³ A kifejezés azonban a lengyel lakosságnak szánt röpcédulákon is megjelent, méghozzá a szövegből kiemelve: "Lengyelek! Most vált közismertté, hogy a szmolenszki erdő német katonák által nemrég felfedezett tömegsíraiban több, mint 10000-en fekszenek férjeink, apáink, testvéreink és gyermekeink közül, akiket 1939-ben hadifogoly tisztékként hurcoltak el a bolsevikok. A bolsevikok ezeket a tiszteket, köztük a lublini Mieczysław Smorawiński tábornokkal, bestiális módon meggyilkolták és a földbe temették. Ez a bolsevizmus igazi arca! További részletek a sajtóból és a rádióközleményekből tudhatóak meg."¹²⁴ Mindez nyilvánvalóan nem azért került bele a szövegbe, mert a lengyelek többsége ne lett volna tisztában a kommunizmus bűneivel, hanem mert esetleg ezzel is megpróbálhatták relativizálni, kisebbíteni saját bűneiket.

A lengyelek szovjetellenességét a németek egyébként igyekeztek kihasználni, sőt gyűlöletté, vagy pedig rettegéssé fokozni, mivel mindkettőből csak hasznot remélhettek. Ennek legjobb eszköze a borzalmak bemutatása volt, nem csupán a már említett képi eszközökkel, de már-már szégyentelenül részletes, borzalmas beszámolókkal és kitalált, "jól hangzó" hazugságokkal is. Rudolf Balzer "Das Grauen im Walde von Katyn" (A katyíni erdő borzalma) című, a "Danziger Vorpostenben" megjelent élménybeszámolója például részletekbe menően ecseteli a tömegsírok borzalmait, sőt Katyínt egyenesen "katyíni

¹²³ Krzysztof Komorowski: Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego. Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, 2001. 442.

¹²⁴ Katyń. Zbrodnia i propaganda. Niemieckie fotografie dokumentacyjne ze zbiorów Instytutu Zachodniego. Instytut Zachodni, Poznań, 2003. 158.

vérerdőnek" minősíti (Blutwald von Katyn).¹²⁵ Kitalációnak, vagy legalábbis tévedésnek minősíthető az a "Nowy Kurier Warszawski" május 23-i cikkében megjelent állítás, mely szerint a tiszteknek maguknak kellett megásni sírjukat haláluk előtt.¹²⁶ Az ilyen és ehhez hasonló beszámolók és (szándékos vagy véletlen) ferdítések mind a bolsevizmus veszélyességét és embertelenségét igyekeztek még inkább kihangsúlyozni.

Ezért aztán a német sajtóban megjelenő szinte az összes Katyínnal kapcsolatos cikkben kitértek a kommunizmus veszélyességére, illetve az ellene való fellépés szükségességére. Ezt olvashatjuk dr. Horst Joswignak a Danziger Vorposten 1943. április 16-i számában közölt, "Alarmsignal für Europa: Katyn" (Vészjelzés Európa számára: Katyín) című írásában is. A szerző ebben arról írt, hogy a Szovjetunióra a hasonló bűntények jellemzőek és az eset politikai következményeit taglalva kijelentette, hogy amennyiben Európa keleti felét a szovjetek elfoglalnák, a nyugati hatalmak lelki furdalás nélkül kiszolgáltatnák az itt élőket a velejéig romlott bolsevizmusnak, újabb és újabb tömeggyilkosságokat előidézve. A cikk végén pedig dr. Joswig természetesen nem felejtette el felszólítani az olvasókat a kommunizmus elleni védekezésre: "Európa fel lett szólítva, hogy azt a Katyínbba vezető utat, melyet a bolsevizmus előkészített számára, önvédelem segítségével elkerülje."¹²⁷ Még a katyíni tömeggyilkosság napvilágra kerülése után másfél-két hónappal is jelentek meg hasonló, bolsevik rémtettekkel riogató cikkek. 1943. május 30-án például szintén a "Danziger Vorposten" közölt egy egész oldalas írást az Európát célba vevő bolsevik fenyegetésről, és a cikk érvelésének jelentős eleme volt a katyíni eset intő példaként való emlegetése. Az NSDAP fő hírszerkesztője, Wilhelm Loeb sack által írt "*A lengyel példa egy figyelmeztetés*" című eszmefuttatásban a korábban is megjelent érvek és fenyegetések mellett karikatúrákkal is erősítették a bolsevizmus és szövetségesei elleni ellenérzéseket.¹²⁸

A karikatúra egyébként szintén kedvelt eszköze volt a német propagandának, s ezt az is jól bizonyítja, hogy a katyíni esettel kapcsolatban is számtalan megdöbbentő, vagy pedig egyenesen morbid rajzot közöltek. 1943. május 15-én a "7Dni" hetilap "Na oczach całego świata" (Az egész világ szeme láttára) című cikkének illusztrációjaként jelent meg a "Dwie drogi" (Két út) címmel ellátott karikatúra, melyen egy útjelző tábla két irányba, a megalkuvást jelképezve Sztálin markaiba, vagy pedig egyenesen a katyíni sírgödörbe mutat.¹²⁹ Ugyanez a lap 1943. május 29-én egy másik karikatúrát is közölt, mely a szövetséges hatalmak vezetőit gúnyolta ki, s melyen a szörnyetegnek öltöztetett Sztálin fölött terjengő bűzfelhőben a Katyín szó jelent meg.

¹²⁵ Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 105., 1943. április 16., 3.

¹²⁶ Nowy Kurier Warszawski. V. évf., Nr. 121., 1943. május 23., 1.

¹²⁷ Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 105., 1943. április 16., 1-2.

¹²⁸ Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 147., 1943. május. 30., 8.

¹²⁹ 7 Dni. Tygodnik Ilustrowany. IV. évf., Nr. 20., 1943. május 15., 7.

A szovjetellenes kijelentések nagyon gyakran zsidóellenes élt is kaptak, s ez főleg a német nyelvű, tehát nem a lengyel lakosságnak szánt sajtóra volt jellemző. A német sajtó Katyń kapcsán közölt cikkeit olvasva viszonylag gyakran találkozhatunk hasonló címekkel: "A szörnyű tömeggyilkosságot a szmolenszki NKVD zsidói irányították".¹³⁰ A német propaganda szerint ugyanis az NKVD soraiban és a Szovjetunió államapparátusában igen magas arányban szolgáltak zsidó származásúak, s ezért végső soron a katyíni mészárlás is a zsidók számlájára írható. Ezzel az érveléssel a németek paradox módon a lengyel tisztok halálát felhasználva indokolták meg, "legitimálták" a zsidóság ellen elkövetett saját bűntetteiket.

Egészen hamar, már április 15-én megtörtént az első ilyen bejelentés a német sajtóban, mégpedig a "Völkischer Beobachter" leleplező szándékú cikkében. Az egyik helyi lakos, aki egyébként a németek pártját fogta, tanúvallomása során kijelentette, hogy a lengyel tisztokat a katyíni erdőbe kísérő szovjet hóhérok szemita jegyeket viseltek arcukon. A "Völkischer Beobachter" erre, és az NKVD-t korábban is túlnyomórészt zsidó-bolsevik szervezetként aposztrofáló kijelentésekre alapozva biztosította az olvasókat afelől, hogy a Szovjetunió hóhérait zsidók vezetik, akik mindenkit elpusztítanak, aki a világalom felé vezető úton akadályt jelent számukra. A nyugati szövetségesekkel kapcsolatban is megjegyzi a cikk, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a zsidó tőkétől függenek, s így csupán bábuk a zsidóság kezei közt.¹³¹ A "Tömeggyilkosság a katyíni erdőben" (Masowy mord w lesie katyńskim) című röpcédula, ahogy később több más röpcédula és cikk is, már kifejezetten kizárólagossá tette a zsidók szerepét a katyíni mészárlás elkövetésében: "Már senki sem lepődik meg azon a tanúk elbeszélései alapján kétséget kizáróan bebizonyosodott tényen, hogy ezek a hóhérok kivétel nélkül zsidók voltak."¹³² Ennek a felfogásnak az egyik legszemléletesebb és talán legismertebb példája a katyíni sírgödör szélén kivégzésére váró lengyel tisztet ábrázoló plakát.¹³³ A "jellegzetes" arcvonásokkal megfestett hóhérok mellett a "Jude-NKVD" (zsidó-NKVD) felirat is a "zsidó-bolsevik" elkövetőkre utal.

Egyes cikkek szerzői egészen odáig jutottak, hogy már nem is igazán a katyíni mészárlás okait vagy részleteit próbálták felfedni, hanem az ügyet egyszerűen csak a zsidóellenes politikai jövendöléseik alátámasztásaként használták fel. A következetesen a német propagandát szolgáló "Danziger Vorposten" 1943. április 14-i, katyíni beszámolója még viszonylag

¹³⁰ Nowy Kurier Warszawski. V. évf., Nr. 92., 1943. április 19., 1.

¹³¹ Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią. 41.

¹³² Kadell: Katyń w oczach zachodu. 64.

¹³³ A német propaganda igen sok plakátot nyomtatott, ez volt ugyanis az egyik leginkább figyelemfelkeltő eszköz, mely üzenetét egy szempillantás alatt képes volt átadni akár több száz embernek is, ráadásul a plakát a cikkek érveivel ellentétben sokkal inkább az érzelmekre hatott, ezáltal mélyebb hatást kiváltva. A katyíni mészárlással kapcsolatban is többféle plakátot adtak ki, nem csak Lengyelországban, hanem más megszállt országokban is.

tárgyilagossá mondható¹³⁴, viszont a másnap, szintén a címdalton szereplő cikkének hangneme már a német propagandára jellemző módon radikálisan megváltozott: "*A féktelen zsidó gyűlölet és vérszomj tombolta ki magát Katyńban*". Az alcím is a zsidók gonosz szándékait igyekezett alátámasztani: "*Hasonló sorsot szánnak a zsidók minden európainak*". A cikk valójában nem is annyira a tömegsírral, mint inkább azzal foglalkozott, hogy a Führer szerint Németországra mennyire komoly fenyegetést jelent a nemzetközi zsidóság.¹³⁵ Ennél is elképesztőbb következtetésekre jutott a "Danziger Vorposten" 1943. április 30-án megjelent cikke ("*A nemzetközi zsidó a föld népeinek legszörnyűbb veszedelme*"), mely a katyíni tömeggyilkosság okairól és következményeiről értekezett: "*A lengyelek országként és népként Júda első áldozatai voltak. Határozott akaratunk, hogy ők is legyenek az utolsók. ... Ami tegnap Katyńban történt, az holnap akár Upsalában vagy Göteborgban is megtörténhetne, ha Németország szövetségeseivel együtt nem állna őrt. Lehetséges, hogy Londonban vagy Manchesterben el is jutnak majd idáig a dolgok, vagy akár Chicagóban vagy New Yorkban. Mivel aki a zsidóktól kap enni, abba is hal bele, s aki a bolsevizmus ördögével tart, azt egy nap elviszi az ördög.*"¹³⁶

A katyíni propaganda zsidóellenes megnyilvánulásainál is meglepőbb, hogy az ügyet egyes esetekben kifejezetten a lengyelek ellen is felhasználták.¹³⁷ A tisztek halála miatt meglehetősen álszent módon sajnálkozó németek lengyelekhez való viszonyulása ezekből az "elszólásokból" megdöbbenően tükröződik. A földalatti Narodowe Siły Zbrojne Általános Politikai Hírszerzésének (Wywiad Ogólnopolityczny) jelentése például az 1943-as év második felét illetően a következőt jegyzi meg: "*Akárcsak Közép-Lengyelországban, a német propaganda tevékenysége a Nyugati Területeken is igen megerősödött, s ennek csúcspontját a katyíni ügy jelentette. Śląskban és Pomorzén Katyínt a lengyelek 1939 szeptemberi "bestialitásával" állították párhuzamba, és az elkövetett "bűnök" jogos "büntetéseként" állították be.*"¹³⁸ A Honi Hadsereg 1944. június 7-i helyzetjelentése szerint pedig "*Kielcében a*

¹³⁴ "GPU schlachtete 12 000 polnische Offiziere viehisch ab" (A GPU 12 000 lengyel tisztet állatiasan lemészárolt). In: Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 103., 1943. április 14., 1.

¹³⁵ Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 104., 1943. április 15., 1.

¹³⁶ Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 118., 1943. április 30., 1.

¹³⁷ Ez a lengyel kommunistákkal kapcsolatban még érthető is, hiszen ők a Szovjetunió kizsugárzóiként semmivel sem számíthattak jobb megítélésre, mint Szovjetunióbeli elvtársaik. Így például a német propaganda Wanda Wasilewskát, a lengyel kommunisták egyik legismertebb publicistáját is gyakran vádolták Lengyelország "judaizációjával" és "katyíniizációjával". - Krzysztof Woźniakowski: "Gazeta Ilustrowana" (1940–1945) - polskojęzyczny tygodnik Oberkommando der Wehrmacht dla jeńców polskich w Trzeciej Rzeszy. In: Rocznik Historii Prasy Polskiej. Tom I (1998), Zeszyt 1-2. Wydawnictwo Odziału Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 1998. 135.

¹³⁸ Bogdan Chrzanowski: Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939–1947. Nieznane karty pomorskiej konspiracji. Fundacja "Archiwum Pomorskie Armii Krajowej", Toruń, 1997. 175.

suttogó propaganda Katyńt a reakciós elemek likvidálásáaként mutatja be".¹³⁹ Ebben természetesen már a szovjet propaganda hatása is érződött, de tény, hogy azok a nézetek, melyek szerint a lengyelek megérdemelten kapták büntetésüket akár Katyńban, akár máshol, nem álltak messze a német propaganda gondolatmenetétől.¹⁴⁰

3.1.8. A lengyel ellenállás és sajtója

Lengyelország 1939. szeptember 1-i lerohanása után a földalatti sajtó (prasa konspiracyjna) kibontakozása nagyon hamar megtörtént. Ennek egyik ösztönzője volt a harcok idején kialakult kaotikus helyzet, ami bizonytalanságot és tanácstalanságot szült. Már ekkor is gyakorivá, később pedig, a megszállás idején rendszeressé vált, hogy mindenki információk után érdeklődött, a katyńi ügyel kapcsolatban is. Ezt az információhiányt igyekezett orvosolni a többség szemében megbízható hírforrásként működő földalatti sajtó.

Az első földalatti kiadványok már a szeptemberi hadjárat idején, ősszel megjelentek¹⁴¹, s ezek szerkesztői igyekeztek kitölteni a németek által megszüntetett sajtótermékek helyén keletkezett űrt. Ráadásul már a megszállás első hónapjaiban kimutathatóan nőtt a földalatti sajtó példányszáma. Ez a gyors növekedés annak következménye volt, hogy számos titkos katonai szervezet és politikai csoport jött létre, melyek a német propagandával szemben is felvették a harcot.¹⁴² A hirtelen megjelenő földalatti sajtónak azonban viszonylag sok időre volt szüksége ahhoz, hogy a kiadás feltételei normalizálódjanak, hiszen a viszonylag csekély anyagi háttérrel és primitív technikai feltételek mellett, időszerűen, és egyre nagyobb ellenállásba ütközve csak korlátozott példányszámú és minőségű kiadványok megjelentetésére volt lehetőség. Ezek a kezdeti nehézségekkel küzdő földalatti lapok azonban mégis hamar olvasottakká és kedveltekké váltak, mivel fontos problémákat vetettek fel, és a német cenzúrát megkerülve írtak a társadalmi és politikai élet témáiról.

A nemzetiszocialista propaganda és sajtó által szolgáltatott információk megbízhatatlansága és egyoldalúsága miatt fontos volt a szövetségesek és a semleges országok sajtójának, politikai nyilatkozatainak és eseményeinek ismerete is. Erre a legkézenfekvőbb lehetőséget a betiltott, de továbbra is sok helyen meglévő rádiókészülékek szolgáltatták. A nyugati adásokat is vevő készülékek segítségével nem csak a német sajtó torzító hatását lehetett megkerülni, de

¹³⁹ *Tadeusz Pełczyński* (szerk.): *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. Tom II (Czerwiec 1941 - Kwiecień 1943), Tom III (Kwiecień 1943 - Lipiec 1944), Tom VI (Uzupełnienia). Studium Polski Podziemnej, London, 1973. 475.

¹⁴⁰ Ennek egyik leghátborzongatóbb példája a "Lustige Blätter" (Vidám oldalak) német vicclap egyik számában "Finis Poloniae" címmel közölt karikatúra, amelyen a hatalmas szovjet hóhér egy karddal játszadozó, lengyel tisztnek öltözött, hátrakötözött kezű kisfiút készül kivégezni.

¹⁴¹ *uo.* 97.

¹⁴² *Łojek*: *Historia prasa polskiej*. 36.

bármiféle eseményről csak így lehetett a lehető leggyorsabban tudomást szerezni. Nem csoda tehát, ha a konspirációs sajtó híreinek nagy része alapvetően nyugati rádióadások hallgatásából származott. Sőt, léteztek olyan lapok is, melyek csak és kizárólag külföldi rádióadások híreinek szemléléséből álltak. Ilyenek voltak a következő lapok, melyek címeiben is megjelenik hírforrásuk jellege: "Dziennik Radiowy" (Rádiós Napilap), "Głos Polski" (Lengyelország Hangja), "Komunikat" (Kommüniké), "Komunikat Wolnej Polski" (A Szabad Lengyelország Kommünikéje), "Komunikat OP" (Az Elfoglalt Lengyelország Kommünikéje), "Komunikat Wojenny" (Háborús Kommüniké), "Przegląd Radiowy" (Rádiós Szemle).¹⁴³

Ezenkívül a háború idején a szerkesztőbizottságok különleges hírszerző szolgálatoktól is szereztek információkat, melyeknek szintén megvoltak a maguk információs, többnyire "belső használatra készült" folyóirataik. Ezek közül jó néhány csak pár példányszámot ért meg, sok viszont a megszállás teljes ideje alatt működött. Minden földalatti szervezetnek megvolt a maga hírszerzése, így a saját belső használatra kiadott folyóirata is. Ilyen volt a ZWZ-AK (Związek Walki Zbrojnej - Armia Krajowa, Fegyveres Harci Szövetség - Honi Hadsereg)¹⁴⁴ 1940 és 1945 közt, eleinte Varsóban, majd a varsói felkelés után Krakkóban kiadott "Agencja Prasowa" című hetilapja (korábban "Agencja Prasowo-Artykułowa dla Pism Prowincjonalnych" címen futott). A Ruch Ludowy központi vezetésének hetilapját, az "Agencja Informacyjna Wieścit" szintén Varsóban nyomtatták, 1943 januárjától 1944-ig. Az Okręgowe Kierownictwo Walki Podziemnej kiadásában megjelenő "Agencja Prasowa Śląska, Zagłębia i Krakowa. Biuletyn Informacyjny" Krakkóban készült, 1943-ban. Szintén rendelkezett saját információs lappal az Obóz Polski Walczącej (1942–1944: Agencja Polski Walczącej), a Narodowe Siły Zbrojne (1943–1944: Biuletyn Centralny) és a Delegatura Rządu w Krakowie (1941–1944: "Komunikaty Angielskie").¹⁴⁵

Már csak a belső információs folyóiratok és az azokat megjelentető szervezetek számából is látszik, hogy a háború előrehaladtával hatalmas földalatti propagandagépezet alakult ki. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy ekkorra a földalatti sajtó már sem előállítási technikájában, sem pedig példányszámában nem maradt el jelentősen a német sajtótermékektől. Mindehhez azonban igen sok időre és áldozatra volt szükség. Adam Massalski és Stanisław Meducki Kielce környékének megszállás alatti történetét bemutató könyve két fő korszakra bontja a megszállás időszakát a lengyel földalatti sajtó szempontjából, s ezt a korszakolást a megszállt

¹⁴³ uo. 38.

¹⁴⁴ Az 1939. november 13-án alakult Związek Walki Zbrojnej (Fegyveres Harci Szövetség) később, 1942. február 14-én Armia Krajowa (Honi Hadsereg) néven működött tovább. A szervezet így hivatalosan ZWZ-AK néven szerepel a történetírásban, amennyiben működésének teljes időszakáról van szó. Egyébként a Honi Hadsereg (Armia Krajowa, AK) kifejezés használható.

¹⁴⁵ Bővebben lásd: *Łojek: Historia prasa polskiej.* 44-45.

lengyel területek egészére is kiterjeszhetjük.¹⁴⁶ Az első korszak (1939–1942) földalatti sajtójára ugyanis az jellemző, hogy nagyon sok spontán szerveződött kiadó működött, amelyek azonban nem bírták a versenyt az egyre inkább kifejlődő és egyre nagyobb példányszámot elérő "központi sajtóval", amely ráadásul anyagi és technológiai szempontból is abszolút fölényben volt. A második korszakban (1943–1945) már a földalatti sajtóra is a szervezett kiadás és terjesztés a jellemző, s ezeket a tevékenyégeket az ekkorra már megerősödött ellenálló szervezetek felügyelték. Nem csak a lapok mennyisége és minősége, de példányszámuk is egyre emelkedett. A teljes korszakot tekintve a néhány százas példányszámban megjelenő amatőr kiadványoktól kezdve az ellenállás által irányított földalatti tömegtájékoztatás eljutott egészen a professzionális nyomdai módszerekkel készült, több tízezres példányszámban megjelenő lapokig.¹⁴⁷ A legmagasabb példányszámokkal természetesen ez utóbbi, a rendszeresen megjelenő "hivatalos" sajtó járt, melyet a Delegaturze Rządu (Department Informacji), illetve a Honi Hadsereg főparancsnoksága (Komendzie Glówniej AK - Biuro Informacji i Propagandy) adott ki. Ilyen volt például a "Biuletyn Informacyjny", amely elérte az egyszeri 50 000-es példányszámot is, illetve a "Wiadomości Polskie", mely 7-10 ezer példányban készült. A Lengyel Munkáspárt sajtójának (Polska Partia Robotnicza) legnagyobb példányszámú folyóiratai a "Trybuna Wolności", a "Trybuna Ludu", és a "Głos Warszawy" voltak, s ezek mindegyike közel 7000 példányban jelent meg.¹⁴⁸ Szintén több ezres példányszámban jelent meg a "Przeгляд" (6000 példányban), a "Przez Walkę do Zwycięstwa" (8500 példányban), valamint a "Ku Zwycięstwu" (5000 példányban), ám ezek kiadói csak az 1944–45-ös évekre érték el ezt a teljesítményt.¹⁴⁹

Az újságok mellett ráadásul számtalan, tömeges mennyiségben nyomtatott röplap, röpcédula és plakát is készült. Ezek méretük és egyszerűségük miatt olcsóbban előállíthatóak, akár egyszerű eszközökkel is sokszorosíthatóak voltak, kisebb méretük miatt pedig egyszerűbben lehetett őket terjeszteni. Ezenkívül többnyire rövid, de figyelemfelkeltő üzenetük miatt is igen hatásosak voltak. A kiadás mennyisége és gyakorisága azonban mind a röpcédulák, mind az újságok esetében elsősorban a sokszorosítási módszertől, az pedig a rendelkezésre álló műszaki eszközöktől függött (írógép, nyomtató gép, stb.). Emellett primitívebb, indigóval sokszorosított, sőt még kézzel írt újságok is léteztek.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Adam Massalski - Stanisław Meducki: Kielce w latach okupacji Hitlerowskiej 1939–1945. Kieleckie Towarzystwo Naukowe - Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo, Wrocław, 2007. 258.

¹⁴⁷ Grzelewska - Habielski - Kozieł - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 98.

¹⁴⁸ Łojek: Historia prasa polskiej. 37.

¹⁴⁹ uo. 38.

¹⁵⁰ Massalski - Meducki: Kielce w latach okupacji Hitlerowskiej 1939–1945. 258.

A nyomdák dolgozói, ahogy egyébként az ellenállás résztvevői általában, természetesen nagy kockázatot vállaltak feladatukkal, a lelepleződés veszélye ugyanis folyamatosan fennállt. Időről-időre minden óvintézkedés ellenére is előfordultak lebukások, mivel a Gestapo kifejezetten vadászott a kiadványok szétszétadását végzőkre, akiknek elfogásával aztán elkezdheték az egyes hálózatok felgöngyölítését. A német hatóságok pedig mindent megtettek annak érdekében, hogy a saját propagandájukkal versenyre kelő és azt hiteltelenné tevő földalatti sajtót megsemmisítsék. Különösen drámai módon végződött két futár letartóztatása 1943. november 8-án Kielcében. Barbara Krajewska-Małachowa ("Basia") és Władysław Kwiecień ("Lutek") letartóztatásuk előtt, mivel látták, hogy kilátástalan a helyzetük és élve nem akartak a németek fogságába esni, halálos méregampullákat vettek be. Władysław Kwiecień egy pillanat alatt életét vesztette, azonban Barbara Krajewska csak hosszú szenvedés után halt bele a mérgezésbe.¹⁵¹ A szétszétadás kockázatát csökkentette és az olvasószámot igencsak megnövelte az, hogy nagyon elterjedt volt a földalatti kiadványok baráti körökön és családokon belüli kézzől-kézre adása¹⁵², s ráadásul nem csak megadott és kiszámítható időközönként folyt a terjesztés, de sokszor kiszámíthatatlanul, a németek szemszögéből mintegy "meglepetésszerűen" is zajlottak kisebb-nagyobb, jellemzően röpcédulák szétszórásával, osztogatásával járó propagandaakciók. A németek által több nagyváros főterén elhelyezett megafonok elleni támadások is ilyen "villámakciók" voltak.¹⁵³ A földalatti sajtó tehát hihetetlen nagy mennyiségű időszak kiadványt, rölapot és egyéb nyomtatványt produkált, ezért rendszerezésük meglehetősen nehéz. A vizsgált időszakban, 1939–1945 között közel 2000 különböző című földalatti folyóirat létezett és ebbe még nem számítanak bele az említett egyéb kiadványok.¹⁵⁴ Számos, elsősorban könyvtári célokra készült katalógus jelent már meg, mely a tárgyalt időszak sajtótermékeit próbálta katalogizálni.¹⁵⁵ A szocializmus alatt, Lengyelországban készült összegző művek,

¹⁵¹ uo. 264.

¹⁵² *Grzelewska - Habielski - Kozieł - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 98.

¹⁵³ Egy alkalommal, 1944. február 25-én az ellenállók egy akció során saját készülékükkel sikeresen rákapcsolódtak a megafon hálózatára és így Lwów utcáin egy 15 perces lengyel nyelvű rádióbeszédet hallhattak a járőkelők Londonból. Néhány percen belül óriási tömeg gyűlt össze a megafonok alatt. A németek minden erőfeszítése pedig, mely a tettesek felderítésére irányult, eredménytelen maradt. - lásd: *Hryciuk*: Polacy we Lwowie 1939-1944. 328.

¹⁵⁴ Mieczysław Adamczyk csak Kielecei vajdaság területéről 89 különböző illegalitásban megjelent folyóiratot gyűjtött össze két táblázatba példányszámuk, kivitelezésük és megjelenésük gyakorisága szerint. Lásd: *Mieczysław Adamczyk*: Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1982. 58-60., 86-89.

¹⁵⁵ Ilyenek a következők: *Lucjan Dobroszycki - Wanda Kiedrzyńska*: 1939–1945. Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej. Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa, 1962.; *Bartłomiej Golka*: Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1975.; *Antoni Przygoński*: Prasa konspiracyjna PPR. Książka i Wiedza, Warszawa, 1966.; *Zbigniew Jerzy Hirsz*: Lubelska prasa konspiracyjna 1939–1944. Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, 1968.; *Mieczysław Adamczyk*: Kieleckie czasopiśmiennictwo konspiracyjne 1939–1945. Instytut Kształcenia Nauczycieli i Badań Oświatowych, Kielce,

katalógusok közös jellemzője, hogy a folyóiratok rendszerezését két csoportra egyszerűsítik le. Ez a szovjet propaganda szemszögéből baráti, azaz a PPR (Polska Partia Robotnicza, Lengyel Munkáspárt) holdudvarába tartozó (prasa ludowa, népi sajtó); és a Szovjetunióval szemben ellenséges, a londoni lengyel emigrációs kormányhoz hű (prasa konspiracyjna, konspirációs sajtó) szervezetek sajtóját jelenti. Habár e két, alapvetően ellentétes érdekű táboron belül is több szervezet alakult, s ezek közt is keletkeztek konfliktusok egyes kérdésekben, lényegében azonban a nemzetközi politikához (tehát a Szovjetunióhoz, a németekhez és a londoni lengyel emigrációs kormányhoz) való viszony volt a leginkább mérvadó szempont a szervezetek és sajtóorgánumaik önmeghatározása szempontjából. A földalatti szervezeteket így tehát a katyáni mérsárlással kapcsolatban megfogalmazott véleményük alapján is két csoportra oszthatjuk.

Míg a "nemzeti ellenálláshoz" tartozó Honi Hadsereg (ZWZ-AK)¹⁵⁶, a Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) és egyéb, Lengyelország függetlenségéért harcoló szervezetek sajtója a londoni lengyel emigrációs kormány véleményét és politikáját tekintette mérvadónak, addig a PPR és kommunista szervezetei mindenben a Szovjetuniót támogatták.

A legtöbb propagandaanyagot, nyomtatványt és lapot a ZWZ-AK és szervezetei adták ki. 1940-ben a ZWZ főparancsnoksága létrehozta a Politikai- és Propagandaosztályt (Oddział Polityczno-Propagandowy), amely később az Információs- és Propagandahivatal (Biuro Informacji i Propagandy = BIP) nevet kapta. Ez a hivatal, melyet a megszállás idejének túlnyomó részében Jan Rzepecki irányított, a lapok kiadásával is foglalkozott.¹⁵⁷ Legfontosabb és legtovább megjelenő lapjuk a szervezet központi sajtóorgánumának számító "Biuletyn Informacyjny" volt. az SZP, a ZWZ és az AK nagyjából 250 különféle című lapot adott ki a megszállás ideje alatt, ezek együttes példányszáma pedig a 200 000-et is meghaladta.¹⁵⁸ Viszonylag nagy számban nyomtatták a ZWZ-AK által kiadott "Wiadomości Polskie", valamint "Insurekcja" című újságokat is.¹⁵⁹ A legfontosabb elsősorban belső használatra szánt központi információs lap, a hírügynökség-szerű szerepet betöltő "Dziennik Radiowy" is a ZWZ-AK nevéhez köthető.

1976.; *Alina Słomkowska*: Prasa PPR, GL-AL, KRN na Kielecczyźnie 1942–1945. Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa, 1976.; *Jerzy Jarowiecki*: Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945. Kraków, 1978.; *Jerzy Jarowiecki - Ewa Wójcik*: Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i powstania warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Katalog. Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 1992. Csak egyedül ez utóbbi 463 különféle földalatti lap adatait közli.

¹⁵⁶ Az 1939. november 13-án alakult Związek Walki Zbrojnej (Fegyveres Harci Szövetség) később, 1942. február 14-én Armia Krajowa (Honi Hadsereg) néven működött tovább. A szervezet így hivatalosan ZWZ-AK néven szerepel a történetírásban, amennyiben működésének teljes időszakáról van szó. Egyébként a Honi Hadsereg (Armia Krajowa, AK) kifejezés használható.

¹⁵⁷ *Grzelewska - Habielski - Koziel - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 97.

¹⁵⁸ *Łojek*: Historia prasa polskiej. 49.

¹⁵⁹ *Grzelewska - Habielski - Koziel - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 97.

A Lengyel Munkáspárt számára is fontos volt, hogy a német megszállás alatt kiépítse ideológiai-politikai sajtóját. Saját folyóirataik közül példányszámban és olvasottságban is kiemelkedő volt a "Wolność", a "Spartakus", a "Za Wolność", a "Chłop i Robotnik", valamint a "Wieści" is.¹⁶⁰ Legismertebb és legnagyobb jelentőséggel bíró hivatalos lapjaik azonban a következők voltak: a "Trybuna Wolności", a néhány ezer példányban nyomtatott "Trybuna Chłopska", a csak párttagok számára készült "Okólnik Polskiej Partii Robotniczej", valamint a hírügynökségi hírforrás-jellegű "Przeгляд Prasowy", mely később "Przeгляд Tygodnia" néven készült.¹⁶¹ A "Trybuna Wolności" 1942. február 1-től egészen a varsói felkelés kitöréséig létezett, s egészen addig kéthetente közel 7000 példányban nyomtatták.

Láthatjuk tehát, hogy a lengyel földalatti szervezetek sem sajtójukban, sem pedig politikailag nem voltak egységesek, s ez a katyáni mászárlással kapcsolatban megfogalmazott véleményükben is megnyilvánult. De vajon miként jelent meg ez a megosztottság a lengyel tisztek tragédiájának kapcsán a földalatti sajtóban és milyen következményekkel járt saját hitelességükre nézve? Képes volt-e a lengyel földalatti sajtó ilyen körülmények közt ellensúlyozni a német propaganda állításait és objektív módon tájékoztatni az információhiánnyal küzdő lengyel lakosságot?

3.1.9. A katyáni mászárlás a "nemzeti ellenállás" sajtójában

Katyán németek által felröppentett híre villámgyorsan járta be Lengyelországot és hamarosan az azonosított áldozatok névsorait is közölni kezdték. Az egész ország gyászba borult, a "Katyán" szó pedig a földalatti sajtó címsoraiban fekete kerettel jelent meg.¹⁶² Az illegalitásban készült újságok igyekeztek a lehető legtöbb információt közölni, mégpedig megbízható forrásból. Az ellenállás ugyanis nem csak a német propaganda állításainak cáfolatát és egyéni vélemények megfogalmazását szorgalmazta, de friss hírek közlését is, melyek egy részét ironikus módon éppen a német sajtóból merítették. Ezt azonban a lehető legnagyobb körültekintéssel és a német sajtóval szembeni kritikus szemléletmóddal lehetett csak kivitelezni. Ez a hírszerzési módszer nem is vált bevett gyakorlattá, leginkább csak akkor voltak rászorulva a földalatti szervezetek, ha a híradás vagy közlemény közvetlenül a németektől származott, a katyáni hírek esetében azonban éppen ez volt a helyzet.

Ahogy korábban említettük, a földalatti sajtó hírszerzői ezért a katyáni ásatások helyszínén járt lengyel bizottságok tagjait is megkeresték, hogy biztos információkhoz jussanak. Sokan az áldozatok németek által közzétett listáját is kétkedve fogadták, ezért a földalatti szervezetek

¹⁶⁰ *Łojek*: Historia prasa polskiej. 102.

¹⁶¹ *uo.* 104.

¹⁶² *Korboński*: Polskie państwo podziemne. 151.

igyekeztek kideríteni ennek valóság tartalmát. Az ellenállás vezetőinek tanácsára a német sajtónak dolgozó lengyel nyomdászok az áldozatok listájába beírtak még egy nevet, dr. Remigiusz Bierzanek nevét, aki nem hogy túlélte a szeptemberi harcokat, de soha nem volt még hadifogságban sem. A németek ezt a nyomdahibának tűnő tévedést azonnal kiigazították, ezzel akaratlanul is bizonyítva, hogy pontos információik vannak és nem csak a félrevezetés a céljuk.¹⁶³ Ilyen és hasonló módszerekkel igyekezett a földalatti sajtó "torzításmentesen" tudósítani a katyíni mészárlásról.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a lengyelek ne ismerték volna föl a németek szándékait és ne igyekeztek volna azt a lakossággal is megismertetni. A lengyel földalatti sajtó azonnal éleslátónak bizonyult a németek hátsó szándékaival és céljaival kapcsolatban, s ezt nem is rejtette véka alá. Sőt, eleinte számos cikk csak a németek hiteltelenségét és propagandacéljait hangsúlyozta az esettel kapcsolatban. A többnyire egy lapos kiadványként megjelenő "Komunikat" 1943. ápr. 16-i számában például a következőt olvashatjuk: *"Hogyha egy semleges államokból összegyűlt bizottság vizsgálhatná meg, hogy mi történt, és mi történik Auschwitzban, Majdanekben, Treblinkában /itt naponta 10 ezer embert gázolnak el!!!/, akkor kiderülne, hogy a németek még iszonyatosabb tömeggyilkosságokat követnek el."* A szerző ezen kívül még azt is hangsúlyozza zárásként, hogy az egész akció célja tulajdonképpen a lengyel lakosság szovjetek elleni mozgósítása és a német bűnök elfedése!¹⁶⁴ Hasonló hangvételű és tartalmú írás jelent meg később, a háború után a "Biuletyn Informacyjny" hasábjain is, *"A németek majomfintorai"* (Małpie grymasy Niemców) címmel. A Varsói Körzet kormányzójának, Ludwig Fischernek és a lengyel társadalom meghívott képviselőinek 1946. április 6-i tárgyalását és a katyíni esetet a következőképp foglalja össze a cikk: *"A kormányzó úr "kegyessége", az ő fáradozásai "a lengyel segítségért a bolsevizmus elleni küzdelemben" a Lengyel Nemzet megsemmisítésének 4 éve folyó politikája után azt az érzést keltik bennünk, hogy ezek csak majomfintorok."* Ugyanebben a lapszámban a *"Sír Szmolenszk alatt"* című írás pedig a következőt teszi hozzá a varsói delegáció Katyínbán tett látogatásának híréhez: *"Csak a németek szemtelenségén csodálkozunk, hogy Palmir, Wawer, Auschwitz, Majdanek és még sok száz lengyel település sírjai nem zavarják őket a szmolenszki mészárosok utáni kutatásban."*¹⁶⁵ A "Wiadomości Polskie" 1943. május 19-i címlapján is azt olvashatjuk, hogy a katyíni tömeggyilkosság németek általi emlegetése csupán "hazug együttérzés" eredménye, ugyanis a nemzetiszocialista propaganda csak a saját céljait kívánja elérni.¹⁶⁶

¹⁶³ Kisielewski: Katyń. 145.

¹⁶⁴ Komunikat. V. évf., Nr. 31, 1943. április 16., 1.

¹⁶⁵ Kunert: Katyń. 208.

¹⁶⁶ Wiadomości Polskie, Nr. 09., 1943. május 19., 1-3.

A németekkel szembeni kritikus megjegyzések mellett azonban a "nemzeti ellenállás" képviselőinek szemernyi kétsége sem volt afelől, hogy a katyáni mészárlás a Szovjetunió műve. Mivel azonban nem akartak sem a német, sem pedig az orosz "oldalra állni", a földalatti sajtóban Katyń kapcsán nagyon gyakran olvashatunk olyan kijelentéseket, mely szerint sem a németek, sem pedig az oroszok nem tekinthetőek szavahihetőnek és egyik fél sem jobb a másiknál. A "Komunikat" 1943. április 20-i számában egy cikk a nagyhatalmak Katyń kapcsán tett kijelentései és politikai lépései kapcsán megjegyzi: *"Két alávaló bandita arról folytatott vitájának lehetünk éppen tanúi, hogy ki gyilkolt meg közülünk többet és jobban. Undorral és azzal a mély meggyőződéssel szemléljük ezt a vitát, hogy a történelmi igazságosság mindkét bűnöst szigorúan megbünteti."*¹⁶⁷

Ha nem is értettek egyet a németekkel mindenben, a londoni lengyel emigrációs kormányhoz hű ellenálló szervezetek sajtója végül is minden esetben arra a következtetésre jutott, hogy a szörnyű tömeggyilkosság elkövetője csakis a Szovjetunió lehet. Ezt hangsúlyozta a "Polska Walcząca" áprilisi számában megjelent "Hiányzók" című írás is, vagy a "Biuletyn Informacyjny" számtalan tényfeltáró cikke és politikai elemzése is. Szintén erre a megállapításra jutott a "Wiadomości Polskie" május 5-i számában közölt *"A világ fényt derít a gyilkosságra"* (Ziemia wykrywa zbrodnię) című írás szerzője is, aki természetesen a német propaganda hiteltelenségét sem felejtí el hangsúlyozni (mintegy elhatárolódásként): *"Először nehéz volt elhinni ezt a szörnyűséget, bár nem azért, mintha a szovjet állam ne lenne erre képes, hanem inkább a hitlerista propaganda hazug mivoltára való tekintettel. [...] Sajnos, ezúttal a német propaganda igazat mondott. A rémtett helyszínre engedett lengyel különleges bizottság, a Lengyel Vöröskereszt feltárási munkálatai, Kozielsk foglyai névsorának közlése, akiknek eldeformálódott holttesteit megtalálták a sírokban és azonosítani is tudták a megmaradt dokumentumok alapján - mindegyik a tömeggyilkosság tényét igazolja."*¹⁶⁸

Miután 1943. április 25-éről 26-ra virradó éjjel a Szovjetunió (a katyáni ügyben elfoglalt lengyel álláspontra hivatkozva) megszakította diplomáciai kapcsolatait a londoni lengyel emigrációs kormánnyal, az ellenálló szervezetek és a lengyel közvélemény is egyre tisztábban látta a Szovjetunió szándékait. A "Ku Zwycięstwa." (Przez walkę do zwycięstwa) 1943. május 10-i számában megjelent katyáni témájú írások mind kiválóan mutatják, hogy az ellenállásnak nem voltak illúziói a tömeggyilkosság és az ezt követő politikai szakítás következményeit illetően. A lap első oldalán közölte a Lengyel Honvédelmi Minisztérium (Ministerium Obrony Narodowej) április 17-i, a katyáni esettel kapcsolatos kommunikációját, majd a második oldalán egy cikkben a Szovjetunió bűnösségét és ennek bizonyítékait mutatta

¹⁶⁷ Komunikat. V. évf., Nr. 32, 1943. április 20., 1.

¹⁶⁸ Wiadomości Polskie. Nr.8., 1943. május 05., 2.

be.¹⁶⁹ Egy hosszabb lélegzetvételű tényfeltáró és politikai elemző cikk ("Katyń") után pedig a diplomáciai szakítás okairól és várható hatásairól olvashatunk egy írást, melynek szovjetellenes hangvétele már-már szinte a német propagandát idézi: *"Már régóta tudtuk és bármiféle jelenlegi fordulat nélkül is tudjuk, hogy Oroszország soha nem hagyja ki a számára kínálkozó alkalmat, hogy Lengyelország ellen fellépjen, hogy Lengyelországot megsebezze, meggyengítse, vagy teljesen megsemmisítse. Nem volt számunkra meglepetés az 1939-es év. ... Tudjuk, hogy Oroszország felől a közeljövőben és később is még nem egyszer veszély fog fenyegetni. ... A lengyelek szenvedései, akik a lengyelekért és Lengyelországért haltak meg 1939. szeptember 17-től az Oroszország által elfoglalt lengyel területeken, és később orosz területeken, ahová el lettek hurcolva, nem volt és nem is lesz hiábavaló. ... Ez a készenlét örömmel tölt el bennünket. Ennek köszönhetően megállapíthatjuk, hogy katyíni és máshol elhunyt vértanúinkat nem tagadjuk meg, nem áruljuk el és nem felejtjük el soha. Ugyanúgy, ahogy nem áruljuk el, nem tagadjuk meg és nem felejtjük el soha vértanúinkat Auschwitzból, Dachauból, Oranienburgból, Palmirból, Treblinkából, Majdanekből stb. stb."*¹⁷⁰

Az ellenállás tevékenysége a katyíni eset kapcsán nem csak annyiban merült ki, hogy a német és szovjet közlemények sűrűjében igyekeztek utat vágni az igazság felé, s nem csupán az illegális sajtó hasábjain tették mindezt. Számtalan röpcédulát, plakátot is gyártottak a témában, valamint a "suttgó propaganda" eszközét is bevetették a lakosság meggyőzésére. A nemzetiszocializmust és a kommunizmust egyaránt elutasító lengyel szervezetek el akarták érni ugyanis, hogy a közvélemény ne higgyen sem a német "jóindulatban", sem pedig a szovjet "ártatlanságban". Ennek érdekében az SD (Stronnictwo Demokratyczne) szervezete még egy nagy hatású és jelentős visszhangot kiváltó akciót is véghez vitt. A megmozdulás során a város területén olyan plakátokat ragasztottak ki 1943 áprilisában (közel 1000 darabos példányszámban), amelyek a Katyń kapcsán folytatott goebbelsi propagandát tették nevetség tárgyává.¹⁷¹

3.1.10. A lengyel kommunisták véleménye

Négy nappal a Radio Berlin közleményét követően a Szovjetunió is közleményt adott ki a katyíni esettel kapcsolatban. A Szovjet Hírügynökség (TASZSZ) ebben a német vádakra válaszul kijelentette, hogy a lengyel tiszték 1941-ben német fogságba estek, s így nem a Szovjetuniót terheli felelősség további sorsukat illetően. Ezt a hazugságot aztán később

¹⁶⁹ (Ku Zwycięstwa.) Przez walkę do zwycięstwa. IV. évf., Nr.10.,1943. május 10., 2.

¹⁷⁰ uo. 5.

¹⁷¹ Jerzy Jarowiecki: Krakowski "Dziennik Polski" (1940–1945) na tle konspiracyjnej prasy Stronnictwa Demokratycznego i Stronnictwa Polskiej Demokracji w okresie okupacji niemieckiej. In: Rocznik Historii Prasy Polskiej. Tom X (2007), Zeszyt 1. (19.). Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 2007. 147.

következésként megismételték, sőt még egy "orvosbizottság" is igyekezett alátámasztani azt 1944 januárjában. A Szovjetunió véleménye szerint tehát a tömeggyilkosságot a németek követték el 1941-ben.¹⁷² A Szovinformbüro által kiadott hivatalos közlemény azon kívül, hogy hemzseg a kommunista propaganda bevett szófordulataitól, egyszerűen csak elutasítja az összes, németek által megfogalmazott vádat: "*A német fasiszta banditák nem átallják saját új, borzasztó rémtettüket egy rosszindulatú és a lehető legaljasabb hazugsággal alátámasztani, melynek segítségével annak a rendkívüli tömeggyilkoságnak a felfedését tálalják, melyet most már világosan látható, hogy ők maguk követtek el. [...] Semmi kétség nincs afelől, hogy a goebbelsi rágalmozók most hazugság és hamis vádak segítségével próbálják meg elhomályosítani a hitlerista hóhérok véres rémtettét.*"¹⁷³

A Szovjetunió katyíni propagandájából egyébként teljességgel hiányzott a lengyelekkel szembeni együttérzés vagy sajnálat, közleményeik egyszerűen csak a német állítások szisztematikus visszautasításán, a szovjet bűnösséget hangoztatók németbarátsággal való megvádolásán és a tömeggyilkosság németekre hátrításán alapultak. Nem is szánakozhatott volna hitelesen a lengyel tisztak halála fölött a szovjet propaganda, amely már korábban is kirívóan lengyelelles volt, s melynek egyik legkedveltebb motívuma éppen a lengyel tisztekkel szembeni gyűlöletkeltés volt. Ezt a célt szolgálták például az 1939-ben szovjet újságokban megjelent karikatúrák, melyek egyike a "*Vadászat a Radziwill-erdőben*" címet kapta. Ez a gúnyrajz egy lengyel nyelven kiadott szovjet újság, a "Czerwony Sztandar" 1939. október 12-i számában látható, s a lengyel tábornokokra való "vadászatot" mutatja be, azokat nyúlként ábrázolva.¹⁷⁴ A lengyel tábornoki kart elnyomónak, gonosznak és önzőnek bemutató propagandára számtalan példát lehetne még hozni¹⁷⁵, s sajnos ebbe a hecckampányba számos kommunista érzelmű lengyelt is sikerült bevonni.

A Szovjetunió politikáját képviselő lengyel kommunisták Katyínnal kapcsolatos véleménye számos földalatti kommunista lapban megjelent. A szovjetbarát lengyel sajtó hangvételére a legjobb példa talán a "Głos Warszawy" 1944. évi 14. számában "*Mit ért el Hitler saját katyíni gyilkosságával?*" címmel megjelent két oldalas propagandairás. A cikk feltűnően igyekszik felkelteni a szovjetekkel való együttérzést és próbál közös ellenségképet kreálni a németek képében, s ehhez a következő hazugságot is beveti: "*Lengyelek! A Lengyel Hadsereg Katyíni*

¹⁷² Piekarska (szerk.): Zagłada polskich elit. 84.

¹⁷³ Kunert: Katyń. 205.

¹⁷⁴ uo. 80.

¹⁷⁵ Ilyen volt még például két karikatúra, melyek 1939. október 16-án jelentek meg a "Krokodyl na Zachodnej Ukrainie" c. szovjet satirikus lapban. Az egyik, "tisztci-csendőri bandák" ellen uszító cikk illusztrációjaként beillesztett, "A lengyel tábornokok háborús sikerei" című képen egy tiszt számol be a tábornoknak, miközben a háttérben egy megsemmisített település romjai láthatóak: "Tábornok úr, az ellenség megsemmisítve!". Egy másik karikatúra "A tábornokok hazafiassága" (Patriotizm generalów) címmel a tábornokokat úgy mutatja be, hogy azok nagy csomagokkal és lopott holmikkal, autón menekülnek. - Lásd: Kunert: Katyń.. 82.

tömegsírjaiban nyugvó 11 000 katonája (tisztek és közkatonák) között a Vörös Hadsereg néhány száz katonája és civil polgára is megtalálható!" A németek kegyetlensége felől nem hagy kétséget, de mégsem a lengyel foglyok halálát, hanem a szovjet kényszermunkások legyilkolását állítja középpontba: "Mindenkít megöltek. A németek a katyíni sírok megásására a Vörös Hadsereg foglyul ejtett katonáit kényszerítették, méghozzá közel 500 fős létszámban, majd őket is legyilkolták, hogy ne maradjon tanú a szörnyű gyilkosságuk után." A cikk zárszava pedig amellet, hogy megismétli a szovjet propaganda németekkel szembeni vádjait, még az igazság kiderítéséért fáradozó és a szovjet propagandával dacoló lengyeleket is a németek támogatóiként aposztrofálja: "Lengyelek! Katyń ugyanolyan német gyilkosság volt, mint sok ezer más, lengyel területeken elkövetett Katyń, Varsó, Krakkó és más települések utcáin. De a lengyel reakciósnak hála a katyíni hitlerista tömeggyilkosság nem szállt vissza azonnal elkövetőjére, mint eddig Hitler minden más bűne."¹⁷⁶

3.1.11. Szembenállás a földalatti mozgalmak között

A Lengyel Munkáspárt és tagjainak ("pepeerowci") ilyen hozzáállása idővel igencsak elmérgesítette a "nemzeti" és a kommunista ellenálló csoportok közti viszonyt, nem csak Katyń kérdésében. A londoni lengyel emigrációs kormány továbbra is éppúgy elutasította a németeket, ahogyan a Szovjetuniót és az annak politikai céljait kiszolgáló lengyel szervezeteket is. A "Walka" című lapban 1943. április 21.-én megjelent "Az Antikrisztus és a Sátán" című cikk szemléletesen mutatja azt az igyekezetet, amellyel a "nemzeti ellenállás" igyekezett egyenlő távolságot tartani mind a német, mind pedig a szovjet propagandától: "Az egész ország beleborzadt legutóbb tisztjeink NKVD által legyilkolásának új hírébe. Az isteni igazság azt kívánja azonban, hogy annak a tényét is leírjuk, hogy ennek a gyilkosságnak a felfedését és szétkürtölését a Gestapo "konkurens" hóhéra tett meg."¹⁷⁷

Az igazság kiderítésében érdekelt lengyel szervezetek igyekeztek érvekkel felvenni a harcot a szovjet álláspont ellen, a "Przełąd" 1943. június 8-án közölt egyik cikkében még a szovjetbarát lengyel sajtó önellentmondásait is igyekeznek bemutatni ennek érdekében. A cikk szerint "a Katyńban felfedezett, bolsevikok által elkövetett tömeggyilkosság azt eredményezte, hogy a lengyelországi kommunista propaganda buzgólkodva fogott neki a bűn németekre háritásába, a szovjet kormányt tisztára mosva."¹⁷⁸ Ennek lengyel sajtóban való megjelenési formáit sorra véve szemléletesen mutatja be a cikk a kommunista sajtó

¹⁷⁶ "Co osiagnął Hitler przez swoją zbrodnię w Katyniu? (a PPR - Komitet Warszawski kiáltványa). In: "Głos Warszawy" 1944, Nr. 14., 2-3.

¹⁷⁷ Kunert: Illustrowany przewodnik. 202.

¹⁷⁸ Przełąd: II. évf., Nr. 8., 1943. június 8., 8.

állításainak és "érveinek" ütközéseit: "A PPR "Głos Warszawy" című újsága IV. 21-én egyenesen a következőt írja: "A hitleristák hozták létre a lengyel tisztek sírjait Szmolenszk alatt." [...] Más állásponton van a kommunista "Walka Młodych" május elseji száma: ott a következő verziót olvashatjuk: A szovjet fogságba esett lengyel tisztek egy részét egy Szmolenszk melletti táborban helyezték el; amikor pedig a németek 1941. júliusában elfoglalták Szmolenszket, ezen tisztek túlnyomó többsége, ahogy azok is, akik nem tudtak elmenekülni, a németek fogságába estek. Egészen eddig sorsuk ismertetlen volt. Csupán most derült arra fény, hogy több tízezer szovjet civillel együtt őket is meggyilkolták a németek."¹⁷⁹

Az egyik álláspont szerint tehát a németek csak megkonstruálták a tömegsírokat és a "hiányzó" lengyel tisztek még mindig élnek valahol, a másik álláspont szerint pedig a németek egyszerűen halomra gyilkolták az általuk foglyul ejtett tiszteket. A Przegład fel is teszi a kérdést ezzel az ellentmondással kapcsolatban: "Az 1940-ben amnesztiát kapott lengyel foglyok miként lehettek még a szmolenszki hadifogolytáborban 1941-ben? Ki mond igazat, a "Głos Warszawy" kommunistái, vagy pedig a "Walka Młodych" kommunistái? Nincsenek Katyńban lengyel tiszti sírok, vagy mégis vannak? Miért tiltakozott a szovjet kormány oly brutálisan az ellen, hogy a problémát a Nemzetközi Vöröskereszt bizottsága is vizsgálhassa, ily módon igen fontos bizonyítékot szolgáltatva a német propagandának? Azt feltételezzük, hogy a Komintern sajtója összehangolja álláspontját ez ügyben."¹⁸⁰

De a lengyel kommunistákat nem lehetett meggyőzni ebben az ügyben, s ezt jól érzékelteti a Honi Hadsereg soraiban "Uskok" fedőnéven tevékenykedő Zdzisław Broński visszaemlékezése is. A háború alatt, 1943 végén alkalma nyílt beszélgetni egy PPR-taggal, mely során a lengyel tisztek ügye is szóba került:

"- Oroszország a mi hűséges segítőtársunk a közös ellenséggel folytatott harcban. Úgy segít, ahogy az erősebbnek illik segítenie a gyengébbet.

- Van egy olyan érzésem, hogy ti barátaim nem jól gondoljátok. Oroszország hűségével kapcsolatban ugyanis a bizonyítékok valami teljesen mást mutatnak. [19]39-ben Oroszország Németországgal karöltve fosztott ki minket. A lengyelekkel szembeni viszony a lehető legrosszabbnak bizonyult. Szibériába hurcolták és szögesdrótok mögé dugták a lengyeleket. És Katyń? Katyńt ugyanazon méltányosságból épp úgy a németek, mint a szovjetek számlájára is lehet írni. A történelem ezt a tényt is tisztázni fogja. Elég ma a Bug-folyón túlról érkező menekültekkel beszélni, hogy meggyőződhessünk a szovjetek szándékai felől. A keleti területeinket el akarják venni, ez biztos.

¹⁷⁹ uo. 8-9.

¹⁸⁰ uo. 9.

- *Lássa be barátom, - szónokolt Sidor - hogy a lengyel-orosz határ ügyét a háború után mindkét fél érdekeinek figyelembevételével kell rendezni. Nyugaton ezzel szemben éppen az oroszok segítségével nyomulunk előre messzire, mivel az angolszászok nekünk úgyszemint engednének meg ilyet. Ami a lengyelek Bugon túlra hurcolását illeti, az csak a fasisztákat, a németek követőit érinti. Katyń pedig, barátom, teljes bizonyossággal a németek műve.*"¹⁸¹

A katyńi felelősséget és Lengyelország jövőjét érintő kérdésekben hajlíthatatlan álláspontok idővel egyre élesebb szembenálláshoz vezettek, ami a háború végére valósággal ellenséges viszonyt hozott létre. Ennek egyik legjobb példája az az igencsak erős hangvétellű cikk, mely a "Głos Polski" 1943. november 15-i számában jelent meg "PPR - Partia Przyjaciół Rosji" címmel (a PPR, a Lengyel Munkáspárt rövidítésének megváltoztatott feloldásával - "Oroszország Barátainak Pártja"). A cikkben a Lengyel Munkáspártot a Szovjetunió "ötödik hadoszlopaként" emlegetik, akik a szovjet érdekeket szolgálják és nem Lengyelországot. Sőt, a következőt is olvashatjuk: "*A PPR Németországgal szembeni ellenséges viszonya csak álarc. Valójában a PPR csak Lengyelországgal szemben képvisel ellenséges álláspontot.*"¹⁸²

3.1.12. A katyńi ügy hitelessége a lengyelországi közvélemény előtt

A lengyel közvélemény tehát alapvetően három egymástól eltérő véleménnyel és három, ezek mögött meghúzódó érdekcsoporttal találkozhatott: a német propagandával, a szovjet propagandával és a kettő közt "középutat" jelentő és az igazságot kereső lengyel nemzeti ellenálló szervezetek álláspontjával. Habár a korábban már említett "információéhség" miatt a lengyel lakosság mind a három oldal sajtóját figyelemmel kísérte, az olvasók túlnyomó többsége azonban a szovjet propagandát és az ezt kiszolgáló lengyel kommunista lapokat épp ugyanarra ellenségesnek és hiteltelennek tartotta, mint a német propagandát. A két, Lengyelország és a lengyel nép ellen elkövetett bűnökben szinte "egymásra licitáló" nagyhatalom kiszolgálóit pedig, legyenek azok akár kollaboránsok, vagy kommunista ellenállók, egyformán Lengyelország függetlenségének ellenségeiként kezelték. A németek sajtója iránt érzett ellenszenv - amint azt láthattuk- jól tükröződött tehát a köznyelvben elterjedt "prasa gadzinowa" gúnynévben is.

A német és szovjet lapok legnagyobb vonzerejét tehát egyedül a már említett információtartalmuk jelentette még akkor is, ha azok bizonyos eseményeket csak egyoldalúan mutattak be. A világban történeteket és a háborús eseményeket azonban a cikkeket megfelelő kritikával olvasva így is meg lehetett tudni. Nagy tömegek vásárolták az újságokat például a

¹⁸¹ *Zdzisław Broński "Uskok": Pamiętnik (1941 – Maj 1949). Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko narodowi Polskiemu, Warszawa, 2004. 39.*

¹⁸² *Głos Polski. V. évf., No.21., 1943. november 15., 5.*

katyíni mészárlás azonosított áldozatainak névsorai miatt, hiszen sokan szeretteiket, hozzátartozóikat várták vissza a szovjetek fogságából. Az április 13-ától kezdődő német propaganda-hadjárat során nem csak újságokban, de több helyen (így Varsóban is) hangosbemondókon keresztül is közölték a lakossággal a Katyínban meggyilkolt és azonosított tisztak neveit. A német propagandát ismerve azonban sokan egészen a háború végéig nem hittek a híreknek, és csak német provokációnak tartották a szörnyű beszámolókat. Ahogy láthattuk persze, a németek is inkább a propaganda számára használták ki az esetet és a lengyel lakosság tájékoztatása és a kegyelet vagy igazság szolgáltatása csak sokadrangú szempont volt. Így például az is előfordult, hogy németes írásmóddal közölték az azonosítottak neveit az újságokban, ami számos tragikus félreértéshez is vezetett később. A német lapok mellett a kommunista sajtó híreit is gyakran vetették össze a német propaganda híreivel, különösen a katyíni mészárlás körül kialakult ellentétek tisztázására.

Összességében kijelenthető, hogy a lengyel társadalom, mely egyébként is a német megszállástól és annak szörnyűségeitől szenvedett, újabb borzasztó sokkot élt át a katyíni eset bejelentése után. Ez pedig azt jelentette, hogy a német propaganda mindenképpen elérte egyik legfontosabb célját: megdöbenteni a közvéleményt. A sajtó és rádió által közreadott hír leginkább azokat borzasztotta el, akiknek a hozzátartozói - a Lengyel Hadsereg tisztjei, altisztjei és közkatonái - a Vörös Hadsereg keleti területekre való bevonulása után fogságba estek és internálták őket. A társadalom nagy részét azonban, ahogy a lengyel földalatti sajtó vizsgálatából is láthattuk, mégsem sikerült a német oldalra állítani. Sőt, az a furcsa helyzet állt elő, hogy habár a szovjet bűnösséget többnyire senki nem vitatta, a katyíni esetet mégis a náci propaganda által kiötlött újabb provokációnak tekintették.¹⁸³ Ezt a furcsa helyzetet mutatja be Ferdynand Goetel visszaemlékezése is, melyben leírja, hogy akkoriban Lengyelországban sokan úgy gondolták, a katyíni mészárlás valós bűnöseinek felkutatásával várni kellene a háború végéig: *"Az emberek behatóbban elszámoltak magukban azzal, hogy a lengyel foglyok katyíni lemészárlása valóban az oroszok műve. Ez azonban már abban az időben történt, amikor a "Burza" hadművelet már életbe lépett. A németek vereségének meggyorsítása, az ehhez való hozzájárulás, a győzelemre törekvés - ezek a célok túl fontosak voltak ahhoz, mintsem hogy gyanúsítással lépjenek fel az egyik németellenes szövetséggel szemben. - Én megértem önt - mondta nekem egy ellenállásban résztvevő politikus - Az ügy fontos, sőt történelmi jelentőséggel bír, de a taktika most nem engedi meg a felhánytorgatását."*¹⁸⁴

¹⁸³ *Ślaski: Polska Walcząca. 797.*

¹⁸⁴ *Kisielewski: Katyń. 162-163.*

3.1.13. Kísérletek a Katyínnal kapcsolatos német propaganda hitelesítésére

A németek katyíni propagandája tehát vegyes érzelmeket váltott ki a lengyel közvéleményből, s ugyanezt a hatást érte el külföldön is. A német propaganda hiteltelenségéhez, manipulatív mivoltához hozzászokott közvélemény Lengyelországban és világszerte is igen erős fenntartásokkal kezelte a katyíni ügyet, s ezzel Goebbels propagandaminiszter is tisztában volt. A német propaganda tehát tulajdonképpen saját maga tette hiteltelenné híreit, így szüksége volt egy olyan "külső segítőre", melynek hitelességéhez nem férhet kétség és amely képes az egész világ közvéleménye előtt objektív módon igazolni a német állításokat. Erre szükség is volt, hiszen az ügygel kapcsolatos kezdeti kételyeket a Szovjetunió által kiadott közlemények is igyekeztek alátámasztani.

A hitelességet két irányba is igyekeztek szavatolni a németek: a lengyel közvélemény és a világsajtó irányába is. A lengyel lakosság meggyőzését is fontosnak tartva született meg az a döntés, hogy az ásatások helyszínén dolgozó, von Quersdorf orvosezredes és dr. Georg Buhtz által vezetett német szakértői csoport mellé egy lengyel bizottság is betársul, mely nem csak részvételével (mint a civil bizottságok), hanem szakértői munkájával is "hitelesítheti" a német propaganda állításait. A Lengyel Vöröskereszt képviselője, dr. Marian Wodzyński 1943. április 27-én érkezett meg Katyínbába két segédével. A fegyveres ellenállásban is részt vevő Wodzyński a Lengyel Vöröskereszt nevében már az elfogulatlan vizsgálatokat volt hivatott garantálni, akárcsak a Lengyel Vöröskereszt (PKC, Polski Krzyż Czerwony) április 29-én megérkező technikai bizottsága. A bizottság javarészt a szervezet képviselőiből állt, így tagjai közt volt dr. A. Szebesta, dr. T. Susz-Pragłowski, dr. Bartoszewski, dr. S. Klapert, K. J. Skarzyński, L. Jarkiewicz, J. Wodzinowski, S. Kolodziejski, Z. Bohowski és R. Banach. Ezekén a szakembereken kívül részt vett a bizottságban megfigyelőként Stanisław Jasiński krakkói kanonok¹⁸⁵, valamint egy újságíró, Marian Martens is.¹⁸⁶ A német hatóságok még Władysław Sikorski tábornoknak is felajánlották, hogy szabad utat biztosítanak neki Katyínbába és vissza, ám ő ezt érthető okokból visszautasította. A 12 fős bizottság tagjai a helyszínen maradtak a munkálatok befejezéséig és a német tényfeltáró bizottsággal együtt exhumáltak, azonosítottak. A lengyel bizottság kutatásait a németek nem próbálták befolyásolni¹⁸⁷, így született eredményeik pedig a londoni lengyel emigrációs kormányhoz is eljutottak, s ennek nagy jelentősége volt a hivatalos lengyel álláspont kialakításában. A Lengyel Vöröskereszt

¹⁸⁵ *Kaiser*: Katyń. 176.

¹⁸⁶ *Kapronczay Károly*: Katyń és Magyarország. In: *Tekintet*. 4. 1991. 3., 16.

¹⁸⁷ *Jerzewski*: Katyń, 1940. 26.

technikai bizottsága tehát az exhumálásokban, az azonosításban és a dokumentumok értékelésében, valamint a halottak visszatemetésében vett részt.

A lengyel látogatók, Lengyel Vöröskereszt technikai bizottságának résztvevői fontosabb megállapításait, felfedezéseiket jelentésekben foglaltak össze. Ezek a jelentések igen fontosak voltak, mivel többnyire eljutottak a londoni lengyel emigrációs kormányhoz és meghatározták annak politikáját. A bizottság tagjai több nagy jelentőségű felfedezést is tettek, amelyek perdöntő jelentőségűnek bizonyultak. Josef Mackiewicz például a sírok megtekintésekor felfigyelt a holttesteknél lévő újságokra, s 1940-es dátumozásuk alapján arra következtetett, hogy az áldozatok is ekkor vesztették életüket, tehát csakis a szovjetek lehettek a bűntény elkövetői.¹⁸⁸ Nagy érdeme továbbá, hogy az egyik lengyel szakembertől, majd dr. Buhtztól is megkérdezte, hogy miért van ellentmondásban a német propaganda és a feltáró bizottság a holttestek számát illetően. A lengyel orvos válasza szerint a németek saját hazugságaik foglyává váltak, „*mivel az eredeti számot nem vonhatják vissza anélkül, hogy a saját propagandájukkal szemben kétségeket ne ébresszenek.*” Dr. Buhtznak még azt a kérdést is feltette, hogy mennyire becsüli a holttestek számát. Buhtz válaszából („*ez olyasmi, amit még nem tisztáztunk.*”¹⁸⁹) Maczkiewicz arra következtetett, hogy a német propaganda a számokat illetően valóban hazudik. A Lengyel Vöröskereszt technikai bizottságának megállapításai is nagyjából megegyeztek a német bizottságéival. A szervezet Katyńban tevékenykedő főtitkára, K. J. Skarżyński már 1943. április 16-án tájékoztatta eredményeiről a szervezet elnökségét, jelentésével szintén a németeket igazolva.¹⁹⁰ Ez a jelentés később eljutott Londonba is, így a szovjet-lengyel kapcsolatok megromlásában is szerepe volt. Az összefoglaló jelentést az öt hónapon át Katyńban dolgozó dr. Marian Wodziński készítette el, s ebben az áldozatok számának kivételével¹⁹¹ nagyrészt ő is egyetértett a német bizottság véleményével.

A németek nem csupán szakemberek segítségével, de lengyel hadifoglyok Katyńba utaztatásával és véleményük nyilvánosságra hozásával is megpróbálták a közvéleményt meggyőzni. 1943. áprilisában érkeztek meg a lengyel tisztek a Wehrmacht Oflag II C táborából, Woldenbergből. A csoport legmagasabb rangú tagja Stefan Mossor alezredes volt¹⁹², illetve egy hadnagy is részt vett a csoportban, aki civilként államügyész volt. Indulás

¹⁸⁸ Mackiewicz: Katyń - ungesühntes Verbrechen. 110.

¹⁸⁹ uo. 115.

¹⁹⁰ Skarżyński jelentése: „*Szmolenszktől nem messze lengyel tisztek sírjai találhatóak Katyńnál. A sírok egy része fel van nyitva. A már exhumált holttestek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a tiszteket tarkólövessel végezték ki. A lőtt sebek egy különösen szakszerű kivégzésre utalnak. A meggyilkoltaknál talált bizonyítékok alapján ítélkezve a gyilkosságok 1940 márciusában és áprilisában történtek.*” In: Kaiser: Katyń. 176.

¹⁹¹ uo. 177.

¹⁹² George Sanford: Katyń and the Soviet Massacre of 1940. Truth, justice and memory. Basees/Routledge Series on Russian and East European Studies, Routledge, 2005. 132.

előtt a hadifoglyok csupán a bolsevikellenes propaganda egyszerű megtévesztésének tekintették az esetet, elterjedt köztük ugyanis, hogy a németek koncentrációs táborok áldozatait bújatták lengyel egyenruhába, s ott ásták el őket, ahol a szovjetek korábban tömeges kivégzéseket tartottak.¹⁹³ Habár ezek a hírek hamisak voltak, a németek valóban propagandacélokra próbálták felhasználni a tisztek látogatását, ezért felkérték őket előadások, rádióbeszéd tartására, amit aztán azok egyöntetűen el is utasítottak. Stefan Mossor alezredes Katyínról készült jelentése azonban később szintén eljutott a szövetséges hatalmakhoz. Ebben az alezredes továbbra is kételyeit fejezte ki az esettel kapcsolatban: „...*A tény, hogy 1940 elején lengyel tisztek ezreit lötték agyon ebben az erdőben, kérdéses. Megkíséreltek felhasználni minket a rádiós-, sajtó-, illetve filmpropaganda céljaira. Ez ellen határozottan és eredményesen tiltakoztam...*”¹⁹⁴ A jelentés szkeptikus hangneme ellenére a lengyel hadifoglyok mégis igazolták a német állításokat. Az egyik tiszt, egy tapasztalt erdész például a gyökerek megvizsgálása után kijelentette: *"Kétség sem fér hozzá, hogy ez a gyökérhajtás legalább három éves"*.¹⁹⁵ Tehát a lengyel hadifoglyok bizottsága is 1940-re tette az elkövetés időpontját, ami egyértelműen szovjet elkövetőkre utalt.

A német és lengyel bizottságok által a katyíni sírokban talált anyagokat, dokumentumokat, tárgyakat a Krakkói Állami Törvényszéki Orvostani Intézet Kémiai Osztályára (ul. Kopernika) küldték. A tartalmuk dr. Jan Zygmunt Robelre lett bízva, s vezetése alatt Jan Cholewiński kémikus, Jadwiga Ackerman hisztológus és Maria Paszkowska toxikológus tisztította meg a dokumentumokat, s olvasta ki és azonosította a személyes iratokat. Minden egyes borítékhoz külön jegyzőkönyvet készített Irma Fertner titkárnő, s ebben feltüntette a munka dátumát, a boríték számát, a tartalom pontos leírását, a fényképek és személyes tárgyak leírását. Minden egyes jegyzőkönyvet ketten írtak alá a kutatói munkacsoportból. Munkájuk során összesen 285 boríték tartalmát írták le és 266 tiszt adatait azonosították, ám 1944. augusztus 4-én a németek elszállították a ládákat, nehogy azok szovjet kézre kerüljenek. Az utolsó nyomok a Drezda közelében található Radebeulig vezetnek, ahol a németek minden anyagot elégettek.¹⁹⁶ Szerencsére azonban dr. Robel másolatokat is készített a dokumentumokról, melyeket 1944 őszén Krakkóban el is tudott rejteni.¹⁹⁷

A német propagandának nem csak a lengyelek, de a világ közvéleménye előtt is igazolnia kellett állításait. Az ebből a célból létrejött tizenkét tagú Nemzetközi Orvosebizottság munkáját

¹⁹³ Ezzel a véleménnyel a németek is tisztában voltak, így jelentéseikben külön kitértek ennek megcáfolására.

¹⁹⁴ *Kaiser*: Katyń. 181.

¹⁹⁵ *Mackiewicz*: Katyń - ungesühntes Verbrechen. 102.

¹⁹⁶ Katalog Wystaw. Instytut Pamięci Narodowej - Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Warszawa, 2007. 14.

¹⁹⁷ Kłamstwo katyńskie. W 60 lat po zbrodni. Katalog wystawy 8 kwietnia – 15 maja 2000. Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego - Instytut Jana Pawła II - Instytut Katyński w Polsce - Muzeum Historii Fotografii w Krakowie, Kraków, 2000. 26.

és eredményeit a következőkben részletesen ismertetjük majd, azt azonban már most leszögezhetjük, hogy ez a bizottság sem volt sikeresnek mondható a német propaganda szempontjából, ugyanis minden erőfeszítésük és megalapozott eredményük ellenére sem vette komolyan jelentésüket sem a nyugati, sem pedig a lengyel közvélemény. A lengyel bizottság megállapításainak közlése, a Nemzetközi Orvosbizottság eredményei és az ezeket összegző "*Amtliches Material zum Massenmord von Katyń*" címmel kiadott dokumentumgyűjtemény egy kis időre felújította ugyan a Katyńnal kapcsolatos érdeklődést, kommentárokat, de semmi újat és lényegeset nem tett már hozzá a témához. A Goebbels által az ügyre koncentrált érdeklődés kezdett alábbhagyni, amikor a kezdeti eufória után a propagandakampány ötletadóinak is be kellett ismernie, hogy az ügy a továbbiakban már nem fejt ki az elvárt hatást.¹⁹⁸ A "hitelesítést" szolgáló bizottságok és propagandaötletek pedig részben fölöslegesek is voltak a lengyel közvélemény szempontjából, mivel a lakosság nagy részét nem is kellett igazán meggyőzni a szovjet bűnösségről. Ez azonban, ahogy már láthattuk, egyáltalán nem hozott semmit a németek konyhájára.

3.1.14. Katyń és a lengyel emigráció

Az 1943-as év bővelkedett az olyan eseményekben, melyek a nemzetközi közvélemény és a nyugati szövetségesek figyelmét Lengyelországra terelték. Azonban sem a varsói felkelés, sem Rowecki tábornok elfogása, sem pedig Sikorski halála nem keltett akkora visszhangot, mint amekkorát a lengyel-szovjet kapcsolatokat is drámaian megváltoztató katyíni mészárlás keltett. Láthattuk, hogy titkos csatornákon keresztül az emigrációba kényszerült lengyel haderő vezetése és a londoni lengyel emigrációs kormány is kapott információkat a tömegyilkossággal kapcsolatban. A szövetséges hatalmakhoz tartozó lengyel kormánynak nyilván korlátozott mozgástere volt az ügyben, s ha teljes bizonyossággal tudták is volna, hogy a Szovjetunió a tettes, akkor sem tehetek volna mást, mint folytatni a harcot Németország ellen. A lengyel politika mozgásterét és így sajtóját is jelentősen korlátozta tehát a szövetségi rendszer összetartásának érdeke, azonban feltehetjük a kérdést, hogy a sírok felfedezésének híre milyen hatással volt az egyszerű emberekre, akik akár civilként, akár pedig katonaként Lengyelország határain kívül éltek? Milyen hírek jutottak el hozzájuk és milyen következtetéseket vontak le belőlük? A "sarokba szorított" lengyel kormány hogyan viszonyult a külföldi lengyel közvélemény hangulatához? A szovjet-lengyel diplomáciai szakításból láthatjuk, hogy nem volt lehetséges a szövetségi rendszert egyben tartani és

¹⁹⁸ Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią. 42.

ugyanakkor az igazságot is kimondani. Mit tudhatott tehát egyáltalán ilyen körülmények közt az emigrációban élő lengyelség a katyíni ügyről?

A német propaganda április 13-tól teljes erőbedobással közölte a katyíni sírok borzalmait és a szovjet bűnösség bizonyítékait a nemzetközi közvélemény irányába is. A hírek bejelentése az összes nemzet publikumát megdöbentette, de igazán csak a lengyeleket sokkolta. Általánosságban elmondható az is, hogy számukra sem a német, sem pedig a szovjet verzió nem hangzott túl hihetően.¹⁹⁹ Ez nem azt jelentette, hogy ne lettek volna tisztában az eset részleteivel, de akárcsak a szovjet bűnösséget, ugyanúgy a német propaganda céljait is felismerte a legtöbb lengyel, ahogyan az illegalitásban működő otthoni sajtó szerkesztői is. Andrzej Bobkowski Párizsban írt naplójának következő részletéből kiderül, hogy ő is felismerte a német propaganda céljait, de emellett tisztában volt a szovjet bűnösséggel is: *"Ez az egész, tízezernyi orosz fogságba esett és Szmolenszk mellett agyonlőtt lengyel katonáról szóló történet egyre borzalmasabbá válik. [...] A németek esetében minden bizonnyal nem arról van szó, hogy ezek lengyel katonák, hanem hogy okot adnak az Oroszország és kommunizmus elleni propagandára. És annak ellenére, hogy mindezt azok a németek mondják, akik éppen most nem tízezreket, hanem százezreket gyilkolnak meg táboraikban, a tömegsírok felfedezésének hatása mégis óriási. Lengyelként engem lépten-nyomon kérdezgetnek az ehhez az ügghöz szkeptikusan és hitetlenkedve közelítő franciák. Ugyanis a franciák nem csak nem hiszik el, hanem nem akarják elhinni, német propagandafogásnak vélik az egészet és az "elfogadástól való idegenkedésükben" egészen addig a kijelentésig jutnak, mely szerint a németek gyilkolták meg ezeket az embereket. Kérdéseikre csak röviden ezt válaszolom: "Semmilyen objektív okom nincs arra, hogy ne higgyem el azt, hogy ezt az oroszok tették". Az első pillanattól kezdve meg vagyok győződve afelől, hogy ez valóban a GPU műve."*²⁰⁰

A lengyel közvélemény, akárcsak az angol, tehát a média különböző forrásain keresztül szintén tudomást szerzett az esetről. De vajon milyen hatással lehetett ez azokra a lengyelekre, akik a lengyel haderő részeként emigrációban küzdöttek hazájuk szabadságáért, méghozzá annak a szövetségi rendszernek a részeként, amelynek oszlopos tagja volt a tömeggyilkosság vádlottja, a Szovjetunió is?

A "hiányzó tiszték" kérdése sokáig nyitott maradt az emigrációban harcoló lengyel katonák számára is, s ironikus módon épp a német Transocean hírügynökség katyíni sírokkal kapcsolatos bejelentésének napján látott napvilágot az utolsó olyan lengyel cikk, mely ezt a kérdést boncolgatta. A Bagdadban megjelenő "Kurier Polski w Bagdadzie" 1943. április 11-i

¹⁹⁹ Kadell: *Katyń w oczach zachodu*. 66.

²⁰⁰ Kunert: *Katyń*. 206.

számában a "*Bolesna tajemnica*" (Kínos titok) c. cikk szerzője felvetette a lengyel hadifoglyok sorsát és találgatásokba bocsátkozott ezzel kapcsolatban. Ez volt az utolsó ilyen nyilvános kérdésselvetés, mivel hamarosan, néhány óra múlva a német rádióadás révén fény derült a tömegsírok létezésére.²⁰¹

A katyíni mérsárlás híre és az a tény, hogy mindezt a szovjetek bűneként mutatták be a világnak, hatalmas krízist okozott a lengyel katonák közt, akiknek semmi kétségük nem volt afelől, hogy ki is lehetett a tömeggyilkosság elkövetője. A hír közlése utáni első napokban kifejezetten szovjetellenes hangulat uralkodott, sőt még a szövetségesek cinkosságát is felvetették egyesek. Az elharapózó kétségbeesés és tehetetlen düh hullámain azonnal meg kellett törni, hogy az ne befolyásolja károsan a lengyel hadsereg morálját és ütőképességét. Anders tábornok ezért azonnal igyekezett megnyugtatni lengyel katonáit, így a lehető leghamarabb közleményt adott ki az esettel kapcsolatban. Fellépésével, mellyel komoly bizalmat gerjesztett a lengyel katonákban maga iránt, azt hangsúlyozta, hogy minden nehéz ügy az igazság és a dicsőség eszköze lesz a háború megnyerésében és hogy a Lengyel Hadseregnek ebben a pillanatban kötelessége a szövetséges hatalmak oldalán lojális szövetségesként harcolni, méghozzá egészen a győzelemig. Ez a határozott kiállás végül segítette legyőzni a hadsereg soraiban addig elterjedt elkedvetlenedést és kétségbeesést.²⁰²

A német propaganda nagyon is tisztában volt az eset ellenséges haderőre kifejtett hatásával, így azt egyfajta "propagandafegyverként" gyakran vetette be közvetlenül a frontokon is. Míg a külföldre sugárzott rádióadások és hírek a külföldi közvélemény meggyőzését vagy legalábbis elbizonytalanítását célozták, ezek az akciók kifejezetten a lengyel haderő soraiban kívántak zavart kelteni. A Honi Hadsereg 1944. április 5-i "3-as számú helyzetjelentésében" például a következő bejegyzést is olvashatjuk: "*Az olasz fronton Katyírról szóló brosúrákat szórtak szét a lengyel katonák számára.*"²⁰³ Ezek az egyértelműen a német propagandát és német érdekeket szolgáló röpcédulák azonban nem értek el komolyabb hatást a lengyel haderő sorai közt.

3.1.15. A londoni lengyel kormány információi és helyzete

A lengyelek Szovjetunió-ellenes viselkedése kezdett egyre kényelmetlenebbé válni a szövetségesek és különösen pedig a lengyel emigrációs kormánynak is otthont adó Anglia számára. A londoni lengyel emigrációs kormány reakcióját és hozzáállását, ami végül a

²⁰¹ uo. 196.

²⁰² *Grażyna Jonkajtys-Luba: Opowieść o 2 Korpusie Polskim Generała Władysława Andersa. 60 rocznica bitwy o Monte Cassino. Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce - Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2004. 30.*

²⁰³ Meldunek sytuacyjny Nr. 3 - In: *Pelczyński (szerk.): Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. 396.*

lengyel-szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakításához is vezetett, egyre gyakrabban kritizálta az angol sajtó. Ennek nyomán a háború első felét jellemző lengyelbarátság és szimpátia kezdett alábbhagyni, sőt a közvélemény és a politika is egyre inkább kifejezetten szembefordult a Sikorski és köre által képviselt ügygel. Ez pedig az angol lapokban is egyre gyakrabban éreztette hatását.²⁰⁴

A hír berlini közlésének napján Churchill és Sikorski egy közös vacsorán vettek részt, ahol is Sikorski felvetette a katyíni ügyet megjegyezve, hogy "egy sor bizonyíték" áll rendelkezésre az oroszok bűnösségét illetően. A helyzettel szintén tisztában lévő Churchill erre a következő választ adta: "*Mivel már mindenki meghalt, semmiféle hatalom nem hozhatja vissza őket az életbe.*"²⁰⁵ Churchill igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy a lengyel emigrációs kormány és a Szovjetunió közti feszültségeket csökkentse. Két nap múlva ezért, amikor ismét találkozott Sikorskival, megjegyezte, hogy a németek célja a katyíni ügygel kapcsolatban nyilvánvalóan a szövetségesek egységének megbontása, ám egyúttal azt is beismerte, hogy "*a német felfedezés valószínűleg sajnós igaz*", s hozzátette: "*a bolsevikok nagyon kegyetlenek lehetnek*".²⁰⁶ Ennek ellenére a szovjetellenes, így a szövetségi rendszerre káros indulatok megfékezése érdekében a sajtó cenzúrázása mellett döntött. A hirtelen bevezetett "elhallgatási politika" nyomai nyilvánvalóak a lengyel nézőpontot képviselő "Dziennik Polski" 1943. áprilisi számaiban is. Az angol cenzúra beavatkozása leginkább abban állt, hogy egyik napról a másikra egyre kevesebb hír jelent meg a katyíni esettel kapcsolatban. A lengyel kormányzat némely kínosnak és a diplomáciai kapcsolatokra nézve károsnak minősített információját ugyanis nem akarták a közvélemény tudtára adni.²⁰⁷

A cenzúra ellenére a német közlemények és a titkos információs csatornák révén a londoni lengyel emigrációs kormány továbbra is tisztában volt a katyíni ügy újabb részleteivel és a német propaganda-hadjárat fejleményeivel. Ezen hírek jelentős része a Honi Hadsereg soraiban harcoló Stefan Paweł Rowecki "Grot" tábornok titkos jelentései révén jutott el Londonba. Az egyik első ilyen beszámoló 1943. április 21-én kelt, s nagyjából a németek által is közzétett híreket közölte és az ezekből megismert részleteket sorolta fel (hol található Katyń, hogy vitték oda a foglyokat, hány holttestet találtak, mikor ölték meg őket, az azonosítás folyamata, stb.).²⁰⁸ Az emigrációs kormányhoz befutó hírek a német és a szovjet propaganda tevékenységére különösen nagy hangsúlyt fektettek, ezzel is elősegítve a lengyel kormány tisztánlátását az ügyben. Az 1943. május 13-án kelt "*Katyń a német és kommunista*

²⁰⁴ Stanisława Lewandowska: Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1993. 219.

²⁰⁵ Kadell: Katyń w oczach zachodu. 61.

²⁰⁶ uo. 62.

²⁰⁷ Lewandowska: Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945. 278.

²⁰⁸ Pelczyński (szerk.): Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. 501.

propagandában" című jelentés ezért például a következőket jegyzi meg: *"A német propaganda továbbra is energikusan használja ki a katyíni ügyet a sajtóban, plakátokon, hangszórókon keresztül, valamint különleges akciók során, mely során nyilatkozatokra kéri fel a meggyilkoltak családjait, majd azt lemezre veszik és publikálják. Családtagokat is küldenek Katyńba. A sajtóban sok, a témát érintő anyag bolsevikellenes, zsidóellenes, angolelles és emigrációs kormányellenes irányba indul el. A részben vagy teljes egészben koholt sajtótáviratok Eden nyomását, Anglia árulását, a Lengyel Kormány megingását ... lengyel-német együttműködést emlegetnek ..."*²⁰⁹ A jelentés a szovjet propaganda véleményét is bemutatta: *"A kommunista propaganda a katyíni ügyre csak az "emberi történelem legnagyobb provokációjaként" utal, a Reichstag mintájára. ..."*²¹⁰ A szovjet álláspont közlése mellett a közlemény ráadásul felhívta a figyelmet a katyíni szovjet propaganda többször is hangoztatott lengyelelleségére is: *"A kommunista propaganda Katyń ügyében azt állítja, hogy az áldozatok később a forradalom ellenségeként haltak meg."*²¹¹ A titkos helyzetjelentéseket olvasva az is kiderül, hogy mind a Honi Hadsereg képviselői, mind pedig az emigrációban harcoló lengyelek tisztában voltak a katyíni ügy és a diplomáciai szakítás következményeivel. Az 1943. május 5-én kelt *"A Delegatura Rządu na Kraj jelentése a szovjetek által megszakított lengyel-szovjet diplomáciai kapcsolatok ügyében"* című beszámoló például a következőképpen, igen pontosan választa fel az eset jövőbeli politikai következményeit: *"Mindenkinek, aki figyelmet szentel a szovjetek lépéseire világos, hogy a katyíni ügy csupán ürügy volt a diplomáciai kapcsolatok megszakítására Lengyelországgal azért, hogy folytathassák a Lengyelországgal szembeni hadjáratot azzal a szándékkal, hogy Rá és a Szövetségekre kényszeríthessék a Lengyelország keleti területeinek elcsatolásába való beleegyezést. ..."*²¹²

Végül a katyíni mészárlás ügye nem csak a diplomáciai szakítást eredményezte, de a londoni lengyel emigrációs kormány is politikailag "súlytalanná vált", s ezzel nem csak a Szovjetunió kapott "szabad kezet" Lengyelország fölött, de paradox módon az Angliában élő és a frontokon harcoló lengyelek is elvesztették addigi népszerűségüket a nemzetközi közvélemény előtt. A háború végére szinte lengyelellesé fokozódott közhangulatot jól érzékelteti Peter Adamski visszaemlékezése is: *"Hogy nehogy megsértsék Sztálint, a lengyel hadseregnek nem engedték meg, hogy részt vegyen a győzelmi felvonuláson Londonban. Még az angliai légi csatában résztvevő lengyel pilóták sem vehettek részt a légi parádén. [...]* Ebben az időben már a kommunista eredetű lengyelelles propaganda egész hulláma söpört

²⁰⁹ uo. 7.

²¹⁰ uo. 8.

²¹¹ uo. 397.

²¹² uo. 337.

végig Nagy-Britannián. Ez erős kontrasztban volt azokkal az 1940 és 1944 közti, a jaltai konferenciáig tartó időekkel, amikor a lengyel katonák, pilóták és haditengerészek még a nemzet kedvencei voltak. A házak falain, főként Skóciában hasonló feliratok jelentek meg: "Lengyel fasiszták haza!"²¹³ A lengyelek pedig attól az érzéstől vezérelve, mely szerint "vétkesek közt cinkos, aki néma", ekkorra a nyugati szövetségeseikből is kiábrándultak. A háború végére azonban a konfliktusokat kirobbantó katyíni ügynél is nagyobb megrázkódtatás volt számukra a vesztesek sorsára jutott hazájuk helyzete.

3.1.16. A szovjet álláspont megerősödése

A német kutatások hitelességét és a függetlennek tekintett bizottságok megállapításait a Szovjetunió folyamatosan igyekezett a szövetségesek előtt megcáfolni. Ennek érdekében miután a Vörös Hadsereg visszafoglalta Szmolenszk körzetét, 1944. január 16-tól 23-ig Nyikolaj Burdenko neurológus professzor vezetésével egy szovjet bizottság újra exhumálásokat végzett Katyńban. Az A. Tolsztoj, Mikolaj metropolita, A.S. Gondurov NKVD tábornok, Kalosnikov fegyverszakértő, Szurov tábornok, illetve 5 orosz törvényszéki orvosszakértő (Prozorovszkij, Smoljanikov, Viropajev, Svajkov, Siemienowski) részvételével²¹⁴ végzett vizsgálatok annyiban merültek ki, hogy tételesen cáfolták a németek állításait. 1944. január 24-én kürtölték világgá a szovjet bizottság jelentését²¹⁵, melyben a tömeggyilkosság bűnét a németekre hárították.²¹⁶ A munkálatokról forgatott film mégis kétségeket vet föl a bizottság munkáját illetően, ugyanis a felvételen látható tevékenység kicsit sem felel meg semmiféle szakmai vizsgálatnak, csupán a testek földből való kitépését, és a koponyák törzstől való elválasztását mutatja. Ráadásul a kutatás túl rövid, 7-8 napos időtartama is ellentmondásban volt a kezdeményezés becsületességével.²¹⁷ Szintén kételyre ad okot, hogy Burdenko bizottságában semmilyen más országból meghívott szakmai résztvevő nem volt, csak oroszokból állt.²¹⁸ Halála előtt maga Burdenko is beismerte barátainak, hogy Sztálin személyes parancsára tevékenykedett, és egyszerűen hazudott: a lengyel tiszteket valóban az NKVD funkcionáriusai ölték meg. A Burdenko-jelentés mindezek ellenére is a Lengyel Hadsereg politikai-nevelő anyagának alapvető részét képezte, mely a bűnt a

²¹³ *Peter Adamski: Lion's Den is a Deadly Playground.* Dorrance Publishing, 2010. 180-181.

²¹⁴ *Kapronczay: A katyini tömegsírok orvosszakértői vizsgálata.* 2772.

²¹⁵ A Burdenko-bizottság zárójelentését lásd: *Eugenia Maresch: Katyń 1940.* Dowody zdrady zachodu: dokumenty z brytyjskich archiwów. Świat Książki, Warszawa, 2014. 228.

²¹⁶ Bővebben lásd: *Witold Wasilewski: Kulisy i scena kłamstwa.* In: *Mówią Wieki. Magazyn Historyczny.* 2013. április, Nr 4/13 (639).

²¹⁷ *Kłamstwo katyńskie.* 25.

²¹⁸ Kevésbé ismert tény, hogy a Burdenko-bizottság megalakulása előtt tervben volt két lengyel kommunista meghívása is. Wanda Wasilewska és Bolesław Drobner neve végül azért került le a listáról, mert a szovjet hatóságok ideológiai hűségük ellenére sem bíztak meg bennük teljesen. - *Materski: Mord Katyński.* 35.

németekre hárította és egyúttal az emigrációs kormányt is lejáratva a katonák szemében. A szovjet haderő hasonló problémáit egyébként is "alapvetően" a bűnök németekre hárításával oldották meg. Röplapokon, parancsokban, a katonák politikai nevelésére szolgáló anyagokban hasonló jelzők szerepeltek például a "németek címszó alatt": "Goebbels rágalmozói", "aljas koholmányok", "szörnyűség", "német-fasiszta gazemberek", "szemérmetlen, aljas hazugság", "német-fasiszta hóhérok".²¹⁹

Ez alól nem volt kivétel a lengyel kommunisták sajtója sem. A Burdenko-bizottság jelentésének híre és német cáfolata szinte az összes németek által kiadott újságban megjelent. Nem csak a szovjet "eredmények" cáfolatával találkozhatott azonban a közvélemény, hiszen a lengyel kommunisták propagandája nem csak az eddigi katyíni hazugságokat, de a Burdenko-bizottság megállapításait is azonnal visszhangozta. A "Robotnik w Walce" 1944. február 6-i száma például nem csak a Burdenko-bizottság jelentésének lényegét közli, de a Tass hírügynökség megállapításait is.²²⁰ Az természetesen nem meglepő, hogy a lengyel kommunisták sajtója a szovjet propaganda szócsöveként működött, az azonban annál inkább, hogy ezt a sokak szemében már akkor is nyilvánvaló hazugságot egyes lengyelek is terjesztették és támogatták.

A lengyel kommunisták katyíni ügyben folytatott álszent propagandája a háború végére érte el tetőpontját, amikor is egy olyan propaganda-kötetet jelentettek meg, amely már nem csak a szovjet hazugságokat tolmácsolta a lengyel közvélemény felé, hanem kommunista kötődésű lengyel szerzők katyíni esettel kapcsolatos önálló írásait gyűjtötte össze. Ez volt az 1944. szeptember 10-én, a Związek Patriotów Polski w ZSSR (Lengyelország Hazafiainak Szövetsége a SzU-ban) által a Szovjetunióban kiadott "Prawda o Katyniu" (Az igazság Katyínról) című évkönyv.²²¹ A kötet kicsivel később, 1945-ben Lengyelországban is megjelent a Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Krakowie gondozásában, változatlan címmel. Az egész munka tulajdonképpen olyan újságcikkek gyűjteménye volt, melyek a katyíni ügyben a szovjet változatot próbálták alátámasztani. Az a tény, hogy a könyv csak lengyel kommunisták írásait tartalmazta, igyekezett feledtetni azt, hogy a szövegek mind a szovjet propaganda kijelentéseinek megfelelően harsogták a németek bűnösségét és hogy az egész munka valójában a Szovjetunió politikai céljait szolgálja. A szerzők közül meg kell említeni a már korábban is szovjetbarát írásairól elhíresült Wanda Wasilewskát, akinek a Wolna Polska 1944. február 1-i számában megjelent "Mord w Katyniu" (Gyilkosság

²¹⁹ *Antoni Giza*: Armia Czerwona wobec ujawnienia zbrodni katyńskiej. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996. 75.

²²⁰ Katyń po raz drugi. In: Robotnik w Walce, Nr. 3., 1944. február 6., 2-3.

²²¹ Kłamstwo katyńskie. 25.

Katyńban) című cikkét olvashatjuk a kötetben.²²² Ezen kívül többek közt Jerzy Borejsza, Leon Bukojemski-Nałęcz ezredes, illetve Marian Klimczak zászlós írásai is helyet kaptak a kötetben. Végül ez a próbálkozás is ugyanúgy járt, ahogyan a német propaganda csatornáin keresztül megjelenő hírek és bizonyítékok, azaz a közvélemény előtt semmiféle hitelességre nem sikerült szert tennie. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy amíg a német propaganda mögött egy egyre gyengébb katonai és politikai potenciál állt, addig a szovjet propaganda állításai mögött egy egyre félelmetesebb szovjet hatalom húzódott meg, mely aztán később a totális elnyomás erejével szerzett érvényt saját akaratának és saját propagandájának.

A szovjet hatóságok, akárcsak a goebbelsi propaganda, nem csak lengyel publicistákat használtak fel állításaik hitelesítésére, hanem egy lengyel bizottságot is a helyszínre küldtek. A Zygmunt Berling által vezetett, Vörös Hadsereget támogató 1. Lengyel Hadsereg katonáinak "felhasználása" kézenfekvő lépés volt a szovjet propaganda számára. Azzal azonban nem számoltak, hogy a lengyel közvélemény előtt Berling katonáit szinte árulóknak tekintették, s ez tükröződött abban is, hogy rájuk csak mint Sztálin janicsárjaira utaltak. Ennek ellenére a szovjet hatóságoknak nem okozott gondot, hogy propagandacéllal egy bizottságot alakítsanak meg a lengyel katonákból, s 1944. január 30-án, a Burdenko-bizottság jelentésének nyilvánosságra hozása után hat nappal a katyíni erdőbe vigyék őket. A katonai delegációba beválasztották a fiatal Tadeusz Pióro zászlóst is, aki a következőképp emlékezett vissza a látogatásra évekkel később: *"Az NKVD forgalomirányító katonáinak vezetésével érkeztünk meg a helyszínre Szmolenszkből egy széles földúton, mely egy fiatal erdőcske széléhez vezetett. Kiszálltunk. Gyalog egy kisebb mezőig sétáltunk, amelyen egy frissen készült hatalmas síremlék tűnt fel, egy hóval fedett sassal és a következő felirattal: "Az elesettek tiszteletére. 1941." Középen egy nagy, fából készült kereszt állt. [...] Gyászmise, majd néhány beszéd következett. [...] Eszembe jutott a gondolat, hogy elsétálok a következő faluig és kicsit jobban kifaggatom az ott lakókat a Koszogorin történetéről. De ez lehetetlennek bizonyult: az erdő összes kijáratánál az NKVD őrei álltak."*²²³

Az üggyel kapcsolatban a visszaemlékezésből is érezhető szovjet fenyegetés és titkolózás számos Berling 1. Hadseregében szolgáló katonában kételyt ébresztett. Erre természetesen a háború végére kialakult rossz hangulat is rásegített, mely részben annak is köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg mellett harcoló lengyeleket még meg sem próbálták kímélni, az 1943. október 12-i leninói csata során például a szovjet hadvezetés hibájából óriási emberveszteséget szenvedtek.²²⁴ Pióro így hát csak egy volt Berling azon katonái közül, akiknek (habár később a PZPR tagjai is lettek) soha nem volt illúziójuk sem a katyíni

²²² Prawda o Katyniu. Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Krakowie, Kraków, 1945.

²²³ Kisielewski: Katyń. 202.

²²⁴ uo. 201.

mészárlást, sem pedig a lengyel-szovjet kapcsolatokat illetően. Számos lengyel tisztában volt ugyanis a szovjetek kegyetlenségével, de ennek nem adhatott hangot a megtorlástól való félelem miatt. Emellett pedig a Szovjetunió és a lengyel kommunisták közti viszony is az ügy elhallgatásán, illetve a szovjet verzió hangoztatásán alapult, s ez így is maradt a háború utáni Lengyelországban is.

3.1.17. A "Katyń-szindróma"

A II. világháború alatt a Szovjetunióban lévő lengyelek közt végig uralkodott az attól való félelem, hogy az NKVD újra mészárlást fog rendezni köztük. Hasonlóra ráadásul több példa is akadt, a fent említett leninói csatát például egyre gyakrabban nevezték "új Katyńnak".²²⁵ De a háború végén a "felszabadító" szovjet hadsereg közeledtével nem csak a szovjetunióbeli, hanem már a Lengyelországban élő lengyelek körében is egyre terjedt a félelem egy esetleges újabb szovjet vérontástól. Ez volt az ún. "Katyń-szindróma", mely a lakosság nagy részét, s a földalatti mozgalmakban harcolókat is egyre inkább hatalmába kerítette. Ez természetesen a szovjetellenes német propaganda által ecsetelt szörnyűségek következménye is volt, azonban a józan megfontolás és helyzetértékelés is nem kevés aggodalomra adott okot.

A lengyel kommunistákkal szemben kritikus és az ország függetlenségéért aggódó Honi Hadsereg számára különösen fontos volt ez a probléma. Sokáig nem volt ugyanis világos, hogy a közeledő szovjet csapatok egy vonakodó szövetségest, vagy pedig határozottan ellenséget látnak bennük. A londoni lengyel emigrációs kormány és a Szovjetunió diplomáciai szakítása, a Berling-féle hadsereg megalakítása és a Szovjetunió Lengyelországgal szembeni területi követeléseinek és politikai terveinek egyre világosabbá válása után azonban nem volt kétséges, hogy a lengyel nemzeti ellenállási mozgalmak tagjai semmi jóra nem számíthatnak. Ennek az érzésnek ad hangot a "Wir" fedőnév alatt tevékenykedő Konrad Bartoszewski rövid visszaemlékezése is: *"Már tudtunk a szovjet hatóságok velünk szemben elfoglalt ellenséges álláspontjáról. A Honi Hadsereg katonáinak internálásáról és a keleti területekről a Szovjetunióba deportálásáról is tudtunk. [...] Többségünkben meg voltunk győződve arról, hogy ez a /az ellenséges/ viszony nem változott 1939 és Katyń óta."*²²⁶

A Honi Hadsereg vezetése ezért próbált óvatosan eljárni a Lengyelország területén megjelenő Vörös Hadsereggel szemben és tagjai megóvása érdekében gyakran még az oroszokkal való együttműködést is megtiltotta. 1945. január 5-én például a Honi Hadsereg pomorzei körzeti

²²⁵ Giza: Armia Czerwona wobec ujawnienia zbrodni kатыńskiej. 75.

²²⁶ Jerzy Józwiakowski: Armia Krajowa na Zamojszczyźnie. Tom II. Wydawnictwo Norbertinum, Lublin, 2007. 897.

parancsnoka, J. Pałubicki ezredes a következőt foglalta parancsba a németek visszavonulásának és a szovjet hadsereg bevonulásának idején követendő magatartással kapcsolatban: *"Az olyan kínos tények miatt, mint Katyń, Varsó, a lengyelek tömeges Szibériába deportálása, a nyilvánvaló hódítási szándék, valamint szabadságunk teljes megszüntetésének kísérlete a kommunista rendszer ránk kényszerítése által, nem ajánlom a szovjet egységek támogatását."*²²⁷ Ezt a tartózkodó álláspontot egyenesen védekezéssé alakította az a tény, hogy a szovjet csapatok egyáltalán nem bizonyultak sem barátinak, sem pedig közömbösnek az ellenállás tagjaival szemben. A Vörös Hadsereg által elfoglalt keleti lengyel területeken ugyanis megváltozott az NKVD viselkedése a Honi Hadsereggel szemben: tagjait felkutatták, letartóztatták, lefegyverezték, fogolytáborokba gyűjtötték, s egy részüket pedig besorozták a Berling-féle lengyel hadseregbe.²²⁸ A Honi Hadsereg ily módon elfogott és szovjet területekre internált katonái pedig a lehető legbaljósabb helyzetben találták magukat, ugyanis azon kívül, hogy családtagjaikkal nem levelezhettek, hazatérésük lehetőségéről és idejéről sem rendelkeztek semmiféle információval. Ebben az állapotban nem is csoda, hogy sokaknak eszébe jutott a Katyńban agyonlőtték sorsa és így általánosnak mondható volt az elkeseredettség.²²⁹

A nemzeti ellenálló szervezetek nagy része ezért hát úgy döntött, hogy nem kapitulál a szovjet csapatok előtt, mert az biztos halált jelent emberei számára. A Honi Hadsereg 1944. szeptember 16-i, 131-es számú napiparancsa, melyet részben a Lengyelország elleni 1939. szeptember 17-i szovjet támadás emlékére állítottak ki, amellet, hogy a szovjetek ellen éppúgy szót emel, mint a németek ellen, a következőképp fogalmaz: *"Nem volt-e még elég áldozata Katyńnak és Auschwitznak, újabbat kell majd az ellenség kezére játszani?"*²³⁰ Zdzisław Broński visszaemlékezése szerint pedig amikor felmerült a kérdés, hogy mi legyen partizáncsoportjuk sorsa a németek visszavonulása után, alaposan figyelembe vettek minden lehetőséget. Még azt is fontolóra vették, miszerint esetleg érdemes lenne egy szovjet parancsnokságon jelentkezniük, hogy az oroszokhoz csatlakozva folytathassák a németek elleni harcot. Hogy mekkora is volt a "Katyń-szindróma" hatása, azt döntésük is hűen tükrözi: *"Mégis másként történt, és az, ami történt, Katyń véres vízióját vetítette a szemünk elé. A mi szovjetekhez küldött szakaszunk... odavész. Szovjet módra végeznek vele. Soha senki nem tudja*

²²⁷ Bogdan Chrzanowski - Andrzej Gąsiorowski - Jan Sziling (szerk.): Okręg Pomorze Armii Krajowej w dokumentach. Biblioteka Fundacji "Archiwum Pomorskie AK". Tom II. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 1991. 140.

²²⁸ Jerzy Władysław Więckowski: Podobwód Armii Krajowej Osiek "Dąb". (Zarys Dziejów). Biblioteka Staszowska, Staszów - Kraków, 2004. 169.

²²⁹ Krzysztof Komorowski (szerk.): Armia Krajowa. Dramatyczny epilog. Wojskowy Instytut Historyczny - Wydawnictwo Bellona, Warszawa, 1994. 164.

²³⁰ Czesław Gregorowicz - Dariusz Salata: ZWZ-AK w obwodzie lubartowskim 1939–1945. Wydawnictwo Norbertinum, Lublin, 1998. 225.

*meg, mi történt vele. Lehet, hogy sírjára ismét fenyőfákat ültetnek, ahogy Katyńban is, de az is lehet, hogy a "jegesmedvéhez" küldik. Már várja az újabb lengyeleket."*²³¹

Nem csak az ellenállás egyes tagjait taszította újra illegalitásba a katyńihoz hasonló végtől való félelem, de sokan éppen ezért nem tértek haza külföldről sem. Számos példa van olyanokra is, akiknek menekülniük kellett az országból a katyńi ügyben kifejtett véleményük miatt, vagy éppen emiatt nem térhettek haza sohasem külföldről. A Honi Hadsereg egyik, 1944. augusztus 15-én Rzeszów városi parkjában tartott "népi gyűlésén" Bolesław Drobner a következőképp emlékezett meg röviden a véleményük miatt kényszerű száműzetésbe kerültekről: *"Kukiel tábornoknak nincs lehetősége a hazatérésre, mivel hitt a németeknek a katyńi ügyben. Ugyanígy nem térhet vissza Leon Kozłowski sem."*²³² Számtalan hasonló példa és számos Katyńban örökre eltűnt hozzátartozó és barát emléke biztosította, hogy a lengyel társadalom soha nem felejtette el a katyńi vérengzés tényét és hogy a Szovjetunióval szemben is ugyanolyan ellenséges álláspontot alakítottak ki, mint a Harmadik Birodalom elnyomó gépezetével szemben. Sőt, minden elnyomás, hazugság és elhallgatás ellenére, vagy talán éppen ezért - amint azt Jerzy Kłoczowski is megjegyezte²³³ - Katyń a lengyelek ellen elkövetett bűnök szimbólumává és a lakosságra rákényszerített "hivatalos igazság" elleni tiltakozás jelszavává vált.

Összegzés

*"A nemzetközi küzdőtéren a legfontosabb kérdés természetesen Moszkva és a lengyel emigrációs kormány kapcsolatainak megszakítása. Mindenkinek [...] egyforma a véleménye: [...] a szakítás a német propaganda totális győzelmének, és főként az én személyes sikeremnek a beismerése. Csodálatra méltó az a kivételes ügyesség és talpraesettség, amellyel sikerült Katyńt rendkívüli politikai üggyé tennünk."*²³⁴ - Így értékelte Goebbels propagandaminiszter az első két hét történéseit és a katyńi német médiaoffenzíva sikereit, méghozzá nem is alaptalan optimizmussal. Ki lehet jelenteni, hogy a lengyel-szovjet kapcsolatok megromlása volt a német propaganda legjelentősebb eredménye a katyńi ügyet illetően, s talán az egyetlen olyan jelentős eredmény, amelyet csupán csak a propaganda eszközeivel voltak képesek elérni a lengyelekkel szemben. Mindez azonban talán mégsem akkora eredmény, ha figyelembe

²³¹ *Broński*: Pamiętnik. 53.

²³² *Grzegorz Ostasz - Andrzej Zagórski*: Akcja "Burza" w Inspektoracie AK Rzeszów. Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach. Tom III. Towarzystwo Sympatików Historii, Kraków, 2003. 155.

²³³ Jerzy Kłoczowski: Powstanie Warszawskie w pamięci i historiografii. In: Krzysztof Komorowski (szerk.): Operacja "Burza" i powstanie warszawskie 1944. Światowe Związki Żołnierzy Armii Krajowej - Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2004. 588.

²³⁴ *Czajkowski*: Niemiecka gra polską tragedią. 39.

vesszük a tény, hogy a katyíni eset csupán kirobbantója volt annak a vitának, mely valójában a lengyel területek későbbi sorsát illetően a lengyel emigrációs kormány és a Szovjetunió közt előbb-utóbb valószínűleg úgyis bekövetkezett volna. Valójában a német propaganda sem a nemzetközi, sem pedig a lengyel közvélemény meggyőzését, sem pedig saját bűneinek elfedését nem érte el. Már Marian Kukiel lengyel külügyminiszter 1943. augusztus 20-án kelt "Katyń a propaganda niemiecka" ("Katyń és a német propaganda") című memorandumában is ezt olvashatjuk: *"a lengyelek álláspontja nem változott, mivel a német politika hibái túlságosan mélyre nyúlnak. A németeknek a katyíni ügy nem adott semmit, nem adott Quislinget, nem adott katonát, nem adott munkást, nem ritkultak a földalatti akciók."*²³⁵

Összességében tehát elmondható, hogy sem a német, sem pedig a szovjet katyíni propaganda nem érte el azt, hogy az ügy révén támogatókat toborozzon, illetve megteremtse saját hitelességét. A lengyel lakosság és a külföldre menekült civilek és katonák nagy része ugyanis épp ugyanúgy viszonyult a német megszállókhöz, mint a védekező lengyel haderőt 1939. szeptember 17-én hátbatámadó Szovjetunióhoz. A legtöbb lengyelnek nem volt kétsége a katyíni bűnös kilétét illetően, s habár ez a német propaganda állításaival mutatott hasonlóságot, mégsem jelentette azt, hogy a lakosság bármilyen módon is hajlandó lett volna kiszolgálni a megszállókat. A német és a szovjet sajtó így hát csupán fenntartásokkal kezelendő információforrásként szolgálta a lakosságot, propagandahatásuk pedig csak annyiban merült ki, hogy még nagyobb ellenszenvet váltottak ki az olvasókból a két ellenséges nagyhatalommal szemben. Ezek az ellenséges érzések pedig mind a szovjeteket, mind pedig a németeket kiszolgáló lengyelekkel szemben is kialakultak, s az ellenálló szervezetek közti viszonyt is alapvetően meghatározták. Egyedül a Honi Hadsereg és más nemzeti ellenálló szervezetek sajtója és propagandája volt elfogadható a lakosság túlnyomó többsége számára, a kommunista ellenálló szervezetek pedig azzal, hogy a katyíni ügyben a gyilkosok mellé álltak, súlyosan kompromittálták magukat mind a publikum, mind pedig a többi földalatti mozgalom szemében. Kijelenthetjük tehát, hogy a katyíni ügyben Lengyelországban lezajlott "propagandaháborúban" annak kezdeményezője, a goebbelsi propaganda épp úgy vesztes pozícióba került, mint az ügy vádlottja, a Szovjetunió. Veszteségüket azonban csak kitűzött céljaik, a szavahihetőségük, támogatottságuk, illetve elfogadottságuk terén lehet értelmezni, ugyanis a háború végén ez egyáltalán nem számított a lengyel nép, vagy akár a két egyformán bűnös nagyhatalom jövőbeli sorsát illetően. A Szovjetunió ugyanis diktatúrájának teljes erejével, a nyugati szövetségesek pedig az együttműködés érdekében cinkos hallgatással sok évtizedre "ad acta" helyezték az ügyet, mely nagyon sokáig így csupán a lengyel nemzet emlékezetében élhetett tovább.

²³⁵ uo. 42.

3.2. A katyíni ügy és Magyarország, 1943–1945

Az előző fejezetben láthattuk, hogy Lengyelországban 1939 szeptembere után nem lehetett sem sajtószabadságról, sem pedig szabad véleménynyilvánításról beszélni. Magyarországon ezzel szemben egészen az ország 1944. március 19-i német megszállásáig szabadabb, még ha nem is korlátozásoktól mentes légkör uralkodott. Ez még annak ellenére is így volt, hogy a háború előtti évek sajtónyilvánosságát szép lassan egyre szűkebb korlátok közé terelték. Ez természetesen nem csak a sajtóra volt igaz, de a tömegtájékoztatás egyéb formáira is. A szólásszabadság korlátozása idővel a társadalom egészére is kiterjedt, s ez a német megszállást követően érte el tetőpontját. Ahhoz, hogy megértsük, milyen keretek álltak rendelkezésre Magyarországon a szabad véleményformálásra és a független forrásból származó információszerzésre, először érdemes megvizsgálnunk azt, hogy milyen helyzetben volt a magyar tömegtájékoztatás rendszere a katyíni sírok felfedezésének és az ezután következő propagandaháborúnak az idején, tehát 1943–1945 közt.

3.2.1. A magyar tömegtájékoztatás a szűkülő sajtószabadság idején

A két háború közt több száz politikai napi- és hetilap volt kapható, csak a fővárosban kéttucatnyi napilap jelent meg, s ezek tekintélyes része különböző politikai és világnézeti szemszögből informálta olvasótáborát. A szélsőbaloldal kivételével minden politikai irányzat előtt ott állt a lehetőség saját újságok kiadására, a friss híreket pedig reggeli, déli és esti lapokból is megtudhatta a nagyérdemű. Ilyen nagy változatosság, az újságpiac ilyen mértékű túltelítettsége mellett a példányszámok ugyan alacsonyabbak voltak (a 100 000-es példányszám kifejezetten magasnak számított²³⁶), de összességében ez is azt mutatja, hogy a korabeli Magyarországon meglehetősen sokféle lap működött és így a kül- és belpolitikai, gazdasági (és később a háborús) hírek is több csatornán át, különböző világnézetű és politikai elkötelezettséggel bíró lapok tolmácsolásában voltak elérhetőek.

Ahogy Magyarországon nemzetközi mozgástere egyre szűkült, s főként a háború kitörése után, a német követelések eredményeként egyre szűkebb lett azon lapok köre, melyek a német propaganda nézeteinek nem, vagy nem teljesen feleltek meg. Jelentős változások következtek be már az 1938-as sajtótörvénynek és a sajtókamara felállítás után²³⁷ is, ami után 411, túlnyomórészt budapesti laptól vonták meg az engedélyt azzal az indoklással, hogy zsidó,

²³⁶ Horváth Attila: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013. 12.

²³⁷ A Sajtókamara felállítását az 1938. augusztus 28-án megjelent 6070/1938. ME sz. rendelethez köthetjük, a kamara tényleges megszervezése pedig az a 1939. IV. tc., az ún. második zsidótörvény alapján valósult meg.

destruktív, baloldali sajtótermék.²³⁸ A lapbetiltás joga és a sajtó rendszeres ellenőrzése miatt eddig sem volt teljesen szabadnak tekinthető a sajtó, ám a Magyar Országos Sajtókamara felállításától az újságírói hivatás betöltését kamarai tagsághoz kötötték. Ez az ún. kötött újságírás rendszerével jelentősen csökkentette a sajtószabadságot, ugyanis a Magyar Országos Sajtókamara tagfelvételét a kormány megbízottai felügyelték, akik azt is vizsgálták, hogy a jelölt zsidó származású-e és politikailag "megbízható-e".²³⁹ A sajtószabadságot ezen kívül tovább szűkítette: az "*állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről*" szóló 1938. évi XVIII. törvény, mely az 1914-es sajtótörvényt egészítette ki, s mely lapengedélyek szigorúbb felülvizsgálatát vonta maga után. Elekes Dezső számításai szerint ennek eredményeként 1938–1941 közt a budapesti újságok száma 37,3%-al csökkent, a trianoni országterületen kiadottaké pedig 33,3%-al.²⁴⁰

A háború kitörése is újabb változásokat hozott, Teleki Pál miniszterelnök javaslatára ugyanis újabb sajtókorlátozó intézkedéseket vezettek be, mintegy előfutáraként az eljövendő nagyobb változásoknak. Az 8140/1939. M. E. számú rendelet szeptember 1-én felállította a cenzúrát, melyet a miniszterelnök (valójában az ő sajtófőnöke) által irányított Sajtóellenőrző Bizottság volt hivatott fenntartani.²⁴¹ Habár ezt a viszonylag enyhe cenzúrát 1939. december 10-én Teleki visszavonta, ez a későbbiekben mégis okot adott mind a nyilasok, mind pedig a hitleri Németország támadásaira, holott a magyar kormány a továbbiakban is igyekezett a baloldali sajtót kiszorítani a sajtónyilvánosságból. Teleki Pál miniszterelnöksége alatt is fennmaradt tehát a háború előtti időket jellemző sokszínűség, de a szélsőjobboldal előnye mégis fokról fokra növekedett. Ez végül oda vezetett, hogy 1940 nyarán Teleki engedményekre kényszerült, s miniszterelnökségi sajtófőnöke kiadta az utasítást a napi sajtónak és a rádiónak, hogy a hintapolitikát befejezve Németország mögé kell felzárkózni. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyre inkább a német propaganda számára megfelelő módon működött a magyar tömegtájékoztatás, a lapok szerkesztőségeiben ennek megfelelően születtek döntések, a rádióban pedig nemzetiszocialista érzelmű politikai tanácsadót alkalmaztak. Ráadásul minél harsányabban követelték a Harmadik Birodalom külügyi szervei a magyar sajtó megrendszabályozását, annál kétségbeesettebben igyekezett a magyar kormány eleget tenni a fokozódó követeléseknek. Könnyen belátható, hogy mindennek egyetlen célja volt német részről, mégpedig a magyar sajtó centralizált, a német propaganda céljait kiszolgáló

²³⁸ uo. 212.

²³⁹ *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 209.

²⁴⁰ Bővebben lásd: uo. 210-211.

²⁴¹ uo. 213

propagandaeszközzé változtatása²⁴², mely a lengyelországi "hivatalos" sajtóhoz hasonlóan kizárólag a Harmadik Birodalom propagandagépezetének szócsöveként szolgált volna. Habár ez végül 1944. március 19-én a független magyar sajtóorgánumok nagy részének felszámolásával együtt be is következett, egészen a német megszállásig azonban mégis fennmaradt némi mozgástér a sajtó számára, ami (még ha apróbb gesztusokban is, de) engedte kifejezni az adott szerkesztőség és olvasótábor meggyőződését és véleményét.

Mindennek ellenére azonban 1944-ig mégis maradtak baloldali lapok, melyek egészen az ország német megszállásáig működhettek. Ezek legismertebbje és legfontosabbja a szociáldemokrata sajtó legnépszerűbb kiadványa, a Népszava volt, mely ugyan szintén egészen 1944-ig fennállt, de a szerkesztőségére nehezedő nyomás egyre nőtt, amit az is érzékeltet, hogy két éven belül mintegy 347 sajtópert indítottak ellene.²⁴³ Szintén népszerű náciellenes lap volt a Magyar Nemzet, melynek hamar ismertté vált szlogenje ("A Magyar Nemzet küzd, hogy Magyarország magyar ország maradjon") is kifejezte, hogy a szerkesztősége ellenáll bármilyen nagyhatalmi nyomásnak. A konzervatív lapként debütált, ám hamar nyitottá váló és egyfajta nemzeti egységet megteremtő lap különféle nézetek képviselőinek is teret engedett, így például írtak hasábjain németellenes fajvédők, valamint szociáldemokrata és kommunista szerzők is. A lap példányszáma a fentebb ismertetett magyar viszonyokhoz képest meglehetősen magas volt, 1942-re 50 ezer, 1943-ra pedig már 60 ezer példányban jelent meg. Szlogenjében is jelzett, magyarság melletti kiállásáért és több náciellenes hangvételű cikkéért azonban bűnhődnie kellett, s miután emiatt többször fel is függesztették, a németek bevonulása után a Gestapo feldúlta a szerkesztőséget, és az 1944. március 22-i számmal betiltotta a lapot.²⁴⁴

A magyar sajtóban ezzel párhuzamoson egyre nagyobb teret nyertek a jobboldali, sőt nyilas- és nácibarát lapok. A kormányközeli Budapesti Hírlap és a Bethlen-párti konzervatív 8 Órai Újság mellett számos jobboldali ellenzéki lap is megjelent, így például a széles középrétegeket célzó Magyarság (1920–1944), mely nem csak kommunistaellenes és antiliberális, de antiszemita is volt egyszerre. Habár a lap egy időben náciellenes nézeteknek is teret engedett, 1938-tól a nemzetiszocialista mozgalom napilapjaként működött, mégpedig a nyilaskeresztes párt egyik vezetője, Hubay Kálmán szerkesztésében. Szintén Hubay nevéhez fűződik a fajvédő nézeteknek teret engedő Függetlenség, mely szintúgy programszerűen foglalkozott nemzetiszocialista nézetek propagálásával és a párt hazai támogatóbázisának létrehozásához szükséges agitációval. Annak ellenére, hogy az Anschluss után Horthy és

²⁴² Buzinkay Géza - Kókay György: A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig. Ráció Kiadó, Budapest, 2005. 205.

²⁴³ uo. 212.

²⁴⁴ uo. 214.

kormányzata a nemzetiszocialista eszmék gyengítése mellett határozott, s ennek keretében Hubay kezéből több újság (így a Függetlenség) szerkesztését is kivették, ez az orgánus és bulvárlapja, az Esti Újság továbbra is fajvédő eszméket hirdetett. Később pedig a különböző nyilas csoportok is létrehozták saját újságaikat (Kitartás, Magyar Szocializmus, Nyilaskereszt, Összetartás, Szittyakürt, Virradat, Egyedül Vagyunk, stb).²⁴⁵

Láthatjuk tehát, hogy a sajtónyilvánosságot korlátozó intézkedések nyomán egyre szűkült a különböző, a német igényektől eltérő politikai nézetek kifejezésének, kinyilvánításának a lehetősége, ám a közvélemény számára mindezek ellenére még 1943-ban is lehetséges volt a német propaganda "hatáskörén" kívül eső lapok beszerzése, olvasása, még ha nem is túl nagy választékban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a lapok, éppen a német propagandától való távolságtartásuk okán meglehetősen szűkszavúnak bizonyultak a katyíni mészárlás goebbelsi propaganda által felkapott témáját illetően. Ezt már Ősz Gábor történész is megállapította, aki a következőképpen fogalmazta meg a "náciellenes" magyar sajtó eme, témánkkal kapcsolatos sajátosságát: *"Ha a szélsőjobb írt az eseményekről, eleve nem a németekkel való szembenállás bizonyítéka volt, mint egy polgári napilap esetében, hanem pontosan a mellettük való kiállásé. A túloldal pedig nem tudta eldönteni, hogy lapjaiban a hagyományos antikommunizmusát hagyja-e elnyomni lassan, de biztosan újjáéledő németellenességével szemben. A [katyíni] jegyzőkönyvet valószínűleg német provokációnak tartották, ... Úgy gondolták, ez is egyike a hagyományos német propaganda-fogásnak, amelyet a sztálingrádi vereség után egyre többet alkalmaztak. Emiatt fordulhat elő az a paradox helyzet, hogy a korabeli lapok közül elsősorban nyilas és más szélsőséges újságok nyújtanak szélesebb képet az eseményekről."*²⁴⁶

A korabeli tömegtájékoztatás másik, egyre nagyobb népszerűségnek örvendő alappillére a rádiózás volt. A Budapesten, a Magyar Távirati Iroda részeként, "Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Részvénytársaság" néven 1925. december 1-jén megalakult Magyar Rádió²⁴⁷ néhány év alatt fontos politikai tényezővé, sőt a lakosság körében szinte szenvedéllyé is vált, 1935-re pedig már üzleti vállalkozásként is sikeres volt.²⁴⁸ A rádió az 1940-es évekre már széles körben népszerű információforrásként szolgált, mely a háborús viszonyok közepette minden másnál gyorsabb hírközlése miatt érthető is. Nem csak gyorsasága miatt vált kedveltté, de a komolyabb készülékek lehetővé tették azt is, hogy a magyar rádió adásaiban is egyre nagyobb teret kapó német és nyilas propaganda mellett vagy helyett olyan külföldi adókat is hallgathasson a közönség, mint például a háborús hírekről rendszeresen közvetítő BBC. Ez

²⁴⁵ uo. 210.

²⁴⁶ Idézi: SutarSKI: Az én Katyínom - Mój Katyíni. 104.

²⁴⁷ Buzinkay - Kókay: A magyar sajtó története I. 195.

²⁴⁸ uo. 198.

pedig (talán fölösleges hangsúlyozni) számos esetben lerántotta a fátylat a német propaganda hazugságairól vagy ferdítéseiről. Éppen ezért a német megszállást követően már csak illegalitásban, súlyos büntetés terhe mellett lehetett a rádiókat a külföldi adók hullámhosszára hangolni, ugyanis 1944. április másodiktól miniszterelnöki rendelet tiltotta meg az "ellenséges" rádióállomások hallgatását. Ezzel együtt pedig a Magyar Rádió is elvesztette függetlenségét, s a nyilas uralom idején maga is nyilas szellemiségű propagandaadóként működött tovább; épületének bejáratát pedig nyilas pártszolgálatosok őrizték.²⁴⁹

Ennek ellenére is mindig volt, aki vállalta a kockázatot, sőt egyesek nem csak otthonuk magányában hallgatták a betiltott külföldi híradásokat, de ezek főbb híreit ismerősi körükben is terjesztették. Így cselekedett a háború után a Független Kisgazdapárt ellen 1946-ban indított koncepciók per során tettéért hírszerzéssel és kémkedéssel vádolt, 1947-ben azonban nyugatra szökött Szabó György egyetemi tanársegéd is, aki 1943-tól kezdve a külföldi rádiók adataiban hallott híreket baráti köre számára magyarra fordítva gépelve sokszorosította, "pletykalap" címmel: *"A "pletykalap" a háború alatt kezdődött, 1943 táján, mikor a BBC német nyelvű adását és a beromünsteri német svájci adásokat hallgattam (nem tudtam még angolul). A híreket szimultán lefordítottam magyarra és lerögzítettem gyorsírással. Nem hallgattam a BBC magyar adásait, mert az teljesen Beneš irányítása alatt állt, Macartneyt eltávolították, teljesen proszovjet lett. Az anyagot Csicsery-Rónai Istvánnak adtam át. Az ostrom után, bár be kellett szolgáltatni a rádiókat a megszálló hatóságoknak, nekem lévén három rádióm, beadtam két ócskát, megtartván a legjobbat. A botanikus kertben lakván, a klinikák áramszolgáltatását kaptuk, így folytathattam a külföldi rádiók lehallgatását. A már csaknem összeomlott német náci adókat is hallgattam."*²⁵⁰

Láthatjuk tehát, hogy a független forrásból származó információszerzés és szabad véleményformálás lehetősége többé-kevésbé egészen a német megszállásig fennállt, még ha azt egyre súlyosabb korlátozásokkal nehezítette is a németek haragjától tartó magyar kormányzat. A kátyú mészárlás hírének felröppenésekor, 1943. április 13-án, azaz majdnem egy évvel a német megszállás előtt is lehetőség nyílt tehát erre. Jogosan tehető fel azonban a kérdés, hogy az eleve a német propaganda által "tálalt" információk és a mindent túlharsogva a szovjet bűnösséget hangoztató állítások özőnében - tehát az alapvetően a német propaganda módszereivel és a német céloknak megfelelően közölt kátyú esettel kapcsolatban - volt-e esély a még "nyomokban" önálló magyar sajtó számára, hogy normális, a német propagandától független képet adjon az esetről? Vajon mennyire lehetett a magyar tömegtájékoztatás rendszerében megjelenő hírek alapján tájékozott a magyar közvélemény,

²⁴⁹ uo. 199.

²⁵⁰ Csicsery-Rónay István - Cserenyei Géza: Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 225.

főleg a sokkal jobban érintett, ám nyilvánvalóan német elnyomás alatt élő lengyel közvéleménnyel összehasonlítva? Az előző fejezetben meggyőződhattünk arról, hogy Lengyelországban az ügyet mind a német propaganda, mind pedig a nemzeti és kommunista ellenállás igyekezett saját szemszögéből, saját céljai mentén bemutatni. De vajon megvoltak-e ezeknek az álláspontoknak a megfelelői Magyarországon is, ahol a sajtó egy darabig még nem volt végtelenségig menően korlátozva, s a fentebb ismertetett, eltérő politikai állásfoglalásukat vállaló és hangoztató folyóiratok még léteztek? Mindezen vélemények tükrében mennyire lehetett hiteles a magyar közvélemény előtt a katyáni esetben (talán kivételesen) a németek által képviselt igazság? Láthattuk, hogy a katyáni mészárlás ténye mennyire megdöbbentette, sőt megrémítette a lengyel közvéleményt, s hogy az ennek eredményeként kialakult "Katyń-szindróma" okán még a lengyel ellenállás tagjai is ódzkodtak attól, hogy a Vörös Hadsereg előtt tegyék le a fegyvert. Ezzel kapcsolatban jogosan tehető fel az a kérdés, hogy Magyarországon is kiváltott-e hasonló reakciókat a tömeggyilkosság híre, s ha igen, ez kiket érintett, s hogyan, miben nyilvánult meg? Katyń magyar visszhangjával kapcsolatban természetesen választ keresünk arra a kérdésre is, hogy az esetnek milyen magyar vonatkozásai, összefüggései voltak, melyek a magyar közvélemény előtt is ismertté váltak és melyek befolyásolták a közvélekedést. Végeredményben pedig a fejezet végére remélhetőleg mindenképpen választ kapunk arra, hogy a magyar közvélemény szemében a katyáni mészárlás egyáltalán többet jelentett-e egy "egyszerű" rémhírnél, egy újságok címlapján megjelenő, ám hamar feledésbe menő szenzációnál.

3.2.2. A katyáni mészárlás - szenzáció a magyar sajtóban

Katyń tömegsírhainak felfedezése és a német propaganda szándékai kapcsán az előző, Lengyelországgal foglalkozó fejezetben már láthattuk, hogy a német propaganda azonnal meglátta a szomorú esetben rejlő kiváló lehetőséget, s a politikai haszonszerzés reményében igyekezett minél nagyobb felhajtást csapni az ügy körül. Az első rádióadást követően újságcikkek, képes riportok, utcai tablók, plakátok jelentek meg, sőt a borzalmakat még egy dokumentumfilmen keresztül is bemutatták ("Im Wald von Katyn. Dokumentarische Bildstreifen").

Mindebből természetesen a magyar sajtó sem maradhatott ki, amelynek hasábjain (akárcsak külföldön és Lengyelországban) bombaként robbant a katyáni sírok felfedezésének híre. Habár amint az ismert, a propaganda-hadjárat nyitányát "hivatalosan" a berlini rádió 1943. április 13-án, 15:15-kor sugárzott adása jelentette, a német Transocean hírügynökség még ennél is

korábban, már április 11-én (vasárnap) beszámolt a hírről.²⁵¹ Ennek köszönhető, hogy a katyíni sírok felfedezését hazánkban elsőként közlő "Esti Magyarország" című lap olvasói már április 12-én, hétfőn olvashatták a szörnyű hírt. A lap harmadik oldalán helyet kapott, tehát még nem címlapsztoriként kezelt hír "Tízezer lengyel tisztet gyilkolt le a GPU" címmel jelent meg, a későbbi magyar cikkekhez hasonlóan hibásan adta meg a szovjet állambiztonsági szerv nevét.²⁵² A napilapok egy jelentős része azonban csak a hivatalos bejelentés napján, április 13-án közölte a megdöbbentő hírt a magyar olvasókkal (Nemzeti Újság, Új Magyarország, Szegedi Új Nemzedék, Debreczen, Új Sopronvármegye, Esti Kis Ujság, Magyar Élet, Pécsi Napló), másnap pedig már szinte minden sajtótermék hasábjain olvasható volt a hír, közülük több is első oldalon, főcímként hozta le a megdöbbentő felfedezést (Zala Megyei Újság, Új Fehérvár, Nyírvidék, Magyar Lapok, Zalai Magyar Élet). Innentől kezdve a magyar sajtó folyamatosan beszámolt a katyíni mézszárláshoz kapcsolódó későbbi politikai bonyodalmakról²⁵³, mégpedig jelentős mennyiségű tényanyag közlésével, tárgyilagosan, az ellentétek múltbeli, politikai és történelmi hátterét is bemutatva, tehát rendkívüli alaposággal. Mindezt a kitüntetett figyelmet egy idő után már nem is annyira az (egyébként kétségtelenül megdöbbentő) mézszárlás ténye, hanem inkább az ügy nyomán a szövetséges hatalmak táborában kirobbant és egyre jelentősebb feszültségeket keltő ellentétek indokolták. Mivel a német propagandának érdekében is állt ennek az állapotnak a fenntartása, sőt súlyosbítása, az ügy során folyamatosan igyekeztek újabb és újabb részletekkel, terhelő bizonyítékokkal és vallomásokkal előállni és a nemzetközi közvéleményt sokkolva, újra és újra megdöbbentve a hírt a lehető legtöbb ország sajtójában megjelentetni, ameddig csak lehet.

A magyar sajtóban is napról napra követték egymást a tömeggyilkosság újabb és újabb, felderített részletei és különböző, németek által felkért vagy a lengyelekkel szimpatizálva önszántukból nyilatkozó elismert politikusok és értelmiségiek nyilatkozatai. Fontos azonban megjegyezni, hogy a magyar sajtó, ahogyan a többi ország sajtója is, alapvetően a német hírek átvételéből táplálkozott, hiszen a tömeggyilkosság bizonyítékai német kézben voltak, s a híradások többsége német forrásból eredt. Ez ugyan természetesen korántsem jelentett egyet a német propaganda állításainak és következtetéseinek átvételével, de tény, hogy ez bizonyos tekintetben rányomta bélyegét a híradás pártatlanságára és minőségére, még akkor is, ha tudjuk, a katyíni ügyben valóban a németeknek volt igazuk a Szovjetunió felelősségét illetően. Gyakorlatilag a háború végéig hibásan jelent meg például a magyar sajtóban a katyíni

²⁵¹ *Cienciala - Lebedeva - Materski* (szerk.): *Katyín: a Crime Without Punishment*. 216.

²⁵² A GPU elnevezést 1922–23-ban használták, majd OGPU-ra módosítva 1934-ig, amikor is különféle közigazgatási átalakítások után NKVD-re változtatták, a mézszárlás elkövetésének idején tehát már ezen a néven működött a szovjet szerv. - *Sutarski: Az én Katyínom - Mój Katyín*. 106.

²⁵³ *uo.* 104.

áldozatok létszáma, ezzel kapcsolatban ugyanis a német propaganda következetesen ragaszkodott a 10 000-es számhoz.²⁵⁴ Ne gondoljuk azonban, hogy a magyar sajtó egy az egyben átvette a német híradásokat és közleményeket, azok minden állításával együtt! Ha összevetjük a kormányközeli lapok, például az "Esti Magyarország" híradásait az ellenzéki, náciellenes (pl. Magyar Nemzet) vagy éppen a kifejezetten németbarát, nemzetiszocialista lapokkal (pl. Függetlenség), azonnal nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy sok esetben csupán a híradások magját képező adatok átvételéről volt szó, míg a magyarázó szövegrészek és a levont következtetések nem feltétlenül estek egybe a német propaganda kívánalmaival, vagy éppen egy teljesen más aspektusból világították meg a problémát.

A kutyáni hírekre viszonylag későn reagáló, náciellenességéről ismert "Magyar Nemzet" első ízben csak április 15-én közölt cikket az esetről, s akkor is meglehetősen korlátozott terjedelemben. Ezt követően pedig csak később, április 21-én és 23-án foglalkozott újra Kutyánnal, egy-egy rövidebb híradás keretein belül, ám továbbra is szűkszavúan. Ez természetesen elsősorban a németekkel szemben fenntartásokkal bíró lapok korábban említett sajtóssága miatt volt így, ugyanis a szerkesztőség eleinte valószínűleg tarthatott attól, hogy az eset nem több, mint egy újabb német propagandafogás. A szűkszavú kommentárokat csak április végétől váltották fel a részletesebb híradások²⁵⁵, s ez valószínűleg az eset által keltett felháborodás és ellentétek nagy nemzetközi jelentőségének felismerésével, nem pedig a német állítások igazságtartalmának elfogadásával magyarázhatóak. A lap május 9-i számának hetedik oldalán ráadásul egy igen érdekes szemléletmódú, Gogolák Lajos tollából származó cikk jelent meg, mely sokkal inkább történeti visszatekintés jellegű volt, s melyben a szerző a Szovjetunió rendszerének "bevett" ostromozása helyett a lengyelek és az oroszok "évszázados gyűlötségének" okait fejtegette: *"A kutyáni tömegsírokból újra felemelkedett a gyűlölet szelleme lengyelek és oroszok között. Ám a tömegsírok borzasztó problémája itt mégis egészen mellékes kérdés, a lengyel-orosz ellentétet újra kirobbanhatta a németek felfedezése, de az a nagy politikai gond már régóta ott küszködik Keletközép-Európa térségein."*²⁵⁶ Ez a szovjetellenes goebbelsi propaganda áradatában meglehetősen egyedi megközelítés is jól mutatja, hogy a "Magyar Nemzet" szerkesztősége elsősorban igyekezett

²⁵⁴ A 10-12 ezer főnyi kutyáni áldozat kifejezetten a német propaganda kitalációja volt, mely nem akart semmiféle kétséget hagyni az ügy hitelességével kapcsolatban. A hiányzó tisztak listája ugyanis nagyjából már ismert volt, de a kalinyini és harkovi tömegsírokat nem fedezték fel, a német propaganda pedig "kevésnek" találta a kutyáni áldozatok számát (4421 fő). Így amikor már lehetett tudni a tömegsírokban fekvő holttestek pontos számát, a német hivatalos közlemények többsége akkor is ragaszkodott a 10-12 ezres számhoz.

²⁵⁵ A lap 28-i számában Kutyán, pontosabban a lengyel-szovjet kapcsolatok mélypontra jutása már első oldalon, főcímként szerepel ("Moszkva megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Sikorski-kormányral"), másnap, április 29-én pedig szintén az első oldalon kapott helyet a lengyelek ügye ("London és Washington közvetíteni igyekezik Moszkva és Sikorskiék között"), s emellett mindkét lapszámban terjedelmes cikk olvasható az ügy legfrissebb fejleményeiről. A téma a következő napokban is a címlapon maradt, habár - fontos megemlíteni - továbbra is elsősorban diplomáciai következményei kapcsán. - *Sutarski: Az én Kutyáim - Mój Kutyán.* 110.

²⁵⁶ *uo.* 112.

magát távol tartani a német-szovjet propagandaháború sárdobálásától, s az akkor még kétes igazságtartalmú német információk szolgálai közlése, illetve szenzációhajhász cikkek írása helyett inkább a mélyebb összefüggésekkel, folyamatokkal²⁵⁷ törődött.

Nem így a hazai szélsőjobboldali, nyilas és nemzetiszocialista-párti sajtó, mely sok esetben a német propaganda legvadabb állításait is gondolkodás nélkül átvette. Hasonló tartalmú cikkek jelentek meg például a már ismertetett "Függetlenség" című napilap hasábjain is, ahol április 13-án jelent meg először híradás a katyíni tömegsírokról, "Tízezer lengyel tisztet gyilkoltatott meg a GPU" címmel. A lap a következőkben az újabb és újabb német közlések nyomán szinte naponta jelentetett meg cikkeket a témában, melyek tartalmilag és részben hangnem tekintetében is a német propaganda közleményeit idézte. Április 14-én például "Újabb részletek a GPU szmolenszki vérengzéséről" címmel, 15-én pedig "Újabb megdöbbentő részletek a GPU szmolenszki tömeggyilkosságáról" címmel az első oldalon hozott újabb, német forrásból származó részleteket. A "Függetlenség" a következő napokban és hetekben is folytatta a német közlemények publikálását és így olvasótábora nem csak a katyíni sírok feltárása során talált újabb és újabb, Szovjetuniót terhelő bizonyítékokkal, de az eset nemzetközi politikai következményeivel is megismerkedhetett. A továbbiakban a lap hasábjain megjelenő cikkek és hírek címei is mind a német propaganda befolyásáról árulkodnak: "A szmolenszki tömeggyilkosság a háború egyik legborzalmasabb bűntette - állapítja meg a finn sajtó" (április 22.), "Angol lapok Churchillt okolják a szovjet-lengyel viszály kitöréséért", "A londoni lengyel emigráns kormány a brit propaganda akaratnélküli eszköze" (május 6.), "A katyíni tömeggyilkosságon kívül 52.000 lengyel katonát éhhalálba kergetett a Szovjet" (május 9.).²⁵⁸ Habár a "Függetlenség", ahogy a magyar sajtó jelentős része, nyilvánvalóan német hírforrásokból dolgozott és nem volt igazán objektív, mégsem adott teret olyan véleményeknek, amelyeket a szélsőjobboldali lapok egy része leközölt.

Olykor ugyanis a lehető legszélsőségesebb megnyilvánulásoknak is teret engedett a magyar sajtó ezen része, mint például az "Új Magyarország" is, mely 1943. április 16-i számában a "Deutsche Allgemeine Zeitung" cikkét átvéve megállapította, hogy "*zsidók követték el a katyíni (sic!) tömeggyilkosságot.*"²⁵⁹ A lengyelországi és a németországi sajtó Katyínnal kapcsolatos szélsőségeit ismerve azonban kijelenthető, hogy a magyar sajtóban (elsősorban a német megszállásig a szélsőjobboldalra is érvényes cenzúra miatt) közel sem jelent meg annyi írás az NKVD katyíni vérengzésben is bűnös "zsidó pribékjeivel" kapcsolatban, habár a német propaganda kifejezetten célul tűzte ki a szovjet háborús bűnök és a zsidóság kapcsolatának érzékeltetését. A német bevonulás után azonban már nem a cenzúra rosszállása,

²⁵⁷ Murányi Gábor: Az átkos múlt hetek, 1988–1993. Murányi, 1996. 81.

²⁵⁸ SutarSKI: Az én Katyínom - Mój Katyí. 108.

²⁵⁹ Új Magyarország, 1943. április 16, 2.o

hanem dicséret járt a hasonlóan gyalázkodó, a zsidóság és a tömegmészárosok közt egyenlőségjelet tévő cikkek közléséért, melyek ráadásul már nem csak német, de egyre gyakrabban szélsőjobboldali magyar írók tollából származtak.

Ilyen volt például a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet hivatalos lapjában, a "Harc"-ban 1944. augusztus 19-én megjelent, "A zsidók a bűnösök!" című cikke, melyet a felelős szerkesztő, Levatic László írt, aki a következőképpen tette a háború összes szenvedéséért, és a "GPU" tömeggyilkosságaiért (így Katyńért) is felelőssé a zsidóság egészét: *"A Völkischer Beobachter egyik számában beszámolót közöl a bolsevistáknak azokon a vidékeken elkövetett rémtetteiről, amelyeket a németektől foglaltak vissza. Az embernek a szívverése is eláll, ha ezeket a borzalmakat olvassa. ... Az angolszász terrorbombázók végeredményben szintén zsidó parancsra cselekszenek, hiszen az európai és a japán városok összebombázásának tervét a zsidó Bernard Baruch agyalta ki és hajtja végre.... Ugyancsak vak eszközei a zsidóknak azok a GPU terroristák is, akik gyakran saját népük legjavát irtják. Az egész világháborúért a harctereken elpusztult sokszázezer fiatal életért a mögöttes országrészekben összebombázott városokért másvilágra küldött, vagy megcsonkított asszonyokért és gyermekekért a zsidóság lelkiismeretét terheli a felelősség."*²⁶⁰ Nem csak a zsidókérdéssel foglalkozó fajvédők újságaiban jelenhettek meg hasonlóan vádaskodó írások, de például hasonló gondolatmenetet követett egy, a "Halasi Újság" 1944. május 3-i számában megjelent cikk is: *"Ki tagadhatja önök közül azt, hogy Kun Béla, Szamuely és a többi díszes csirkefogó önök közül került ki. Ki tagadhatja, hogy mást ne említsek, a Katyńi esetet, stb. tagadhatják-e, hogy az önök angolszász bérenceik pont a húsvéti ünnepekkor dobálták le a robbanó babákat stb. Folytathatnám tovább. A bűn szörnyűsége szabja meg a büntetés nagyságát, de eggyel legyünk tisztába: ilyen szörnyű bünsorozatot még egyetlen nép sem követett el, mióta ember él a Földön, mint az egyetemes zsidóság."*²⁶¹

Ettől eltekintve megállapíthatjuk azonban, hogy a magyar közvélemény egészen 1944. március 19-ig meglehetősen széles körű, alapos tájékoztatást kaphatott a katyńi ügyről, melybe ráadásul egyes újságok nem csak a német propaganda szemszögéből, de egészen más aspektusokból is betekintést nyújtottak. Ha mindehhez hozzászámítjuk a külföldi, szövetséges rádióadók híreit és a megszállásig a magyar lapok szerkesztőségei számára is rendelkezésre álló külföldi információforrásokat, hírügynökségi jelentéseket (pl. finn lapok), akkor megállapíthatjuk, hogy hazánkban a "hivatalos" tömegmédiá is meglehetősen részletes tájékoztatást adott az esetről. Míg Lengyelországban a német és németpárti sajtótermékek mellett bármiféle ellenvélemény vagy eltérő magyarázat csak földalatti lapokban jelenhetett

²⁶⁰ Harc. A Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet hivatalos lapja. I. évf. 19. szám. 1944 augusztus 19. 6.

²⁶¹ Végő István - Simko Balázs: Zsidósors Kiskunhalason. Kiskunvárosi út a holokauszthoz. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 157.

meg, addig Magyarországon az ilyen közlések - egy bizonyos határig - a napi sajtóban is megjelenhettek. A nyíltan a németek bűnösségét hangoztató, szovjetbarát katyáni propaganda, melyet Lengyelországban a földalatti kommunista sajtótermékek terjesztettek, Magyarországon ugyan a háború végéig nem kapott szerepet, ugyanakkor a magyar sajtó rendszeresen beszámolt a Szovjetunió Katyán tárgyában kiadott közleményeiről, sőt a szovjet propagandát szolgáló Burdenko-bizottság katyáni "felfedezéseiről" is, természetesen minden esetben közölve mellettük a német propaganda által ezekre adott válaszokat, cáfolatokat is. Megállapíthatjuk tehát, hogy a katyáni mézárálással kapcsolatban a magyar közvélemény hivatalos csatornákon keresztül is közel annyi információhoz juthatott, mint a lengyel közvélemény a hivatalosan kiadott német és a földalatti lapokból egyszerre. Megismerhették a katyáni sírok feltárása során talált bizonyítékokat, olvashattak a különféle bizottságok síroknál tett látogatásairól, ezek tagjainak és más szemtanúknak a vallomásairól, a bizonyítékok alapján megtudhatták, hogy a tömeggyilkosságért valóban a Szovjetunió felelős, megismerkedhettek a lengyel, angol, amerikai és szovjet hivatalos álláspontokkal, az ügy során felszínre került ellentétekkel, valamint ezek történelmi háttérével és várható következményeivel is. A katyáni ügy tehát valóban nagy szenzációt keltett itthon, ám nem szabad elfelejteni, hogy bármennyire is igyekeztek egyes újságok a tárgyilagosság talaján maradni, az ügy már az első bejelentéstől kezdve alapvetően összefonódott a német propagandával és a felfedezés által sokkolt magyar közvélemény reakciója is megfelelt a németek kívánalmainak - a szovjettől való félelem elültetésének.

3.2.3. Tömeggyilkosság képekben - Katyán képen, filmen, plakáton

Ennek egyik legjobb eszköze pedig a tömegsírok addig soha nem látott borzalmainak képes bemutatása volt, mely amellet, hogy alátámasztotta a német állítások igazát (pl. a lengyel egyenruhát viselő holttestekről, golyó és szurony-nyomokról, zsebekben talált és dátummal ellátott dokumentumokról készült képek), mélyen meg is rázta a közvéleményt, mely addig nem találkozhatott hasonlóan szörnyű felvételekkel. Erre Magyarországon azért is szüksége volt a német propagandának, mert a magyar közvélemény nem kötődött személyesen az áldozatokhoz, akikkel bármennyire is szimpatizált az "utca embere", mégis inkább egy távoli konfliktus áldozatainak tündek, így lemészárlásuk pusztá ténye talán nem is keltett volna olyan mély hatást, ha nincsenek azok a szörnyű képek, melyek a magyar olvasó- és nézőközönség számára is átélhetővé tették a tömegmészárlás borzalmát. Amint azt később látni fogjuk, több magyar visszaemlékezésben is éppen ezért szerepel a katyáni sírok rémképe, képi megjelenése meghatározó emlékként. A katyáni tömeggyilkosság borzalmi tehát kétségkívül a képes

beszámolókon, tablókön és plakátokon keresztül tették a legnagyobb hatást a magyar közvéleményre, s ezzel nem csak a német propaganda, de az azt kiszolgáló magyar lapok is tisztában voltak.

A lengyelországi német- és németbarát sajtóhoz hasonlóan Magyarországon is megjelentek tehát a képes riportok, melyek bizonyító erejük mellett egyfajta "sokkoló" szerepet is betöltöttek. Ezek közül az egyik legkorábbi képes beszámoló a "Képes Vasárnap" április 27-i számában jelent meg, mégpedig a címlapon, melyet teljesen betöltötte az egyik exhumálás alatt álló hatalmas tömegsír képe. "A németek megdöbbenő felfedezése Katyń mellett: tízezer lengyel katonatiszt tömegsírja, akiket a bolsevisták végeztek ki"²⁶² címmel ellátott fényképet a lap belsejében újabbak követték, egyfajta illusztrációként a katyíni sírokkal kapcsolatban tett felfedezések bemutatása mellett. Szintén egyszerre dokumentum-értékű és elrettentő képsorozat jelent meg a Nyíró József által szerkesztett "Magyar Erő" című képes hetilap 1943. április 30-i számában. A lap 4-5. oldalán a Joseph Goebbels egyik magyar tisztelőjeként is ismert főszerkesztő egy 11 fényképből álló montázst közölt a katyíni sírokról "A GPU katyíni tömegyilkossága" címmel.²⁶³

A katyíni mézárálás legrészletesebb és leghatásosabb képi beszámolója azonban nem a nyomtatott sajtóhoz köthető. A "Mester Film" gondozásában ugyanis 1943-ban Magyarországon is megjelent a katyíni feltárások során forgatott német dokumentum-jellegű propagandafilm, mely magyar szöveggel, 13 percen keresztül tárta a nézőközönség elé a Szovjetunió rémtettéről készült felvételeket. "A Katyini erdőben - Történelmi Filmszallag"²⁶⁴ címmel vetített filmhíradó szövegében gyakorlatilag semmiben nem tér el a német változattól, így annak nyilvánvalóan a propaganda ihlette megállapításait is hüen tolmácsolja: "*Itt ünnepeltek vad orgiákat a környék összeterelt asszonyaival a GPU hóhérai. ... Több, mint 12000 lengyel tiszt lehelte itt ki a lelkét.*" A tömegsírokról készült horrorisztikus felvételek alatt húzódó drámai zenei aláfestést a narrátor által felolvasott szöveg töri meg, mely számos adat közlése mellett olyan valótlanságokat is tartalmaz, melyek a Szovjetunió kegyetlenségét fokozzák (szinte fölöslegesen) tovább. Megállapítják például, hogy "*a hullák légzőcsövében számtalan esetben homokot is leltek, ami arra enged következtetni, hogy az áldozatok nagy részét élve földelték el*", valamint az áldozatok kifosztására enged következtetni az a szövegrészlet, mely szerint "*a halottak értéktárgyai hiányoznak, semmiféle ékszerneműt nem találtak náluk*".²⁶⁵ A nézők valamivel később megbizonyosodhatnak afelől, hogy a

²⁶² SutarSKI: Az én Katyńom - Mój Katyń. 112.

²⁶³ Magyar Erő - Nyíró József képes hetilapja, 1943. április 30, 4-5.o.

²⁶⁴ A Katyini erdőben. Történelmi Filmszallag. (Propagandafilm) 1943. (MaNDA archívuma)

²⁶⁵ Valójában a halottaknál számtalan bizonyító erejű dokumentumot és értéktárgyat is találtak, többek közt oltási igazolásokat, leveleket, jegyzetfüzeteket, cigarettatárcákat, igazolványokat, névjegyeket, medálokat,

tömegsírokban valóban az évek óta reménytelenül keresett lengyel tisztek fekszenek: a holttestek egyenruháinak részleteit épp úgy szemük elé tárja a film, mint a már azonosított magasabb rangú tisztek egyenruhát viselő földi maradványait. Ezzel kapcsolatban a narrátor - megint csak a német propagandához híven - a részvét legkisebb jele nélkül megjegyzi: *"Az eltűntek utáni érdeklődésekre Sztalin hivatalosan közölte, hogy ezek a tisztek szovjet állampolgárok lettek. Nos, ezeket az eltűnteket és állítólagos szovjet állampolgárokat most azután húszméteres gödrökben láthatják viszont hozzátartozóik."* A német propaganda kijelentéseinek legitimitását szolgálja, hogy nem csak a törvényszéki orvosszakértői boncolásról, de a holttesteknél talált személyazonossági okiratokról, a helyszínrre látogató lengyel és nemzetközi bizottságokról, a vallomást tevő tanúkról és a nemzetközi orvosbizottság munkájáról is láthatunk felvételeket. A vizsgálatok hitelességét sugallja az egyik vágókép során a képbe belengő vörös kereszt zászló is. A film ezután egy másik szovjet tömeggyilkosság, a vinnyicai mészárlás helyszínére kalauzolja el a nézőket, ahol a "bolsevista vérszomj sok ezer tanújának" sírjairól készült felvételek során a közönség megbizonyosodhat arról, hogy a "GPU" bestiái nem csak a hadifoglyok, de a civil lakosság életét sem kímélik. Ha ez nem lenne elég fenyegető, a propagandafilm a következő vészjósló (és természetesen a német propaganda szófordulataitól hemzsegő) szavakkal zárul: *"A katyńi és vinnyicai halálmezőket bevilágítja a bolsevizmus igazi sátáni arculata, amely nem más, mint a zsidóknak az európai kultúrát és intelligenciát kiirtó és megsemmisítő szervezete. Az egyszerű fakeresztek, mint felkiáltójelek merednek az ég felé az egyszerű sírokon - Katyń és Vinnyica még egyszer óva intik Európát."*

A katyńi mészárlás témája ezen kívül még plakátokon is megjelent, melyek a fényképekkel ellentétben nem dokumentációs céllal készültek, hanem nyíltan a szovjetellenes propaganda eszközei voltak. Ezek egyik legismertebb példája az a számos országban megjelent színes plakát, amelyen egy lengyel tiszt agyonlövésének drámai ábrázolása mellett nem felejtették el feltüntetni a "Jude-NKVD" ("zsidó NKVD") feliratot és a "jellegzetes arcú" hóhérokat sem. A nyilas hatalomátvétel után, amikor a korábbiakkal ellentétben már nem az volt a cél, hogy megakadályozzák az általános pánikhelyzet kialakulását, hanem hogy a Vörös Hadseregtől való halálos félelem elültetésével minél több embert bírjanak rá az együttműködésre, Magyarországon is újból "felmelegítették" a lengyel tisztek lemészárlásának témáját. Ennek a törekvésnek a terméke volt az *"Ez ellen küzd mindannyiunkért a Magyar-Német szövetség"* feliratú plakát is, melyen egy vörös csillagos tányérsapkás alak egy gödör szélén egy másik, hátul összekötözött kezű alak tarkójához emeli pisztolyát, a sziluettjeik pedig különféle, a

újságokat, pénztárcákat, papírpénzt és családi képeket. - lásd: Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. 45.

Szovjetunió embertelenségét és gonoszságát ábrázoló képekből állnak össze. A jelenet nyilvánvalóan Katyńra utalt és arra, hogy csak a küzdelem maradt egyetlen kiútként a magyarok számára, a megadás ugyanis elkerülhetetlenül a katyíni sorsot hordozza magában.²⁶⁶

Több más, Szibériával és a hadifogság veszélyeivel, illetve a Vörös Hadsereg barbarizmusával riogató plakát közül talán még a "GPU" és "Nálunk is így lenne..." feliratokkal ellátott alkotást érdemes kiemelni. A képen egy pince-jelenet látható, amelyen három védtelen alakot lő le valaki egy szovjet dobtáras géppisztollyal.²⁶⁷

Ez a plakát is, ahogyan a háború végének magyar sajtójában megjelenő cikkek egy jelentős része is, igyekezett tehát félelmet kelteni a nézőben és így próbálta cselekvésre, ellenállásra buzdítani a magyar közvéleményt. Láthattuk, hogy ezzel a "trükkkel" a németek még az egyébként tényleg szovjetellenes beállítottságú lengyel közvéleményt sem tudták saját oldalukra állítani, feltehetjük tehát a kérdést, hogy Magyarországon sikerült-e a lakosságból bármiféle támogatást kicsikarnia a német propagandának a katyíni ügy felhasználásával, s hogyan reagált a társadalom a szörnyű hírek okozta megrázkódtatásra?

3.2.4. A Katyń-szindróma magyarországi megjelenése

A fent említett plakátokat és a képes beszámolók egy részét a nagyobb városok utcáin is kihelyezték, hogy a lehető legtöbb ember szembesülhessen a szovjet tömeggyilkosság borzalmaival és ezáltal a Szovjetunió embertelenségével.

A gyerekként Sárospatakon tanuló Fekete Pál visszaemlékezéséből is érzékelhetjük, miként sokkolta a szörnyűség híre a korabeli magyar közvéleményt: *"Egyik reggel a kollégium melletti könyvesbolt előtt embercsoport állt, felnőttek, diákok vegyesen. A "Magyar Futár" kinagyított képei teljesen beborították a kirakat üvegtábláit. A képek felett nagy betűkkel ez volt írva: "Tömegsírok Katyńban. A bolsevikok 14 ezer lengyel katonatisztet mészároltak le a Gnyezdovó melletti erdőben." A képeken a kiásott gödrökben halottak feküdtek szorosan egymáshoz préselődve. Egyesek hanyatt, mások arccal lefelé. Jól lehetett látni a kötéllel összekötözött, hátracsavart, a nyakra felhurkolt kezeket. Döbbenten álltam. Életemben először találok ilyen borzalmas látvánnyal. Arra gondoltam, mi lesz velünk, ha az oroszok egyszer hozzánk is eljönnek! Mi is a lengyelek sorsára jutunk? Ránk is vár majd valahol a tömegsír? ... Életem válságos óráiban mindig magam előtt láttam a katyíni tömegsírt..."*²⁶⁸

Engelmayer Ákos, későbbi lengyel nagykövet is gyermekként szembesült a katyíni mészárlás

²⁶⁶ Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina Kiadó, Budapest, 1998. 169.

²⁶⁷ uo. 267.

²⁶⁸ Fejér Dénes - Vasvári Vilmos: Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen. Millenniumi számadás I. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 2002. 431.

hírével, s a képes riportok nagy hatását bizonyítja, hogy ő is ezeket emelte ki visszaemlékezésében: *"Katyńról először kiskoromban – lehettem 5-6 éves – Désen (ahol édesapám a helyi Nemzeti Bank főnöke volt, amiért is kemény árat fizetett 1945 után) hallottam először (sic!). Nyilván szüleim beszélgetéseiből. Én akkor úgy tudtam: „Katinyin”. Imádtam „kivájkálni” az újságokból az illusztrációkat, s emlékszem, ahogy édesanyám kirántotta kezemből a német propaganda kréta papírra nyomott „Signal” c. lapját a katyíni tömegmészárlás áldozataink feltárásáról tudósító képeivel.*"²⁶⁹ Nem csak a gyermeki fantáziát indították meg azonban a borzalmas képek, de a magyar lakosság nagy része szintén szörnyülködve vette kézbe a németek újabb és újabb jelentéseit a szovjet rémtettekről, s ez a hatás egyre csak fokozódott, ahogyan a Vörös Hadsereg hétről hétre egyre közelebb ért a magyar határhoz. Mindezek ellenére is voltak olyanok Magyarországon, akik mégis a németekre gyanakodtak, ahogyan például Varga Béla, a magyar nemzetgyűlés (1946-47), valamint a Magyar Nemzeti Bizottmány (1949-1990) későbbi elnöke is tette: *"...Az egész világ a németekre akarta háritani a katyini szörnyűségeket. A mi világunk németellenes volt, és azt szerettük volna, ha rá tudjuk bizonyítani a katyini borzalmakat a németekre. Erre ment a kutatás. Sokan meg voltak győződve arról, hogy ezt csak Hitlerék követhették el. Amikor az összes bizonyíték a kezünkben volt, egyöntetűen tudtuk, hogy azt az oroszok követhették el, hiszen a gyilkosság idején ők voltak ezen a területen az urak.*"²⁷⁰

Korántsem ez volt azonban az általános vélekedés, a magyar közvélemény ugyanis meglehetősen befogadónak bizonyult a német propaganda állításait illetően. Sőt mi több, nem csak a polgári lakosság soraiban, de a parlamentben és a honvédség vezérkarában is felütötte fejét a katyíni propaganda által is táplált félelem, mely utóbbit Kállay Miklós a következőképpen jellemezte: *"Természetesen volt még sok tehetséges erő a vezérkarunkban, de ezek az urak mind valami csodálatos elbűvöltségben éltek, amely a német hadsereg iránti bámulattal kezdődött, majd lassanként a németektől való rettegéssé alakult át. Mindemögött az oroszoktól való halálos félelem húzódott meg.*"²⁷¹ A Szovjetuniótól való rettegés még a magyar politikát is befolyásolta, mégpedig a németek által kívánt irányba, legalábbis Nagybacsoni Nagy Vilmos visszaemlékezéséből ez olvasható ki: *"Mértékadó, egyébként Szálasi-ellenes, vezetőik véleménye szerint is azért kellett a további harc mellett foglalni állást, mert a közvéleményt még senki sem próbálta meggyőzni arról, hogy nekünk mindenekelőtt a Szovjetunióval kell megegyeznünk. Eddig minden kormány az oroszokkal való harcot és a vele*

²⁶⁹ Engelmayer Ákos: Magyarok és Katyń. (előadás) 1. In:

http://www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/06_engelmayer_a.pdf (letöltés: 2014. 10. 01.)

²⁷⁰ id. Antall József: Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1997. 318.

²⁷¹ Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. II. Európa Kiadó - História, Budapest, 1991. 72.

való megegyezés lehetetlen voltát hangoztatta. A bolsevizmustól való félelem általános volt."²⁷² A szovjetellenes katyíni propaganda nyomán kialakult rettegésnek tudható be tehát az, hogy sokan inkább a németek melletti kitartást és az utolsóig való védekezést választották, s ez meglehetősen nagy siker volt a németek számára, akik ilyen eredményt Lengyelországban nem tudtak elérni. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy számos kortárs döntésének a mozgatórugója nem a németek iránti szimpátia volt, hanem egyszerűen a halálos félelem a német propaganda által keleti barbár hordaként aposztrofált és egyre közeledő Vörös Hadseregtől. A Szovjetunió addigi legismertebb tömeggyilkossága, a katyíni mészárlás ugyanis nem csak a szovjetek kegyetlenségének szimbólumává vált a német propaganda tevékenysége és a magyar sajtó viszonylag részletes közlései nyomán, de a magyar közvélemény számára fenyegető jövőképet is sugallt, mely a front közeledtével és az egyre-másra napvilágra kerülő újabb szovjet atrocitások híreivel hirtelen szörnyű lehetőségből szinte valószínűs veszéllyé vált. Így aztán Magyarországon is széles körben terjedt el a Szovjetuniótól való rettegés, a Katyín-szindróma, mely (amint azt korábban láthattuk) Lengyelországban is megjelent, de nem eredményezte a németek melletti kiállást.

Magyarországon tehát a német propaganda magja némileg termékenyebb talajra hullt, így aztán a közös ellenségkép, melynek a katyíni mészárlás rémképei adtak nyomatékot, többeket a németek oldalára terelt a Szovjetunióval szemben. Annak érzékeltetésére, hogy mennyire is megerősítette a magyar haderő németek melletti kitartását az attól való félelem, hogy a Vörös Hadsereg fogságába esett honvédek esetleg majd a lengyel tisztek sorsában osztoznak, hívjuk ismét segítségül Nagybaczoni Nagy Vilmos memoárját: *"A kormányzó feltétlenül bízott a hadseregben, és meg volt győződve arról, hogy annak legnagyobb része a segítségére lesz abban, hogy az országot kivezesse a szakadékból. A miniszterelnök és a külügyminiszter már jóval tisztábban látták a helyzetet. Figyelmeztették a kormányzót, hogy a hadsereg távolról sem annyira megbízható, mint hiszi. Nagyon helyesen utaltak arra a tényre, hogy itt éveken keresztül a legszélsőségesebb propaganda folyt egyrészt a németek szellemi, erkölcsi és katonai fölényének hirdetésére, másrészt a Szovjetunió elleni hangulatkeltésre. ... Ez megfertőzte a magyar hadsereg tisztikarának jelentős részét, és sok hívet szerzett a náci gondolatnak és az oroszellenességnek."*²⁷³

Ez nem csak elméletben, de a Magyarországért folyt harcok során is többször azt eredményezte, hogy a Vörös Hadsereggel szemben védekező csapatok még egészen reménytelennek tűnő helyzetekben is kitartottak, vagy adott esetben inkább az utolsó töltényükig harcoltak, mintsem hogy megadják magukat és esetleg ők is egy tömegsírban

²⁷² Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők 1938–45. Átdolgozott, második kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 272-273.

²⁷³ Nagybaczoni Nagy: Végzetes esztendők 1938–45. 315.

végezzék. Ráadásul nem csak a magyar, de a német csapatokra is hatással volt a Katyńszindróma, mely így kiváló pszichológiai fegyvernek bizonyult a németek kezében. Mindez jól látható az egyik visszaemlékező elbeszélésében, aki a következőképp írt a Citadella utolsó német védőinek helytállásáról: *"A legénység a hóban feküdt és tüzelt, a tisztek mellettük álltak, és nem törődtek az akkor már igazán füttyülő lövedékekkel. Szinte álomszerűnek tűnt ez nekem, és amikor egy álló tiszt összeesett, egy másik állt helyére, és tudomásul sem vette látszólag, hogy itt a vég. Lényegében keresték a halát, mert tudták, hogy más megoldás nincs számukra."*²⁷⁴

Érdeemes itt megemlíteni, hogy addig nem látott szörnyűségük miatt a katyíni sírok olyannyira jelképpé váltak az 1943-as német propaganda-hadjárat után, hogy a kortársak szemében nem csak a Szovjetunió felől fenyegető veszélyt testesítették meg, de szinte a tömeggyilkosság, a népiirtás szinonimájaként is szolgáltak. Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar korábbi főnöke²⁷⁵ például a Legfelső Honvédelmi Tanács ülésén tartott beszédében 1944. szeptember 4-én a Magyarország német megszállása esetén ránk törő szomszédos államok lehetséges cselekedeteit a következőképp vázolta: *"Először is nem a németek szállanak meg, hanem a románok és a tótok és minden nyomorúságuk mellett még a horvátok is ... mindent elkövetnének, hogy védképességünk, szuverenitásunk egyedüli támaszát: haderőnket tönkretegyék. Ezt lefegyvereznék, fegyvereinket elrabolnák, tiszt, altiszti karunkat internálnák éppen úgy, mint 1919-ben, de most már a katyíni elintézési mód útjára lépnének."*²⁷⁶

További érdekesség, hogy a "katyíni elintézési módtól" való rettegés nem várt következményekkel is járt, amikor Budapest ostroma során a magukat megadó magyar katonákból a szovjet csapatok kimerülése miatt önkéntes alakulatokat toboroztak. Az agitáció éppen a fogságba eséstől való félelem miatt járt sikerrel, s ennek eredményeként sokan még annak a kockázatát is vállalták, hogy esetleg sajátjaikkal szemben is bevethetik őket. Salamon Aurél huszár hadnagy egy volt a németek ellen harcoló alakulatba jelentkezők közül, s visszaemlékezéséből kiderül, hogy döntésében nagy szerepet játszott a katyíni mészárlás intő példája is: *"A sor elé áll egy magyarul beszélő tiszt, és most hangzik el a döntő szó: "Magyar katonák, aki hajlandó a Vörös Hadsereggel együtt harcolni az új magyar alakulatok között a fasiszta németek ellen - az lépjen elő. Rangját mindenki megtartja és a szovjet katonákkal egyenlő elbánásban részesül." A felhívást eleinte igen gyér jelentkezés követi. Az emberek csapdát szimatolnak, feladták a leckét, rágják a szíjat. Megfordulhatott fejükben, hogy esetleg véreikkel kerülhetnek szembe vagy a német és szovjet közé - ami sok jóval nem biztatott. (...)*

²⁷⁴ Ungváry: Budapest ostroma. 176.

²⁷⁵ Vezérkari főnöki tisztségét 1944. április 19-ig töltötte be, amikor is német nyomásra leváltották.

²⁷⁶ Kállay: Magyarország miniszterelnöke voltam. 67.

*Tudtuk, hogy a nagy Sztalin képzett tisztjeinek ezreit likvidáltatta a német hadjárat előtt (ami igen megbosszulta magát), sőt marsalljait sem kímélte, nehogy egy szovjet Napóleon nőjön ki közülük. Így fejezte be reménydús életét Tuhacsevszkij (...) és még számosan. Nagy Péter a streliczeket, fellázadt testőreit személyesen végezte ki a Vörös Téren. A technika azóta fejlődött. Azután felködlött Katyń árnyéka, a lengyel tisztek hektakombái (...) A semmibe dobott magyar katona választhatott. Áldozatául esik, mint annyi sok ezer bajtársa a hitleri ideológiának, vagy valamelyik emberfaló fogolytábor lakójaként fejezi be céltalan életét, már ha ugyan oda eljut. A második út a németek elleni harcra mutatott. Kinek a szívét nem markolta össze a vízbe hanyatló büszke hidaink látványa, a város felett gomolygó gyászos füstfelhő. A nácik herosztrateszi tettei."*²⁷⁷ A katyíni eset kapcsán folytatott német propaganda, mely óva intette a katonákat a Vörös Hadsereg előtti fegyverletételtől és a szovjet fogolytáboroktól, furcsa módon ebben az esetben tehát éppen kontraproduktívnak bizonyult, ugyanis sokan éppen a fogság és az azzal elkerülhetetlenül együtt járóknak vélt kivégzés elkerülése érdekében csatlakoztak a németek ellen harcoló különítményekhez.

3.2.5. Katyń és a Magyarországon élő lengyelek

Láthattuk, hogy míg Magyarországon volt némi mozgósító hatása a katyíni német propagandának, addig ezzel szemben Lengyelországban néhány kivételtől eltekintve nem sikerült sem a németeknek, sem pedig a szovjeteknek kivívniuk a társadalom többségének rokonszenvét vagy akár a legcsekélyebb támogatását sem. Nem csak a németek által elfoglalt, majd a Szovjetunió által "felszabadított" (azaz újra elfoglalt) Lengyelországban élők gondolták így, de a Magyarországra menekülteként érkezett és hazájáért aggódó több ezer lengyel is.

Bevezetőnkben láthattuk, hogy miután a magyar kormány 1939. szeptember 17-én megnyitotta a határt a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió által lerohant Lengyelországból érkező menekültek előtt, közel 100 000 lengyel katona és még több civil érkezett Magyarországra. Közülük közel 70 ezer fő később innen Franciaországba és a Közel-Keletre utazott, hogy folytassa a harcot Lengyelország függetlenségéért, az itt maradottak pedig polgári menekülttáborokba kerültek. Egy ilyen táborban vészelte át a háborút Tadeusz Lachowicki-Czechowicz is, aki a lengyel haderő tüzérkapitányaként lépte át a lengyel-magyar határt 1939. szeptember 21-én. Egészen 1944 novemberéig Egerben élt az ottani internált tisztekkel együtt, s itt vezetett naplójában a katyíni mészárlásról is számtalanszor

²⁷⁷ Ungváry: Budapest ostroma. 257.

megemlékezett.²⁷⁸ Első, április 14-én kelt Katyínnal kapcsolatos naplóbejegyzéséből nem csak a német hírek információtartalmát tudhatjuk meg, de átérezhetjük a kényszerű száműzetésben lévők szeretteikért érzett aggodalmát és kétségbeesettségét is: *"Elért hozzánk a Szmolenszk mellett fekvő katyíni erdő közelében, az ún. Kozia Górán történt megrázó tragédia első híre. A németek adták le rádión, hogy a gnyezdovói állomás közelében a bolsevikok által 1940 márciusában vagy áprilisában agyonlőtt lengyel tisztek tömegsírijait tárták fel. A lemészárolt fegyvertelen foglyok száma elérheti a 12 ezret. Az áldozatok a kozelszki és a sztarobelszki táborokból származnak. A tömeggyilkosságot egy vizsgálóbizottság vizsgálta meg, melynek résztvevői Lengyelország ismert képviselői, beleértve Ferdynand Goetel író is. Többek közt megtalálták Stanislaw Bohaterewicz és Mieczyslaw Smorawiński tábornokok, Jan Nelkan professzor és Wiśniowski ezredes holttestét is. A hír érthetően nagy felindulást váltott ki a táborban, annál is inkább, mivel közülünk sokaknak voltak hozzátartozói és barátai a keleten fogvatartottak között. A szintén a táborban tartózkodó Próchniewiczowa századosné megerősítette, hogy 1940 tavaszán hirtelen valóban megszakadt a Kozelszkben lévő férjével folytatott levelezése. Találgatásokba merülünk. Nem akarom elhinni, hogy ez a maga nemében példátlan eset egy civilizált nemzet műve. Másfelől azonban felmerül az az indokolt feltevés, hogy ha nem is a tényleges tettesei, de a gyilkosság felbujtói a németek lehetnek."*²⁷⁹

A naplóban több helyen is olvashatunk arról, hogy a lengyel katonák figyelemmel követték a német rádióadásokat, melyekből naponta megtudhatták az addig újonnan azonosított halottak neveit. A hiányzó, vagy pedig bizonyítottan Katyínnal meggyilkolt hozzátartozóik és barátaik emlékére pedig gyászmisét is szerveztek.²⁸⁰ A napló május 5-i bejegyzése pedig a korábban említett esetekkel összhangban ismét arról tanúskodik, hogy a német propaganda Magyarországon is megjelenő képes beszámolóival mekkora hatással voltak a lengyel menekültekre: *"A katyíni áldozatokról kiadott német képek érkeztek. Megrázó benyomást keltenek, s a sajátos részleteknek köszönhetően egyidejűleg gondolatokat is ébresztenek. Így például megnéztük a holttesteknél talált és lefényképezett tárgyakat, személyi iratokat, kitüntetések, ezüst cigarettatárcákat, aranygyűrűket, stb. Ez az akció kivételes gyorsaságára utal."*²⁸¹

Ahogy az a bevezetőben is említettük, Magyarország az „eltűnt” lengyel tisztek utáni kutatásnak is a színtere volt, ugyanis Sztálin cinikus válasza alapján feltételezhető volt, hogy a „hiányzó” tisztek is ide szöktek. A lengyel ellenállás ekkor már igen szervezett volt Magyarországon, s emellett számos kormánytisztviselő támogatását is élvezte, így a keresés

²⁷⁸ Tadeusz Lachowicki-Czechowicz: Dziennik Eggerski. Zapiski komendanta obozu oficerów polskich na Węgrzech 1939–1944. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2003.

²⁷⁹ uo. 232-233.

²⁸⁰ uo. 238.

²⁸¹ uo. 235.

sikerrel kecsegtetett. Id. Antall József is tudott a kozelszki és sztrobelszki táborokról, részben a lengyelek levezése révén.²⁸² A lengyel emigráció vezetői felkérték tehát, hogy a Magyar Vöröskereszt és más szervezetek útján segítsen a hiányzó foglyok sorsának tisztázásában. Minden erőfeszítés ellenére sem találtak meg azonban (és nem is találhattak meg) egyetlen személyt sem a keresettek közül. A katyni sírok felfedezése után az esetről lengyel futárok és egyéb titkos információs csatornák révén a Magyarországon is működő lengyel hírszerzés nagyon hamar igen sok információt gyűjtött össze, melyet ezután igyekezett a londoni lengyel emigrációs kormánynak eljuttatni. Ennek során pedig a Magyarországon élő lengyel menekültek vezetői is biztos forrásból bizonyosodhattak meg arról, hogy a katyni mészárlás valóban megtörtént és hogy a Szovjetuniót terheli érte a felelősség. Ily módon tehát a lengyel ellenállás futárai révén Budapestre is számos bizonyító erejű információ került, melynek rejtegetésében és továbbításában a lengyelekkel rokonszenvező magyarok is segítettek, amint arról a korábban már idézett Varga Béla visszaemlékezéséből is megbizonyosodhatunk: *"Lengyel barátaink egy része sem akarta elhinni a hírt, de a lengyel vezetők tudták a valóságot. Kiváló hírszerző szolgálatuk volt, jöttek a híradások, megdöbbenette őket is. Beszéltem erről Kudar Lajossal, hogy ilyen híreket hoznak a lengyel futárok, hogy látták a környékbeli lengyel parasztok tisztjeik legyilkolását. Dokumentumok is kerültek hozzánk, amit Fietowicz egy darabig nálam rejtegetett, majd felvittük Budapestre, a Hitelbankban levő széfemben helyeztük el. A futárok vitték ki Londonba, adták át kormánynak. Furcsa dolog, de Bogláron sokszor előbb tudtuk meg a híreket, mint a világban bárki, de nem mertünk nagy propagandát csapni, mert féltünk a németektől. Tadeusz Celt is vitt ki ilyen jelentéseket, dokumentumokat, ezért is féltette annyira Fietowicz."*²⁸³

3.2.6. A Nemzetközi Orvosbizottság létrehozása

A fenti idézetekből is kiderül, hogy eleinte sok Magyarországon élő lengyel is hitetlenkedve fogadta a katyni mészárlás németek által közölt hírét, s egyszerűen csak a goebbelsi propaganda újabb kitalációjának minősítette azt. Varga Béla ezt a következő szavakkal írta le: *"E súlyos és szörnyű gyilkosság híre valóban megrázta a világot, nehezen akarták elhinni az igazságot, sokan berlini propagandának hitték..."*²⁸⁴ Ugyanakkor a Katyn-szindróma jelentkezése mégis azt mutatja, hogy a hír minden németekkel szembeni fenntartás ellenére is igencsak nagy megdöbbenést keltett Európa-szerte nem csak a lengyelek, de a magyarok közt

²⁸² A Magyar Vöröskereszt korábban több lengyel katonát kimentett szovjet területről. - *Kapronczay: Katyn magyar vonatkozásai.* 1078.

²⁸³ *id. Antall: Menekültek menedéke.* 319.

²⁸⁴ *uo.* 318.

is. Pontosan ez volt az (az egyébként természetes) reakció, amire Goebbels és az általa irányított német propaganda várt, s amiből később, a magyarországi harcok során némi haszna is származott. Az azonban, hogy az egész eset (függetlenül annak igazságtartalmától) valóban a német érdekeket szolgálja, a kortársak számára is nyilvánvaló volt, ami ahhoz vezetett, hogy sokak szemében Katyń témája mégis egygyéforrt a német propagandával. Ekkor ugyan még nem volt nyilvánvaló, de ezzel Katyń ügye hosszú időre megbélyegződött. Hiába dolgozott tudományosan megalapozott objektivitással a tömegsírok feltárásánál tevékenykedő német és a lengyel bizottság, ha minden eredményük kételyt ébreszthetett a nemzetközi közvélemény előtt. Ahhoz, hogy a kívánt célokat mégis elérjék, illetve ezek hatását még jobban kiteljesítsék, a német hatóságoknak valahogyan igazolniuk kellett a katyńi eredményeiket, sajtóhíreik igazságtartalmát. Olyan megerősítésre volt szükségük, amelyet világszerte elfogadnak és minden kétségen felül állónak tartanak.

A katyńi vizsgálatok legitimitációjára tett első kísérlet csak napokkal a hír világgá kürtölését követően, április 16-án történt meg. A németek a genfi Nemzetközi Vöröskereszthez fordultak, arra kérve a szervezetet, hogy vegyen részt a katyńi feltárásokban.²⁸⁵ A Nemzetközi Vöröskereszt által összeállított semleges bizottság²⁸⁶ azonban nem utazhatott ki az ásatások helyszínére a Szovjetunió tiltakozása miatt. A szervezet alapszabályai szerint ugyanis a részvételhez az összes érintett fél beleegyezésére szükség lett volna. Ez azonban nem akadályozta meg a németeket abban, hogy ők maguk próbáljanak meg létrehozni egy pártatlannak tekinthető vizsgálóbizottságot. Dr. Leonardo Conti birodalmi egészségügyi főnök 1943 április végén németbarát, illetve semleges országok egyetemeseinek igazságügyi orvostani szakértőit kérte fel a részvételre. Az így létrejött 12 tagú Nemzetközi Orvosebizottság kizárólag elismert, nagy szakmai tekintéllyel rendelkező orvosszakértőkből állt²⁸⁷, s ez (illetve sokuk náciellenessége) szavatolta a munkájuk elfogulatlanságát. Habár ez a bizottság is politikai érdekből jött létre, ez volt az első, a korabeli nyilvánosság előtt többé-kevésbé hitelesnek tűnő lépés a katyńi tömeggyilkosság tényeinek tisztázására.

Azért volt különösen fontos kiemelnünk a katyńi ügy történetének ezt a mozzanatát, mivel ennek a bizottságnak a tagjaként lép témánk szempontjából porondra az eset későbbi magyar visszhangját sokáig meghatározó, sőt bizonyos tekintetben máig alakító dr. Orsós Ferenc patológus professzor. A Nemzetközi Orvosebizottság leginkább elismert tagjaként a

²⁸⁵ *Louis Fitzgibbon*: Das Grauen von Katyn. Verbrechen ohne Beispiel. Historical Review Press, London, 1980. 108.

²⁸⁶ uo. 109.

²⁸⁷ dr. François Naville (Svájc), dr. Reimond Speleers (Belgium), dr. Marko Markov (Bulgária), Helge Andreas Boysen Tramsen (Dánia), dr. Arno Saxen (Finnország), Vincenzo Mario Palmieri (Olaszország), Luco Miloslavić Eduard (Horvátország), Hermann Maximilien de Burlet (Hollandia), František Hájek (Cseh-Morva Protektorátus), dr. Alexandru Birkle (Románia), František Subík (Szlovákia), Dr. Orsós Ferenc (Magyarország)

tömegsírok feltárásának helyszínére utazó Orsós Ferenc meghívása idején a budapesti egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetének vezetője volt. Szakmai pályafutásának csúcspontján, nemzetközi elismertségtől övezve kiadott bizonyító erejű szakvéleményében egyértelműen a Szovjetunió felelősségét állapította meg, méghozzá máig bizonyítható módon, kizárólag szakmai tapasztalata és vizsgálati módszerei segítségével. Habár később (politikai nézetei miatt) többször vádolták a szakértői jelentés meghamisításával, s a katyíni eset kapcsán a németek kiszolgálásával, mindezt mai tudásunk szerint már alaptalan vádaskodásnak tekinthetjük. A bizottság többi tagjához hasonlóan ugyanis Orsós professzor meghívását sem politikai nézetei, hanem nemzetközileg is ismert eredményei indokolták. Törvényszéki orvostani szakértőként és a lött és szúrt sebek specialistájaként különösen nagy szerepe volt a feltáró munkában.²⁸⁸

Éppen ezért, mielőtt katyíni szakértői véleményére és ennek magyarországi és lengyelországi fogadtatására rátérnénk, ismerkedjünk meg jobban életútjával, szakmai eredményeivel! Ez azért is különösen fontos, mert ezáltal egyrészt megbizonyosodhatunk afelől, hogy a katyíni sírok feltárása során patológusi, igazságügyi orvosszakértői munkássága és páratlan szaktudása révén képes volt valóban szakszerű és megalapozott bizonyítékot szolgáltatni, másrészt pedig személyében jobban megismerhetjük azt a magyart, aki talán a leginkább befolyásolta a katyíni mészárlás hazai megítélését, akinek a neve talán egyedülként Magyarországon összeforrt a katyíni esettel, és akinek személye katyíni részvétele kapcsán máig heves viták tárgya.

3.2.7. Dr. Orsós Ferenc - a szakember

Orsós Ferenc 1879. augusztus 22-én született a történelmi Magyarország délkeleti felén, Temesvárott, katolikus polgári családban. Már igen fiatalon kifejezte érdeklődését a természettudományok iránt, s a temesvári állami főreáliskola felsőbb osztályos tanulójaként dr. Gáspár János vezetésével minden lehetőséget meg is kapott arra, hogy tudásvágyát kielégíthesse. Ennek érdekében még egy kis laboratóriumot is berendezett magának otthon. Több pályamunkát és gyűjteményt is készített, Dél-Magyarország flóráját felölelő herbáriumáért például az 1896-os millenniumi kiállításon kitüntető oklevelet kapott.²⁸⁹ Az 1897/98-as tanévet a bécsi politechnikumon töltötte vegyész-növendékként, és ezalatt főként Vorthmann professzor analitikai kémia és Thula professzor mineralógiai laboratóriumában

²⁸⁸ Egy új eljárást is kidolgozott a halál időpontjának megállapítására a koponyacsontok meszesedése alapján és e téren is számítottak szakértelmére. - *Sutarski: Az én Katyínom - Mój Katyíni*. 116.

²⁸⁹ Semmelweis Egyetem Levéltára (a továbbiakban: SEL), 1. fond, 1/a., A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának (a továbbiakban: PKTOK) tanácsülési jegyzőkönyvei, 1934–35. tanév, 10.

dolgozott. Egy év múlva letette a latin érettségi vizsgát, és beiratkozott a budapesti egyetem orvostudományi karára, ahol is az első két évben a zoológiai intézetben, ezután pedig az I. sz. kórbonctani intézetben dolgozott. Negyed és ötödéves hallgatóként egy-egy kórszövettani pályamunkát is készített, melyekért külön dicséretben részesült és melyek később német szakfolyóiratokban is megjelentek. A szigorlatait kivétel nélkül kitűnő minősítéssel teljesítő Orsós Ferencet végül 1903. december 24-én avatták orvosdoktorrá.

A következő két évet a kötelező katonai szolgálat elvégzése mellett az I. sz. kórbonctani intézetben töltötte Generisch professzor díjas gyakornokaként és tanársegédként.²⁹⁰ 1906 januárjában a pécsi városi közkórházba mint prosector főorvost vették fel, s itt dolgozott aztán a következő nyolc éven át királyi törvényszéki orvosként és röntgenológusként. A törvényszéki orvosi szakvizsgát kitüntetéssel tette le. Eközben nem csak itthon, de lassan külföldön is ismertté és elismertté vált, többek közt tagjává választotta a német patológiai társaság is, melynek ülésein ettől fogva rendszeresen tartott előadásokat. Pécsi tartózkodása alatt egyébként 40-nél több tudományos dolgozatot írt a kórbonctan, a kórszövettan és a bakterológia témakörében, mindezt ráadásul olyan elhivatottsággal tette, hogy egész jövedelmét tudományos kutatásaira és külföldi szakmai útjaira költötte.²⁹¹ Egyik legelső munkáját már a pécsi városi kórház prosectoraként 1906-ban jelentette meg németül (Orsós Ferenc: Ein neues Paraffinschneideverfahren), melyet a Freiburg im Breisgauban kiadott "Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie" jelentetett meg.²⁹² Ezen kívül azokról az érdekesebb esetekről, eljárásokról is publikált, melyeket a pécsi közkórházban végzett kórboncnoki munkája során végzett.²⁹³ Magyarul írt művei Budapesten, Pécsen, illetve Egerben jelentek meg. Tudományos munkáinak tekintélyes részét külföldön is kiadták, neve Németországban is ismertté vált (publikált drezdai, lipcsei, jénai lapokban is), illetve egy a gerincoszlop patológiájával kapcsolatos német cikkének kivonata Olaszországban, a torinói „Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi” c. kiadványban is megjelent 1912-ben.²⁹⁴ A Pécs városi közkórházban betöltött állása mellett ráadásul 1904 és 1913 közt Kaposváron is alkalmazták kórboncnokként (itt a kórház kórboncnok főorvosa lett 1906-tól), majd 1913-tól a fővárosi Stefánia Gyermekkórház kórboncnokaként folytatta hivatását. Végül 1914-ben egyhangúlag és a kollokvium elengedésével magántanári minősítést nyert a budapesti egyetemen. Felfelé ívelő karrierjét azonban majdnem derékba

²⁹⁰ uo. 18.

²⁹¹ uo. 19.

²⁹² Orsós Ferenc: Ein neues Paraffinschneideverfahren. In: Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie, XVII. Band, No. 24, 1906.

²⁹³ Írt az ascaris féreg által okozott bélátfűrődásról, a lépnagyobbodásról, vándorlépről, a pécsi városi kórházban végzett lépkivételekről, de a szív és tüdő patológiájával is foglalkozott.

²⁹⁴ Orsós Ferenc: Die Prädispositionsstellen der indirecten Verletzungen und der chronischen traumatischen Erkrankungen der Halswirbelsäule. In: Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi. 1911 okt. 2-5, Torino.

törte az első világháború, melynek eredményeként 1914. augusztus 31-vel hivatalosan is megszakadt hazai orvosi tevékenysége.

Annak ellenére ugyanis, hogy különleges, patológusi szakképesítéssel rendelkezett, az általános mozgósítás keretein belül katonarvosként neki is be kellett vonulnia frontszolgálatra, mégpedig az orosz frontra vonuló 31. honvéd gyalogezred orvosfőnökeként.

Lelkiismeretes munkája miatt személyére a katonák nem csak tisztelettel, de bajtársi szeretettel is gondoltak. Ezt a Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanácsülési jegyzőkönyve is bizonyítja, mely még közel két évtized távlatából is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy *"a harctéren tőle telhetően mindent elkövetett, hogy bajtársainak szenvedését enyhítse. Így bizonyos irányban a megmaradottak szeretetében részesült."*²⁹⁵ Nem sokáig tevékenykedhetett azonban a 31. gyalogezred kötelékében, ugyanis az ezred 16. ütközetében, a katasztrófával végződő 1914. november 26-i símilowicei csatában²⁹⁶ fogságba esett, s a szibériai Krasznojarszkba szállították. A hosszú fogság alatt a táborban is katonarvosi feladatot látott el, harcolva a tífusszal, melynek nem csak katonatársai váltak áldozatává, de azon kívül, hogy három ízben ő maga is súlyosan megbetegedett²⁹⁷, szerelmét, a tábor egyik fiatal ápolónőjét²⁹⁸ is a kór ragadta magával. 1918 májusi hazatérése nem csak megpróbáltatásai végét, de egyben életének szakmailag legkiemelkedőbb szakaszának kezdetét is jelentette.

A fogság éveit után ugyanis Orsós Ferencet még 1918-ban meghívták a Debreceni Egyetem Kórbonctani Intézetének élére és az első professzorok közt nevezték ki nyilvános rendes tanárrá a Debreceni Egyetem Orvostudományi Karán. Az egyetem építése ebben az időben újult erővel folytatódott, s ebben a professzor is tevékeny szerepet vállalt a következő években. Részt vett többek közt a diákjóléti bizottságban, a tanári lakások karközi bizottságában, a könyvtári bizottságban, valamint az építő bizottságban is. Az Orsós professzor tanítványai által tízéves debreceni egyetemi tanári munkája előtt tisztelgő emlékkönyv előszavában is megemlézték, milyen nagy akaraterejével és buzgalommal végezte munkáját a professzor még nehéz körülmények között is: *„Tíz évvel ezelőtt Orsós professzor szobája a DEMKE épületében egyben az intézet laboratóriuma volt. A sectiók a város másik végén lévő közkórházban folytak. Itt hallottuk először Orsós professzor fejtegetéseit a kórbonctan kérdéseiről. Itt láttuk gondolataiba elmélyedve kísérletezni, láttuk amint legegyszerűbb eszközökkel tárja fel egymásután a tüdőkórtannak megoldatlan kérdéseit. A*

²⁹⁵ SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1933–34. tanév, 19.

²⁹⁶ Rainer Pál: A veszprémi magyar királyi 31-es honvédgyalogezred története. In: Veszprémi Szemle. Várostartó folyóirat. 5. évf., 1-2. szám, 1997., 6. 53.

²⁹⁷ SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1933–34. tanév, 20.

²⁹⁸ Németh: Katyín, 1940. 86.

*tüdőcsúcsok légzésére, a rekesz szerepére vonatkozó felfedezései a modern tüdőtherápia kiépítését nagymértékben vitték előbbre.*²⁹⁹

Orsós Ferenc 1936-ig a Kórbonctani Intézet vezetője maradt, s emellett az ő nevéhez köthető az egyetem Törvényszéki Orvostani Intézetének létrehozása 1921-ben, melynek helyettes igazgatója volt. Többször is betöltötte az Orvostudományi Kar dékáni tisztét, így az 1919–20-as, az 1920–21-es, az 1933–34-es, az 1934–35-ös és az 1935–36-os tanévekben is. Az 1935–36-os tanévben Budapestre távozott, ezért Neuber Ede vette át tőle a dékáni hivatalt.³⁰⁰ Az 1923–24-es tanévben a tudományegyetem rektora volt. Minden tisztségében igyekezett fejlesztéseket véghezvinni, intézetigazgatóként pedig különös figyelmet fordított az oktatás és kutatás feltételeinek megteremtésére, színvonalának javítására. Az első tanévben kórbonctant tanított és kórbonctani és kórszövettani gyakorlatokat tartott (heti 5-5 órában), s ezen óráknak ekkoriban még csak a nagyerdei felvételi épületben tudtak helyet biztosítani.³⁰¹ Később már nemcsak az Orvostudományi Karon, de meghívott előadóként az egyetem jogi karán is tartott órákat. Tanárként megkövetelte diákjaitól a tisztességes óralátogatást és a szorgalmat, s ezt számos általa kezdeményezett fegyelmi eljárás is bizonyítja. Volt diákjai mégis szeretettel emlékeztek nagy tudású és szigorú tanárakra: *„Megtanította az ifjabb nemzedéket arra, hogy áldozatkészséggel és önzetlenséggel kell élnünk életünket, hogy minden erőnknek a haza újjáépítését kell szolgálnia, mert különben megtagadjuk azokat, akik életükkel áldoztak ezért a földért, hogy egymást mindennél többre kell becsülnünk és egymásért mindhalálig helyt kell állnunk. A magyar ifjúságon múlik, hogy saját hazájában elsőrendű vagy másodrendű emberként élje le életét. Hirdette, hogy a csodavárás, a felületes, hanyag munka hazaárulás és hogy érdemleges eredményt a tudományos munka területén csak nagy akaraterővel, szorgalommal és exact dolgozási methodusokkal lehet elérni.*³⁰² Egyetemi elismertsége nem csak rendkívüli szorgalmának és szaktudásának volt köszönhető, hanem annak is, hogy továbbra is számos publikációt jelentetett meg, melyek a hazai és a külföldi szakmai közönség előtt is egyre magasabb fokra emelték elismertségét.

Orsós Ferenc debreceni tevékenysége során nemzetközi szinten is kiemelkedő tudományos eredményeket ért el, melyeket közel 250 publikációban tett közzé,³⁰³ köztük több monográfiában, emlékkönyvekben és öt kötetben megjelent közleményeiben. Több tudományos felfedezése, megállapítása mind a mai napig használható, s számos tankönyvben

²⁹⁹ Orsós Ferenc emlékkönyv. Tisza István – Tudományegyetemi Nyomda, Debrecen, 1930. (Előszó, oldalszám nélkül.)

³⁰⁰ Varga Zoltán: A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944. Debrecen, 1967. 319.

³⁰¹ Bot György: A Debreceni Orvostudományi Egyetem története és professzorainak életrajza 1918–1988. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1990. 238.

³⁰² Orsós Ferenc emlékkönyv. (Előszó, oldalszám nélkül.)

³⁰³ Sutarski: Az én Katyńom - Mój Katyń. 118.

viSSzaköszöntek munkásságának eredményei a sérülések keletkezési mechanizmusáról, a tüdő szöveti szerkezetéről és annak különböző kórformákban való változásairól, illetve a magzatelhajtással kapcsolatban.³⁰⁴ Patológiai munkája során morfológiai kérdések terén a tüdőcsúcsok szerkezetének, a hörgők porrendszerének, a tüdő vázrendszerének, a lép szerkezetének és a nyakszirtecsont fejlődésének szentelt nagy figyelmet. Ezenkívül számos munkája jelent meg az érrendszer fejlődés- és kórtani szempontból történő vizsgálata tárgyában, illetve sokat publikált a gerincoszlop patológiájáról, a bőrrákról és az egyéb daganatokról, valamint a sarjadzó penészgombák okozta megbetegedések kazuisztikájáról. Eredményeit gyakran támasztotta alá patológusi munkájának példáival, így többek közt törvényszéki orvostani munkájának egyes eseteiről is beszámolt. Patológusként a vitális és posztmortális sérülésekkel, így a lött és szúrt sebekkel is foglalkozott. Művei több esetben a magyar mellett német nyelven is megjelentek. Számos, a Tisza István Tudományos Társaság II. osztályának ülésein bemutatott előadása is megjelent nyomtatásban.³⁰⁵

Orsós professzor számos belföldi és külföldi szakmai egyesület tagja volt. Szakmailag nagy elismerésnek számított, hogy 1928-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, ugyanebben az évben a MONE (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) elnöke is lett. Budapesti időszakában, 1936-ban pedig az Orvosi Kamara elnöke lett, ezt a tisztséget 1944-ig töltötte be.³⁰⁶ Az Orvosi Kamara elnökeként a Parlament Felsőházának ülésein is részt vehetett (1941-től), mindez politikai álláspontjának kifejtésére is lehetőséget adott. 1940-ben az MTA rendes tagja lett, ami hazai tudományos elismerésének csúcsaként értékelhető. Hazai egyesületeken kívül számos külföldi egyesületnek is tagja volt, így például a finn Duodecim orvosegyletnek, a Német Patológiai Társaságnak (mely publikációit több ízben is megjelentette), valamint a párizsi Anatómiai Társaságnak is.³⁰⁷ 1930-ban ráadásul munkásságáért megkapta a Horthy által alapított Corvin-koszorút, melyet egyidejűleg összesen csak hatvan, a tudomány, művelődés, művészet és irodalom terén kimagasló érdemet elért személy viselhetett.³⁰⁸ Orsós Ferenc tehát nem csupán kitűnő szakember, de a magyar orvostársadalom vezető egyénisége is volt, akinek sikerült európai szakmai körökben ismertséget és elismertséget kivívnia magának.

³⁰⁴ *Vizi E. Szilveszter*: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége. In: Magyar Tudomány. 3. 1994. 328.

³⁰⁵ Ezek az előadások jórészt németül is megjelentek a „Verhandlungen der Deutschen Pathologischen Gesellschaft” lapjain. Emellett a Magyar Sebész - Egyesület (Chirurgengesellschaft) 1925 szept. 15-i budapesti kongresszusán tartott előadásának rövidített változata a „Beiträge zur pathologischen Anatomie und zur allgemeinen Pathologie” 1926/76. számában is megjelent.

³⁰⁶ *Kapronczay Károly*: Magyar orvoséletrajzi lexikon. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004. 279.

³⁰⁷ *uo.* 279.

³⁰⁸ „Dékán a kar nevében meleg szavakkal emlékezik meg Orsós tanárnak a Korvin koszorúval való kitüntetéséről. Orsós tanár hálás szavakkal köszöni a megemlékezést.” – Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyv, 1930–31. tanév, 1930. dec. 12-i rendes kari ülés

Patológusként elért eredményei mellett kevésbé ismert, hogy a festészet terén is alkotott, a művészet iránt is fogékony volt. Festményei vegyes technikával készültek, s ezeken többnyire természeti témákat és emberi alakokat ábrázolt (pl. Tavaszi táj, Vízparti táj, Pipázók c. festményei), ezek mellett grafikákat is készített. Alkotásait többször is bemutatta kiállításokon a háború előtt és a háború éveiben is (összesen 17 egyéni kiállítása volt unokaöccse, dr. Orsós Sándor emlékei szerint)³⁰⁹, noha művészeti vonzódásán többször is ércelődtek kortársai.³¹⁰

Színes egyénisége, széleskörű elismertsége és szaktudása miatt érthető, hogy milyen veszteséggént érte a debreceni Tisza István Tudományegyetemet Orsós Ferenc távozása. A professzor ugyanis 1935-ben meghívást kapott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemtől, hogy töltsen be az ottani Törvényszéki Orvostani Intézet vezetői tisztségét nyilvános professzori rangban. Orsós ezt az ajánlatot elfogadta, így még az 1935–36-os tanév második felében Budapestre távozott. Azt, hogy milyen hatást váltott ki az egyetemen Orsós Ferenc távozása, szemléletesen mutatja az egyetem rektora 1935. december 28-án elhangzott beszédének következő részlete: *„Megújítom szerencsekívánataimat és szívből tolmácsolom mindnyájunknak örömét az ő sikere felett, és fájdalmát a veszteség miatt. Büszkék voltunk az ő kimagasló alkotó tehetségére, értelmi teljesítőképességének akaratergiájának szinte daemoni nagyságára, csodáltuk gazdag, de fegyelmezett constructiv képzeletét, értékes intuitióit és a legkülönbözőbb tevékenységi területeken praesentálódó elvhűségének mindent lenyűgöző szent hevét, amelynek máglyáján tűzhalált szenvedett minden nemtelen és igaztalan, de amelynek melege erőforrása volt minden nemzeti és ethikai szempontból kívánatos, egyetemigenlő törekvésnek.”*³¹¹

A kiemelkedő tudományos eredményekkel tűzdelt karrierjét Budapesten folytató dr. Orsós Ferenc tehát a 40-es évek elejére pályája csúcsára érve, szakmailag nemzetközi szinten is ismert és elismert törvényszéki orvostani szakértőként kapott felkérést a Katyńba látogató Nemzetközi Orvosebizottságban való részvételre. Ismerkedjünk hát meg itt tett megállapításaival, melyeket később oly sokan próbáltak cáfolni, melyek igazán közismertté tették nevét a közvélemény előtt is, s melyek révén személye megkerülhetetlen a Katyńi eset magyar vonatkozásait kutatók számára!

³⁰⁹ *Sutarski*: Az én Katyńom - Mój Katyń. 118.

³¹⁰ *Kapronczay*: Katyń és Magyarország. 17.

³¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL-HBML), VIII. 1/b. 53.d. 1150.

3.2.8. A tömegsírok törvényszéki orvostani vizsgálata

Noha Orsós Ferencet nem politikai nézetei miatt választották be a Nemzetközi Orvostudományi Bizottságba, eredményei megkérdőjelezhetővé válhattak volna, amennyiben nem biztosították volna számára minden lehetséges eszközt és feltételt a kutatáshoz, illetve a tömegsírok feltárásához. Fontos tehát először megvizsgálni, hogy a pártatlan és mindenre kiterjedő kutatás feltételei megvalósultak-e a katyíni sírok vizsgálatánál.

A Nemzetközi Bizottság 1943. április 28-án érkezett meg Szmolenszkbe, majd a katyíni feltárás színhelyére érve azonnal munkához látott (hiszen csak április 30-ig dolgozhatott a helyszínen). Ekkorra már mind a nyolc tömegsír fel volt nyitva, és összesen 2730 áldozatot azonosítottak, köztük 22 civilt, az összes tábornokot és több magas rangú tisztet. A Nemzetközi Bizottság tagjai ott-tartózkodásuk alatt 982 korábban már kiásott halottat vizsgáltak meg, ezen kívül kilenc, saját utasításaik alapján kiemelt holttestet fel is boncoltak. A holttestek vizsgálatát a szokásos igazságügyi orvostani protokoll szerint végezték, majd mindent figyelembe véve megállapították a halál okát, ami kivétel nélkül tarkólövés volt. Orsós Ferenc a 835. számú (Roman Zwierzchowski néven azonosított), az 526. számú (hadnagyként azonosított), dr. Tramsen a 836. számú (Dobieslaw Jakubowicz néven azonosított), dr. Palmieri a 800-as számú (Stanislaw Zielinski néven azonosított), dr. Markov a 827-es számú (hadnagyként azonosított), dr. Miloslavić a 832-es számú (Tadeusz Jankowski néven azonosított), dr. Birkle pedig a 834-es számú (Stefan Helbing néven azonosított) holttestet boncolta fel.

A bizottság munkájához a németek minden eszközt biztosítottak, a boncolásokhoz a helyszínen létesített laboratóriumot is igénybe vehették és megtekinthették a korábban összegyűjtött bizonyítékokat.³¹² A laboratóriumi vizsgálatokat Orsós professzor vezette.³¹³ A Nemzetközi Orvostudományi Bizottság tagjai a helyi lakosokkal is beszélhettek, amit Orsós professzor nyelvtudása révén tolmács nélkül is megtehetett. A bizottság számára biztosított kedvező körülményeket Orsós professzor 1944. február 27-i nyilatkozatában a következőképp támasztotta alá: „...A bizottság vizsgálata előtt alapos munkálatokat végzett: tudomásul vette Buhtz professzor meglévő gyűjteményét a lengyel tisztek kiemelt hulláinak boncolása alkalmából készített preparátumokról, majd megsemmisítette a felnyitott és még fel nem tárt tömegsírokat, több hullát tüzetesen megvizsgált és felboncolt. Magam is számos hullát boncoltam fel, vezettem a laboratóriumi munkát. A bizottság oroszul értő tagjai tanúkat hallgattak ki, elsősorban az erdő körül lakó parasztokat, és az annakidején a Gnyezdovó

³¹² Még Buhtz professzor metszetyűjteményét is tanulmányozhatták, illetve ezt Orsós professzor saját metszeteivel is kiegészítette. - *Kapronczay Károly: Katyín - a gyilkosság anatómiája.* In: Valóság, 1998. 6. 99.

³¹³ *Kapronczay: A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. 2771.*

állomáson dolgozó munkásokat. Végül megsemmisítette a bizottság és tanulmányozta a gnyezdovói tábori rendőrség saját gazdag gyűjteményét, amelyet a lengyel tisztek tömegsíraiból állítottak össze...”³¹⁴ A munkálatokat a németek egyáltalán nem befolyásolták, amit Orsós Ferenc egy korábbi, 1943 májusában adott interjújában is jelzett: „...A bizottság tagjai a legteljesebb tudományos felkészültséggel, az elképzelhető legnagyobb tárgyilagossággal dolgoztak...”³¹⁵

Miután a Nemzetközi Orvosbizottság 1943. április 30-án befejezte a munkálatait Katyńban, egy jegyzőkönyvet készítettek, melyet másnap minden bizottsági tag aláírt. Orsós professzor ezzel kapcsolatban később megjegyezte, hogy „az 1943. április 20-30 között (sic!) a katyíni erdőben talált tömegsírokkal foglalkozó nemzetközi bizottság a közös zárójegyzőkönyvét minden külső nyomás és befolyás nélkül szövegezte meg.”³¹⁶ A bizottság tagjai közül kijelölt két fő írta meg a jelentés szövegét, majd a kész jegyzőkönyvet ismét elolvashatta és véleményezhette minden résztvevő, és csak a beleegyezésükkel fogadták el a végleges változatot. Hogy ez mekkora munka volt, jól mutatja Orsós professzor 1943. május 4-i nyilatkozata³¹⁷: „... a ténymegállapítások ismereteseek, amelyeket jegyzőkönyvekbe foglaltunk. Ez hatalmas munka volt, amelynek megszerkesztésében részem volt... Csupán a nyilvánosságra került jegyzőkönyv megszerkesztése délután 3 órától éjszaka 3 óráig tartott. ... A bizottság tagjai különben fogadalmat tettek, hogy a kérdésről külön tanulmányt nem írnak, nem vetnek papírra, mivel a megfogalmazott jegyzőkönyv egy orvosi kollégium közös véleménye.”³¹⁸ Az elkészített jelentés mind a 12 tag aláírásával helyet kapott az „Amtliches Material zum Massenmord von Katyn” című hivatalos német dokumentumgyűjteményben is a helyszínen külön-külön végzett boncolások jegyzőkönyveivel együtt.

A jelentés ugyan nem a német elvárásoknak megfelelően készült, a német propaganda azonban mégis határozott választ várt a Nemzetközi Orvosbizottságtól három témakörben. Az egyik a meggyilkoltak kilétének tisztázása volt, a másik a meggyilkoltak számának megállapítása és az utolsó az elkövetés időpontjának megállapítása.³¹⁹ Az első kérdés tulajdonképpen az azonosítások során tisztázódott, a második kérdés megválaszolásától a bizottság elzárkózott, a harmadik kérdésben viszont feltétlenül nyilatkoznia kellett az orvosszakértői vizsgálatok nyomán. A bizottság tagjai közül Orsós Ferenc, dr. Tramsen, Palmieri professzor, dr. Markov, Miloslavić professzor és dr. Birkle végzett boncolásokat.

³¹⁴ Kapronczay: Katyń és Magyarország. 18.

³¹⁵ uo. 17.

³¹⁶ Kapronczay: Katyń magyar vonatkozásai. 1080.

³¹⁷ Ez volt a professzor első hazai nyilatkozata a témában.

³¹⁸ Kapronczay: Katyń és Magyarország. 17.

³¹⁹ Ez utóbbi pont volt a leginkább sarkalatos kérdés, ugyanis az időpont meghatározta az elkövető kilétét is: 1941 előtt csak a szovjetek követhették el a mészárlást a térségben.

Közülük azonban a holttestek korát csak hárman próbálták meghatározni (dr. Miloslavić, dr. Palmieri és Orsós professzor), egyikük pedig további vizsgálatokat tartott szükségesnek az eredményhez. Míg dr. Miloslavić elsősorban a holttesteknél talált dokumentumok dátumozása alapján állapította meg az elkövetés időpontját, konkrét orvosi magyarázattal indokolt becsléssel egyedül Orsós Ferenc szolgált, ezért az ő véleményét vette alapul az egész bizottság a zárójelentés elkészítésekor.

Orsós professzor az általa kiválasztott 526-os sorszámú (nem azonosítható, csak egy címzés nélküli levéllel fellelt³²⁰) holttest vizsgálatából következtetett a katyñi mészárlás elkövetésének időpontjára és elkövetőire is. A helyszínen jelen lévő Josef Mackiewicz a következőképp írja le Orsós Ferenc szavait, melyet a boncolás elvégzése után intézett a körülötte állókhöz: „Az 526-os számú /holttest/ az agy elváltozásainak pontosan azokat az ismertetőjegyeit mutatja, melyek csak olyan koponyában következhetnek be, mely több mint három éve lett a földbe temetve. Ez azt jelenti, hogy az 526-os számú 1940-nél nem később vesztette életét egy golyó által, melynek bemeneti nyílását a koponya hátulján, a tarkó aljánál láthatjuk.”³²¹ Ez a felfedezés nagy áttörésnek számított, mert igazságügyi orvostani módszerekkel is alá lehetett támasztani a gyilkosságok 1940-es elkövetéséről szóló német verziót. A hivatalos boncolási jegyzőkönyv megállapítása szerint az agy felületén „egy mésztufa-szerű, több milliméter vastag, szürkésfehér lerakódás figyelhető meg, amely már megkeményedett gipszre emlékeztet. ... Az agyagszerű agyállományon megfigyelt kemény, rétegződött bekéregződés arra enged következtetni, hogy a holttest már legalább 3 éve feküdt elföldelve.”³²² A felfedezés olyan nagy jelentőséggel bírt, hogy a Nemzetközi Orvosbizottság zárójelentésében is külön kiemelten kezelték, s a jelentés fent idézett részének megisméltelése mellett közölték: „Koponyák hosszú sora lett átvizsgálva /a Nemzetközi Orvosbizottság által/ olyan elváltozások után kutatva, melyek Orsós professzor tapasztalatai alapján a halál időpontjának megállapításában nagy szerepet játszanak.”³²³

Nem csak a Nemzetközi Orvosbizottság jelentése említi meg külön Orsós Ferenc felfedezését, hanem (jelezve annak súlyát) dr. Buhtz zárójelentésének a gyilkosságok idejét taglaló részében (*Leichenalter, Todeszeitbestimmung*) is döntő bizonyítékként szerepel: „A budapesti Orsós Professzor tapasztalatai alapján az 526-os holttest koponyája megnyitotta annak a lehetőségét, hogy a katyñi áldozatok halálának időpontját pontosan megadjuk. „Egy a már agyagszerű agyállomány felületén lévő, mésztufa-szerű, többrétegű lerakódásról” van szó. Orsós az ide vonatkozó tapasztalatok és vizsgálatok alapján rámutatott, hogy az ennek

³²⁰ Mackiewicz: Katyñ - ungesühntes Verbrechen. 93.

³²¹ uo. 93.

³²² Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. 123.

³²³ uo. 117.

*megfelelő jelenségek olyan holttesteknél, melyek kevesebb, mint három éve nyugszanak földsírban, nem megfigyelhetők. Hasonló leleteket mi is felleltünk különböző más agyak esetében.*³²⁴

Orsós Ferenc nagy szakmai tudása és tapasztalata alapján tett igazságügyi orvostani megállapítása tehát nem csupán a kivégzés évét, hanem ebből kifolyólag a tetteseket is egyértelműen meghatározta. Felfedezésének jelentősége miatt később egy másik hasonló tömegsír feltárásához, 1944-ben Vinnyicába is meghívták.³²⁵ Jelentése a Nemzetközi Bizottság 12 orvosszakértő által aláírt jelentésébe is bekerült és ez látszólag megadta a német propagandának, a német feltárásoknak a megkívánt legitimációt, igazolva a Szovjetunió bűnösségét. A tények ismeretében tehát megállapíthatjuk, hogy Orsós professzort nagy tudású szakemberként kérték fel a bizottsági részvételre, munkájához minden feltételt biztosítottak, jelentését a németek nyomása nélkül, szakmailag megalapozott módon készítette el.

3.2.9. Orsós professzor szakvéleményének fogadtatása

A németek számára kétségtelenül aranyat érő szakértői jelentés publikálása szinte azonnal megtörtént. A munkálatok lezárulása után ugyanis a Német Külügyi Hivatal a Deutsche Informationsstelle (Német Információs Központ) által³²⁶ közrebocsátotta a katyíni esettel kapcsolatos dokumentumok gyűjteményét, melyben kiemelt helyet foglalt el Orsós professzor felfedezése. Az „Amtliches Material zum Massenmord von Katyn” (Hivatalos anyag a katyíni tömeggyilkossághoz) című dokumentumgyűjtemény megállapításainak túlnyomó többsége hitelesnek tekinthető. Azonban a szövetséges hatalmak Katyń kapcsán folytatott szégyenletes politikája folytán, mely a Szovjetunió bűneinek eltussolására épült, egyáltalán nem vált sem ismertté, sem elfogadottá a háború alatt. Ehhez hozzájárult az is, hogy a dokumentumgyűjtemény nem a széles nyilvánosság, hanem inkább a politika számára készült, bizonyítékként. A közvélemény meggyőzésének eszköze inkább a napi sajtó volt, mely legalább akkora szenzációként tálalta a bizottság jelentését, mint korábban a katyíni sírok felfedezését.

Habár amint azt korábban láthattuk, a katyíni sírok felfedezésének híre valóságos bombaként robbant a magyar sajtóban, pár napon belül azonban már csak néhány újság foglalkozott az esettel, azok is egyre inkább csupán a kis hírek között. A sajtó érdeklődését az esettel kapcsolatban ezután már csak a Szovjetunió és a londoni lengyel emigráns kormány közötti diplomáciai kapcsolat megszakadása (április 26) keltette fel nagyobb mértékben. Ez azonban

³²⁴ uo. 58.

³²⁵ *Kapronczay*: Katyń és Magyarország. 17.

³²⁶ *Fitzgibbon*: Das Grauen von Katyń. 116.

a diplomáciai üzenetváltások és politikai fejtegetések irányába vitte a témát, s Katyń témája egyre jelentéktelenebbé kezdett válni. Mindez egészen addig tartott, amíg a Nemzetközi Orvosbizottság ki nem adta a katyńi ügyről készített hivatalos jelentését. Mivel a kérdés politikai vonulata ekkor már "önálló életet élt", sőt a londoni lengyel emigrációs kormány és a Szovjetunió diplomáciai szakítása is megtörtént, a jelentés már nem sokban változtatható a nemzetközi erőviszonyokon, a közvélemény meggyőzése és támogatók szerzése érdekében azonban mégis nagy sajtóvisszhangot kapott.³²⁷ Ekkor került előtérbe Orsós Ferenc neve is, aki döntő fontosságú bizonyítékot szolgáltatott a Szovjetunió bűnösségét illetően.

A szakértői bizottság jelentése a magyar sajtóban május 4-én jelent meg³²⁸, s csak az "Esti Kis Újság" közölte azt némileg hamarabb, május 3-án este, mint lapzártá után érkezett hírt.³²⁹ A napilapok közel fele címlapon hozta le a katyńi orvosbizottság jelentésének hírét és hogy Orsós Ferenc érdeme "ne menjen hamar feledésbe", a cikkek nagy része őt jelölte meg a bizottság vezetőjeként, kiemelve a németek igazának bizonyítására használt módszerét és a felfedezés jelentőségét. A vizsgálat mikéntjét is bemutatta az "Estilap" 5. oldalán megjelent "Koponyavizsgálatok Orsós tanár tapasztalatai alapján" című írás, mely egy nagyobb, Katyńról szóló cikkben belül külön fejezetként hangsúlyozta a magyar professzor megállapításainak jelentőségét. Ez kiemelt szerepet kapott a "Nemzeti Újság", "Új Lap", "Magyar Élet", "Mai Nap", valamint az "Új Fehérvár" hasábjain is. Más újságcikkek azonban az eredmények mellett nem közölték a bizottság tagjainak nevét, így Orsós professzor nevét sem (pl. Orosházi Friss Hírek, Szegedi Napló, Pécsi Napló), több esetben pedig csak a bizottsági tagok nemzetiségét írták oda, jelezve a vizsgálatok és az egész ügy nemzetközi jelentőségét. Érdekes az is, hogy a "Debreczen" május 4-i számában következetesen "magyar orvosszakértőkről" ír: "*Magyar szakemberek is résztvettek a katyńi tömegsírok vizsgálatánál*", Orsós nevét azonban nem említi.³³⁰

A katyńi vizsgálatok során vezető szerepre szert tett és a Nemzetközi Orvosbizottság tekintélyét "egy személyben" képviselő Orsós professzor egyre inkább felkeltette a sajtó érdeklődését. Hazatértekor, május 4-én délután már több napilap újságírója is ott várta a Keleti-pályaudvar peronján, ahol röviden válaszolt is kérdéseikre. Az általa elmondottak aztán 5-én (Új Magyarország), illetve 6-án (Nagyvárad, Új Lap, Új Fehérvár, Debreczen) jelentek meg

³²⁷ Ellentétben például a szintén 1943-ban megvizsgált vinnyicai tömegsírokkal, amelyeknek sem a felfedezése, sem pedig a szakértői vizsgálata (nyilván csekély politikai hozadéka okán) nem kapott annyi figyelmet a magyar sajtóban, mint Katyń. Annak ellenére sem, hogy Orsós professzor ennek a tömeggyilkosságnak a feltárásánál is jelen volt.

³²⁸ 1943. május 3-án Berlinben sajtótájékoztatót tartottak, melyen ismertették a Nemzetközi Orvosbizottság jelentését. A hírt a Magyar Nemzet berlini tudósítója május 4-én közölte. - lásd: *Murányi: Az átkos múlt hetek.* 80.

³²⁹ Esti Kis Újság, 1943. május 3. 2.

³³⁰ Debreczen, 1943. május 4. 2.

a sajtóban, megerősítve a bizottság eredményeiről szóló korábbi híreket. A professzor ezenkívül egyéb élményeire is kitért, s ezt még a legrövidebb összefoglalót megjelentető "Nagyvárad" című napilap is közölte: "...egyéni benyomásairól ezeket mondotta: Nem lehet szavakkal elmondani a Katinban (sic!) tapasztaltakat, de élményeimről vázlatokat készítettem és rövidesen összeállítom ezeket. Módjában lesz mindenkinek meggyőződni arról a képről, amely mindig előttem van és előttem marad."³³¹ Ezekben a már konkrétan Orsós professzorral foglalkozó írásokban mindenhol kiemelték a professzor kulcsfontosságú szerepét a németek igazának bebizonyításában. Az "Új Lap" és az "Új Fehérvár" hasábjain megjelent cikkekből³³² ráadásul azt is megtudjuk, hogy a professzor 11-12 000 Katyńban megölt tisztre hivatkozott, ami viszont a német propaganda hamis állításának átvételét jelenti (ezt pedig már a kutatás zárójelentése is cáfolta).³³³

Ezután még egyszer, május 9-én bukkan fel Orsós Ferenc professzor neve a sajtóban, mégpedig az "Új Magyarország" 1943. május 9-i számában. Az orvosi bizonyítékokat és módszereket részletesen ismertető cikk ("Orsós professzor bemutatta német és magyar orvoskiválóságok előtt a magával hozott tarkólövéses koponyát"³³⁴) tulajdonképpen a magyar sajtó Katyń témájú "tényfeltáró" cikkeinek lezárásaként értékelhető.

Orsós professzor azonban ezután is szót kapott még egyszer a magyar sajtóban, mégpedig 1944 januárjában. A szovjet csapatok által ekkor már visszafoglalt katyńi erdőben újabb ásatást végző (és németellenes propagandafogásként megalakított) ún. Burdenko-bizottság "felfedezéseinek" német cáfolatával kapcsolatban a professzor is megszólalt. A január 28-án megjelent hír és az ehhez csatolt rövid német hivatalos közlemény mellett néhány lap a professzor véleményét is közölte, aki azonban már csak szűkszavúan válaszolt a szovjetek vádjaira, újra megerősítve a Nemzetközi Orvosbizottság által kiadott jegyzőkönyvben leírtakat. Ezek a rövid írások voltak Orsós professzor utolsó, nyilvánosság előtt tett kijelentései a katyńi esettel kapcsolatban.

A frontok eseményei és az egyre növekvő háborús erőfeszítések aztán háttérbe szorították a lengyel tiszték tömegsírjainak témáját, melyet ezután csak a nyilas propaganda használt fel még alkalmanként - amint láthattuk - félelemkeltésre. A téma háttérbe szorulását jól érzékeltetik egy kortárs visszaemlékező szavai: "*El lehet képzelni, hogy ilyen viszonyok között csak vállrándítással reagálhattunk a Katyńról szóló német mendemondákra.*"³³⁵ A magyar közvélemény nagy része azonban nem csupán "mendemondának" minősítette az esetet, s ahogyan azt a Katyń-szindróma megjelenésével kapcsolatban is láthattuk, a kollektív

³³¹ Nagyvárad, 1943. május 6. 1.

³³² Új Lap, 1943. május 6. 1., Új Fehérvár, 1943. május 6. 3.

³³³ Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. 33.

³³⁴ Új Magyarország, 1943. május 9. 9.

³³⁵ Haraszti György (szerk.): Auschwitz-i jegyzőkönyv. Múlt és Jövő Könyvek, Budapest, 2005. 81.

emlékezetből kitörölhetetlen maradt az NKVD tömeggyilkossága, mely Magyarországon is a Szovjetunió embertelenségének egyik jelképévé vált.

Összegzés

Orsós professzor 1944 augusztusában a közeledő szovjet csapatoktól tartva elmenekült Magyarországról. Megszervezte és véghezvitte a Törvényszéki Orvostani Intézet, annak ingóságainak és néhány munkatársának nyugatra telepítését az egész orvosi kar áttelepítésének keretén belül.³³⁶ Egyszer ugyan még hazatért Budapestre októberben, de december 6-án végleg elhagyta Magyarországot. Németországba menekült és itt telepedett le az amerikai zónában fekvő Halle am Saaléban. A háború után Mainzba költözött, ahol 1946-tól haláláig a mainzi egyetem művészeti anatómia tanáraként dolgozott professzori rangban (törvényszéki orvosként ugyanis már nem dolgozhatott).³³⁷ A katyíni feltárásokról nagy nyilvánosság előtt soha többé nem nyilatkozott. A professzor 1955-ös nyugdíjba vonulásáig a mainzi egyetem tanára maradt, majd 1962-ben ugyanitt hunyt el. A háború után többen, több indokból ítélkeztek fölötte, részben jogosan részben pedig alaptalanul. Egy azonban biztos, a katyíni ügyben kiadott szakvéleménye, lett légyen az bármilyen megalapozott is, egyszerűen a német propaganda hazugságai közé lett sorolva, s osztozott a katyíni ügy egészének háború utáni sorsában. Tabuként kezelték, elhallgatták és ha bármilyen módon mégis szóba kellett hozni, azt csak a szovjet propaganda hazugságainak szolgálai ismétlésével lehetett. Magyarországon is ugyanaz a sors várt tehát Katyín témájára és a vele összefüggésbe hozható személyekre (így Orsós Ferencre is), mint a szovjet érdeklődésébe kerülő összes többi kelet-európai országban, így Lengyelországban is: a Szovjetunió érdekei mentén ettől fogva csak a hazugság érvényesülhetett, semmi másnak nem volt létjogosultsága.

Láthattuk azonban, hogy annak ellenére, hogy az egész eset nyilvánvalóan a német propaganda érdekeit szolgálta, a társadalom többsége Magyarországon sem kételkedett a Szovjetunió bűnösségében. Sőt, a lengyelországi reakciókhoz képest itt bizonyos mértékben még többet is sikerült elérnie a német propagandának, még ha az nem is szimpátiából, hanem egyszerű félelemből eredt. Ezenkívül az a tény sem hagyott sok kétséget a történetek felől, hogy a lengyelországi sajtóval szemben hazánkban hivatalosan is jelen lévő ellenzéki, illetve náciellenes sajtó közleményei szintén a Szovjetunió bűnösségét állapították meg. A külföldi rádióállomások közleményei, a hazánkban élő lengyelek értesülései és ezek a "függetlennek" mondható hírforrások is mind egyértelműen az NKVD bűnösségére utaltak, s így

³³⁶ *Sutarski: Az én Katyínom - Mój Katyín.* 120.

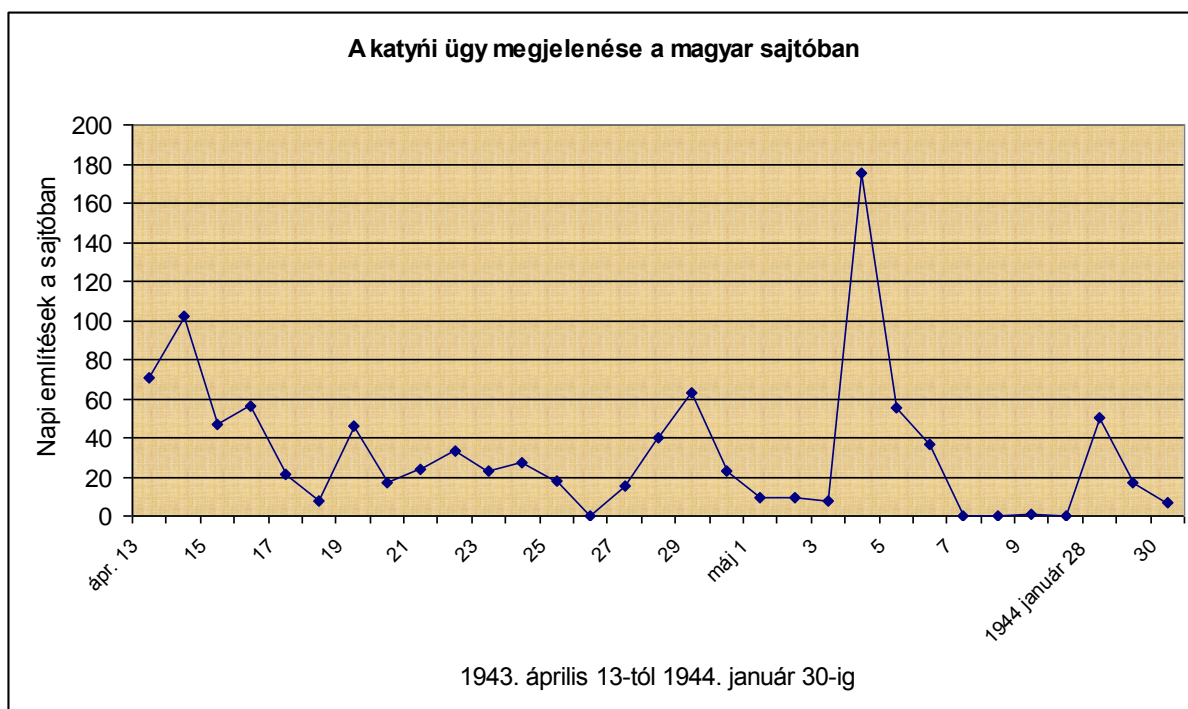
³³⁷ Egy művészeti anatómiai könyve is megjelent Németországban. - *Vizi: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége.* 328.

Magyarországon nem is igazán volt szükség szovjetellenes légkörre ahhoz, hogy ez valóban hihető legyen. 1939. szeptember 17. óta (sőt igazából 1920 óta) Lengyelországban nem kellett bizonyítani a Szovjetunió embertelenségére, s így a katyíni sírok "csupán" egy újabb, borzalmas fejezetét nyitották meg a "bolsevikok" lengyelek ellen elkövetett bűneinek. Magyarországon ezzel szemben a katyíni mészárlás egyfajta "ébresztőként", baljós előjelenként hatott, ami megmagyarázza, hogy miért is válhatott olyan erős jelképpé, mely a későbbiekben is (amint ezt majd látni fogjuk), minden tiltás ellenére és a lengyel tragédia "távolsága" ellenére is fennmaradhatott. A katyíni mészárlás tehát a propaganda és a még éppen működő "független" tömegtájékoztatás révén hasonló jelképként maradt meg a magyar közvélemény kollektív tudatában, mint a német bűnök jelképező Auschwitz, vagy a magyar honvédek szenvedéseit jelképező Don-kanyar. Ez annak ellenére is így van, hogy a hazai közvélemény tudomást szerezhetett más szovjet bűncselekményekről is (pl. a lemergi rémtettekről, Vinnyicáról, hadifoglyok elleni bűncselekmények tucatjairól), melyek éppen ugyanúgy a szovjet bűnök jelképévé válhattak volna.

Való igaz ugyanakkor, hogy a magyar sajtó érdeklődése, miután a "szenzáció" kifulladás és újabb fontos hadi események követeltek maguknak helyet a hírek közt, meglehetősen hamar elfordult az esettől, s csak annak diplomáciai következményeivel foglalkozott részletesebben, illetve később még Orsós Ferenc megállapításaival is. Szemléletesen mutatja ezt a következő diagram is, mely 30 magyar napi- és hetilap³³⁸ említései alapján³³⁹ igyekszik pontos képet adni a katyíni ügy magyar sajtóvisszhangjáról.

³³⁸ A Nemzeti Újság, Reggeli Újság, A Mai Nap, Estilap, Új Magyarság, Esti Kurir, Új Somogy, Zala Megyei Újság, Szegedi Új Nemzedék, Szentesi Napló, Új Fehérvár, Makói Újság, Vásárhelyi Friss Újság, Nagyvárad, Nyírvidék Szabolcsi Hírlap, Debreczen, Somogyi Újság, Orosházi Friss Hírek, Magyar Lapok, Új Sopronvármegye, Zalai Magyar Élet, Tiszántúli Déli Hírlap, Esti Kis Újság, Friss Újság, 8 Órai Újság, Új Lap, Magyar Élet, Szegedi Napló, Pécsi Napló, Vásárhelyi Reggeli Újság 1943. április 30-tól 1944. január 30-ig kiadott számainak hírei alapján.

³³⁹ A "napi említések a sajtóban" oszlop értékei nem csak a témában aznap megjelent cikkek számát jelzik, de azt is, hogy az adott napon a főoldalon jelent-e meg a téma, vagy inkább csak a kis hírek közt, a 3., 4. vagy akár az utolsó oldalon kapott csak helyet. Egy címlapon megjelent írás ugyanis mindig nagyobb hírértékkel bír, nagyobb hatást kelt, így "többet ér". Az oszlop értékei így a napi "megjelenési oldalszám" átlagából (O) és a napilapokban publikált cikkek számából (S) a következőképpen lettek kiszámítva: $S \times (10 - O)$.

Érdekes kérdés, hogy a magyar, vagy a lengyel közvélemény lehetett-e tájékozottabb a katyíni ügygel kapcsolatban? Konrad Sutarski "Az én Katyńom - Mój Katyń" c. könyvében ezzel kapcsolatban a következő megállapításra jutott: *"Még egyszer összehasonlítva a magyar, illetve a lengyel társadalomnak a világháború idején rendelkezésére álló információs forrásokat, megállapíthatjuk, hogy a magyarok az események alakulásáról lényegesen többet tudtak, mint a megszállt országban élő lengyelek, függetlenül attól, hogy a magyar sajtónak a katyíni vérengzés iránt tanúsított érdeklődése csupán mintegy másfél hónapig tartott. Ugyanakkor viszont a háború befejezése után, az után, hogy egész Közép-Európa szovjet befolyás alá került, s a katyíni kérdés kommunista tabu lett, a magyarok gyorsabban kezdtek megfélemleni a szörnyű drámáról, míg a lengyel nép a tiltások ellenére is megőrizte azt emlékezetében. Hiszen lengyelek tíz- és tízezreinek voltak családtagjaik ott, keleten, akikről tudták azt, hogy lemészárolták és a katyíni tömegsírokba temették őket, vagy azt, hogy a Szovjetunió területén eltűnt személyek listáján található a nevük, miként édesapámé is."*³⁴⁰

Részben ugyan egyetérthetünk Sutarski véleményével, főleg ha a háború alatti hivatalos lengyel sajtó és a Magyarországon elérhető információforrások közti különbségre gondolunk, nem szabad azonban megfélemlenünk arról, hogy (amint arról megbizonyosodhattunk) Lengyelországban az ellenállás által irányított földalatti tömegtájékoztatás egészen professzionális, több tízezres példányszámban megjelenő lapokat is kiadott³⁴¹, például az 50 000-es példányszámú "Biuletyn Informacyjny", vagy a 7-10 ezer példányban nyomtatott

³⁴⁰ Sutarski: Az én Katyńom - Mój Katyń. 116.

³⁴¹ Grzelewska - Habielski - Kozieł - Osica - Piwońska-Pykało - Skwierawski: Prasa, radio i telewizja w Polsce. 98.

"Wiadomości Polskiét", nem beszélve a nagy mennyiségű röplapról és plakátról. Ez a német propaganda volumenével vetekedő földalatti sajtó pedig a magyarországi "független" sajtóhoz képes sokkal szabadabb hírközlést tett lehetővé, teret adva még a kommunista véleményeknek is. A hivatalos sajtó tehát valóban sokszínűbb volt Magyarországon, de a lengyel közvélemény számára elérhető információforrások sem voltak szűkösebbek, sőt bizonyos értelemben véve még részletesebb híradással is szolgáltak (például az azonosított halottak listája, lengyel bizottságok tagjainak nyilatkozatai, stb.), melynek a németekkel a magyarnál sokkal jobban szembenálló lengyel közvélemény meggyőzése volt az elsődleges célja.

A magyar és a lengyel tömegtájékoztatás és a közvélemény Katyínnal kapcsolatos apróbb-nagyobb különbségei azonban amint arról megbizonyosodtunk, nem is tűnnek annyira jelentősnek a hasonlóságok fényében. Általánosságban elmondható, hogy a magyar és a lengyel közvélemény is ódzkodott mind a német, mind pedig a szovjet propaganda kijelentéseit "készpénznek" venni, s igyekezett a maga módján hiteles információkhoz jutni. Ennek nyomán mindkét ország lakossága számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a bűnös csakis a Szovjetunió lehet, s a front közeledtével Lengyelországban és Magyarországon megjelent az ún. Katyín-szindróma, még ha némileg más formában is. A két ország "felszabadulása" után pedig a katyíni eset feltárásában résztvevő magyaroknak épp úgy, mint a lengyeleknek felelniük kellett a goebbelsi propaganda "kiszolgálásáért", amit Orsós professzor (idejében Németországba szökve) szerencsésen elkerült, a lengyel dr. Jan Zygmunt Robel azonban nem. Összességében véve kijelenthetjük, hogy a magyar sajtó váltakozó, majd egyre lanyhuló érdeklődése és a magyar közvélemény "személyes érintettségének" hiánya ellenére Katyín nem csupán egy rémhír vagy háborús szenzáció szintjén került be a korabeli köztudatba, de az eset magyar vonatkozásai (elsősorban Orsós Ferenc szerepe) sokáig fenntartották a közvélemény érdeklődését és a tömegsírok borzalmai nem csak undort és félelmet gerjesztettek, de a Szovjetunió bűnösségének egyik (ha nem legfontosabb) jelképévé váltak Magyarországon is. Éppen ezért is vált a háború utáni Magyarországon is szigorúan tabutémává a lengyel tiszték lemészárlásának ügye, s éppen ezért reagált igen hevesen a cenzúra és a hatalom minden Katyínnal kapcsolatos véleménynyilvánításra - ahogy minderről hamarosan részletesebben is meggyőződhetünk majd.

4. Katyń megítélése Lengyelországban és Magyarországon, 1945–1989

4.1. Katyń és a Bierut-rendszer (1945–1956)

Köztudott, hogy a II. világháború befejeztével Kelet-Közép-Európa számára nem a felszabadulás jött el, hanem a Vörös Hadsereg által elfoglalt és egyezményesen a Szovjetunió fennhatósága alá sorolt országokban lassan újabb, német- és németbarát elődeiknél semmivel sem demokratikusabb elnyomó rendszerek épültek ki, melyek elsősorban szintén a propagandára, a cenzúrára és a terrorra építették hatalmukat. Így történt ez Lengyelországban is, ahol a II. világháború előtt és alatt a lengyel nép számára tett ígéreteket megszegve, a nyugati hatalmak jóváhagyásával lassan egy kommunista diktatúra alakult ki. Ez pedig, mint minden elnyomó hatalom, saját nézeteit és a saját ideológusai és propagandistái által írt hazug történelmét is igyekezett elfogadtatni a lakossággal, vagy legalábbis arra törekedett, hogy az ezzel ellenkező véleményeket elhallgattassa. Voltak azonban olyan témák, melyeket nem lehetett egyszerűen csak a "szőnyeg alá söpörni". Ilyen volt például a katyíni mészárlás kérdése is, a tömeggyilkosság híre ugyanis a világsajtóban való nyilvánosságra hozása, 1943. április 13. óta szinte minden országban óriási megdöbbenést keltett, nagy hatással volt a nemzetközi kapcsolatokra³⁴², valamint a német propaganda is óriási intenzitással használta ki a benne rejlő lehetőségeket. Lengyelországban viszont érthető módon még ennél is nagyobb felzúdulást keltett az ügy, ugyanis itt a lakosság jelentős hányadának volt olyan ismerőse, rokona, barátja, akinek "eltűnését" az NKVD számlájára lehetett írni, vagy pedig akiknek ténylegesen szerepelt is a nevük a katyíni sírok azonosított halottainak névsorában. Ezt a sokakat érintő tragédiát pedig az új megszállók számára még kellemetlenebbé tette az a tény, hogy minden a Szovjetunió bűnösségére utalt, s ezt a gyanút a hagyományosan oroszellenes lengyel közvélemény kétségkívül igazoltnak is látta. Minden más esetben a cenzúra és az elnyomás kettős alkalmazása elegendő lett volna, ám a "Katyń probléma" akkora jelentőségű volt és akkora nyilvánosságot kapott, hogy egyszerűen már nem lehetett elhallgatni.³⁴³

³⁴² A Szovjetunió például az ügy által keltett felháborodást és a szovjetellenes kijelentéseket ürügyként használva 1943. április 25-én megszakította a diplomáciai kapcsolatot a londoni lengyel emigrációs kormánnyal.

³⁴³ Ebben természetesen a német propaganda igen hatékony "hisztériakeltő" hatása is közrejátszott, mely még a háború után is éreztette hatását. Egy 1945 júniusi rzeszóvi gyermekgyilkosság zsidó elkövetőjével kapcsolatban például a következő utcai beszélgetést jegyezte fel az állambiztonság egyik besúgója: *"Hát, látjátok, mondta egy nő, aki egy csapat ember között állt, hogy hiába adtunk nekik enni és hiába rejtegettük őket, most mégis a gyermekeinket gyilkolják. Hát Katyń kell? - Megszólalt egy másik: Itt van már Katyń a mi szegény, öt éve gyöttrődő gyermekeink számára. Ó, ha az én gyermekem halna meg, kikaparnám annak a zsidónak a szemét, még a rendőrségnek sem kellene segítenie. Bekapcsolódott a beszélgetésbe egy középkorú férfi is: "Egy nagy orrú, egészen zsidószerű lengyel százados azt mondta, hogy ezt nem zsidók tették, hanem lengyel fasiszták."* - lásd: *Dariusz Iwaneczko - Zbigniew Nawrocki* (szerk.): *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu Bezpieczeństwa Publicznego na Rzeszowszczyźnie* (sierpień 1944 – lipiec 1945). Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Rzeszów, 2005. 601.

A teljes cenzúra bevezetése tehát a háború utáni években még lehetetlen volt, de hazudni még mindig lehetett. A hazugság az első 1943-as szovjet kommunikéktól a Burdenko-féle "tényfeltáró bizottság" megállapításain át egészen a lengyel kommunisták cikkeiig terjedően bevett módszerévé vált a szovjet oldalnak a háború során, s részben ez folytatódott a háborút követő években is, kiegészítve a hol erősödő, hol pedig (nemzetközi események hatására) csökkenő intenzitású cenzúrával. Különösen érdemes ilyen szempontból megvizsgálni a kommunista Lengyelország (1952. július 22-től Lengyel Népköztársaság) első évtizedét. Ezt az 1944-1956 közti, Bolesław Bierut³⁴⁴ nevéhez köthető időszakot Henryk Komarnicki csak a "hazugság szakaszának" nevezi³⁴⁵, ugyanis nem csak a kommunista diktatúra kiteljesedése zajlott le ekkor, de a hatalom is ebben az időszakban "kísérletezte ki" a katyíni ügygel kapcsolatos jövőbeli hozzáállását, mégpedig többféle módon viszonyulva az ügghöz: hol a cenzúra leple alá rejtve, hol pedig a szovjet hazugságokat harsogva, de az igazságot mindig elnyomva.

Vajon mekkora szerepet kaphatott a háború utáni Lengyelországban a Szovjetunió katyíni ügyben folytatott propagandája? Vagy inkább a lengyel kommunistákra hárult a lakosság "meggyőzésének" hálátlan feladata? Ha a hatalom a hazugság mellett döntött, mégis miért vezették be emellett, illetve ehelyett később a cenzúrát és a téma teljes betiltását? Hogyan viszonyult mindehhez a lengyel közvélemény? A többségében kommunistaellenes lengyel társadalomban milyen csoportok és hogyan tudtak tiltakozni a rájuk kényszerített "szovjet igazság" ellen, s milyen retorziókkal kellett szembenézniük? Ilyen és ehhez hasonló kérdések tucatjai tehetőek fel a kérdéssel kapcsolatban, s ebben a fejezetben ezek megválaszolására teszünk kísérletet. Célunk tehát összefoglalva az, hogy képet alkossunk a katyíni ügy háború utáni Lengyelországban betöltött szerepéről és megjelenési módjairól, lehetőségeiről - megvizsgálva mind a hatalom szócsövein keresztül sulykolt, mind pedig a közvélemény soraiban elterjedt nézeteket.

³⁴⁴ A háború alatt a szovjet NKVD soraiban szolgáló Bolesław Bierut 1943-ban tért vissza Varsóba, ahol is azonnal bekerült a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságába (1944-től PB-tag), s két évig a párt lapját, a "Trybuna Wolności" szerkesztette. 1944–1947 között az Országos Nemzeti Tanács vezetője, illetve a testület elnökeként államfő volt. 1948-tól 1956 márciusában bekövetkezett haláláig a Lengyel Munkáspárt (később Lengyel Egyesült Munkáspárt) főtitkára, elnöke, első titkára, 1949-től pedig a Politikai Bizottság által a Közbiztonsági Minisztérium (állambiztonság) felügyeletére létrehozott testület tagja volt. A Lengyelországban "kis Sztálinként" is számontartott Bierut nevéhez köthető a lengyelországi kommunista diktatúra talán legsötétebb fejezete.

³⁴⁵ Henryk Komarnicki a cenzúra Katyínnal kapcsolatos hozzáállását tekintve több nagy korszakra, ún. "evolúciós fokozatokra" bontja a Lengyel Népköztársaság történetét: a hazugság szakaszára, a hazugság evolúciójára, a féligazság idejére, végül pedig a kikényszerített igazság szakaszára. Az általunk is tárgyalt "hazugság szakaszának" egyik legfőbb jellemzője Komarnicki megállapítása szerint az, hogy ekkor (1944–1955 közt) "Lengyelország szuverenitása maximálisan korlátozva volt." - Lásd: *Henryk Komarnicki: Echa sprawy katyńskiej w polityce wewnętrznjej PRL. Poprzez ewolucję kłamstwa i półprawdy do prawdy wymuszonej.* In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): *Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995.* Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996. 78.

4.1.1. A Roman Martini-féle vizsgálat

Amint azt láthattuk, a német, szovjet és lengyel propaganda által is gyakran emlegetett katyíni mészárlás kérdését a háborút követően egyszerűen nem lehetett egyik napról a másikra a feledés homályába burkolni.³⁴⁶ Ezzel nyilvánvalóan tisztában voltak a szovjet fennhatóság alá került Lengyelország vezetői is, ugyanis 1945 tavaszán a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Kormányának igazságügy-minisztere, Henryk Świątkowski bejelentette, hogy "*vizsgálat indítását rendelték el a katyíni mészárlás ügyében*".³⁴⁷ Az ügy vezetésével a Krakkói Speciális Büntetőbíróság II. Ügyészségének ügyészét, Roman Cecyl Martinin³⁴⁸ bízták meg, aki pedig a Legfelsőbb Bíróság és a Lengyelországi Háborús Bűnök Üldözésének Legfelsőbb Népi Bírósága ügyészének, Jerzy Sawickinek a felügyelete alatt dolgozott. A jól hangzó tények ellenére se gondoljuk azonban, hogy alapos tényfeltáró munka vette kezdetét, mely az igazi bűnös felkutatását és megbüntetését célozta volna. Az egész eljárás ezzel szemben kezdetektől fogva nem is annyira a katyíni esetről, hanem inkább arról szólt, hogy a lengyel társadalom képviselői ezen keresztül is kinyilváníthassák ellenérzésüket a "német provokációval" szemben, s lojalitásukat a szovjet hatalom felé. Ezen kívül azt is joggal feltételezhetjük, hogy az eljárás és annak visszhangja kiváló "lakmuszpapírként" szolgált a hatóságok számára. Ennek nyomán ugyanis könnyen ki lehetett deríteni, hogy a lengyel társadalom miként viszonyul a katyíni mészárlás kérdéséhez, mennyiben fogadja el a szovjetbarát propaganda álláspontját, valamint hogy egyáltalán elfogadja-e a kommunista propaganda bármilyen fontosabb állítását.³⁴⁹

Az (NKVD által irányított, de lengyel köntösbe bújtatott) vizsgálat azonnal, még 1945 tavaszán kezdetét vette, mégpedig az ügyben érintett személyek letartóztatásával és kihallgatásával. Ebben ugyan nem volt könnyű dolga a karhatalomnak, hiszen a katyíni német (szovjetellenes) propaganda "kiszolgálóinak" jelentős része még a szovjet csapatok

³⁴⁶ A háború után ezért a hatalom nagy propagandahadjárat keretében igyekezett tájékoztatni a lakosságot a változásokról és az "igazságról". Az Információs és Propaganda Minisztérium (Ministerium Informacji i Propagandy) újságokat és broszúrákat adott ki a katonáknak és a civil lakosságnak, melyekben kész válaszokat adtak a társadalomban megfogalmazódott kérdésekre, pl.: "*Lesznek Lengyelországban kolhozok?*", "*A Szovjetunió és Lengyelország szuverenitása*", "*Jogosak-e a keleti határok?*" és "*Miért vannak a lengyel hadseregben a Vörös Hadsereg tisztjei?*". Az utolsó kérdésre adott válasz kitért például a katyíni ügyre is, természetesen a németeket vádolva annak elkövetésével. - Bővebben lásd: *Kazimierz Kozłowski: Recepcja zbrodni katyńskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): *Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995*. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996. 99.

³⁴⁷ *Wojciech Materski*: *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2012. 123.

³⁴⁸ Roman Martini 1939 szeptemberéig a kielcei Kerületi Bíróság alügyészeként dolgozott. Megválasztásának oka, személye, sőt halálának körülményei is mind a mai napig vitákra adnak okot.

³⁴⁹ *Materski*: *Katyń*. 126.

megérkezése előtt nyugatra távozott az országból, de így is számos, az ügyel kapcsolatba hozható személyt sikerült kézre keríteni. Már 1945 márciusában elfogták például Krakkóban dr. Jan Zygmunt Robelt munkatársaival, Jan Cholewińskivel, Irma Fortnerrel és Jan Paterával együtt - ők dolgozták föl 1943 és 1944 között a németek által feltárt és Krakkóba küldött katyíni dokumentációt és leleteket.³⁵⁰ Szintén elfogták az 1943-as feltárás idején Katyńba látogató Stanisław Jasiński kanonokot, aki a "kihallgatás hatására" 1945. június 13-án megváltoztatta a korábban szovjeteket terhelő véleményét, és a németeket vádolta meg a tömeggyilkosság elkövetésével. A "fejvadászat" folytatásaként 1945. július 15-én körözést adtak ki a szovjetellenes (és a katyíni kérdést is érintő) cikkeiről elhíresült Marian Wodziński ellen is³⁵¹, aki azonban decemberben sikeresen elhagyta az országot és Nagy-Britanniába utazott. 1945 augusztus közepén Henryk Świątkowski igazságügy-miniszter és Jerzy Sawicki Moszkvában közölte a Szovjetunió helyettes külügyi népbiztosával, Andrej Visinszkijjal, hogy a lengyel kormány három hónap leforgása alatt a bíróság elé akarja állítani a "katyíni provokáció" minden lengyel résztvevőjét. Ez alatt már nem csak a "német propaganda kiszolgálóit" értették, de ide számították a Főkormányzóságból a katyíni erdőbe indított delegációk minden egyes tagját is. Így például Ferdynand Goetel is csak úgy kerülhette el a perbe fogást, hogy 1946-ban Londonba menekült. Ezen kívül az emigrációt választotta az ismert publicista és irodalomkritikus, Jan Emil Skiwski is (akárcsak Józef Maczkiewicz író és Władysław Kawecki újságíró). Később még azokat is kihallgatták, akik ezekkel a személyekkel a német megszállás alatt szorosabb kapcsolatot tartottak fenn (az ügy során Martini és segítői közel kétszáz ilyen tanút hallgattak ki!). Świątkowski és Sawicki moszkvai látogatásuk során egyúttal arra is megkérték a helyettes külügyi népbiztost, hogy az ügy anyagának jobb megismerése céljából találkozhassanak a német vizsgálatokat cáfoló Burdenko-bizottság tagjaival is, valamint hogy a németek által összehívott Nemzetközi Orvostudományi Bizottság tagjait is kihallgathassák. E célból a szovjet hatóságok segítségével még azt is megszervezték, hogy egy ügyész Bernbe, Brüsszelbe, Hágába, Helsinkibe, Prágába és Szófiába utazhasson. Végül habár Visinszkij ott helyben beleegyezett, ezt valószínűleg felsőbb utasításra mégsem engedélyezték.³⁵²

A vizsgálatok ugyan hivatalosan a katyíni mézszárlásról szóltak, a perek azonban (ahogy Goetel és Skiwski esetében távollétükben is) inkább a perbe fogottak hiteltelenítését szolgálták, s felsőbb nyomásra igyekeztek mindegyikőjüket a "fasizmus híveiként" és a Szovjetunió kérlelhetetlen ellenségeiként bemutatni. A kihallgatások során számos "terhelő bizonyítékot" is sikerült gyűjteni, de például Jan Zygmunt Robelből még Martininak sem sikerült kiszedni

³⁵⁰ Kłamstwo katyńskie. 25.

³⁵¹ A körözési felhívás a "Dziennik Polski" 158. számában jelent meg, 1945. július 15-én. - uo. 26.

³⁵² *Materski*: Katyń. 124.

semmiféle információt a Törvényszéki Orvostani Intézettel szomszédos épület padlásán elrejtett dokumentációról³⁵³, mely így egészen 1991 májusáig rejtve maradhatott.

A siker érdekében vizsgálatokat vezető Martininak még azt is engedélyezték, hogy hozzáférhessen a szovjet levéltárakban őrzött dokumentumokhoz. A minszki levéltárban rábukkant a helyi NKVD vezetőjének, Tartakownak az 1940. június 10-én kelt jelentésére, melyből kiderült, hogy a sztrobielszki és osztaskovi foglyokat nem Katyńba irányították.³⁵⁴ Ennek alapján tehát amellet, hogy a katyíni áldozatok számát illető becslések (mind német, mind pedig szovjet oldalról) túlzóak, az is feltételezhető volt, hogy a katyíni erdőn kívül más olyan hely is létezhet, ahol lengyeleket gyilkoltak meg. Ez a felfedezés valószínűleg megrendítette Martini hitét a szovjet hatóságok szavahihetőségében. Talán éppen ezért küldte el jelentésének másolatát egy stockholmi ismerősének, aki aztán később a kapott dokumentumokat megmutatta a "Dagens Nyheter" c. lap szerkesztőinek. Ennek eredményeképpen 1948. február 13-án meg is jelent egy cikk "Tömegmészárlás Katyńban - orosz tömeggyilkosság" címmel.³⁵⁵ Ezt azonban Martini már nem érthette meg, ugyanis felettesei nagy valószínűséggel rájöttek pálfordulására, s így 1946. március 30-án máig tisztázatlan körülmények közt (valószínűleg) megölték.³⁵⁶ A gyilkosságért egy fiatal nőt, a 17 éves Jolanta Ślapát, valamint annak vőlegényét, Stanisław Lubicz-Wróblewskit gyanúsították. 1947-ben a Körzeti Hadbíróóság Wróblewskit a lehető legsúlyosabb büntetésre ítélte, Ślapa ügyében pedig 15 évet szabott ki büntetésül.³⁵⁷ Az egész gyilkossági ügyet az is felettébb gyanússá teszi, hogy a két elkövető a vádemelés után különös módon eltűnt az őrizetből.³⁵⁸

A lengyel közvélemény meggyőzésére és a "bűnösök" felkutatására tett kísérlet ezzel megbukott, mégpedig belső okokból - Martini példájából okulva ezért a hatalom ezután többé soha nem tett kísérletet az "igazság hazug feltárására", s a továbbiakban csak a propaganda, a cenzúra, illetve az elnyomás eszköztáraiból válogatott. Sőt, nem csak a katyíni mészárlás történetének kutatását kezdték tiltani, de hamarosan maga a Katyń szó használata is törvénybe ütköző cselekedetté vált az utca embere számára - a propaganda természetesen továbbra is hazudhatott, hol kisebb, hol nagyobb intenzitással, ahogy a nemzetközi események azt megkövetelték. A katyíni áldozatok családjai számára talán legfájdalmasabb hazugság is ebben az időben keletkezett, ekkor adták ki ugyanis határozataikat a kommunista bíróságok a

³⁵³ uo. 127.

³⁵⁴ *Kisielewski*: Katyń. 207.

³⁵⁵ *Kadell*: Katyń w oczach zachodu. 122.

³⁵⁶ Fontos azonban megemlíteni, hogy ez csupán egy feltételezés, melyet ráadásul ma már többen is vitatnak. Az igazság pártjára álló ügyész története egyesek szerint ugyanis csupán fikció, melyet Martini egykori barátja, Mieczysław Gorączko terjesztett el később. - *Materski*: Mord Katyński. 50.

³⁵⁷ *Materski*: Katyń. 128.

³⁵⁸ *Kisielewski*: Katyń. 208.

"halottnak nyilvánított" tisztekkel kapcsolatban. Ezekben az elhalálozás dátumát egységesen 1946. május 9-ben jelölték meg, ami nyilvánvalóan tagadása volt az egész katyíni mészárlás megtörténtének.³⁵⁹

A cenzúra erősödésén kívül volt még egy szomorú hozadéka a Martini-féle vizsgálat kudarcának. A nürnbergi perben a szovjet ügyészek sikertelenül próbálták meg a németekre hárítani a tömeggyilkosság iránti felelősséget, s ez a fiaskó az 1946. szeptember 30-i ítéletben is tükröződött. A sikertelen belföldi és külföldi eljárások már nagy kételyt ébreszthettek a lengyel lakosságban és a nemzetközi közvélemény előtt is a Szovjetunió szavahihetőségét illetően, így a hatalom a figyelemterelés mellett döntött. 1946. július 4-én Kielcében ezért zsidók elleni véres pogromot szítottak a hatóságok, melyben 42 személy vesztette életét.³⁶⁰ 1989 után bebizonyosodott, hogy ezeket a pogromokat szovjet "tanácsadók" iránymutatása alapján, a kommunista Lengyelország erőszak szervezeteinek (Milicja, UBP, hadsereg) aktív részvételével és alapos tervezés után hajtották végre. Az egész vérontásnak pedig csupán annyi célja volt, hogy elvonja a lengyel közvélemény figyelmét a szovjet és lengyel ügyészek katyíni ügyben elszenvedett vereségeiről, valamint az 1946 júniusi népszavazás orcátlan elcsalásáról. Ezzel együtt pedig a pogromokról szóló híreket felfújva és nyugat felé közvetítve hiteltelenítették a teljes lengyelséget a nyugati közvélemény előtt, igyekezve megszüntetni bármiféle részvétet a katyíni ügyben érintett Lengyelország irányában.

4.1.2. A Madden-bizottság és az "Igazság Katyínról"

Nem a nürnbergi-per volt azonban az egyetlen olyan esemény a háborút követő évtizedben, amely a katyíni ügygel kapcsolatban védekezésre kényszerítette a Szovjetunió propagandagépezetét. Az USA kormányának már a háború alatt sem volt kétsége afelől, hogy ki követhette el a katyíni tömeggyilkosságot, de politikai érdekből egészen addig nem feszegették a témát, amíg a Szovjetunió és USA közti háborús szövetségi viszony hidegháborús szembenállásba nem fordult. Először talán a nürnbergi per során vált nyilvánvalóvá, hogy az USA nem kíván többé a Szovjetunió propagandájához asszisztálni, ugyanis az amerikai ügyészek közbelépésével sikerült elérni, hogy ejtsék a szovjetek által

³⁵⁹ Kłamstwo katyńskie. 26.

³⁶⁰ Akkoriban a társadalom frusztrációjából kifolyólag a zsidók elleni bűntények sajnos elég gyakoriak voltak (még Magyarországon is történtek hasonló esetek). Ezek egyik legfőbb oka egyrészt az volt, hogy a kommunista párt vezetőségében nagy arányban jelentek meg zsidó származású egyének, másrészt pedig, hogy a német propaganda hatása még mindig érződött (pl. a vérvád bűnének elterjesztésében). Még a földalatti antikommunista WiN (Wolność i Niezawisłość) vezetősége is rendelt el merényleteket zsidók ellen, habár ez soha nem zsidóságuk miatt történt meg, hanem mert vagy a hatalmi szervek funkcionáriusai, vagy pedig a Közbiztonsági Szolgálat (UB) tagjai voltak. A hivatalos nyilvántartás ráadásul a zsidók elleni támadások közé számította a köztörvényes bűnözők által, egyéb bűncselekmények során meggyilkolt zsidókat is. - *Kisielewski*: Katyń. 217.

németek ellen felhozott vádat. Ennél is nagyobb jelentőségű volt az a tény, hogy 1949 novemberében kezdte meg működését az USA területén az American Committee for the Investigation of the Katyn Massacre (a Katyni Mészárlást Vizsgáló Amerikai Bizottság), melyet az USA egykori lengyel nagykövete, Arthur Bliss Lane támogatott személyes befolyása által. Előadásokat szerveztek, és különféle, a katyni mészárlásról készült publikációk megjelenését támogatták. Az USA és Moszkva, illetve Varsó közötti kapcsolatok megromlásával együtt tehát a tömeggyilkosság ügye is egyre több figyelmet kapott az amerikai közéletben.

Igazán nagy nemzetközi visszhangot és a Szovjetunió felháborodását azonban csak az évekkel később megalakult ún. "Madden-bizottság" váltott ki (Select Committee to Conduct an Investigation of the Facts, Evidence and Circumstances of the Katyn Forest Massacre³⁶¹). Ezt az USA Kongresszusa Képviselőházának Bizottsága kérésére hozták létre, s vezetésével Ray Maddent bízták meg. A bizottság először 1951. október 11-étől 1952. március 14-ig dolgozott a katyni ügy feltárásán Washingtonban, kihallgatva a rendelkezésre álló tanúkat és újra elemezve az elérhető dokumentumokat, köztük az 1943-as német feltárás iratanyagát is. Számos vezető személyiséget is tanúként idéztek be, köztük pl. 1952. február 28-án magát Winston Churchillt is, aki azonban visszautasította a felkérést.³⁶² Az ügyben még Tadeusz Romer egykori moszkvai lengyel nagykövet is tanúskodott a bizottság előtt.³⁶³ De természetesen a német feltárás során segédkező Nemzetközi Orvosi Bizottság tagjait is beidézték, köztük például a németek igazát bizonyító szakértői jelentéséről elhíresült dr. Orsós Ferencet is, aki azonban meglehetősen szűkszavúan és következetesen csak az 1943-as jegyzőkönyv állításaira hivatkozva nyilatkozott, nyilvánvalóan tartva a túl nagy médiafelhajtástól.³⁶⁴ Óvatossága nem is bizonyult alaptalannak, ugyanis a szintén tanúskodó román dr. Alexandru Birkle, aki a letartóztatás elől menekült Bécsen és Párizson keresztül Észak-Amerikába, a kihallgatás után, még 1952-ben életét vesztette egy autóbalesetben, melynek körülményeit nem sikerült tisztázni.³⁶⁵ Az orvosszakértőket azonban már az 1952 áprilisában létrehozott második (szintén Madden nevéhez köthető) bizottság hallgatta ki, amely Európába utazva vizsgálta az ügyet, egészen az év végéig dolgozva.

³⁶¹ The Katyn Forest Massacre. Hearings Before The Select Committee to Conduct an Investigation of the Facts, Evidence, and Circumstances of The Katyn Forest Massacre. United States Government Printing Office, Washington, 1952.

³⁶² Kłamstwo katyńskie. 27.

³⁶³ Kadell: Katyn w oczach zachodu. 133.

³⁶⁴ Erre utal a kihallgatás végén tett kérése is: "Tulajdonképp az egyetlen dolog, amit nagyon a szívemen viselek, hogy a nevemet, kérem ne közöljék a lapokban. nem szeretném, ha ki lennék emelve a sajtóban, mert ez sértené a korábban viselt tiszttségemet." Lásd: The Katyn Forest Massacre. 1601.

³⁶⁵ Kadell: Katyn w oczach zachodu. 147.

Végül 1952. december 22-én készült el a zárójelentés, melyből egyértelműen és "minden kétséget kizáróan" az derült ki, hogy a büntettet a szovjetek követték el.³⁶⁶ A bizottság tehát végül a korábban a németek által képviselt álláspontnak adott igazat, megerősítve a Szovjetunió bűnösségét. Az eredményeket tartalmazó jegyzőkönyvet az ENSZ-nek is továbbították. A Madden-bizottság megállapításai azonban nem váltottak ki különösebb visszhangot nyugaton, talán mivel nyilvánvaló volt, hogy tulajdonképpen ugyanannyira a propaganda céljait szolgálták, mint az 1943-as német vizsgálat. És valóban, a katyíni ügyet csak addig hangoztatták az USA hivatalos szervei, amíg a szovjet-amerikai kapcsolatok javulására esély nem nyílt, majd ezután teljesen el is tűnt az ügy az érdeklődés középpontjából.³⁶⁷

Nem úgy a vasfüggöny keleti oldalán, ahol óriási felzúdulást keltett az újabb "orcátlan szovjetellenes kapitalista hecckampány". Moszkva természetesen azonnal reagált a vádakra, először is 1952. február 29-én diplomáciai úton, a Szovjetunió nagykövete által fejezték ki tiltakozásukat a Madden-bizottság ellen, szintiszta provokációnak minősítve annak munkáját³⁶⁸, majd pedig a propaganda lendült ellentámadásba. Az orosz sajtóban olyan cikkek tucatjai jelentek meg, melyek tömeggyilkosokként mutatták be a Koreában harcoló amerikai katonákat, azzal vádolva őket, hogy a "német-fasiszta" katyíni mészárosok példáját követik.³⁶⁹

Természetesen Lengyelországban sem maradt következmények nélkül a bizottság működése, sőt paradox módon az amerikaiak tevékenységükkel még csak olajat öntöttek a tűzre, hiszen az így is erősödő cenzúra és elnyomás a külföldről érkező hírek miatt 1951 és 1953 között valóssággal elviselhetetlenné fokozódott. Hiába igyekeztek azonban a lengyel kommunisták a lehető legjobban ellenőrzésük alá vonni a lengyel közéletet és társadalmat, a Madden-bizottság munkájának eredményeit közlő hírek ugyanis a rádióadókon keresztül Lengyelországba is eljutottak, óriási érdeklődést keltve és újra felélesztve a téma iránti érdeklődést.

A beszivárgó hírek ellen fellépve 1951 decemberében Henryk Świątkowski igazságügyminiszter azzal a javaslattal fordult a LEMP KB PB (Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága, Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, BPKC PZPR) elé, hogy indítsanak ellenpropaganda-hadjáratot a katyíni ügyben.³⁷⁰ Habár nem sokat tudunk az intézkedések

³⁶⁶ *Piekarska* (szerk.): *Zagłada polskich elit*. 84.

³⁶⁷ *Andrzej Leon Sowa*: *Historia polityczna Polski 1944–1991*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2011. 174.

³⁶⁸ *Kłamstwo katyńskie*. 27.

³⁶⁹ *Izabela Kowalska - Elżbieta Pawińska* (szerk.): *Zbrodnia Katyńska. Bibliografia 1940–2010*. Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego - Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2010. 28.

³⁷⁰ *Paweł Libera*: *Za kulisami prawdy o Katyniu*. In: *Mówią Wieki. Magazyn Historyczny*. 2013. április, Nr 4/13 (639). 54.

előkészítéséről, de annyi mindenestre világosan látszik, hogy igyekeztek minél gyorsabban lépni az ügyben. A Madden-bizottság ugyanis először 1951. október 11-én ült össze, de Świątkowski igazságügyminiszter már december elején kész tervvel rendelkezett, melyet Jakub Bermannak, a LEMP KB PB tagjának írt jelentésében foglalt össze. Ebben megállapította, hogy viszonylag könnyű elbizonytalanítani a szovjeteket vádoló lengyeleket, de az amerikai kutatási eredmények cáfolata nagyon nehéz. Ezért azt javasolta, hogy inkább térjenek vissza a német vizsgálatok cáfolatára, ehhez pedig használják fel az elfogott professzorok megmásított véleményeit is. Ezenkívül az egész akcióhoz még a külföldi írók szakmai és személyes lejárását is eredményesen társíthatták. A propaganda-akció kezdete a "Trybuna Ludu" c. lapban 1952. március 1-én megjelent kormányközleményhez köthető, melyben a "*szovjet kormány elleni szörnyűséges provokációról*" írtak.³⁷¹ Ennek forrásaként "természetesen" a "londoni lengyel emigráció reakciós klikkjét" jelölték meg. Ezt a cikket egyre több hasonló témájú és hangvételű publikáció követte. Az ekkoriban a katyíni provokáció kapcsán megjelenő különféle publikációkat és propaganda-cikkeket nagyon nehéz számba venni, hiszen szinte minden fontosabb lap hasábjain tucatjával jelentek meg, országos mértékben pedig szó szerint százszámra.³⁷² Amíg a sajtóban a katyíni ellenpropaganda-hadjárat egyre nagyobb teret nyert, addig a Közbiztonsági Hivatal (UB - Urząd Bezpieczeństwa³⁷³), amely (amint azt később látni fogjuk) eddig is elnyomás alatt tartotta a lakosságot, most figyelemelterelő és megtorló akcióként razziát indított a Krakkói Érseki Kúriában, mely során az UB-funkcionáriusok többek közt elrejtett katyíni dokumentumokat is lefoglaltak.³⁷⁴ Szintén a nyugati hírek elhomályosítását szolgálta a szovjet ügyészek 1952-es akciója, mely során négy lengyelt vádoltak meg azzal, hogy 1939 előtt Lengyelország számára vegyi és biológiai fegyverek kifejlesztésébe kezdtek.³⁷⁵

A Szovjetunió érdekeit szolgáló hazug propaganda-hadjárat minden kétséget kizáróan Bolesław Wójcicki "Prawda o Katyniu" (Igazság Katyínról) c. 1952-ben megjelent munkájával érte el csúcspontját. A varsói "Czytelnik" kiadó által 10 000 példányban kiadott könyv címe talán nem is véletlenül egyezett meg a lengyel kommunisták 1944-ben, Moszkvában kiadott propaganda-kiadványának címével, ugyanis lényegében ez is ugyanazokat a koholt vádakot és valótlanságokat sorakoztatta fel a Szovjetunió védelmében. Mindössze egy lényeges

³⁷¹ uo. 54.

³⁷² *Kisielewski*: Katyń. 212.

³⁷³ Teljes, hivatalos nevén UBP (Urząd Bezpieczeństwa Publicznego), a kommunista Lengyelország állambiztonsági szerve 1944–1956 közt. 1956-tól a Belügyminisztérium alá rendelve Służba Bezpieczeństwa (SB) néven működött tovább, egészen 1990-ig. Jelen tanulmányban az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az UB rövidítést alkalmazzuk.

³⁷⁴ *Kłamstwo katyńskie*. 28.

³⁷⁵ Végül a szovjet ügyészeknek visszakoziuk kellett (be kellett ismerniük, hogy az ügy nem volt semmire hatással később), s ennek fényében 1953-ban viszonylag enyhe ítéletet hoztak a négy vádlottal szemben (a legmagasabb büntetés is 13 év volt). - *Sowa*: Historia polityczna Polski. 163.

különbség volt a két kiadvány közt - az 1952-es munka fő célja már nem elsősorban a németek, hanem az Egyesült Államok lejáratása volt. Ennek köszönhető a szerző számtalanszor megismételt kísérlete arra, hogy párhuzamot vonjon a katyíni "német mészárosok" és a koreai "amerikai mészárosok" között.³⁷⁶ A "Prawda o Katyniu" nem csupán egy kiadást ért meg, 1953-ban ugyanis néhány vajdaság információs- és propagandahivatala jóvoltából újfent megjelent (pl. Krakkóban és Poznańban).³⁷⁷

A publikáció szerzője, Bolesław Wójcicki egyébként olyannyira ismeretlennek számított, hogy sokan úgy gondolták, a könyv álnéven jelent meg. Wójcicki azonban igenis létező személy volt, 1951 januárjában lett a "Życia Warszawy" főszerkesztője (a LEMP KB PB támogatásával). Ebben a minőségében írta meg a munkát, mely igencsak elnyerhette felettesei tetszését, ugyanis később a rangosabb "Trybuna Ludu" szerkesztőségébe helyezték át, majd 1955-ben kifejezetten ezen munkájáért még érdeméremmel is jutalmazták (Medal 10-lecia Polski Ludowej). Habár nem lehet tudni, hogy tényleg egyedül hozta-e létre az egészet, de a munka egyes részletei és elkészülésének gyorsasága arra enged következtetni, hogy segítőkkel dolgozhatott.³⁷⁸ A "Prawda o Katyniu" ráadásul nem csak több szerző tollából származik, de magán viseli a "felülről jövő gondoskodás" jegyeit is. A munka tematikája ugyanis végig tartja magát a Świątkowski igazságügyminiszter által kívánatosnak tartott irányvonalhoz: sokat foglalkozik a német propaganda "hazugságaival" és külön fejezetet szenteltek az emigrációs kormány befektetésére is (többek azt állítva, hogy a szovjet-lengyel diplomáciai szakítás is a lengyel emigránsok hibája). Ezenkívül éles kritikával illette a londoni kiadású "Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów" c. munkát is, egyszerűen csak "az Anders-pártiak és a hitvány, ádáz szovjetellenesek gonosz, gyűlöletkeltő és a Szovjetunióval szemben gyűlölettel teli könyvnek" címkézve azt.³⁷⁹ Még a munkához felhasznált források is arról tanúskodnak, hogy felülről irányított módon jött létre a "Prawda o Katyniu", hiszen azok mindegyike szintén a Świątkowski által javasoltak közül való (pl. Goebbels, Frank emlékiratai, Himmler archívuma, stb.). A könyv tehát nem is annyira a tömeggyilkosság valódi okait boncolgatja, amint az tartalmából kitűnik, fő célja inkább a német vizsgálat cáfolata, a lengyel emigráció hiteltelenítése, az USA befektetése. Ezt bizonyítja, hogy még "mellékleteket" és instrukciókat is tartalmazott arról, hogy miként kell kezelni a katyíni ügyben végzett amerikai vizsgálatot.³⁸⁰

Ez természetesen világos volt nem csak a kommunista diktatúra által elnyomott lengyel, de a nyugati közvélemény számára is. 1952-ben például Angliában Józef Maczkiewicz és

³⁷⁶ Kowalska - Pawińska (szerk.): Zbrodnia Katyńska. 27-28.

³⁷⁷ Libera: Za kulisami prawdy o Katyniu. 55.

³⁷⁸ uo. 55.

³⁷⁹ uo. 55.

³⁸⁰ Materski: Katyń. 132.

Mieczysław Grzydzewski jóvoltából egy recenzió is napvilágot látott az emigrációban élő lengyeleknek szóló "Wiadomości" hasábjain. Ebben a szerzők megállapították, hogy habár a tömeggyilkosságért a németeket hibáztatja a "Prawda o Katyniu", annak felbujtójaként mégis az USA-t jelöli meg, s nem több egy egyszerű szovjetbarát propagandaterméknél.³⁸¹ Nyilvánvaló hazugságai és propaganda-kiadvány mivolta miatt végül a "Prawda o Katyniu" nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. 1953 után több kiadást nem is ért meg, s hozzá hasonló munka sem készült többé, ugyanis innentől fogva a kommunista vezetés inkább a teljes katyíni téma elhallgatása mellett döntött. Az amerikai vizsgálatok hatására felerősödő cenzúra már a "Katyn" szó kiejtését is a politikai és a szövetségi rendszer elleni támadásként értékelte. Mindazonáltal az ellenpropaganda és a "szovjet igazság" súlykolása azért is vált szükségtelemmé, mert az 1952-ben megválasztott D. Eisenhower amerikai elnök ígéretet tett a koreai háború befejezésére, s végül Sztálin 1953. március 5-i halálhíre is enyhített a hidegháborús szembenálláson. Ettől függetlenül azonban a lengyel társadalom osztályrésze továbbra is az elnyomás és a cenzúra maradt.

4.1.3. A cenzúra kiépülése

Katyń témájáról természetesen csak a vasfüggöny nyugati oldalán lehetett szabadon nyilatkozni, Lengyelországban nem. A nyugatra menekült lengyelek közül többen is szívügyüknek érezték a katyíni mészárlás történetének igaz bemutatását és a lehető legszélesebb tömegek tájékoztatását. A téma 1948-1949-ben tért vissza a nyugati publicisztikába. 1948 tavaszán Svédország egykori varsói katonai attaséja, Erik de Laval ezredes írt egy cikket Katyínnal kapcsolatban a "Samtid och Framtid" c. lapba, majd ezt a "Newsletter from behind the Iron Curtain" (Hírlevél a Vasfüggöny mögül) is átvette. Említésre méltó még az Egyesült Államokba menekült Stanisław Mikolajczyk "The rape of Poland" (Lengyelország megerőszakolása) c. angol nyelven megjelenő munkája, mely már csak szerzőjének hírneve miatt is széleskörű ismertségre tett szert. 1949-ben pedig Józef Maczkiewicz "Katyn - ungesühntes Verbrechen" (Katyn - büntetlen bűntény) c. könyve jelent meg, melyben a szerző a katyíni síroknál tett látogatásával kapcsolatos emlékeit vetette papírra.³⁸² Szintén saját, Katyínból szerzett élményeit írta le 1955-ben megjelent "Czas wojny" (A háború ideje) című könyvében az ekkor már Londonban élő Ferdynand Goetel is.³⁸³ Habár ezekkel a korai történelmi és publicisztikai munkákkal kapcsolatban kifogásként

³⁸¹ *Libera*: Za kulisami prawdy o Katyniu. 55.

³⁸² *Kadell*: Katyń w oczach zachodu. 127.

³⁸³ *Pálfalvi Lajos*: Tény és metafora: A lengyel emigráció prózairodalma, 1945–1980. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 83.

hozható fel, hogy szerzőik, az emigrációban élő lengyel történészek és írók a Szovjetunió információs blokádjá miatt csak viszonylag kisszámú forráshoz juthattak hozzá, valamint hogy sem a nyugati, sem pedig a szovjet propaganda állításaitól nem tudták teljes mértékben függetleníteni magukat, mégis kétségtelenül hasznosnak bizonyultak abban, hogy a téma nem merült a feledés homályába. Az emigrációban működő lengyel kiadók egyre több publikációt adtak ki a témában, s ezek információit több idegen nyelvű (angol, amerikai, francia) szerző is átvette, ami a téma egyre ismertebbé válásához vezetett. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban is meg kell jegyezni, hogy a külföldi szerzők sokszor anélkül fogadták el lengyel kollégáik állításait, hogy maguk is kutatásokat végeztek volna a témában. A lengyel és külföldi publicisták számára ekkor még csak néhány nagyobb munka szolgálhatott biztos információforrásként, a német hatóságok (Deutsche Informationstelle) által 1943-ban kiadott "Amtliches Material zu Massenmord von Katyń" c. dokumentumgyűjtemény, valamint a Józef Maczkiewicz által kiadott "Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów" (A katyńi mézárálás a dokumentumok fényében) c. munka, mely a Biuro Studiów 2. Korpusu Polskiego által összegyűjtött anyagokat foglalta össze (Władysław Anders tábornok előszavával, megj.: 1948, London).³⁸⁴

Egészen más volt a helyzet Lengyelországban, ahol a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága egyre nagyobb figyelmet szentelt a katyńi ügy eltussolásának, főleg a sorozatos nyugati "támadások" hatására. A másként gondolkodók ellen a propaganda eszköze már egyre hatástalanabbnak bizonyult, ahogy azt a döntéshozók valószínűleg legkésőbb a "Prawda o Katyniu" fogadtatása kapcsán fel is ismerték, így hát a kormány 1952-től egyre inkább csak a cenzúra és az elnyomás eszközeire támaszkodott. Természetesen a katyńi hazugságot sem vetették el emellett, de már inkább csak akkor "vetették be", ha tényleg szükséges volt. A Közbiztonsági Hivatal kiterjedt besúgó-hálózatának köszönhetően egyre veszélyesebbé vált a katyńi mézárálás említése, nem csak az utcán és a munkahelyeken, de akár baráti társaságokban is. Államellenes bűncselekményként tekintettek immár nem csak a nyílt agitációra, de egészen jelentéktelennek tűnő apróságokra, elejtett félmondatokra is, teljesen függetlenül attól, hogy azok esetleg nem is kommunistaellenes éllel fogalmazódtak meg. Nem csak a hétköznapi élet területén, de a tudományban is tetten érhető a cenzúra elhatalmasodása, mely szintén egyre erősödve az 50-es évek végére, 60-as évek elejére végleg kiteljesedett. A PWN Tudományos Könyvkiadó által kiadott "Encyklopedia powszechna" (Modern enciklopédia) első, 1959-es kiadásában

³⁸⁴ Ez a "Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów" (A katyńi tömeggyilkosság a dokumentumok fényében) című kötet később több kiadást is megélt, újra kiadták például 1978-ban Londonban, sőt 2013-ban is a "Sprawa Polska w Opinii Uchodźstwa Polskiego w Wielkiej Brytanii 1940–1990" (Lengyelország ügye a nagy-britanniai lengyel menekültek szemében, 1940–1990) c. sorozat 3. részeként is.

még éppen olvashatunk egy "Katyń" szócikket: "*Katyń, helység az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság szmolenszki körzetében, az 1939-ben a Szovjetunióba internált, majd a terület elfoglalása után a hitleristák által legyilkolt több ezer lengyel tiszt tömegsírjának helye.*" Az enciklopédia következő, újabb kiadásából azonban már törölték ezt az egymondatos meghatározást is.³⁸⁵ Ehhez hasonlóan más munkák, még a történelemkönyvek és a háború történetét feldolgozó szakkönyvek szerzői is kerültek Katyń említését, s a szovjet változat bemutatása helyett is inkább csak egyszerűen "megfeledkeztek" az egész témáról. A Martini-féle vizsgálat kudarca óta pedig a tömeggyilkosság történetének kutatása egyenesen szóba sem jöhetett. Az 50-es évek szigorú büntetésekkel fenntartott cenzúrája olyan mértékű önkorlátozáshoz vezetett, hogy Katyń témája csak a hatvanas évek végétől kezdhetett majd ismét visszatérni a tudományos munkákba, természetesen azonban akkor is csak említés szintjén és a szovjet propaganda érdekeinek megfelelően. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a tudomány és a sajtó korlátozása az "információéhséget" is drasztikusan megnövelte. Ennek eredményeképpen szamizdat kiadványokban (drugi obieg) idővel egyre több katyńi témájú kiadvány jelent meg, sőt, az országba Angliában kiadott könyvek is eljutottak.³⁸⁶ Mindez azonban a földalatti folyóiratok és kiadványok terjesztőinek és olvasóinak is óriási kockázatot jelentett, hiszen ekkoriban sokkal kevesebért is könnyedén börtönbe vagy kényszermunkatáborba lehetett kerülni.

4.1.4. A kommunista véleményterror áldozatai

Az ötvenes évek elejére, tehát a Lengyel Népköztársaság megalakulásának idejére már egyáltalán nem volt érdemes Katyń témáját feszegetni. Az UB sok esetben még azoknak is a nyomára bukkant, akik csupán baráti vagy magánbeszélgetésben említették meg a tömeggyilkosság témáját. A Katyńnal kapcsolatos bármilyen információ említését szigorúan büntették, egy ilyen cselekedetért ugyanis könnyen a hadbírószági tárgyaláson, vagy pedig a Gazdasági Visszaélések és Kártételek Elleni Különbizottsága (Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym) előtt találhatta magát bármelyik állampolgár. Az ügy említését ugyanis szigorúan államellenes cselekedetté nyilvánították, ahogy az a bizottsági ítéletekben ismétlődő indoklásból is kiolvasható: "*hamis híreket terjesztett a katyńi mészárlásról, valós kárt okozva ezzel a Lengyel Állam érdekeinek.*"³⁸⁷ A nyugati "propaganda-támadással" szembeni akció keretében ráadásul 1952. március 12-én a Közbiztonsági Minisztérium még utasította is az alárendelt szerveket, hogy

³⁸⁵ *Ślaski: Polska Walcząca*. I-III. 804.

³⁸⁶ *Kadell: Katyń w oczach zachodu*. 148.

³⁸⁷ *Libera: Za kulisami prawdy o Katyniu*. 53.

derítsék fel, kik azok a személyek, akik "a katyíni ügyben a gyalázkodó változatot" képviselik.³⁸⁸ A 6/52-es számmal ellátott utasítás a Madden-bizottság munkáját egyértelműen az USA "támadásaként", egyfajta "hecckampányként" aposztrofálta: "Az újonnan kirobbant és egyre fokozódó "katyíni" provokációs heccet, melyet amerikai imperialista katonai szervek rendeztek meg, országunkban tovább szítják az ellenséges és földalatti elemek, melyek a katyíni ügygel kapcsolatos hitlerista-amerikai rágalmat a Szovjetunió iránti gyűlölet keltésére és egy újabb háborúra való uszításra használják ki." Az utasítás, melyet J. Brystygier ezredes írt alá, a katyíni témában ellenvéleményt megfogalmazó állampolgárookra egyértelműen úgy tekintett, mint akik az ellenséges Egyesült Államok kiszolgálói, egyfajta belső bomlasztók, akik ellen a lehető leghamarabb a következő módon kell fellépni: le kell őket tartóztatni, és utána büntetőeljárás alá venni.³⁸⁹ Az elnyomás ekkorra olyan méreteket öltött, hogy a Katyínbán meggyilkoltak életben maradt családtagjai gyakran már nem elégedtek meg azzal sem, hogy biztos helyre rejtsék odaveszett hozzátartozóiktól kapott utolsó leveleiket, hanem sok esetben meg is semmisítették ezeket a letartóztatástól való félelmükben.³⁹⁰

Habár a katyíni mézárálással kapcsolatban már a háború utáni első években is sok embert ítéltek el, igazán csak az 50-es évek elejére indultak be lavinaszerűen az esettel kapcsolatos politikai perek. Egészen 1949-ig ugyanis inkább csak egészen nyilvánvaló esetek kerültek bíróság elé, melyek legfőbb vádpontja az ellenséges agitáció, a szovjetellenes propaganda volt. Ezzel szemben az 50-es évek elejére a lengyel Legfelsőbb Bíróság határozata szerint már a külföldi rádiók társaságban történő hallgatása is, akárcsak a politikai viccek terjesztése, béke ellenes bűncselekménynek minősült. Ennek eredményeképpen 1950-re már 50%-al több embert fenyegetett a feljelentés, elhurcolás és bíróság elé idézés lehetősége, mint 1949-ben. Csak az 1952-es évben 5500 ítélet született hasonlóan "apró" vétségekért vallási ügyekben, a katyíni tömeggyilkossággal kapcsolatban, Sztálin, Bierut vagy Rokossowski ellenes kritika ügyében, stb.³⁹¹ A beépített UB-funkcionáriusok besúgóhálózatának és nyomozóinak segítségével számtalan embert ítéltek el Katyínnal kapcsolatos "suttogó propagandáért" (propaganda szeptana), mely fogalomkörbe tulajdonképpen bármi beleillett, ami a hatalom álláspontjával egy kicsit is ellenkezett. Sajnos a Katyínnal kapcsolatban 1948–1955 közt elítéltekről nem rendelkezünk pontos információkkal, mivel az UB nem vezetett pontos statisztikákat³⁹², de az összességében egyértelműen kijelenthető, hogy a hatóságok Lengyelország-szerte nagyon nagy figyelmet szenteltek a katyíni ügynek, ezzel rengeteg ember életét megkeserítve vagy egyenesen tönkretéve. A büntetések ugyanis hivatalosan

³⁸⁸ uo. 54.

³⁸⁹ Kłamstwo katyńskie. 28.

³⁹⁰ Materski: Katyń. 132.

³⁹¹ Sowa: Historia polityczna Polski 1944–1991. 159.

³⁹² Kozłowski: Recepcja zbrodni katyńskie. 100.

jellemzően "csak" néhány hónapnyi táborban végzett kényszermunkára vagy többhavi börtönbüntetésre korlátozódtak (a kis büntető törvénykönyv 22. cikke alapján³⁹³), de a rabok hányattatásai mégsem értek véget kiszabadulásukkal, mivel túlnyomó többségük megélhetését a jövőben is rendkívül nehézre tette "politikai elítélti" múltjuk. Az ilyen személyek ugyanis rendszerint sokkal nehezebben találtak munkát, nehezebben léptek előre a ranglétrán, sőt gyakran lakáshoz sem juthattak.

A "körözési lista" élén természetesen az 50-es években is azok álltak, akik a háború idején bármilyen módon közreműködtek a katyíni német propaganda-hadjáratban. Például Mikołaj Marczyk munkást a Rzeszówi Katonai Törvényszék 1951-ben hasonló váddal ítélte halálra, ugyanis bizonyítani tudták, hogy a vádlott annak idején részt vett az egyik bizottságban, mely a németek szervezésében a tömegsírokhoz látogatott.³⁹⁴ Azt, hogy Marczyk már 1917-ben egy komszomolista szervezet tagja volt, 1921-ben belépett a Fialat Kommunisták Lengyelországi Szövetségébe (*Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce*), majd a KPP (*Komunistyczna Partia Polski*, Lengyel Kommunista Párt) tagja is lett, s így nyilvánvalóan nem önszántából utazott, nem vették figyelembe. Ugyanígy ítélték el Urban Franciszek Prochownik munkást is, akit szintén egyszerűen csak beosztottak a katyíni erdőbe látogató bizottságba, tehát nem önkéntesként jelentkezett.³⁹⁵ Természetesen a németek "önkéntes segítőit" is felkutatták, például 1949-ben Krakkóban négy férfit és egy nőt állítottak bíróság elé kollaboráció gyanújával. A vád szerint a németek által irányított sajtónak dolgoztak, s a vádpontok közt ebben az esetben is szerepelt, hogy volt olyan köztük, aki részt vett a lengyel újságírók számára 1943-ban a katyíni sírokhoz szervezett látogatáson. Ezek az ítéletek persze nem voltak kirívóak a Szovjetunió irányítása alatt álló államokban, egy évvel korábban például a pozsonyi népbíróság is elítélt három embert hasonló vádakkal³⁹⁶, valamint a magyar Orsós Ferenc professzor népbírósági ügyében is a németek számára 1943-ban, a katyíni feltárásoknál kiadott "hamis szakértői jelentésére" hivatkoztak.

Ezzel szemben az 50-es évek elejére már az is államellenes tevékenység gyanújába keveredett, aki óvatlanul elejtett egy-egy megjegyzést Katyínról. Például a Varsói Egyetem diákja, Ewa Solska, a katyíni erdőben agyonlőtt Solski őrnagy lánya egyszerűen egy egyetemi

³⁹³ *Libera: Za kulisami prawdy o Katyniu*. 53.

³⁹⁴ uo. 53.

³⁹⁵ Urban Franciszek Prochownik és Mikołaj Marczyk látogatásáról "Egy krakkói munkás benyomásai", illetve hasonló címek alatt jelentek meg képek a lengyel napilapokban 1943-ban (pl. a "Goniec Krakowski" hasábjain is, ahol "Prochowiak"-nak írták Prochownik nevét). Beszélgetés, interjú is jelent meg vele: *Goniec Krakowski*: 1943. április 17. nr. 90. Marczykról és peréről számtalan adat maradt fenn, ám Prochownikról nincs sok információ, (hasonló) sorsát csak sejtethetjük. - lásd: *Stanisław Maria Jankowski* (szerk.): *Pod specjalnym nadzorem, przy drzwiach zamkniętych. Wyroki sądowe w PRL za ujawnienie prawdy o zbrodni katyńskiej*. In: Mark Tarczyński (szerk.): *Zbrodnia Katyńska. Polskie śledztwo. (Zeszyty Katynskie nr. 20)*. Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2005. 95-106.

³⁹⁶ *Kadell: Katyń w oczach zachodu*. 130.

adminisztrációhoz szükséges személyes adatlap miatt került bajba. Az apáról szóló rubrikába ugyanis a következőt írta: "*Katyńban meggyilkolták*". Ez (habár éppen a szovjet verziót is alátámaszthatta volna) elegendő volt ahhoz, hogy azonnali hatállyal kirúgják az egyetemről. Csak évek múltán vették fel újra és válhatott belőle később gimnáziumi tanár.³⁹⁷ Hasonló ügyek százaiban ítétek el vagy részesítettek hátrányos megkülönböztetésben embereket, csak mert óvatlanul kimondták az igazságot. A Vajdasági Bíróság által 1951. január 31-én elítélt Zofia Dwornik łódzi lakos ítéletének indoklásából is láthatjuk, hogy igazából nem kellett különösebb agitációs tevékenység ahhoz, hogy bírósági ügy kerekedjen egy beszélgetésből, elég volt annyi is, hogy "*hamis híreket terjesztett a katyńi tömeggyilkossággal és a Szovjetunió állítólagos '39 szeptember 17-i, Lengyelország elleni agressziójával kapcsolatban.*"³⁹⁸

Természetesen sokkal jobban üldözték és komolyabb büntetésekkel sújtották azokat, akik tudatosan folytattak Szovjetunió-ellenes propaganda-tevékenységet. Ilyen volt például a földalatti mozgalmakban "Młot" (Kalapács) fedőnéven tevékenykedő Jozef Mróz (1921–2002)³⁹⁹, aki nem csak a németek ellen harcolt, de a háború után a szovjet hatalom ellen is. 1947–1949 között ezért többször el is ítélték, 1947-ben például illegális szórólapok osztogatásáért. 1948-ban a hitleri megszállás és háború alatt elesettek emlékének szentelt meczeni szobor átadásán átvette a szót és egy rövidebb beszédet tartott, melyben a Szovjetuniót bírálva beszélt többek közt a lengyel hadsereg tisztjeinek katyńi lemészárlásáról is. Miután 1949-ben újra elfogták, amint megpróbált Németországba szökni, két év börtönre ítélték, majd 1951-ben végül sikeresen nyugatra disszidált. Volt azonban aki nem volt ilyen szerencsés, mint például Karol Wieloch, akit földalatti szervezetekben folytatott tevékenységéért 1946-ban kivégeztek. Wieloch a következőket mondta barátjának a börtönben, nem sokkal kivégzése előtt: "*A Katyńban elhunyt bátyámért halok meg!*" A hatalom cinizmusát és embertelenségét jól mutatja a börtönőr erre adott válasza: "*Két banditát nevelt az anya, egy Katyńban van, ez pedig a másik.*"⁴⁰⁰ Habár sokaknak úgy tűnhetett, hogy a börtönben már "mindegy", a hasonló kijelentésekkel azonban még itt is nagyon vigyázni kellett. Szymon Januszewicz, a földalatti NSZ (NSZ, Narodowe Siły Zbrojne) tisztje például tudtán kívül egy UB-informátorral osztotta meg 57-es számú celláját a lublini vár börtönében 1946 márciusában. A "Lwowiak" fedőnevű besúgó aztán a következő jelentést írta róla a

³⁹⁷ uo. 148.

³⁹⁸ Kłamstwo katyńskie. 27.

³⁹⁹ Kommunizmussal szembeni gyűlöletét nyilván az is táplálta, hogy nagybátyja, Stanisław Janocha százados Katyńban halt meg. - lásd: *Wiesław Syrek: Przeciw brunatnemu i czerwonemu zniewoleniu. Józef Cieśla "Topór". Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Krosno, 2009. 279.*

⁴⁰⁰ *Roman Peska: Warszyc. Jeśli padam na kolana, to tylko przed Bogiem! Kłamstwo, prawda i legenda o Komendancie Głównym Konspiracyjnego Wojska Polskiego kapitanie Stanisławie Sojczyńskim "Warszycu" 1945–1947. Oficyna Wydawnicza "Pamięć", Pabianice, 1997. 83.*

börtön igazgatóságának: "Az 57-es cellában voltam vele együtt, s antidemokratikus agitációt folytatott, valamint különböző dalokat is énekelt"⁴⁰¹, sőt egy Katyńnal kapcsolatos kis dalocskát is lejegyzett felettesei számára.⁴⁰² Abszurd módon nem csak a rabok, de még a fogházi örök, tehát saját alkalmazottai sem kerülhették el az UB figyelmét. 1949. szeptember 2-án például letartóztatták a PUBP (Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego - Járási Közbiztonsági Hivatal) fogházának őrét, Stanisław Gotkiewiczet, mivel 1949. június 13-án egy ünnepségen, majd utána egy magánlakásban "nyilvánosan a Lengyel Állam és a Szovjetunió közti baráti szövetség elleni tette buzdított, nevezetesen annak a hamis hírnek a terjesztésére, mely szerint a Lengyel Hadsereg tisztjeit Katyńban a Szovjetunió hatóságai gyilkolták meg." Gotkiewiczet a rzeszówi Körzeti Hadbíróóság (WSR - Wojskowy Sąd Rejonowy) 1949. november 25-i ítélete szerint egy év börtönnel büntették, s természetesen búcsút inthetett hivatásának is.⁴⁰³ Szintén hasonló "belső tisztogatás" áldozatául esett Antoni Reczek, akit "ideológiailag idegen elemként" bocsátottak el a WUBP (Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego - Vajdasági Közbiztonsági Hivatal) soraiból. Nem elég ugyanis, hogy negatívan nyilvánult meg a kolhozokról, hangsúlyozta a háború idején a Szovjetunióknak nyújtott amerikai segítséget, szentimentálisan beszélt a keleti határokról, de Łańcuchban dolgozva, 1948 novemberében azt is kijelentette, hogy a lengyel tisztek Katyńban szovjet kéz által vesztették életüket.⁴⁰⁴

Az ellenséges propagandatevékenység folytatása (szóbeli agitáció, röplapok terjesztése, stb.) mellett a második főbb ok, ami miatt többeket letartóztattak, az a nyugati rádióadók hallgatása volt, azaz kommunista "szakzsargonnal": "*imperialista propaganda csoportos hallgatása rádióon keresztül*". Ez alatt természetesen a BBC lengyel nyelvű adásainak, valamint 1952 májusától a Szabad Európa Rádió adásainak hallgatását kell érteni. A tiltott rádióadók hallgatásának vádjával számtalanszor szabtak ki büntetést besúgói jelentések alapján, melyek írói maguk is jelen voltak a "bűncselekmény" megvalósításakor. 1952 áprilisában például a łańcuchi PMS (Państwowy Monopol Spirytusowy) dolgozói a BBC adását hallgatták és kommentálták, mégpedig a lengyel tisztek katyńi lemészárlásával kapcsolatban. A beszélgetés a Madden-bizottság megállapításaival kapcsolatban folyt, s ennek során több jelenlévő is nyíltan megvádolta a Szovjetuniót a tömeggyilkosság elkövetésével. A nyugati

⁴⁰¹ Miroslaw Piotrowski: Narodowe siły zbrojne na Lubelszczyźnie 1944–1947. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin, 2009. 119.

⁴⁰² "Pomylił się Stalin, pomylił się kat, / Z nim razem rosyjska hołota. / Za Sybir, za Katyń, za Zamek, za krew, / Zapłaci NSZ-owska piechota." (Tévedett Sztálin, tévedett a hóhér / S velük együtt az orosz sőpredék / Szibériáért, Katyńért, a vár(börtön)ért, a vérért / megfizet az NSZ gyalogsága) - Piotrowski: Narodowe siły zbrojne. 5.

⁴⁰³ Piotr Chmielowiec: Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944–1956. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Oddział w Rzeszowie, Rzeszów, 2008. 56.

⁴⁰⁴ Piotr Chmielowiec: Urząd Bezpieczeństwa w Łańcuchu 1944–1956. Seria "Studia i Materiały". Tom 8. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Rzeszów, 2006. 25.

rádióadó hallgatásának vádjával (és természetesen az azt követő beszélgetés során mondottak miatt) összesen négy embert tartóztattak le 1952 novemberében, s közülük kettőt pedig két hónapon át fogvatartottak.⁴⁰⁵

Később, Sztálin halálával, illetve az 1956-os eseményekkel kapcsolatban némileg mérséklődtek ugyan a "katyíni témájú szovjetellenes agitáció" büntetési tételei és egy kicsit a cenzúra, valamint az elnyomás is veszített erejéből, de Katyínról beszélni továbbra sem volt "bocsánatos bűn". Ezt alaposan megtapasztalhatta a Szovjetunióba deportált Antoni Rymsza, aki 1956-ban éppen a D-2 néven is ismert Mjaundzsi-munkatáborban (Miaundzy) dolgozott. A táborban raboskodó lengyel foglyok ítéleteit ekkor egy Moszkvából érkezett speciális bizottság mérsékelte, s így az akkoriban még itt tartózkodó 27 lengyel többségét kisebb csoportokban előbb Magadanba küldték, majd onnan hazaengedték őket. 1956 közepén utolsóként még hárman maradtak a fogolytáborban: Józef Klukowski, Henryk Janocki és Antoni Rymsza. A kihallgatás során azonban Rymsza nem csak az orosz útlevél elfogadását utasította el, de a katyíni mérsárlással kapcsolatos véleményét is bőségesen kifejtette, a szovjeteket vádolva annak elkövetésével. Ennek következménye aligha lephetett meg bárkit is: Rymsza sokáig nem hagyhatta el a tábort, s csak hónapokkal később, 1956. december 1-én kapott engedélyt az elutazásra.⁴⁰⁶

4.1.5. Támadások az egyház ellen

A kommunista ideológiából is következően a Lengyel Népköztársaság Közbiztonsági Hivatala az állammal szemben ellenséges elemek egyik legfőbb bástyájának az egyházat tekintette. A lengyel hagyományokhoz ezer szállal kötődő és a mindennapok szerves részét képező egyházat a valláshoz hű társadalom óriási nyomása miatt egyszerűen nem lehetett felszámolni, ugyanakkor a döntéshozók azzal is tisztában voltak, hogy az nagy szerepet játszik a lengyel nép öntudatának, nemzeti büszkeségének fenntartásában és tovább tüzei a lengyel nép szabadság iránti vágyát is. Ezért hát a kommunista Lengyelország hatóságai különösen ádáz ellenségei voltak a katolikus egyháznak, s már a kezdetektől fogva minden ügyet felhasználtak tekintélyének rombolására és szervezeti egységének megbontására, tagjainak kriminalizálására. Ezt a célt szolgálta a katyíni ügyben nyilatkozó papok szigorú megbüntetése is.

1946. november 11-én Wrocławban zajlott le Alsó-Szilézia első olyan pere, melyben a vádlott egy római katolikus pap volt, s már ebben az ügyben is megjelent Katyín említése, mint

⁴⁰⁵ uo. 110.

⁴⁰⁶ *Małgorzata Giżejewska: Kołyma 1944–1956 we wspomnieniach polskich więźniów. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2000. 158.*

vádpont. A WSR (Kerületi Hadbíróóság - Wojskowy Sąd Rejonowy) Aleksander Warecki őrnagy vezetésével bűnösnek mondta ki Bernard Pyclik atyát, mivel "1946 márciusától 1946 július közepéig Milosnában (Lwówek járás) többször is nyilvánosan tett felhívást a Lengyel Állam és a Szovjetunió szövetségi egységének megbontására." A bűncselekményt leíró részben a következő megállapítást olvashatjuk: "Az 1946 március hónaptól ugyanezen év júliusáig terjedő időszakban prédikációjának soraiban politikai témákat is érintett, mégpedig tartózkodását fejezte ki a baráti Szovjetunióval szemben. A vádlott több alkalommal is beszélt Katyńról, kijelentve, hogy tulajdonképpen nem lehet tudni, hogy az kinek a műve volt - vagy a németeké, vagy az oroszoké, de ez utóbbiak abban biztosan bűnösök, hogy nem engedték el a lengyeleket Katyńból." Tehát habár Bernard Pyclik atya nem is vádolta meg közvetlenül a Szovjetuniót a tömeggyilkosság elkövetésével, mégis egy ilyen utalás is elegendő volt ahhoz, hogy újabb vádpontot eredményezzen az egyébként nyilvánvalóan koncepciós jellegű perben. Az atya számára ennek alapján a bíróság több éves börtönbüntetést akart kiszabni, ám ezt a Wrocław Egyetem pszichiátriai osztályán dolgozó orvos, dr. Adrian Demianowski által kiállított orvosi szakvélemény hatására megváltoztatták, s végül a megvádolt papot mégis szabadon engedték. Az UB viszont továbbra is "a fennálló rendszer határozott ellenségeként" tekintett rá.⁴⁰⁷

Az UB nem csak a papok nyilvánosság előtt elmondott beszédeit és kijelentéseit igyekezett a katolikus klérus ellen fordítani, de időről időre razziákat is tartott, melyek során igyekezett minél több terhelő bizonyítékot gyűjteni. 1949. február 17-én például a UB funkcionáriusai átkutatták a ząbkowicai (Śląsk) paplakot azzal a váddal, hogy az ott lakó atya idegen kémekkel dolgozik össze. A pap azon személyes iratait és dokumentumait azonnal lefoglalták, amelyek - a hatóságok szerint - valós kárt okozhattak a Lengyel Állam érdekeinek. Többek közt lefoglalták a "Kurier Ilustrowany" 1943-as számait is, melyek a lengyel tisztek katyńi exhumálásának fényképeit tartalmazták.⁴⁰⁸ Ahogy az előző esetben, úgy itt is teljességgel nyilvánvaló, hogy csak egy koncepciós eljáráshoz kerestek ürügyet.

A perbe fogott papok közül többeket letöltendő börtönbüntetéssel sújtottak, ám (ahogy azt korábban láthattuk) a cellában sem lehettek bizonyosak afelől, hogy fogolytársuk személyében nem akadnak-e árulójukra. Így járt Stanisław Kułak pap is, aki más vádak miatt került börtönbe, s még ítéletének kihirdetése előtt, egy óvatlan kijelentése miatt újabb büntetést kapott. Először a rzeszówi várban volt bebörtönözve, majd 1950. január 9-étől a Wronki Büntetés-végrehajtási Intézetben raboskodott, ahol is a börtön vezetői a

⁴⁰⁷ Stanisław A. Bogaczewicz - Sylwia Krzyżanowska (szerk.): Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989. Studia i Materiały. Tom 4. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Wrocław, 2004. 50.

⁴⁰⁸ ou. 63.

következésképpen fogalmazták meg róla alkotott véleményüket: "Az itt.[eni] börtönben fegyelemsértésért 1-szer volt büntetve [...] ellenséges propaganda terjesztéséért a foglyok közt, amit úgy fejezett ki, hogy amit a sajtó ír, az hazugság [!] és mivel a foglyok nem olvasták a sajtót, ellenséges módon beszélt nekik a Katyńi ügyről is."⁴⁰⁹

Fontos megemlíteni, hogy nem csak az egyházi értelmiség, de a pedagógusok is az UB "kitüntetett figyelmében" részesültek, s nem csak azért, mert az oktatás kulcsfontosságú volt a propaganda számára, hanem azért is, mert a fiatalság jelentős részt vállalt a szovjetellenes mozgalmakon belül. Számtalan eljárást indítottak tanárok ellen is, s ezek közül is kiténik egy 1950-ben, Rudnikban történt eset, melynek nem csak elkövetésével vádolták a helyi iskola egyik tanárát, de tettét súlyosbító "földesúri" származását is megemlégették a jelentésben: "X. 5-én reggel Rudnikban - Nisko járás (Rzeszów) - a gimnázium épülete mellett ellenséges tartalmú, az ifjúságnak címzett plakátot helyeztek el, melynek szövegében nagy helyet kapott a katyńi ügy. A plakátot az iskolába járó gyerekek elolvasták. A plakát készítésével az egyik tanárt gyanúsítják, aki egy volt földesúr fia."⁴¹⁰ Ilyen és ehhez hasonló esetek tömkelegével találkozhatunk a "Biuletyn dzienny Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego" (A Közbiztonsági Hivatal napi hírleve) hasábjain.

4.1.6. Az egyéni tiltakozás formái

Annak ellenére, hogy - amint arról meggyőződhattünk - a téma említését is szigorúan büntették, a lengyel nép emlékezetéből kitörölhetetlen maradt a katyńi mészárlás és az odaveszett hozzátartozók emléke. A hagyományos szovjetellenesség, a cenzúrával szembeni dac és a korábban már említett információéhség együttes hatásaként értékelhető, hogy nem csak a háború utáni években, de az 50-es évek elején, a kíméletlen elnyomás és cenzúra idején is mindig akadtak olyan emberek, akiknek az igazság kimondása, sőt hirdetése és terjesztése elég fontos volt ahhoz, hogy vállalják érte a hosszú börtönbüntetés vagy a kényszermunka kockázatát. Az 1945–1956-os évek fontosabb eseményeinek szemtanúi és résztvevői tanúbizonysága szerint is Katyń témája az akkori társadalom és főként az értelmiség körében végig aktuális maradt.⁴¹¹ Természetesen ezzel a Közbiztonsági Hivatal is tisztában volt, osztályainak és járási szerveinek jelentéseiben ugyanis többször olvashatjuk azt a megállapítást, hogy a katyńi téma a társadalom széles körei számára bír mozgósító erővel.

⁴⁰⁹ Witold Kulesza - Andrzej Rzepliński (szerk.): Przystępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Uniwersytet Warszawski - Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa, 2001. 185.

⁴¹⁰ Łukasz Kamiński (szerk.): Biuletyn Dzielne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1949–1950. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2004. 802.

⁴¹¹ Kozłowski: Recepcja zbrodni katyńskiej. 94.

Ugyanakkor azt is megtudhatjuk a jelentésekből, hogy a téma legtöbbször csak elszigetelt "magánakciók" keretében jelent meg, szétszórt röpcédulákon, falragaszokon, falfirkákon és a "suttogó propagandában", tehát az esetek többsége nem földalatti szervezetek számlájára volt írható.

Az összes Katyńhoz köthető ellenzéki tevékenység közül nyilvánvalóan a "suttogó propaganda" volt a legelterjedtebb, és a hatalom számára a legveszélyesebb, ugyanis szinte kinyomozhatatlan és ellenőrizhetetlen volt. Habár a gyűjtőfogalom körébe bármilyen bizalmas beszélgetés, pletyka és elejtett megjegyzés beletartozott, az "elkövetőket" csak akkor tudták elkapni, ha azok egy beépített UB-funkcionárius előtt nyilatkoztak. Ellenőrizhetetlensége és nehéz bizonyíthatósága miatt a "suttogó propaganda" vádja ugyanakkor kiváló módszernek bizonyult koncepciós perek vádiratainak összeállításához is. Joggal feltételezhető azonban, hogy az UB tudására jutott ügyek túlnyomórészt mégsem feljelentők által kiötlött koholmányok voltak, hiszen Katyń akkoriban igen elterjedt beszédtema volt - főként azok esetében, akik hozzátartozójukat, szeretteiket veszítették az NKVD keze által. A "suttogó propaganda" sokszor nem csak emlékekből és személyes meggyőződésből, de földalatti propagandaanyagokból és tiltott rádióadók hallgatásából is táplálkozott. Éppen ezért üldözték annyira a BBC lengyel adásait és a Szabad Európa Rádió adásait hallgatókat - ahogy arról az imént megbizonyosodhattunk. A Közbiztonsági Hivatal napi hírlevelének 1949. február 9-i számában például egy ügy kapcsán a következőket olvashatjuk a rádióhallgatás és a "suttogó propaganda" összefonódásáról: "*A mazóviai Tomaszówban - Brzeziny járás - a londoni rádió adása alapján azt a hírt terjesztik, hogy Angliának segítenie kellett volna Katyń Nemzetközi Bizottság általi megvizsgálását, amibe a Szovjetunió nem egyezett bele.*"⁴¹²

Még a suttogó propagandánál is kinyomozhatatlanabb véleménynyilvánító cselekedet volt a szavazócédulák feliratozása. Habár ez a módszer egyáltalán nem bírt semmiféle propagandaértékkel, mindenféleképpen jelzés volt a hatalom felé a társadalmat érdeklő kérdéseket illetően. A háború utáni években két alkalommal is a szavazóurnákhoz járulhattak az arra jogosultak: 1946. június 30-án három kérdésben tartottak népszavazást ("*Helyesli-e a szenátus eltörlését? Helyesli-e a földreformot és a nagyipar államosítását? Helyesli-e Lengyelország új nyugati határait?*"), majd 1947. január 19-én többpárti országgyűlési választásokat tartottak. Mindkét választáson titkos módon lehetett szavazni, s így a választópolgároknak alkalmuk nyílt büntetlenül kifejezni nemtetszésüket a rendszerrel szemben. Így hát nem csoda, ha a szavazócédulákon nagyon sok felíratot találtak a hatóságok, köztük például a következő szövegekkel: "*Éljen az AK*", "*Nincs szabad hazánk*", "*Nem*

⁴¹² Kamiński (szerk.): Biuletyn Dzienne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. 89.

akarunk kolhozokat", *"Le a kommunistákkal"*, és: *"Keleti területeket Katyńért!"*⁴¹³ Végül "természetesen" egyik szavazás esetében sem a nép akarata érvényesült, mivel mindkét esetben meghamisították a végeredményt.

A "névtelen" tiltakozás egyik leginkább figyelemfelkeltő és legveszélyesebb formája a falfeliratok és plakátok készítése volt. Habár ez a tevékenység már nagyobb körütekintést és alaposabb tervezést igényelt (főként a szórólapok és az egyéb nyomtatott, vagy legalábbis papíralapú propagandatermékek esetében), mégsem csak a földalatti szervezetekhez köthető kizárólagosan. Számos falfirka, kézzel írt röpcédula született ugyanis egyéni elhatározásból, s ezek változatosságukon kívül abban is különböztek a szervezetek által kiadott szovjetellenes propaganda-kiadványoktól, hogy készítőjük egyéni nézeteit is sok esetben tükrözték. Ilyen volt például a kommunista hatalom zsidósággal való azonosítása is, mely több feliraton is megjelent, például Stargard Szczecińskiben, ahol egy újonnan épült szovjet emlékműre ismeretlen elkövető a következőt festette: *"Żydowskim pacholkom za Katyń"* (Zsidó béreslegényeknek Katyńért).⁴¹⁴ Hasonló eset történt 1949. március 1-én Toruńban is, ahol a város bizonyos pontjain a falakon fekete festékkel festett antiszemita és katyíni vonatkozású feliratok jelentek meg.⁴¹⁵ A legtöbb falfirka és plakát, röplap azonban egyszerűen csak a szovjet hatalom elleni fellépésre buzdított, melynek indokaként a katyíni mészárlás szolgált. Például 1946. december 15-én szintén Toruńban "bosszuljuk meg Katyńt" feliratok jelentek meg városszerte a falakon és kerítéseken, s később, 1949-ben is történtek hasonló esetek a városban.⁴¹⁶ Egyesek egészen odáig merészkedtek, hogy nem csak magánházak falain és kerítésein fejezték ki nemtetszésüket a kommunista rezsimmel szemben, de középületek falára is szovjetellenes mondatokat mázoltak. Ilyen eset történt 1947-ben Poznańban is, ahol is ismeretlenek a Lengyel Munkáspárt Vajdasági Bizottságának (KW PPR, Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej) székházát látták el a következő felirattal: *"Bárcsak többet írnának arról, hogy a moszkoviták hogyan gyilkolták meg testvéreinket Katyńban, megvetés és gyűlölet legyen osztályrészük!"*⁴¹⁷

A röplapok szintén kedvelt formái voltak a tiltakozásnak, mivel elkészítésük otthon történt és kihelyezésük, valamint sokszorosításuk is egyszerűbb volt, ezáltal csökkentve a lebukás kockázatát. Az igencsak figyelemfelkeltő eszköznek bizonyult röplapokat néha csak szétosztogatták, de igen sokszor plakátként ragasztották a falakra - lehetőleg olyan helyeken,

⁴¹³ *Lukasz Kamiński: Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiolowego oporu społecznego. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2000. 51.*

⁴¹⁴ *Kozłowski: Recepcja zbrodni katyńskiej. 99.*

⁴¹⁵ 1949. március 4. Varsó, *Biuletyn dzienny Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*, nr 50. /210./ - *Kamiński* (szerk.): *Biuletyn Dienne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. 116.*

⁴¹⁶ *uo. 200.*

⁴¹⁷ *Kamiński: Polacy wobec nowej rzeczywistości. 50.*

ahol sok ember megfordul. 1949. április 30-án például a czechochowi zarándokhely közelében ragasztottak a falra egy papírlapot, melyen egy halálfej társaságában a következő felirat volt olvasható: "*Halál a vörösökre Katyńért, éljen Anders tábornok, le a kommunizmussal*". Május 1-én pedig Chorzówban a sportstadionnal szemben helyeztek ki egy röplapot, melynek szerzői a "*május 1-i ünnep ránk kényszerítése*" ellen és az 1791-es alkotmány május 3-i ünnepének védelmében álltak ki, s emlékeztettek az 1939-es vereségre és a Katyńi mészárlásra is.⁴¹⁸ A "magánakciók" keretében készült, tehát nem nagyobb földalatti szervezetekhez köthető röpcédulák természetesen magukon viselték a házilag előállítás jegyeit: sokszor egyszerű füzetlapra készítették őket tollal, ceruzával vagy krétával. A Közbiztonsági Hivatal napi hírlevelének 1950. július 18-i és 19-i számai például egy olyan eset-sorozatról számolnak be, mely során a hatóságok előbb 14-én, majd 18-án is Varsó különböző pontjain, a Białostocki utcán és a Markowska utcai gyár kerítésén házi készítésű röplapokat találtak.⁴¹⁹ A kiragasztott papírfecnikre színes krétával írtak fel Katyńnal kapcsolatos jelszavakat. Az elkészítés módjából sok esetben máris következtetéseket vonhatott le az UB, s így számtalanszor jutottak arra, hogy a katyńi feliratok és röpcédulák készítői közt nagy arányban találhatók gyerekek, illetve fiatalok. Sajnos ugyan a jelenség mértékéről nem állnak rendelkezésünkre pontos információk, de az mindenesetre nagy bizonyossággal megállapítható, hogy a hasonló akciókban gyakran vett részt a fiatalság, így például egyszer még egy 12 éves gyereket is őrizetbe vettek jelszavak falra festése miatt.⁴²⁰ Ahogy a büntetéseket tárgyaló fejezetben is láthattuk, a tiltakozás legmerészebb s legveszélyesebb módja a nyilvános felszólalás volt. Ezek az esetek a "suttogó propagandához" képest nyilván sokkal ritkábban fordultak elő, de hatásuk semmihez sem volt fogható, ugyanis egy-egy ilyen eset (és főleg későbbi következménye) nagy megdöbbenést kelthetett a jelenlévő rokonok, ismerősök vagy munkatársak körében. Ahogy korábban olvashattuk, nem csak baráti és munkatársi összejöveteleken, de még a nyilvános, hivatalos gyűléseken felszólalók közt is volt sok olyan bátor ember, aki kiállt az igazságért. Így például többször, több esetben is szóba jött a keleti határok ügye, az, hogy mikor hagyják el az országot a szovjet csapatok, hogy mit keresnek a Lengyel Hadseregben szovjet katonák, miért visznek ki árukat a Szovjetunióba és természetesen a katyńi mészárlás ügye is többször felmerült.⁴²¹ Az egyik ilyen ügy vádiratában a következő, a vádlott által nagy nyilvánosság előtt feltett kérdés olvasható: "*Miért beszélnek állandóan Treblinkáról, Majdanokról,*

⁴¹⁸ Kamiński (szerk.): Biuletyn Dzienne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. 221-222.

⁴¹⁹ uo. 733-734.

⁴²⁰ Kamiński: Polacy wobec nowej rzeczywistości. 50.

⁴²¹ uo. 41.

Auschwitzról és miért nem esik szó Katyńról?"⁴²² A saját véleményüket és aggályaikat ilyen módon kinyilvánítókat természetesen nagyon hamar felkereste az UB, s államellenes izgatásért, illetve a Szovjetunióval ápolta baráti kapcsolatok elleni támadásért könnyen hosszú börtönbüntetésre számíthattak, melyet csak súlyosbított a tény, hogy mindezt nagy közönség előtt, "agitálva" tették.

4.1.7. Földalatti mozgalmak

Az elkeseredett tiltakozók magánkezdeményezései tehát sokszor vezettek lebukáshoz, amit azonban a földalatti szervezetek nem engedhettek meg maguknak. A háború alatt kialakult jól működő, szervezett ellenállócsoportok és szervezetek ugyanis a háború után is tovább folytatták földalatti propagandatevékenységüket - csak ezúttal már nem a német megszállók, hanem a szovjet hatalom ellen, de ugyanazzal az elszántsággal.⁴²³ 1946 júniusától ezért ismét elkezdődött a földalatti napilapok kiadása (*Prawda Polska* és *Sprawy Polskie*), melyeket aztán különféle hetilapok is követték, nagyjából 200-as egyszeri példányszámban. A földalatti propaganda újjáéledésének mértékét jól mutatja, hogy a kielcei újságok sokszorosításában segédkező Hieronim Piasecki főhadnagy lebukásakor, 1945. augusztus 4-én saját *Składowa utca 14.* alatt található lakásán az UB funkcionáriusai többek közt a következőket foglalták le: 12 kg földalatti újságot, nyomtató berendezéseket, tiszta lapokat és egyéb eszközöket, valamint két röpcédulából nagyobb mennyiséget: "Varsói felkelés" (20 kg), "Katyń" (6 kg). Az UB augusztus elején egy másik nyomdát is felszámolt Wąchockban, ahol írógépek, rádióvevő, papír és különböző földalatti sajtótermékek (*Polska Walczy*, *Rosja a Polska*), mellett nagy példányszámban foglaltak le "Katyń" című broszúrákat is.⁴²⁴

Már ekkor, közvetlenül a háború után is tömegesen sokszorosítottak tehát a titkos nyomdákban katyíni témájú propagandaanyagokat. Ezek nem mindegyike szólt kifejezetten a tömeggyilkosságról, de nagyon nagy részük tartalmazott valamilyen (akár csak felsorolásszintű) utalást a katyíni esettel kapcsolatban. Ilyen volt például az 1945. augusztus 4-ről 5-re virradó éjszaka Kielcében szétszórt "Polacy" című szórólap is, mely a szovjet hatalom elleni fellépés indokaként a katyíni mézárulás áldozatait is említi: "*Ne hagyjuk magunkat elcsábítani*

⁴²² uo. 42.

⁴²³ Ezt az elszántságot jól mutatja a "Wytrwamy" (Kitartunk) c. lap 1945. május 21-i főcímében megjelent pár sor: "*A kiábrándulás fájdalma ellenére, a sértődöttség ellenére - kitartunk! ... Katyń, Szibéria és az NKVD börtönének fenyegetése ellenére - kitartunk!... Kitartunk, mert hiszünk egy nagy, elismerten Szabad, Szuverén és Demokratikus Lengyelországban!...*" - *Wytrwamy*. Nr 21/29, 1945. V. 21. - lásd: *Wojciech Wrzesiński* (szerk.): *Drogi do niepodległości. 1944–1956/1980–1989. Nieznane źródła do dziejów najnowszych Polski*. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2001. 24.

⁴²⁴ *Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki*: *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948*. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Kraków, 2002. 107.

a zsidó-kommunista propaganda hazugságai által. ... Ami a mi ügyünk, amiért lengyelek milliói haltak és még halnak is meg, egy szent ügy. Az Auschwitzban, Majdanekben, Katyńban megölt testvéreink hamvai, a Szibéria kiterjedt síkságain és még ezernyi más helyen szenvedők mind azt akarják, hogy befejezzük azt, amit nekik nem adatott meg befejezniük. Arra kérnek, hogy áldozatuk ne menjen veszendőbe."⁴²⁵ A háború utáni évek szovjetellenes katyíni témájú propagandájára jellemző, hogy (amint azt az itt használt "zsidó-kommunista" jelzőből és a korábban említett zsidóellenes fellépésekből is láthattuk) a német propaganda fordulatai még nem koptak ki teljesen a köztudatból. Szintén továbbra is fel-felbukkantak a német sajtó által terjesztett hamis adatok is, mint például a Katyńban nyugvó áldozatok sokszorosán túlbecsült száma. Egy 1946 márciusában kiadott röplap például Katyínt mint 12 000 lengyel tiszt temetőjét mutatta be egy oroszellenes bekezdésben.⁴²⁶ Egyes röplapok nem is a Szovjetunió ellen, hanem kifejezetten a lengyel kommunisták ellen készültek, mintegy vitatkozva a lengyelek többsége számára elfogadhatatlan álláspontjukkal. Ilyen volt a "Do PPR-owca" (A PPR-pártinak) című 1945-ös kiadvány, mely amellet, hogy szinte minden negatívumot felsorol a Lengyel Munkáspártról, feltárja az orosz-lengyel együttműködés és a lengyel kommunisták nézeteinek visszásságait, vörös cárként aposztrofálja Sztálint, orosz imperializmusról beszél, és azzal is megvádolja a PPR tagjait, hogy saját önző céljaik érdekében szemet hunynak honfitársaik brutális lemészárlása fölött: "Ahogy a hitlerizmus barbár módon kiirtotta az összes olyan ellenfelét, aki nem állt át az oldalukra, úgy a bolsevizmus sem riad vissza semmilyen tömeggyilkosságtól, még azokkal szemben sem, akiknek kétszínűen azt mondja, hogy barátja. ... fogságba vetette a lengyel katonákat, hogy aztán lemészárolja őket (Katyń), erővel szakította el Lengyelország területének majdnem felét, a lakosságot pedig hitleri módszerekkel telepíti át, gyilkolva és fosztogatva."⁴²⁷ A földalatti szervezetek fennállásuk alatt végig előszeretettel alkalmazták a röpcédulázás módszerét (s ezt a hagyományt folytatta aztán tovább jóval később a Solidarność is), még a kommunista diktatúra legsötétebb éveiben, az 50-es évek első felében sem hagyva fel ezzel a propaganda-eszközzel. A különböző szervezetek ebben az időszakban készült katyíni témájú röplapjai közül talán a Korona Polsce nevű ellenálló szervezet 1952-es kiadványa fogalmazott a legélesebben a sztálini és bieruti elnyomással szemben: "Honfitársak! Ne higgyetek az aktivisták szavának, Bierut lengyelországi rezsimjének szolgálóinak! Meg akarnak nyerni titeket a véreskezű Sztálin számára. Különösen Te, Lengyelország fiatalosága - állj tömött sorokba a lengyelországi kommunista pestissel folytatott utolsó harcra készen! Lebegjen

⁴²⁵ uo. 110.

⁴²⁶ Dariusz Fikus: Pseudonim "Łupaszka". Z dziejów V Wilenskiej Brygady Śmierci i mobilizacyjnego ośrodka Wileńskiego Okręgu AK. Agencja Omnipress, Warszawa, 1990. 171.

⁴²⁷ Wrzesiński (szerk.): Drogi do niepodległości. 27.

szemeitek előtt a véres katyáni mészárlás [két kiolvashatatlan kifejezés] kényszermunka a távoli Szibériában. Az a hely, ahol apáitok, testvéreitek, kedveseitek és rokonaitok életüket vesztették. ..."⁴²⁸ Hasonló földalatti sajtótermékek tucatjai jelentek meg tehát még ebben az időben is, dacolva a cenzúrával és az UB mindent átfogó uralmával. A Közbiztonsági Hivatal napi hírlevele is közöl néhányat ezek közül, megemlítve néhány földalatti szervezet nevét is. Egyik utolsóként 1952-ben például a Lengyel Földalatti Partizán Sajtó⁴²⁹ nevű csoportot, mely 1952. április 6-án szintén egy katyáni témájú kiadvánnyal hívta fel magára a figyelmet.

Természetesen Katyń témája nem csak a földalatti sajtóban kapott fontos szerepet, de sokszor napi témát is jelentett az ellenálló szervezetek tagjai számára, melyet nem csak olvasmányok és beszélgetések tartottak meg a közös emlékezetben, de gyakran rímekbe is öntötték, akár alkalmilag komponált dalocskák képében is. Ilyen volt a már említett Szymon Januszewicz lublini várbörtönben dúdolt dala is, melyet a "Lwowiak" fedőnevű besúgó örökített meg felettesei számára. Sajátos, közös jellemzője ezeknek a daloknak és verseknek, hogy mivel a földalatti szervezetek tagjai közt csak szájról szájra terjedtek, többségükről nem maradt fenn feljegyzés. Ez alól csak azok képeznek kivételt, melyek (akárcsak Januszewicz költeménye) az UB számára írt besúgói jelentésekben fel lettek jegyezve. Ilyen módon maradt fenn Jerzy Modliński, a "Polska Armia Podziemna" nevű szervezet "Huragan" fedőnevű tagja által 1951-ben költött dal szövege is, melyet a wrocławai bíróság által kiállított aktájában terhelő bizonyítékként tüntettek fel. Az "O Stalinie i Bierucie" (Sztálinról és Bierutról) című, 6 versszakból álló költemény kifejezetten Sztálin bűneként említi a katyáni mészárlást.⁴³⁰ Az ellenálló szervezetekben tevékenykedőkkel szembeni kegyetlen elbánást példázza a vers szerzőjének szomorú sorsa is, akit a Wrocławai Körzeti Katonai Bíróság 1951. augusztus 31-én halálraítélt. Az ítéletet 1951. október 22-én hajtották végre a wrocławai 1. számú börtönben.

Az állam ádáz ellenségeinek tartott földalatti csoportok tagjai sokkal jobb elbánásra nem is számíthattak, így aztán érthető tagjaik mindenre elszánt küzdeni akarása és kitartása, mely a Lengyel Felszabadító Szervezet (Polska Organizacja Wyzwolenicza) 1953-as esküjének szövegéből is kiviláglik: *"Én, a Lengyel Nemzet fia Isten és a tanúk előtt esküszöm, hogy a Lengyel Nemzet ügyéért a végső győzelemig harcolni fogok. És kész vagyok életemet áldozni szebb jövőre szomjazó Nemzetünk szabadságáért, szeretett Hazánkért. Esküszöm a Lengyel Nemzetnek és a szervezetnek, hogy a szabadságra szomjazó Nemzet ügyéért hűséggel és odaadással viseltetek. Esküszöm, hogy minden titkot megőrzök, ami a szervezet ügyét érinti. Esküszöm a szüleimre és a testvéreimre, akik a Nemzet ügyéért és Hazánk sorsáért áldozták életüket. Esküszöm Hazánk védelmében a varsói felkelésben elesett, Katyńban és a*

⁴²⁸ uo. 189.

⁴²⁹ uo. 179.

⁴³⁰ uo. 175.

koncentrációs táborokban: Auschwitzban, Majdanekben és Dachauban meggyilkolt hőseink és testvéreink kiontott vérére. Esküszöm azokra a testvérekre, akik a bolsevik iga elleni harcban veszítették életüket, és azokra, akik börtönökben és táborokban szenvednek."⁴³¹

A Bierut-időszak Lengyelországában tehát számtalan olyan bátor ember volt, aki kész volt feláldozni szabadságát, vagy akár életét is a katyíni áldozatok emlékének ápolásáért és az igazságért. A háború után működő földalatti mozgalmak felszámolása ugyan többé-kevésbé sikerrel járt, de örökségüket aztán a következő generáció továbbvitte, mely továbbra sem hagyta kialudni a kommunizmus Katyńban, vagy bárhol máshol nyugvó áldozatainak emlékét.

4.1.8. A cenzúra megszilárdulása

Természetesen a kommunista Lengyelország vezetői is tisztában voltak azzal, hogy a lengyel nép emlékezetéből nem tudják kitörölni Katyńt, s az 50-es évek első felében arról is megbizonyosodhattak az UB jelentései kapcsán, hogy minden erre irányuló törekvés heves tiltakozást vált ki országszerte. Ezért Sztálin halálát követően igyekeztek az ügyet tapintatosabban kezelni, ami persze nem a cenzúra megszüntetését és az igazság bevallását jelentette, hanem inkább egyfajta konfliktuskerülő magatartást, mellyel igyekeztek elejét venni nagyobb tömegmozgalmak kialakulásának.

Habár már Sztálin halálát követően, 1953 márciusában kezdetét vette a hatalmi harc a Szovjetunióban, a katyíni ügygel kapcsolatban az első komolyabb változások 1956-hoz köthetőek. Mindennek több oka is volt, de a (Lengyelország szempontjából) legfontosabb talán az, hogy Bierut márciusban bekövetkezett halálával ekkor került a LEMP élére a párton belül "renitensnek" számító Władysław Gomułka, aki szakítva elődje sztálinista politikájával, igyekezett csökkenteni az országban felhalmozódott elkeseredettséget és feszültségeket. Belpolitikai törekvései számára különösen jó "hátszelet" adott, hogy az 1953-ban a Szovjetunió pártfőtitkárává választott Nyikita Szergejevics Hruscsov is igyekezett felszámolni elődje személyi kultuszát. Ugyan nem a nyilvánosságnak szólt, mégis sokat elmond, hogy Hruscsov ez év február 25-én tartotta meg később híressé vált beszédét az SZKP XX. kongresszusán, melyben élesen szembefordult Sztálin politikájával, számtalan aspektusból kritizálva azt. Habár a beszéd tulajdonképpen csak az egykor Sztálint körberajongó kommunisták (pl. Malenkov, Molotov, Hruscsov) közti hatalmi harc része volt csupán, a pártfőtitkár által meghirdetett új politika mégis magával hozta a szovjet államon belüli terror (mérésékelt) enyhítését és a sztálini kultusz lebontását, mely ráadásul a sztálini bűnök nyílt

⁴³¹ uo. 195-196.

kimondását is lehetővé tette. Ezek a változások Gomułka Lengyelországában is éreztették hatásukat, s a lakosságban egyre nőtt a remény, hogy idővel többek közt a katyíni igazság is a nyilvánosság elé lesz tárva. Amint az utólag kiderült, erre több ízben is kínálkozott lehetőség, ám groteszk módon éppen a lengyelek jelentős része által elődjénél jóval szimpatikusabbnak ítélt Gomułka volt az, aki mégis újabb évtizedekre szőnyeg alá söpörte a problémát.

A tekintélyét az állítólagos "szovjetellenességére" alapozva építgető Władysław Gomułka igyekezett társadalmi bizalomra szert tenni, valószínűleg mivel ez a viszonylagos társadalmi támogatottság (vagy inkább elfogadottság) az 1956-os forradalmi események idején aranyat érhetett a LEMP számára. Nem csoda hát, ha a közvélemény soraiban sokan akadtak olyanok, akik úgy gondolták, itt az ideje a katyíni ügy tisztázásának. 1956. március 31-én például a Szczecińi Műszaki Egyetem (Politechnika Szczecińska) bizottsága elfogadott egy 110 kérdésből álló kiáltványt, melyet a párt és állam központi hatóságának küldtek, s melyben egy pont a katyíni eset tisztázását követelte.⁴³² Ráadásul a "hitleristákat" vádoló hivatalos közlemények ellenére nem csak a szélesebb közvélemény, de a párt és az állami tisztviselők többsége sem hitt már a katyíni mérsárlás szovjet verziójában. Így aztán még a hivatalos találkozókön és nyilvános felszólalásokban is igyekeztek elkerülni a témát, és az erre kitérő válaszokat is. Nem csak a politikában, de a tudomány területén is mintha változás kezdődött volna el: innentől fogva egyre kevesebb egyetemi tanár hangoztatta előadásán a szovjetek által kreált hazugságot - igaz, a többség továbbra is inkább csak elkerülte a témát.⁴³³ A népgyűlések és a "lengyel október" tüntetéseinek légkörében ígéretesnek tűnő változások azonban csak porhintésnek bizonyultak, ugyanis hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel kommunisták nem érdekeltek az igazság nyilvánosságra hozásában.

Ez 1956-ban először talán október 26-án vált nyilvánvalóvá, amikor is a Központi Bizottság épületében Władysław Gomułka egy ifjúsági találkozón elképesztően nyitott választ adott egy Katyínnal kapcsolatban feltett kérdésre. Kijelentette, hogy az ügy komplikált, és a németek, a szovjetek és a nürnbergi törvényszék által az ügy tisztázására tett próbálkozások eredményei mind távol álltak az egyértelmű megoldástól. Véleménye szerint ezért a LEMP-től nem lehet követelni semmiféle állásfoglalást az ügyben, ugyanis komoly tények és bizonyítékok híján senkinek nincs alapja ahhoz, hogy bármilyen kijelentést tehessen. Ezen kívül a kérdezőket arra kérte, ne is várjanak el tőle semmiféle szovjetellenes demonstrációt, az ugyanis amellet, hogy nem segítene az ügy felderítésében, még a lengyel-szovjet kapcsolatokat is meggyengítené.⁴³⁴ Gomułka tehát ugyan tett pár lépést az objektivitás irányába, mégis megtagadta a katyíni igazság nyilvánosságra hozását. Ebben a döntésében nyilvánvalóan az is

⁴³² *Kozłowski*: *Recepcja zbrodni katyńskiej*. 101.

⁴³³ *uo.* 101.

⁴³⁴ *Materski*: *Katyń*. 132.

közrejátszott, hogy a három nappal korábban kirobbant budapesti forradalom eseményei megrémítették a lengyel kommunistákat, óvatosságra sarkallva őket (habár maga Gomułka még támogatta is a magyar forradalmat). Természetesen nem csak a magyar forradalom tűnt valós fenyegetésnek a LEMP számára, ugyanis 1956 nyarán Lengyelországban több város is tömegmegmozdulások színterévé vált. Czeszochowa főterén például nagyjából 10-14 000 fő gyűlt össze, többek közt a következő transzparenssekkel: "*Wyjaśnić sprawę Katynia*" (Magyarázatot a Katyni ügyre!).⁴³⁵ A Poznańi Június (1956. június 28-i poznańi felkelés) során pedig számtalan falfelirat mellett anonim fenyegető levelek is követelték a katyni ügy tisztázását.⁴³⁶ Az 1956-os magyar forradalom hírei is felerősítették az igazság kimondatását követelő hangokat. A Lengyel Néphadseregben uralkodó hangulatról készült egyik hivatalos feljegyzés (melyet a Politikai Főcsoportfőnökség I. Csoportfőnöksége III. Osztályának vezetője, Kalinowska ezredes készített) például a következőket közölte november 5-én: "*Legutóbb néhány parancsnok (a 11. Gépesített Hadosztály parancsnoka, a 42. motorizált gyalogság parancsnoka, Waryszak tábornok, Wójtowicz ezredes) szovjetellenes fellépésre felszólító névtelen leveleket kapott, amelyekben szó esik Katyńról, s amelyek azt állítják, hogy Świerczewski tábornok az NKVD kezei között lelte halálát. Híresztelések kaptak lábra a brzezi, az opolei és a wroclawi helyőrségek állítólagos Szovjetunió-ellenes lázadásairól.*" Négy nappal később az ezredes pedig a következőkre hívta fel előljárói figyelmét: "*Számos kérdés hangzik el Katyń ügyében, keleti határaink revíziója ügyében, valamint a nyugati területekre történő repatriáció ügyében.*"⁴³⁷ Az elsöprő erejű változásoktól tartó Gomułka tehát továbbra is a hallgatás mellett döntött, annál is inkább, mivel egy meggondolatlanul tett nyilatkozattal könnyen még jobban maga ellen hangolhatta volna jelentős számú párton belüli ellenzékét, amit igyekezett elkerülni, hiszen az egység megteremtésére törekedett.⁴³⁸ Így aztán az október 26-i kijelentéseit követően ő is következetesen az ügy eltussolása mellett tette le voksát, s a katyni mérsárlás ügyében hasonlóan nyílt választ a Lengyel Népköztársaság hatóságai soha többé nem fogalmaztak meg.

Gomułka azonban nem ekkor mondta ki a végszót Katyń kérdésében, hanem egy évvel később, egy moszkvai látogatása alkalmával. Hruscsov ekkor ugyanis váratlanul felajánlotta neki, hogy hozzák nyilvánosságra az egész katyni ügyet, a felelősséget pedig kenjék teljes mértékben Sztálinra. Piotr Kostikow, az SZKP KB Külföldi Osztályának lengyel részlegének igazgatója így emlékezett vissza évek múltán a nem kissé ittas Hruscsov kezdeményezésére: "*Gyerünk, Wiesław, beszéljünk holnap Katyńról, hangosan és nyíltan. Mindent Sztálinra*

⁴³⁵ Sowa: Historia polityczna Polski. 252.

⁴³⁶ Kozłowski: Recepcja zbrodni katyńskiej. 100.

⁴³⁷ Tischler János (szerk.): Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. 1956-os Intézet - Windsor Kiadó, Budapest, 1996. 194-196.

⁴³⁸ Komarnicki: Echa sprawy katyńskiej. 79.

kenünk. Annyi van már a számláján, hogy ezt is kibírja. (...) Egyszer kell megtenni és nyugtunk lesz ettől az egész borzasztó üggyől." - Gomulkába mintha villám csapott volna. Elfojtott hangon válaszolta: "El sem tudjátok képzelni, hogy ez micsoda visszhangot váltana ki nemzetünkben, milyen reakciókat és hangulatot eredményezne, hogyan befolyásolhatná a lengyel-szovjet kapcsolatokat. Ez a nekünk nagyon tragikus ügy komoly, nem alkalmas arra, hogy gyűléseken beszéljünk róla. Ez láncreakciót indíthatna be. Nem elég Sztálinra kenni. Az emberek a részleteket fogják kérdezni. És hol nyugszanak a tisztek? Mindenki Katyńban? Vagy valahol máshol is? Készek vagytok a családok összes kérdésére választ adni? Nem? Akkor, Nyikita Szergejevics, ezt az ügyet így nem lehet megoldani."⁴³⁹ A korabeli helyzetet ismerve annyiban talán igazat adhatunk Gomulának, hogy a bejelentést minden bizonnyal megnövekvő érdeklődés is kísérte volna, sőt az ügy elhallgatását követelő lengyel kommunisták is kompromittálódtak volna, egy ilyen lépés azonban mégis nem csak a szeretteiket gyászoló vagy az eltűntnek nyilvánítottakat hazavárók számára hozhatott volna némi elégtételt, de a következő évtizedek tiltakozóakcióinak egy jó részét is kiküszöbölhette volna. Mindazonáltal Gomulka sokkal jobban félt attól, hogy a lakosság a kommunisták bűnösségének beismerésére gyengeséggként tekint majd, és ez tiltakozóakciók sorához vezet, mintsem a cenzúra fenntartásának problémáitól. Ráadásul mindez egy évvel az 1956-os lengyel és magyar események után történt, ami szintén megerősíthette abban, hogy nem kell a tömeggyilkosság témájával olajat önteni a tűzre. Gomulka tehát végül a hallgatást választotta (s a szovjet hatóságokat is rábeszélte erre), s ezt naplójában a következőképp olvashatjuk: "Vannak helyzetek, amikor a nép legfontosabb érdekének nevében még a legpiszkosabb hazugságot is az igazság köpenyébe kell bújtatni. Ezt kellett tenni a katyíni ügyben is."⁴⁴⁰ 1956 után aztán évtizedeken át csak a földalatti sajtóban és külföldön jelenhettek meg a "hivatalos változattól" eltérő vélemények a katyíni mézárlassal kapcsolatban. A Henryk Komarnicki által "hazugság evolúciója" (1956–1968) és "félhazugság" megnevezéssel illetett időszakban hivatalosan csak az eset "dokumentálására" történtek törekvések, többek közt régi szovjet közlemények és propagandatermékek felhasználásával. Azonban ezek a dokumentumgyűjteményekben publikált, a lengyel-szovjet viszonyt érintő források a gondolkodó emberek körében kétségeket ébresztettek és olyan kérdéseket vetettek fel, amelyekre akkoriban nem volt válasz.⁴⁴¹ Hivatalos beismerésre, magyarázatra pedig egészen a rendszerváltásig kellett várni.

⁴³⁹ Kisielewski: Katyń. 220.

⁴⁴⁰ uo. 222.

⁴⁴¹ Komarnicki: Echa sprawy katyńskie. 79.

Összegzés

A kommunista befolyás alá került Lengyelország első évtizedében tehát az általános tévhittel szemben még nem a következetes cenzúra és elnyomás érvényesült Katyń témája kapcsán. A külföldi eseményekhez kapcsolódva (Nürnberg, Madden-bizottság) ugyanis saját "igazának" alátámasztására a hatalom időnként mégis hajlandó volt foglalkozni a katyíni ügygel - de szigorúan csak addig, amíg az teljesítette az ellenpropaganda feladatát és nem nyúlt túlságosan a dolgok mélyére. Minden ezen túlnyúló kezdeményezést pedig letörtek, még akkor is, ha az nem a nép, hanem kifejezetten a kommunista párt soraiból érkezett. A közvélemény döntő többségének kommunistaellenes magatartása és a kérdés a Szovjetunió és a lengyel kommunisták számára "kényes" mivolta azonban végül minden esetben azt eredményezte, hogy az ügyet mindig visszatemették a cenzúra leple alá. Miután pedig kiderült, hogy a külföldi "rágalmakkal" szemben folytatott kommunista ellenpropaganda nem csak hatástalan, de még a lengyel társadalom belső feszültségeit is növeli, 1956 után egyértelműen a hallgatás mellett döntött a párt vezetése. Különösen megdöbbenő, hogy a lengyel kommunisták (hatalmuk megtartása érdekében) még a Szovjetunió javaslataival szemben is kitartottak ezen álláspontjuk mellett: mind a "desztalinizáció" idején, mind pedig később, egészen a rendszerváltásig, az ügy tisztázását a végsőkig menően halogatták és igyekeztek megakadályozni.

A hatalom így a katyíni ügyben 1956 után két végpont közt rekedt meg: a teljes igazság nyilvánosságra hozásától továbbra is ódzkodtak, a teljes tiltás pedig minden kísérlet ellenére kudarcba fulladt. Ennek eredményeképpen a téma a továbbiakban egyfajta furcsa "kettős életet" élt: az állam hivatalosan cenzúrárt vezetett be, a földalatti szervezetek pedig igyekeztek ezt megtörni. Lengyelország kommunista vezetése tehát a "harmadik utat" választotta, mely a hatalom hosszú távú megtartása szempontjából a lehető legrosszabb döntésnek bizonyult: a teljes elnyomás és a teljes szabadság két széke közé esve a folyamatos konfliktusok mellett tette le voksát, s ez később sokkal jobban gyengítette hatalmát, mint bármilyen beismerés. Ez a folyamatos propagandaháború végigkísérte a Lengyel Népköztársaság teljes további történetét, mely időszak egyébként is egyfajta folyamatos háborúként értékelhető, melyet a kommunista hatalom vezetett saját népe ellen, s melynek csúcspontja kétségtelenül a hadiállapot bevezetése volt.

4.2. Katyń témája a Rákosi-korszakban, 1945–1956

Németország háborús vereségével Magyarországon is megszűnt az a politikai tényező, amelynek érdekében állt a katyíni tömegsírok témájának "felszínen tartása", emellett pedig a háború újabb eseményei addigra ki is szorították azt a sajtó és a politika érdeklődésének köréből. Ezen felül ráadásul egyre erősödtek a katyíni ügy hitelességével szemben már a háború alatt is megfogalmazott kételyek és tévhitek, valamint a nyugati szövetségesek szintén igyekeztek eltussolni a katyíni tömeggyilkosság kérdését is a Szovjetunióval való konfliktusok elkerülése érdekében.⁴⁴² A győztes hatalmak egyébként is a tengelyhatalmak háborús bűneinek elszámoltatásával voltak elfoglalva, s ennek során a saját haderőik által elkövetett atrocitások tárgyalását szinte teljes mértékben mellőzték. Mindebben paradox módon a német propagandának is nagy szerepe volt, hiszen az 1943 áprilisától folytatott sajtóhadjárat túlságosan is a német propaganda termékeként tüntette fel Katyínt, így az részben éppen azok miatt a német atrocitások és háborús bűnök miatt vált hiteltelenné, amelyek elfedésére a katyíni propaganda-hadjárat hivatott volt.

Hamar bebizonyosodott, hogy a "felszabadulás" csak a hiteltelenné vált német propaganda szovjetre cserélésében merül ki. Erre rövidesen nem csak a lakosság, de a nyugati közvélemény is rá kellett, hogy döbbenjen. A korábban vatikáni és londoni nagykövetségként is tevékenykedő diplomata, Barcza György a következőképpen fogalmazta meg a háború utáni kialakult helyzetet: *"A Szovjet kulturális és politikai evolúciójáról táplált hit ... teljesen tévesnek bizonyult. Az ázsiai orosz mentalitás és a kommunista ideológia együttvéve betört Európába, és ott a tatár hordák történelemből ismert rabló hadjáratának borzalmaival követte el. A világsajtó kezdett felfigyelni a "felszabadítás" e különös módjára, részletes leírások jelentek meg Budapest romjairól és általában a vörös haderő barbár magatartásáról. Szertefoszlott tehát e hírek nyomán, melyek nem csak Magyarországról, de Lengyelországból és a keleti német területekről is jöttek, a szovjet rendszer evolúciójának legendája. A nyugati politikusok kénytelenek voltak megállapítani, hogy a Szovjet politikája ugyanolyan imperialista, diktatórikus és keleti, mint volt a cároké, szöges ellentéte minden igazi demokráciának, és módszereiben meglepően azonos a német náci ideológia metódusaival."*⁴⁴³

A szovjet fennhatóság alá került országokban innentől fogva értelemszerűen tehát a szovjet érdekek érvényesültek. Így aztán nem csoda, ha a katyíni ügyet ezekben az országokban, így Magyarországon is a Szovjetunió érdekeit sértő, s ezáltal a "magyar és szovjet nép barátságát" aláásó témává nyilvánították, s mint ilyet, igyekeztek nem csak elfedni, de pusztán említését is

⁴⁴² Kaiser: Katyń. 201.

⁴⁴³ Barcza György: Diplomata-émlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. II. Európa Kiadó - História, Budapest, 1994. 152.

büntetni. A háború után tehát Magyarországon is ugyanolyan helyzet alakult ki, mint Lengyelországban: a szovjet hatóságok itt is megtettek mindent, hogy a katyíni eset többé ne kerüljön napvilágra, illetve megpróbálták elfogadtatni a saját, német bűnösséget hangoztató véleményüket. Ennek érdekében nem csak a német propagandát bármilyen módon támogató személyeket gyűjtötték össze és ítélték el, de a közvéleményre is ugyanúgy nyomást gyakoroltak - Katyín Magyarországon is tabutémává vált.

Láthattuk azonban, hogy Lengyelországban mégis tömegek emlékezetében maradt meg a katyíni mészárlás ténye és az ezzel összefüggő szovjet bűnösség tétele is, s ezt többen ki is nyilvánították - még a kommunista diktatúra legsötétebb időszakában is. Lengyelországban ugyanis sok embernek nyomós oka lehetett hasonló cselekedetre, főként a katyíni áldozatokhoz fűződő rokoni és baráti kötelékek révén, vagy ha más okból nem, hát honfitársi együttérzésből. Hazánkban azonban a katyíni ügy vagy a lengyelek iránti szolidaritáshoz, vagy a német propaganda nyomán a Szovjetunióval szembeni gyűlölethez vagy félelemhez volt köthető. Vajon a lengyel-magyar barátság és az elnyomó hatalommal szembeni ellenérzések a háború után Magyarországon is a köztudatban tudták tartani Katyín témáját? A lengyel tisztek tömegsírhajói a szovjet rendszer kegyetlenségének egyik szimbólumává váltak hazánkban is, de vajon miután a "felszabadítás" során a magyar nép testközelből is megtapasztalhatta a korábban csak elképzelt borzalmakat, nem kopott-e ki a közemlékezetből a lengyel tisztek talán már távolinak tűnő tragédiája? Láthattuk, hogy Lengyelországban a hatalom az elnyomás különféle eszközei mellett magyarázkodni és hazudozni is próbált, hogy lecsillapítsa és kordában tartsa a kedélyeket, de vajon a Magyarországon is szükség volt a propaganda bevetésére, hogy meggyőzzék a közvéleményt a Szovjetunió ártatlanságáról, vagy egyszerűen csak eltussolták, asztal alá söpörték az ügyet? Kik voltak azok, akik mégsem feledkeztek meg az ügyről és szóba hozták, s milyen retorziókkal kellett szembenézniük? Mi történt azokkal, akik Magyarország "új urai" szemében ennél még súlyosabb büntetést elkövetve még a háború idején kiálltak a katyíni igazságért? Összefoglalva arra próbálunk választ keresni, hogy milyen "utóélete" volt a háború alatt közismertté vált katyíni ügynek a háború utáni Magyarországon, s hogy megmaradt-e egyáltalán a katyíni eset a magyar közvélemény emlékezetében, s ha igen miben nyilvánult meg mindez.

4.2.1. A tanúk "eltüntetése" - a Wallenberg ügy

Ahogy véget ért a második világháború, Magyarországon is kezdetét vette a háborús bűnösök, illetve a szovjetek által háborús bűnösnek tekintett személyek felelősségre vonása. Ennek

során a katyáni ügy is több esetben a vádpontok közt szerepelt, még ha néhány esetben szinte említést sem érdemlő súllyal.

A magyar holokauszt három főbűnőseként számon tartott Jaross Andor belügyminiszter és két államtitkára, Endre László és Baky László népbírói tárgyalásán például, melyet 1945. december 17-től 1946. január 7-ig tartottak a Zeneakadémia nagytermében, a "szovjetellenes" katyáni propagandában való részvétel szintén a vád részét képezte. Amint az a Jaross Andor részére kirendelt védőügyvéd, ifj. dr. Vass István által a tizenkettedik tárgyalási napon, 1946. január 3-án előadott védőbeszédéből kiderül, Jarost számtalan súlyos vádpont mellett negyedik vádpontként azzal is gyanúsították, hogy saját intézkedése révén került bemutatásra Magyarországon a "Katyni erdőben" című propagandafilm. Habár a kirendelt védőügyvéd a következőt állapította meg: "*a Katyni erdőben című film bemutatása a vádlott saját intézkedésének nem ismerhető el és ez a főtárgyaláson bizonyítva nem lett*", Jaross Andort egyéb bűnei miatt a népbírói bíróság mégis golyó általi halálra ítélte, melyet 1946. április 11-én végre is hajtottak.⁴⁴⁴ A budapesti népügyészség 1945. november 1-én kelt vádirata pedig Imrédy Bélát vonta felelősségre az Egyedül Vagyunk című folyóiratban megjelent cikkeiért, melyekben szintén szerepelt Katyni témája (9. 1943. V. "Katyni sírvers", 10. 1943. XI. "A tarkónlövés" - Katyniról, 4 képpel). Mindezek "ártalmasságát" pedig a következőkkel indokolta a szöveg: "*Vádlott mindezen cselekményei alkalmasak voltak arra, hogy az országot a háborúba lépés illetve a háború fokozottabb mértékben való folytatása érdekében jelentős mértékben befolyásolják és a közfelfogást az országra káros irányba tereljék.*"⁴⁴⁵ Nem mindenkit ítéltek el azonban nyilvános keretek közt. Azok, akik valami oknál fogva közelebbről, részleteiben is ismerhették az ügyet, például mert tevékenyen részt vettek a katyáni német propagandában vagy éppen kapcsolatban álltak a lengyel ellenállással és hírszerzéssel, azokra az NKVD egységei vadásztak. Ezek pedig nem arról voltak híresek, hogy a kezük közé került áldozataikat bármiféle tárgyalás vagy ítélethirdetés után részesítenék büntetésben.

A szovjet speciális egységek tehát - a megszállás részeként - Magyarországon is igyekeztek a Vörös Hadsereg által elfoglalt területeken felkutatni és megszerezni az általuk "kínosnak" tartott katyáni dokumentumokat és a német propaganda "kiszolgálóit". Hasonló alakulatokat széles körben alkalmazott a Szovjetunió, Berlin ostroma kapcsán például L. A. Bezimenszkij "Hitler halála" című könyvében a következőket írja feladatukról: "*a felderítők és kémelhárítók felkészültek arra, hogy speciális feladatokat kell majd végrehajtaniuk: fontos*

⁴⁴⁴ Karsai László - Molnár Judit (szerk.): Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi, Budapest, 1994. 431.

⁴⁴⁵ Sipos Péter - Sipos András (szerk.): Imrédy Béla a vádlottak padján. Osiris - Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1999. 133.

dokumentumokat kell megszerezniük... ártalmatlanná kell tenniük ellenséges ügynököket."⁴⁴⁶

A magyarországi lengyel emigráció értesüléseit ismerve nem csoda, ha a szovjet hírszerzők úgy gondolták: Magyarországon is van mit megszerezni és van kit elfogni. A lengyel ellenállás hírszerzői ugyanis, amint azt korábban láthattuk, ott voltak a katyni sírok feltárásánál is és az ott szerzett információkat Londonba továbbították - ennek a legegyszerűbb útja pedig Magyarországon keresztül vezetett.⁴⁴⁷ Számos anyag jutott el így Magyarországról Svájcba, vagy a Vatikánba, melyben több önzetlen magyar (pl. Varga Béla) mellett még semleges országok követségei (pl. a svéd követség⁴⁴⁸) is a lengyelek segítségére voltak.

A különböző csatornákból begyűjtött, de még nem továbbított anyagokat a lengyel emigráció a Magyar Általános Hitelbank budapesti páncélszekrényében helyezte el. 1944. március 19-én a Gestapo ugyan elfogta a magyarországi lengyel kémszolgálatot irányító Edmund "Fietz" Fietowiczot és a lakásán talált kulccsal a Hitelbank széfjét is fel tudták nyitni, a benne talált iratokat azonban nem vitték el, hiszen ezek nem a németekre nézve jelentettek terhelő bizonyítékot.⁴⁴⁹ A széfet másodjára 1945. januárjában nyitották fel illetéktelen kezek, s ennek már súlyos következményei voltak - az iratok ezúttal ugyanis már szovjet kézre kerültek. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai tagjai a Hitelbank igazgatóinak jelentése alapján a következőképpen számoltak be az esetről: *"1945. január 20-án az orosz tiszték egy csoportja kereste fel intézetünket. Felnyitottak... minden széfet és páncéltermet. Elvittek 113 millió pengő készpénzt, továbbá mintegy 800 bőröndöt és dobozt, melyeket ügyfeleink helyeztek nálunk letétbe, és kiürítettek 1400 értékmegőrző rekeszt is."*⁴⁵⁰ Ezek egyikében pedig a szovjetek számára oly értékes katyni dokumentumokat is megtaláltak - benne többek közt terhelő bizonyítékokkal, nevekkal és címekkel. A korábban említett Varga Béla, a nemzetgyűlés akkori elnöke évtizedekkel később így öntötte szavakba a számára is lebukást jelentő eseményt: *"Amikor a németek feladták Pestet, ... a páncélszekrény az oroszok kezére jutott. Nem sokat teketóriáztak, felrobbantották, s ami kiömlött belőle, összeszedték. Közte a Katyn-i (sic!) dokumentumokat is, amit már nem tudtunk Londonba küldeni. Így derült ki az én szerepem is."*⁴⁵¹ A szovjet hatóságok minden jel szerint nagyon gyorsan áttanulmányozták és kiértékelték a páncélszekrényben talált iratokat, az üggyel kapcsolatban érintett és a

⁴⁴⁶ Idézi: *Gazsi József*: Akit Mózesként tiszteltek. Feltevések egy politikai krimi hátteréhez, avagy töprengés Raoul Wallenberg balsorsáról. (Wallenberg-füzetek II.) Raoul Wallenberg Alapítvány, Budapest, 1995. 27.

⁴⁴⁷ A lengyel futárok magyarországi tevékenységéről bővebben lásd: *Tadeusz Olszański* (szerk.): Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939-1945. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.

⁴⁴⁸ Bővebben lásd: *id. Antall*: Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt.

⁴⁴⁹ *Gazsi*: Akit Mózesként tiszteltek. 30.

⁴⁵⁰ uo. 28.

⁴⁵¹ uo. 30.

dokumentumokban szereplő személyek ugyanis elkezdtek "eltűnedezni" - kezdetét vette az embervadászat.

Ismeretes, hogy a "zsidómentő" Raoul Wallenberg, a svéd követség munkatársa is szovjet fogságba került, majd a Szovjetunióban halt meg ismeretlen körülmények közt.⁴⁵² Az eleinte "szabadlábon" hagyott svéd diplomatát, január 19-én Rákosszentmihályon tartóztatták le váratlanul, s a mai ismereteink alapján nagyon valószínű, hogy ebben (ha nem is egyedüli okként) közrejátszhattak a felnyitott páncélszekrényben talált iratok is. Józsa Béla szavait idézve: "*Wallenberg eltűnését a legújabb kutatások a Katyn-i (sic!) erdőben elkövetett szovjet tömeggyilkossággal, a mintegy 14.000 lengyel tiszt barbár lemészárlásával hozzák kapcsolatba. 1944. novemberében ugyanis lengyel emigránsok Wallenbergnek adták át megőrzésre a Katyn-i vérengzéssel kapcsolatos titkos lengyel iratokat. Wallenberg tehát minden bizonnyal túl sokat tudott erről a sötét ügyről és valószínűleg ezért kellett őt elhallgattatni, s vele együtt mindazokat, akiknek Wallenberg beszélhetett, esetleg dokumentumokat mutathatott ezzel kapcsolatban.*"⁴⁵³ Wallenberg eltűnésének ezt a teóriáját támasztja alá az is, hogy ugyanaznap fogták el őt is, mint az üggyel kapcsolatban szintén gyanúsított (és a fellelt iratokban szintén nevesített) Varga Bélát, s ezt Fercsey János is megerősíti visszaemlékezésében: "*Amikor Wallenberg eltűnt, orosz katonák jöttek Varga Béláért is, azzal, hogy Malinovszkij tábornok hivatja. Kiszepesre vitték, egy katonai fogházba.*"⁴⁵⁴

Az elfogottak számára nem sok remény nyílt a túlélésre, hiszen a Szovjetunióknak mindennél fontosabb volt, hogy ne maradjon tanúja az NKVD tömeggyilkosságának - és egyébként is jóval kevesebbet is ítéltek már el embereket, akár ártatlanul is. A Wallenberggel együtt elfogott Vargát is halálra ítélték, ám egy szerencsés fordulat révén mégis sikerült megmenekülnie: kihallgatásakor egy magyar származású orosz ezredes tolmácsolt, aki a foglyot megsajnálva a következő életmentőnek bizonyult tanácsot adta: "*Csak az a fontos, hogy ha Katyńról kérdezik, semmit sem tud.*"⁴⁵⁵ Azt pedig, hogy mi várt a foglyokra, s így valószínűleg az elfogott Wallenbergre is, szintén Varga Béla visszaemlékezéséből tudjuk, akinek szovjet egyenruhát viselő jótevője a következőket is odasúgta: "*Az első frontvonalnak parancsa volt Sztálintól, hogy mindenkit, aki valamiképpen összeköttetésbe került Katyńnal, likvidálni kell!*"⁴⁵⁶

⁴⁵² Életéről bővebben lásd: *Bengt Jangfeldt: Raoul Wallenberg élete.* Park Könyvkiadó, Budapest, 2014.

⁴⁵³ *Józsa Béla: Egyetemisták az ostromgyűrűben: a Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944. októbertől 1945. február 14-ig.* Történelmi Hagyományörző és Hadisírgondozó Alapítvány, 1999. 90.

⁴⁵⁴ *Gazsi: Akit Mózesként tiszteltek.* 30.

⁴⁵⁵ uo. 31.

⁴⁵⁶ uo. 31.

A "páncélszekrény áldozatai" közül azonban nem volt mindenki ilyen szerencsés: az ellenállásban fontos szerepet játszó Mikó Zoltán századost, aki szintén jól ismerte a katyíni vizsgálat anyagait és azok elrejtésében is részt vett, január végén szintén elhurcolták a szovjetek. Vele együtt letartóztatott segédtsíztje, Bondor Vilmos számára sem volt kétséges letartóztatásuk oka, ami egy későbbi interjújából is kiderül: *"Mikó Zoltán kapcsolatban állott Wallenberggel, akinek révén az 1940-es, a szovjetek által elkövetett tömeggyilkosság Katynnal kapcsolatos dokumentumai biztonságba kerültek. Egy nemzetközi intrika áldozatai lettünk, Mikó az életével fizetett ezért."*⁴⁵⁷ Míg Mikót (nem a katyíni ügygel összefüggésben) kikényszerített vallomása alapján halálra ítélték és kivégezték, segédtsíztjét "csupán" 25 év börtönre ítélték, ahonnan majd csak 1955-ben szabadulhatott. A svéd diplomata "eltűnésének" okaival kapcsolatban szintén árulkodó jel, hogy kihallgatói többször is arról faggatták, hogy mit tud Wallenbergről és a "dokumentumokról".⁴⁵⁸ Bondor visszaemlékezésében a következőképpen összegezte a Hitelbank széfjében talált iratok alapján letartóztatottak tragédiáját: *"El kellett tehát tüntetni a nyomokat. Wallenberg és a lengyelek már fogva voltak. Sőt, a végén Mikó is. Így az egyéb terhelő adatok kihangsúlyozásával elkendőzték az igazságot. Kikényszerítettek belőle egy olyan tanúvallomást, ami halálos ítéletet von maga után, és ezzel be is fejezték az ügyet. ... Mikó hamar rádöbbsent, hogy mire megy a játék, és már a bírósági tárgyalás előtt is sejtette, hogy ügyünk tragikusra fordult. Már akkor rájött, hogy mind a ketten Katyn áldozatai vagyunk."*⁴⁵⁹

Ne felejtjük el azonban, hogy - amint arra Ungváry Krisztián is rámutatott - a betegesen gyanakvó szovjet kémelhárítás szemében mind Wallenberg, mind Varga, mind Mikó, mind pedig Bondor bűnösnek számított, mivel más országok kémszervezeteivel álltak kapcsolatban. Wallenberg ugyanis az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal (WRB) megbízásából került Budapestre, ami azt is feltételezte, hogy kapcsolatban állhatott az amerikai titkosszolgálattal is, Bondor és Mikó a nyilas Fővezérség Különleges (szabotázzsal és hírszerzéssel foglalkozó) csoportját vezette⁴⁶⁰, Varga Béla pedig külföldi útjai során csempészett dokumentumokat Svájcba, a lengyel földalatti szervezetek kérésére. Habár nagy valószínűséggel mindannyian a katyíni dokumentumok áldozatai, abból a szempontból legalábbis mindenképpen, hogy ezek nyomán kerültek szovjet kézre, már csak az ellenállással fenntartott kapcsolataik révén is valószínűsíthetően előbb-utóbb a szovjet hatóságok "célkeresztjébe" kerültek volna. Volt még azonban egy személy rajtuk kívül, aki magyarként még náluk is többet tudott a katyíni esetről, még náluk is többet tett "a Szovjetunió befektetéséért", ráadásul mindezzel még nemzetközi

⁴⁵⁷ *Schubert Katalin*: Szembenézni a történelemmel. Katonasorsok. Kornétás Kiadó, Budapest, 1997. 13-14.

⁴⁵⁸ *Ungváry*: Budapest ostroma. 271.

⁴⁵⁹ *Bondor Vilmos*: A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban 1944–1945. Püski Kiadó, Budapest, 1995. 179.

⁴⁶⁰ *Ungváry*: Budapest ostroma.. 272.

hírnévre is szert tett: Orsós professzor. A Szovjetunió hatóságai pedig vélhetőleg leginkább őt szerették volna markukban tudni.

4.2.2. Orsós professzor háború utáni megítélése

A németek által 1943-ban összehívott Nemzetközi Orvostudományi Bizottság tagjai, dr. Marko Markov és dr. František Hájek sem kerülhették el a fogságba esést, s sorsukban nyilván Orsós Ferenc is osztozott volna, ha nem menekül idejében külföldre. 1945-ben a „felszabadulás” idején Orsós után is különleges szovjet egység kutatott Budapesten, de őt nem, csupán archívumát tudták a Szovjetunióba szállítani. A háború végén ugyanis Orsós professzor már tudta, hogy politikai szerepvállalása és katyáni szakvéleménye miatt nem maradhat büntetlenül Magyarországon, így 1944 augusztusában a Németországba menekülés mellett döntött.

Nem egyedül hagyta el azonban az országot, számos kollégája követte őt az oroszok elől menekülve. Nagyon fontos megemlíteni, hogy az utókor (különösen itthon maradt kollégái) bűnei közé sorolta azt is, hogy a Szálasi-kormány megbízásából elvállalta a magyarországi egyetemek kitelepítését, javaiknak Németországba szállítását, méghozzá kormánybiztosként. A budapesti Törvényszéki Orvostani Intézet ingóságainak és néhány munkatársának nyugatra telepítését is személyesen felügyelte az egész orvosi kar áttelepítésének keretén belül. Egyszer még hazatért Budapestre 1944 októberében, de december 6-án végleg elhagyta Magyarországot, s kollégáival együtt először Halle am Saaleba menekült, majd nem sokkal később innen az amerikai zónában található Mainzba költözött, ahol haláláig a mainzi egyetem művészeti anatómia tanáraként dolgozott professzori rangban (törvényszéki orvosként már nem dolgozhatott ugyanis).⁴⁶¹ Itt élete végéig az amerikaiak oltalma alatt állt, de még így is félt a szovjetek bosszújától, ezért csak évente egyszer látogathatta meg a Svédországban élő hozzátartozóit, és akkor is csak amerikai testőrök jelenlétében.⁴⁶² 1955-ös nyugdíjba vonulásáig a mainzi egyetem tanára maradt, majd 1962-ben ugyanitt hunyt el.

A háború befejeztével a szovjet fennhatóság alá került Magyarországon nagyon hamar megjelentek az első, Orsós professzort elítélő hangok. Nem meglepő módon ellenszenvüket először volt kollégái nyilvánították ki, akik korábban közelről tanúi (és nem egy esetben maguk is szenvedő alanyai) lehettek a professzor politikai indíttatású cselekedeteinek. Az 1945 nyarán megalakult Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének új lapja, az Orvosok Lapja számos olyan cikket közölt például, melyek Orsós professzort nem csak szakmailag, de emberileg is sárba tiporták. Már a folyóirat első számában megjelent dr. Petényi Géza "Orsós

461 Egy művészeti anatómiai könyve is megjelent Németországban. - *Vizi: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége.* 328.

462 *Engelmayer: Magyarok és Katyán.* 2.

Ferenc dr. "szakértői" és "tudományos" munkásságáról" című írása, mely tulajdonképpen Orsós Ferenc szakmai kiválóságát és emberi tartását kérdőjelezi meg, azzal vádolva a professzort, hogy egy 1941 őszi történettel kapcsolatban szándékosan elferdítette szakértői véleményét egy zsidó származású orvostársának elítélésére érdekében. A történet szerint (a műhibával vádolt) Dr. Láng Jenő egy hároméves kisgyermek számára a szokásosnál nagyobb adagban adta be a domatrin nevű arzéntartalmú nyugtatót, amivel Orsós szerint a gyermek halálát okozta. Petényi doktor, miután rávilágít az Orsós Ferenc és Vitray Antal által végzett törvényszéki vizsgálat tévedéseire, felmentve dr. Láng Jenőt (akit aztán a törvényszék is ténylegesen felmentett), Orsós Ferencet a következőképpen jellemzi: *"A szakértői vélemény egészében kétségtelenül Orsós Ferenc dr.-tól származik. Orsós dr. a budapesti egyetemen a törvényszéki orvostan ny. r. tanára volt. Tehát kétségtelenül az ország egyik legtekintélyesebb törvényszéki szakértője. Sőt több, "európai tekintély" volt. Amikor a németek a katyni tömeggyilkosság részleteinek kiderítésére a leghíresebb európai törvényszéki szakértőket hívták össze, köztük volt Orsós dr. is. Nemcsak köztük volt, hanem egy speciális bizonyító véleménnyel külön is kitűnt. Ezt feltűnően méltatták, nem a szaklapok, hanem a napilapok. Az európai hírű tekintélynek Láng dr. ügyében adott véleménye kritikán aluli. Szégyenére válna nemcsak egy egyetemi tanárnak, nemcsak egy törvényszéki orvosnak, hanem minden orvosnak, aki ezt a leletet kiadja. Tudatlanság, tévedés s szándékos ferdítések halmazata a vélemény. (...) Arra még nem volt eset, hogy valaki az egyik napon, tévedésektől és hamisításoktól hemzsegő leletet adjon s a következő napon, helyes, tudományos szempontokból kifogástalan jó leletet adjon. A fenti lelet áttanulmányozása után előre lehet tudni, mennyire helytálló s az igazságnak mennyire megfelelő lehet az a lelet, amit Orsós dr. a németeknek szállított, kívánságuk szerint."*⁴⁶³ Habár a törvényszéki vizsgálat eredményeiben valóban voltak tévedések, melyek a szándékosság gyanúját is felvethetik egy ilyen nagy tudású ember esetében, az idézett részletből is láthatjuk, hogy a háború után a professor hazai dehonesztálása keretében katyni szakértői véleményének igazságtartalmát is kétségbe vonták - s ez nyilván sok esetben nem csak önálló gondolatkapcsolat eredményeként történt, de a korabeli politikai széljárásnak is a lehető legjobban megfelelt.

A lap következő számában sem feledkeztek meg Orsós professzorról, dr. Réti Endre "A MONE és a magyar összeomlás" című cikkében ugyanis nemcsak a MONE szervezetéről és tevékenységéről olvashatunk, de külön bekezdést találunk Orsós professzorról is, akiről a szerző kifejezetten negatív képet fest: *"Az ő működése külön fejezetet jelent Magyarország kiszolgáltatásában. Tette ezt először is propagandában, melyet élőszóban és írásban folytatott, majd a német-magyar orvoscsere akciójában, végül "bizalmas" információi során,*

⁴⁶³ Petényi Géza: Orsós Ferenc dr. "szakértői" és "tudományos" munkásságáról. In: Orvosok Lapja. 1945/1. 22.

melyekkel adatokat szolgáltatott magyar orvosok politikai felfogását, magánéletét illetően a német követségnek és a német orvosi kamarának."⁴⁶⁴

Az Orsós Ferencet elítélő cikkek egyik legharsányabb példája dr. Leopold Elemér, a bírói és ügyvédi vizsgálóbizottság tagjának tollából származik, aki a dr. Petényi Géza által ismertetett esetből kiindulva meglehetősen lekicsinylő hangnemben beszél a professzorról, s tévesnek bizonyult szakértői véleményét nem műhibaként, hanem szándékos ferdítésként, így pedig a hamis tanúzás bűncselekményét megvalósító tetteként értékeli. Az indulatos hangnemű cikk zárszava pedig nem csak egyszerű ítéletet fogalmaz meg a bukott törvényszéki orvosszakértővel szemben, de emellett, hogy kétségbe vonja a professzor szakmai, emberi és művészi kvalitásait és katyni szakértői tevékenységének hitelességét is, a korabeli propaganda szájízének, sőt stílusának megfelelően azonosítja is Orsóst a német tömeggyilkosságok elkövetőivel: "*Mi, jogászok, nem is vártunk mást Orsóstól, a dilettáns piktortól, a katyni (sic!) tömegsírok szakértőjétől, aki még csak annyira sem volt tudományának bűvára, hogy érdekelte volna németországi utazásai alatt méltó kollégája, Mengele tanár halálkamráinak titka.*"⁴⁶⁵ Ebből is látható tehát, hogy sokan nem elégedtek meg azzal, hogy szakmai, politikai tevékenysége vagy emberi tulajdonságai kapcsán (természetesen akár jogosan) "rúgjanak egyet" a külföldre menekült professzoron, de a korabeli propaganda céljainak megfelelően a katyni esetet is szívesen emlegették olyan hamisítványként, amihez a németbarát professzor asszisztált.

Magyarországon maradt kollégái véleményét ismerve nem is csoda, ha meglehetősen hamar feljelentették. Ezt a Pázmány Péter Tudományegyetem Igazoló Bizottsága tette meg 1945. július 13-án. A bizottság emellett még korábban, az 1945. május 8-i ülésen a "*külföldre (Németországba) szökött orvosprofesszorok ügyében állásvesztésről határozott*". Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a feljelentés eléggé gyenge lábakon álló vádak alapján történt meg, például miszerint a professzor "*hamis törvényszéki vélemények sorozatát adta*", "*a Katyn-i tömegsírok feltárásánál hamis szakvéleményt adott*", valamint azzal az egészen elképesztő ürüggyel, mely szerint "*maga is az SS tagjává vált*".⁴⁶⁶ A Budapesti Népügyészség 1945. július 31-én a feljelentett egyetemi tanárok ellen nyomozást rendelt el, amelyet a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya 1945 november és december hónapban fejezett be.

Szintén feljelentés alapján került fel Orsós Ferenc neve a háborús bűnösök listájára. Habár a háborús bűnösök 1945. február 16-án, Debrecenben összeállított listáján még nem szerepel, amint az Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök megállapításaiból is kitűnik, ekkor még

⁴⁶⁴ Réti Endre: A MONE és a magyar összeomlás. In: Orvosok Lapja. 1945/2. 105.

⁴⁶⁵ Leopold Elemér: Az orvosszakértő műhibája. In: Orvosok Lapja. 1945/7. 417.

⁴⁶⁶ Vincze János: Dr. Orsós Ferenc professzor igazsága. NDP Kiadó, Budapest, 2012. 35.

kifejezetten kezdetleges stádiumban volt a névsor: "A háborús bűnösök száma a fentieknél lényegesen több. Az adatok, illetve személyek felkutatását a magyar kormány elsőrendű feladatának tekinti, s főként Budapest népétől és az ott valószínűleg fellelhető írásos bizonyítékoktól sok eredményt vár. A magyar jogszabályok és így a népbíráskodásról szóló rendelet szerint is mindenki feljelentéssel élhet azokkal szemben, akiknek háborús bűnös magatartásáról tud, s a népügyészeknek hivatali kötelességük is mindazon esetekben, amelyekről bármi úton is tudomást szereznek a népbíróság előtt vádat emelni"⁴⁶⁷ A nem sokkal később összeállított újabb listán, melyet orosz nyelvre fordítva a szovjet hatóságoknak is átadtak, azonban már szerepel Orsós Ferenc neve, mely a budapesti rendőr-főkapitányság bizalmi csoportjának 1945. augusztus 6-i jelentése alapján vélhetőleg szintén a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete közbenjárására történt meg.⁴⁶⁸ Az 1945. június 22-én kiadott 3642-es számú szigorúan bizalmas dosszié újfent felsorolja a háborús bűnösnek tartott személyeket, köztük Orsós Ferencet is, akinek ügyében először olvashatunk hivatalos indoklást: "Háborús bűnös, mert a háború fokozottabb mértékben való folytatására és a nyilas /fasiszta/ mozgalomnak segítségével szellemi tevékenységet fejtett ki /:81/1945. M. E. sz. rend. 13. §. 1. és 6. pont:/"⁴⁶⁹ Az azonban ebből még nem derül ki, hogy valójában politikai nézetei, tettei, vagy a katyáni szakértői véleménye kapcsán került fel a listára. Az 1946-ban készült Háborús Főbűnösök Névsorából is csak annyi derül ki, hogy "Háborús bűnös, mert a nyilas /fasiszta/ mozgalomnak segítséget nyújtott a háború fokozottabb mértékben való folytatását előmozdította és résztvett a szálassi (sic!) féle hazaárulásban. / 81/1945. M. E. sz. rendelet 11. §. 1. pont 20. §./"⁴⁷⁰ Először csak az igazságügy miniszter 1946. május 16-án kelt minisztertanácsi előterjesztése említi konkrét vádpontként (a 34. oldalon) a professzor katyáni feltárásokban való részvételét: "Dr. Orsós Ferencz egyetemi tanár MONE vezetője és elnöke, politikai hírszolgálatot nyújt a németeknek, a numerus-nullus állandó hirdetője a Katyni (sic!) német orvosi bizottság egyik vezetője."⁴⁷¹

Az azonban, hogy Orsós felkerült a háborús bűnösök listájára, még nem jelent konkrét, hivatalos ítéletet. 1946. május 16-án ráadásul a Magyar Miniszterelnökség dr. Ries István igazságügy-miniszternek címzett 5417-es számú leirata is arról tanúskodik, hogy önmagában a listára kerülés még nem volt egyenlő az ítélettel: "A javaslatból nem tűnik ki, hogy a jegyzék összeállításának mi a célszerű indoka. A felvett személyek legnagyobb része eljárás alatt állt,

⁴⁶⁷ Magyar Nemzeti Levéltár - Országos Levéltár (továbbiakban MNL-OL) XIX-A-1-j-XXIII/b-2365/1945. (31. d.)

⁴⁶⁸ MNL-OL XIX-A-1-j-XXIII/b-2245/1945. (31. d.)

⁴⁶⁹ uo.

⁴⁷⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) ÁBTL-4.1.- A-612/1. 7., Háborús bűnösök névsora

⁴⁷¹ MNL-OL XIX-A-1-j-XXIII/b-5417/1946. (74. d.)

vagy áll, - a bűnösség kérdését az ítélő bíróságok döntenek el és a minisztertanács nem látszik alkalmasnak annak elbírálására, hogy a háborús vagy népellenes bűnösség kérdését eldöntse."⁴⁷² A Budapesti Népügyészség 1946. május 28-án azonban dr. Orsós Ferenc ellen nyomozólevél kibocsátását indítványozta, majd július 27-én elfogató parancsot állított ki ellene, végül pedig 1949. március 7-ére a professzor távollétében tárgyalást is kitűzött.

Közben igyekeztek elérni Orsós kiadatását is, melyre először 1946. február 12-én tettek kísérletet - sikertelenül. Valamivel több, mint egy évvel később, 1947. február 28-án a belügyminisztérium a magyarországi SZEB Közigazgatási Osztályát vezető Beljanov vezérőrnagyhoz fordult⁴⁷³, hogy a háborús bűnösök (köztük Orsós Ferenc) kiadatásának érdekében járjon közbe a Szövetséges Ellenőrző Tanácsnál.

Végül 1949 márciusában lezajlott Orsós Ferenc népbírói tárgyalása⁴⁷⁴, melynek nyomán konkrét ítélet nem született, de annyit megállapítottak, hogy a felelősségre vonáshoz mindenképpen ki kell adni a professzort. Ennek érdekében 1949. március 19-én dr. László Dezső tanácselnök vezetésével elfogatóparancsot adtak ki Orsós ellen, mégpedig a következő indoklással: *"...alaposan gyanúsítható, hogy 1936. évtől 1944. évig a Magyar Orvos Nemzeti Egyesületének volt az elnöke. Ebben a minőségben több ízben tartott olyan tartalmú beszédet és írt az egyesület hivatalos lapjában a "Mone"-ban cikket. (sic!) 1943. tavaszán, mint törvényszéki orvosszakértő, Magyarország képviseletében részt vett a Katyni (sic!) tömegsírok feltárásában. Erről orvosi szakvéleményt és az ott szerzett tapasztalatairól nyilatkozatot tett. 1944. őszén a Törvényszéki Orvostani Intézet nagyértékű felszerelési tárgyait katonai parancs szerint Németországba vitette el. Ezen cselekményekkel az 1945. VII. tc. által törvényerőre emelt Nbr. 11. §. 6., 13. §. 3., 13. §. 7., 15. §. 4. pontjába ütköző háborús és népellenes bűntetteket követte el."*⁴⁷⁵ Mindezek alapján a professzor cselekedetei a törvények értelmében kimerítették a háború fokozottabb mértékben való folytatására buzdításának, a közvélemény országra nézve káros irányba való befolyásolásának, a háború utáni béke veszélyeztetésének, a nemzetközi viszály szításának, a fasiszta és demokráciaellenes nézetek terjesztésének és faji, illetve felekezeti gyűlölet gerjesztésének bűneit. Könnyen elképzelhetjük, mi várt volna itthon Orsós Ferencre, hiszen már csak az elsőként említett pont büntetési tétele is minimum 10-15 év kényszermunka (vagy indokolt esetben fegyházbüntetés) volt, nem beszélve arról, hogy a népbíróságnak az összes vádpont esetében jogában állt halálbüntetést kiszabni - és kétség sem fér hozzá, hogy ezzel minden bizonnyal éltek is volna.

⁴⁷² uo.

⁴⁷³ MNL-OL XIX-E-1-i-háb. bűnösök listája-szn/1947. (130. d.)

⁴⁷⁴ Ennek a tárgyalásnak a jegyzőkönyve nem maradt fenn, csak az ennek eredményeként elkészített elfogatóparancs, mely a professzor kiadatását sürgeti.

⁴⁷⁵ MNL-OL XIX-E-1-i-Dd-33209/1949. (96. d.)

1949. május 3-án azonban kiderült, hogy a kiadatáshoz szükséges pontos tartózkodási hely Orsós professzor esetében ismeretlen. Rájöttek ugyanis, hogy az addig tartózkodási helyül megjelölt Halle a szovjet zónában fekszik, s onnan a professzor nyilván továbbállt még a szovjet csapatok megérkezése előtt. Mivel fogalmuk sem volt arról, hogy merre lehet, kiadatását is hiába kérték volna. Ezért a kérdéses lakcím megszerzése érdekében dr. Hegyvári Lajos vezető államügyész 1949. július 29-én az Orvosok Szabad Szakszervezetéhez és a budapesti I. kerületi rendőr főkapitánysághoz fordult, ahonnan azonban kereken két hónap múlva is csak a következő meghökkentő találgatást kapta válaszul: *"dr. Orsós Ferenc ... mint háborús bűnös előbb nyugatra, onnan állítólag Afrikába menekült."*⁴⁷⁶ A kiadatás így természetesen lehetetlennek bizonyult, s ezt megértve végül 1949. október 1-én a következő megállapítással tettek pontot Orsós professzor népbírói ügyére: *"Figyelemmel arra, hogy dr. Orsós Ferenc közelebbi tartózkodási helye ismeretlen, vele szemben a kiadási eljárás eredményre nem vezethetne, továbbá mert az amerikai hatóságok a háborús bűnösök kiadatására vonatkozó kérelmeket nem teljesítik, ... a kiadási eljárás lefolytatása nem mutatkozik indokoltnak."*⁴⁷⁷

Összegzésként tehát elmondható, hogy Orsós Ferenc bűnösségét megállapító népbírói ítélet nem született, tehát jogilag nem nyilvánították háborús bűnössé. Vincze János kutatásai alapján a Bűnügyi Nyilvántartó sem tud arról, hogy valaha is bűnösnek nyilvánították volna Magyarországon.⁴⁷⁸ Érdeemes azonban megjegyezni, hogy ez nem jelent felmentést sem, ügyében egyszerűen csak távolléte miatt mondtak le az ítélethozatalról - világos, hogy az egésznek csak akkor lett volna értelme, ha kézre is tudják keríteni. Kétség sem fér hozzá azonban, hogyha ez mégis megtörtént volna, vagy látványos per keretén belül ítélik el a katyáni német propaganda és a nyilas hatalom kiszolgálásáért és egyéb bűneiért, vagy (ami talán valószínűbb) ahogy Mikót is, egy koncepciós per keretén belül (akár a MONE-n belüli tevékenységéért), a katyáni ügyben betöltött szerepét nem firtatva ítélik el. Büntetése pedig (Mikó sorsából kiindulva) valószínűleg a legsúlyosabb kiszabható ítélet, a halálbüntetés lett volna. A találgatások mocsaras talaját elhagyva azonban egy bizonyosan látszik: nem csak a hivatalos dokumentumok összeállítói, de volt kollégái és sokan mások is összekötötték gondolatban Orsós professzor "bűnösségét és németbarátságát" a katyáni feltárások során végzett munkájával, így hiteltelenítve a Szovjetuniót vádolók álláspontját és igazolva a német bűnösség szovjet propaganda által hangoztatott tételét.

⁴⁷⁶ uo.

⁴⁷⁷ uo.

⁴⁷⁸ Vincze: Dr. Orsós Ferenc professzor igazsága. 33-34.

4.2.3. Orsós Ferenc - áldozat vagy háborús bűnös?

Itthon tehát Orsós professzort a háború után többek közt „hamis szakértői véleményéért” a háborús bűnösök listájára vették, minden egyetemi tisztségétől megfosztották és a közvélemény előtt több cikk is bűnösnek kiáltotta ki. Amint arról megbizonyosodhattunk, megbélyegzésének okai különfélék voltak, politikai nézetei és tettei, emberi tulajdonságai épp úgy közrejátszottak ebben, mint a "német propagandát támogató" katyíni szakértői véleménye. Ez a hamis vád, mely szerint szakvéleményét a német propaganda kívánalmi mentén fogalmazta meg, nem csak a népbíróság tárgyalásán hangzott el, hanem később számos publikációban is megjelent, ami fenntartotta azt a látszatot a kételkedőkben, hogy Orsós professzor a kommunista rendszer áldozata, akit ártatlanul hurcoltak meg a lengyel tisztok sírjainál tett törvényszéki orvosszakértői minőségben tett megállapításai miatt. Éppen ezért fontos röviden kitérnünk arra, hogy miért is ítélték el sokan a professzort a háború után és miért volt oly sok ellensége kollégái közt. Ez a katyíni ügy megítélésével kapcsolatban is fontos, hiszen ma Orsós Ferenc személyét sokan összekötik az ügyel és tevékenységét nem, vagy csak részben ismerve arra a következtetésre jutnak, hogy csak és kizárólag Katyín kapcsán ítélték el szovjet nyomásra, s így érdemes lehet esetleg felvetni rehabilitációját. Amint azt rövidesen látni fogjuk, politikai nézetei és tettei önmagukban elégségesek lettek volna ahhoz, hogy a háború után ugyanígy elítéljék, s az, hogy Katyín kapcsán is elítélték (ebben az esetben jogtalanul), már csak "hab a tortán".

Fontos megjegyezni, s erről később még szót ejtünk, hogy MTA-tagságát viszont kifejezetten politikai tevékenysége miatt vonták meg tőle 1945-ben. Ezen kívül szintén politikai tevékenységének és tetteinek köszönhetően is, hogy neve évtizedekre tabuvá vált szakmai körökben. "Kompromittálódását" sokan ma is katyíni tevékenységéhez kötik (nem lehet eléggé hangsúlyozni: tévesen), s emiatt egyesek újra és újra felvetik MTA-tagságának visszaállítását. Az MTA eddig természetesen mindannyiszor megtagadta tagságának helyreállítását, mivel azt nem szakmai, hanem politikai tevékenysége miatt vonták meg tőle. Az 1945. július 20-án született döntés indoklásában ugyanis a következő volt olvasható: *„Orsós Ferenc dr. egyik szellemi vezére volt hazánkban a nemzeti-szocialista Németország csatlósainak; mint a MONE elnöke végzetes szerepet játszott a magyar orvos-társadalom egy részének kipusztításában. Ezáltal egyik okozója lett az országot ért történelmi katasztrófának.”*⁴⁷⁹ A

⁴⁷⁹ N. Sándor László (szerk.): Az Orsós Ferenc-dossier. In: Magyar Hírlap, 1993. június 28. 11. Ráadásul a cikkben nyilatkozó Kosáry Domokos szerint abban az időben még a lehetősége is kizárt volt egy politikai nyomásra meghozott döntésnek: „Orsós Ferencet nem a kommunisták zárták ki, hanem 1946-ban egy olyan bizottság, amelynek élén Moór Gyula professzor állt. Feddhetetlen jellem, a kommunizmussal és a hitlerizmussal egyaránt szemben állt, s valószínű, hogy csak 1949-ben bekövetkezett halála miatt nem volt kitéve a kommunista politikai üldöztetésnek.”

félreértések elkerülése a tisztánlátás végett érdemes hát röviden megismerkedni azzal, miben hitt, mit is tett dr. Orsós Ferenc, ami indokolta az utókor szakmai és politikai ítéletét - és amivel saját katyni tevékenységét, s ezáltal az egész ügy hitelességét is megbélyegezte utólag. Politikai nézeteivel kapcsolatban valóban tagadhatatlan, hogy a professzort (részben munkájából eredendően is) szoros kapcsolatok fűzték Németországhoz, a német mentalitáshoz. Többször látogatott Németországba és német nyelvterületre különféle kongresszusokra⁴⁸⁰, a patológusi és kutatómunkájához szükséges eszközök túlnyomó többségét is Németországból hozatta.⁴⁸¹ A németeket különösen rendszeretőnek tartotta és erre követendő példaként tekintett, annál is inkább, mivel ő maga is nagy fegyelmet követelt meg hallgatóitól.⁴⁸² Emellett jelentős támogatója volt a magyar-német szakmai kapcsolatok kiépítésének és fejlesztésének is, s ebben aktívan részt is vett. Németországban töltött napjait összegezve, „Beszámoló kéthavi németországi utamról” című művét a következő szavakkal zárja: „Meggyőződtem arról, hogy a német nép akadémiai vezetői a magyart most is lovagias, katonás szellemű, értékes népnek tartják és szeretettel, megbecsüléssel viseltetnek iránta.”⁴⁸³ A professzornak tehát nagyon sokat jelentett a német kultúra és emiatt mindig egyfajta követendő példának tekintette azt, még a politika terén is. Az elcsatolt területek visszaszerzése kapcsán például az Anschlusst tartotta mérvadónak, ahogyan az a MONE egyik ülésén⁴⁸⁴ 1938-ban elmondott beszédéből is kiderül: „A német példa új reményt nyújt nekünk is arra, hogy hamarosan ismét együtt leszünk elszakított testvéreinkkel.”⁴⁸⁵ Gondolkodásában a németbarát megnyilvánulások és a magyar érdekek, a revíziós politika érdekei és a feltételezett nemzethalál elkerülésének motívumai egyszerre voltak jelen. A Romániához csatolt részek visszaszerzését, Erdély sorsát különösen fontosnak tartotta, s ebben nyilvánvalóan temesvári származása is közrejátszott. Orsós Ferenc politikai nézeteinek alapja tehát (szakmájából eredeztethető) németbarátságában és (születési helyéből eredeztethető) revizionista magatartásában gyökerezett. Míg az előbbi személyiségében is tetten érhető (rendkívüli fegyelmezettsége és munkabírása a hagyományos német

⁴⁸⁰ Például már 1923-ban részt vett a göttingeni patológiai kongresszuson (ezt 1923. febr. 27-én jelentette be az orvostudományi kar ülésén: Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyvek 1922–23. k.), illetve az 1924–25-ös tanévben is részt vett egy németországi szakmai úton (MNL-HBML, VIII. 1/b. 163. k. 1648.), majd az 1928–29-es tanévben a bécsi pathológiai kongresszuson, melyről itthon jelentést is írt (MNL-HBML, VIII. 1/b. 167. k. 3379., „Orsós tanár jelentése a bécsi kongresszusról”). 1933-ban pedig Freiburgban és Bernben járt hasonló jellegű rendezvényeken (MNL-HBML, VIII. 1/b. 172. k. 111. „Orsós Ferenc jelentése a freiburgi és berni kongresszusról”).

⁴⁸¹ „Orsós Ferenc tanár praeparatum üvegek behozatalát kéri Németországból” – MNL-HBML, VIII. 1/b. 166. k. 1879. /1927-28. tanév/

⁴⁸² Ezt bizonyítja a debreceni és budapesti éve alatt általa kezdeményezett fegyelmi ügyek nagy száma is.

⁴⁸³ *Orsós Ferenc: Beszámoló kéthavi németországi utamról. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1939. 23.*

⁴⁸⁴ Orsós professzor ekkor már a MONE „országos elnöke” volt, mely tisztséget 1928-tól töltötte be.

⁴⁸⁵ *Orsós Ferenc: A MONE XIX. országos évi közgyűlésén elhangzott megnyitó beszéde. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1938.*

rendszeretethez és munkamorálhoz volt hasonlítható), revizionista gondolatai a kor magyar közvéleményében széleskörűen elterjedt nézetekkel függtek össze.

Orvosi hivatástudatának és szélsőséges irányzatok iránti fogékonyságának eredménye azonban a korban szintén elterjedt fajvédő és antiszemita eszmék pártolása lett. Az a nézet, mely szerint az orvostársadalom (természettudományi és orvostudományi alapon) hivatott a magyarság megmentésére, valamint a társadalmi problémák fajelmélet alapján történő szemlélete egyenes utat képezett az irányított fajvédelem és a „tudományosan alátámasztott” antiszemitizmus irányába, mely alapot teremtett a háborúban elkövetett atrocitásokhoz. A professzor az akkoriban elterjedt, ám később alapvetően hibásnak bizonyult⁴⁸⁶ fajelmélet szemszögéből közelítette meg a társadalmi és politikai problémákat, mindezekre olyan tünetekként tekintve, melyekre csakis az emberekről (fajelméletről) megfelelő tudással rendelkező orvosok képesek megoldást találni. Egyik hasonlata szerint, melyet az „Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése” című 1943-as munkájában olvashatunk, a fajvédelem irányítóinak a kertészekhez hasonlóan kell dolgozniuk.⁴⁸⁷ Ugyanitt részletesen ki is fejt, hogy miért érzi szükségesnek az államilag irányított fajvédelmi tevékenységet, melynek életbe léptetését és kiterjesztését igen sürgető problémaként élte meg, s az állam szerepét ebben éppen ezért tartotta igen fontosnak: „...az irányított fajvédelemnek kell a tapasztalaton alapuló hatásos védőrendszert megvalósítania. ... A tisztító és elhárító küzdelmet természetesen az államoknak kell vezetniök...”.⁴⁸⁸ Ezzel a kijelentésével tulajdonképpen alátámasztotta a deportálások, tisztogatások módszerét, melyben az a különösen abszurd, hogy mindezt a „kulturális süllyedés” elleni védelem eszközének tekintette. Antiszemita nézetein és elméletein kívül (melyek hatásáról, eredményéről a későbbiekben részletesebben is szót ejtünk) az erdélyi és egyéb elcsatolt területek etnikai és nemzetiségi problémáit is a fajelméletre vezette vissza, s később e téren is igyekezett szavait tettekre váltani. Korábban említett „Erdély, Erdély...” című munkájában nemcsak rámutat a nemzetiségi problémákra⁴⁸⁹, de mindezt „kezelendő” faji problémaként is aposztrofálta. Hangsúlyozta, hogy „egyetlen magyar ember, aki családot alapít és egészséges generációt nevel fel, sokkal nagyobb jelentőségű az ország, a nemzet jövőjére nézve, mint a hegyek és a

⁴⁸⁶ A fajelmélet cáfolatára és az ehhez kapcsolódó természettudományos megállapításokra, fogalmakra itt nem térünk ki, főként mert azt már éppen Orsós Ferenc akadémiai tagságának megvonásával kapcsolatos tanulmányában részletesen kifejtette dr. Vizi E. Szilveszter. I.: *Vizi: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége.* 326-335.

⁴⁸⁷ A kertész szerepét pedig az állam és annak képviselői töltik be szerinte: „A kertész szerepét a fajvédő akarattal telített államnak kell vállalnia, a nép lelkiismeretükkel kimagasló képviselőinek együttműködésével.” lásd: *Orsós Ferenc: Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése.* Magyar Családvédelmi Szövetség, Budapest, 1943. 2.

⁴⁸⁸ *Orsós Ferenc: Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése.* 2.

⁴⁸⁹ „A jövevények szaporodásával párhuzamosan ritkult a magyarság, mely most sokkal gyérebb Erdélyben, mint bármikor.” I.: *Orsós Ferenc: Erdély, Erdély...!* Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1940. 9.

*bányák együttvéve...”.*⁴⁹⁰ A jövőt tekintve a székelységben látta meg az új Erdély „alapzatát”, s reménykedett nem csak az erdélyi, de a történelmi Magyarországhoz tartozó további területek visszacsatolásában és nemzetiségi arányainak rendezésében is. A fajvédelem sürgősségét a professzor egyébként „lenni vagy nem lenni” kérdésként fogta fel, és ha alkalma nyílt rá, ennek gyakran hangot is adott. Hogy mennyire nagy veszélyként értékelte a nem magyar etnikumok térnyerését, világosan látható a MONE XIX. országos évi közgyűlésén elmondott beszéde következő részletéből: *„Ha annyira udvariasak vagyunk, hogy átengedjük helyünket „élősködő”, szaporább fajnak, akkor felesleges e kérdéstről [a fajvédelemről] tovább beszélni, akkor már el is intéztük sorsunkat, csak az még a kérdés akkor, hogy milyen ütemben vonulunk vissza szomszédaink és „vendégeink” javára a történelem Nirvánájába, hogy mikor állunk be a kihalt nemzetek romantikus emlékü veszteség-listájába.”*⁴⁹¹ Orsós Ferenc szeme előtt tehát a nemzethalál rémképe lebegett, s ezért is próbált megtenni mindent annak érdekében, hogy igaznak vélt elveit tettekben is foganatosítsa, méghozzá minél hamarabb. Ehhez azonban olyan közegre volt szüksége, mely hasonlóan vélekedik, támogatja elképzeléseit, sőt segíti is azok megvalósulását.

Szakmai elismertsége révén Orsós Ferenc számos egyesület, társaság tagja volt, azonban ezeknek csak töredékében nyílt lehetősége politikai nézeteinek kifejtésére. Debreceni éve alatt ezt a „Csaba” bajtársi egyesület keretein belül, annak magistereként tehetette meg. A Turul Szövetség keretein belül létrejött bajtársi egyesületek erősen antiszemita, militarista jellegű, kizárólagosságra törekvő, magukat „társadalmi egyesületként” hirdető csoportok voltak.⁴⁹² Ezek a politikai pártoktól független egyesületek tulajdonképpen a korabeli Trianon-ellenes közhangulatot és nacionalista nézeteket felhasználva nagy népszerűsége tettek szert a fiatalság körében, főként az egyetemeken.⁴⁹³ A professzor nagyon büszke volt a fejlődő, egyre több tagot magába foglaló szervezetre, mely azonban nem csupán bálók, előadások és ünnepek szervezésében játszott szerepet, hanem a szélsőségesen nacionalista nézeteiből következően élen járt a numerus clausus törvények kikövetelésében, betartatásában és a zsidó hallgatók egyetemi felvételének korlátozásában.⁴⁹⁴ Például az 1933–34-es tanévben, 1933.

⁴⁹⁰ Orsós Ferenc: Erdély, Erdély...! 4.

⁴⁹¹ Orsós Ferenc: A MONE XIX. országos évi közgyűlésén elhangzott megnyitó beszéde. 4.

⁴⁹² Debrecenben 1921 novemberében jött létre a „Csaba” (orvosi kar) és „Werbőczy” (jogi kar) Bajtársi Egyesület (B.E.), majd 1922 októberében az „Árpád” B. E. (bölcsezszer), végül fél év múlva a „Bocskai” B.E. (teológia). I.: *Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség debreceni kerületének megalakulása és működése.* In: Juvenilia II. Debreceni bölcsezszer diákkörösök antológiája. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 136.

⁴⁹³ A Turul és az egyetemi bajtársi egyesületek történetéről, felépítéséről bővebben I.: *Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban.* Attraktor, Máriabesnyő, 2012., *Uő: A Turul Szövetség.* In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 341–376.

⁴⁹⁴ A numerus clausus törvényekről és ezek orvosi karokon történő érvényesítéséről és hatásairól bővebben lásd: *Kovács M. Mária: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években.* In: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/kovacs1.htm> (Letöltés: 2012. 06.06)

szeptember 27-én is komoly kifogást emeltek a zsidó hallgatók számarányával kapcsolatban: „Míg Magyarország lakosságának mintegy 5%-a zsidó, addig megdöbbenve látjuk, hogy leendő orvostársadalmunk 25%-át fogják képezni és így a magyar keresztény orvosok elhelyezkedését teszik még kétségesebbé.”⁴⁹⁵ Orsós professzor az egyetemi felvételi bizottságban betöltött tagsága révén ráadásul hathatós segítséget is tudott nyújtani az egyesület által kitűzött célok eléréséhez. A professzor azonban 1936-tól Budapesten tanított, s így az egyébként is hanyatló debreceni egyesületben már nem vállalt tovább szerepet. A Turul Szövetség keretein belül persze nem is lehetett igazán nagy, országos hatású politikai tevékenységet végezni. Orsós Ferenc azonban egy másik, sokkal nagyobb jelentőségű és sokkal cselekvőképesebb politikai egyesületben, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületében is szerepet vállalt, ahol egyre radikálisabbá váló nézeteit és követeléseit nem csupán meghallgatták, de ezek megvalósulását is hathatósan támogatták.⁴⁹⁶ A MONE egy tudatosan terjeszkedő és politikai célokat szem előtt tartó társaság volt, mely nem csak szakmai berkekben igyekezett egyre nagyobb befolyásra szert tenni, de egyfajta ellenőrző szerepre is törekedett az orvostársadalom fölött.⁴⁹⁷ Ennek kiváló példája az 1936-ban megalakult Orvosi Kamara vezetéséért való küzdelem, melyet végül a Gömbös-kormányt támogató Egészségpolitikai Társaság (EPOL) minden erőfeszítése ellenére is a MONE nyert meg. Orsós Ferenc egy évvel később, 1937-ben, régi tagként vált a MONE elnökévé, s később vezetésével egyre több helyet biztosított tagtársai számára az Orvosi Kamarán belül - s így az általuk képviselt fajvédő eszmék is egyre nagyobb nyilvánosságot és támogatást kaptak. Orsós professzornak ráadásul nem csupán szakmai összeköttetései voltak jelentősek, de a Honvédelmi Minisztériummal is kiváló kapcsolatokat hozott létre, ennek köszönhetően érte el 1938-ra például azt is, hogy a teljes honvédorvosi kar csatlakozott az egyesülethez. A Honvédelmi Minisztériummal létrehozott kapcsolatok a háború idején igen hasznosnak bizonyultak a MONE számára, különösen mivel Orsós elnöklete alatt az egyesület célja egyre

⁴⁹⁵ Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyv (a továbbiakban DOKJ), 1933–34. tanév, 1933. szeptember 7-i kari ülés.

⁴⁹⁶ Ráadásul ez az egyesület már nem csak helyi jelentőségű volt, már nem csupán az egyetemi felvételi-keretszámokba és helyi kulturális programokba szólhatott bele, hanem egyre kiterjedtebb pozíciói révén a politikai döntésekbe is, mely már karnyújtásnyi közelségbe hozta a tagok számára a korábban megálmodott „irányított fajvédelem” véghezvitelét is.

⁴⁹⁷ Mindemellett ráadásul a MONE szerepének kizárólagossága is egyre nagyobb hangsúlyt kapott: „A MONE erkölcsi méltóságát és hivatását nem áldozhatja fel, mert mi vagyunk méltó örökösei a magyar orvosi rend összes jogainak és kötelességeinek. Nem párt vagyunk, hanem a magyar orvosi rend tekintélyének és felelőségének hagyományos, jogos birtokosai. Az orvosi rend jövőjének fejlesztésére illetékes más pártot nem ismerünk el.” I.: *Orsós Ferenc*: Orsós Ferenc beszéde a MONE január 21-i ünnepi vacsoráján. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1940. 6.

inkább az orvostársadalom zsidótlanítása lett.⁴⁹⁸ Ráadásul mivel az Orvosi Kamarában is vezető szerepre tettek szert, törekvéseiket az Országgyűlés felsőházában is képviselheték. Orsós Ferenc politikai indíttatású egyetemi és egyesületi tevékenységével, valamint hasonló célból született műveivel és előadásaival tevékenyen szerepet vállalt a fajelmélet és az antiszemita, rasszista nézetek terjedésében. Ezzel tulajdonképpen kiszolgálta az erre törekvő politikai erőket, hivatkozási alapot teremtve számukra intézkedéseik foganatosítására. Orsós professzor azonban nem csak az elméleti és intézményi alapot teremtette meg a nemzetiségek, a zsidóság, valamint a számára nem tetsző egyének és csoportok elleni fellépésre, de maga is tevékenyen hozzájárult ahhoz, hogy mindez a gyakorlatban is megvalósuljon. Egyetemi keretek közt leginkább a hallgatóság soraiban voltak olyanok, akik Orsós Ferenc révén jutottak nehéz helyzetbe, vagy kerültek elbocsátásra. A professzor már Debrecenben is számos olyan tisztséget töltött be, melyekben emberek sorsa fölött dönthetett.⁴⁹⁹ Leginkább a zsidó hallgatók felvételével kapcsolatban tanúsított heves ellenállást, különféle veszélyekre hivatkozva. Így például az 1931. szeptember 17-i kari ülésen is szót emelt a zsidó hallgatók nagy számát illetően, ráadásul mindezt összefüggésbe hozva az egyetemen történt korábbi zavargásokkal: *„Kar a felvételi bizottság javaslatához Orsós tanár kivételével hozzájárul s egyben kimondja, hogy jelen félévben felvételi ügyekkel többet nem foglalkozik. Orsós tanár ugyanis kifogásolja a zsidó hallgatók nagy számát (22,5%), mert ez ahhoz vezethet, hogy a már elaludt egyetemi zavargások újra fel fognak újulni.”*⁵⁰⁰ A professzor egyébként az egyik legnagyobb, legjelentősebb feladatként tekintett a zsidóság egyeteméről történő kiszorítására, különösen az orvostudomány területére vonatkozóan, s ezt legegyszerűbben az egyetemre való felvételük meggátolásával tudta véghezvinni. Nem csak Debrecenben, de 1936-tól a Semmelweis Egyetemen is igyekezett megakadályozni, korlátozni a zsidó hallgatók felvételét. Sőt, 1941-ben már arra is javaslatot tett nemzeti érdekre hivatkozva, hogy a zsidó hallgatók felvételét szüntessék be: *„A minisztériumtól mindig azt az információt kapta [Orsós Ferenc – M.A.], hogy a felvétel a kar autonóm ügye és hogy a kar a legjobb belátása szerint úgy járjon el, ahogy a nemzet egyetemes érdeke megkívánja. Ezért javasolja, hogy több zsidó származású folyamodót ne vegyünk fel, mert ezzel a létszámot is túllépjük.”*⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 117.

⁴⁹⁹ Tagja volt többek közt a kertészeti bizottságnak, a klinikai telep rendezésére létrejött bizottságnak, a könyvtári bizottságnak, stb. Ezen bizottságok tagjaként is igen sok esetben vont felelősségre egyetemi dolgozókat a munkájukkal kapcsolatban, ezt mutatja, hogy nem csak diákok, de egyetemi alkalmazottak ellen is igen sok fegyelmi ügyet indított (a legtöbb ilyen bizottságban személyesen is részt vett). Ez természetesen a rendkívüli rendszeretetére, precizítására és kiváló munkamoráljára is visszavezethető.

⁵⁰⁰ DOKJ, 1931–32. tanév, 1931. szeptember 17-i kari ülés.

⁵⁰¹ Kritikusaival szemben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a keretszámoktól el lehet térni, mivel a hallgatók felvétele az egyetem hatáskörébe tartozik: „a hallgatók felvétele a kari autonómia kérdése. Ez ebből a

A háború végének közeledtével az egyre szélsőségesebbé váló politikai intézkedések idején már nem csak a hallgatók, de tulajdon kollégái is magukon érezhették Orsós professzor „törődését”. Ekkor ugyanis Orsós professzor és az általa vezetett MONE már nem hosszú távon, hanem minél gyorsabban igyekezett „megtisztítani” az orvostársadalmat a politikailag vagy „faji alapon” elfogadhatatlannak ítéltől. 1942 januárjában a professzor például dr. Gáspár János előléptetését próbálta megakadályozni a következő indokkal: „*Dr. Orsós Ferenc ny. r. tanár nem tartja alkalmasnak erre az állásra, mert az EPOL tagja.*”⁵⁰² Dr. Gáspár Jánost később sikerült ugyan tisztázni, mégis mindez kiválóan mutatja, hogy ekkorra már egy ilyen csekély horderejű ügy és ellenkező politikai nézeteknek csupán csak a gyanúja is elég volt Orsósnak arra, hogy egy kollégájának megpróbáljon gáncsot vetni. Hasonlóan járt dr. Imre József is, akinek az esetében azonban még csak konkrét politikai vagy származási indok sem volt Orsós Ferenc fellépésre. Dr. Imre Józsefet 1941-ben Bécsbe hívták egy orvosi előadás megtartására, ám a német hatóságok által kiállított beutazási engedélyét az utazás előtt pár nappal a magyar útlevélosztály visszakérte és megsemmisítette arra hivatkozva, hogy „autentikus” helyről érkezett információ szerint ő zsidó és szabadkőműves. Végül az akkor dékáni tisztséget betöltő Orsósra terelődött a gyanú, aki először tagadta, hogy hivatalos minőségben felkereste volna a hivatalt, ám később mégis bevallotta, hogy magánemberként valóban járt a követségen.⁵⁰³ A professzort még az sem feszélyezte, hogy amint dr. Gáspár János, úgy dr. Imre József is a MONE tagja volt! Ebből az ügyből is világosan látszik, hogy Orsós Ferenc a számára (bármilyen okból) ellenszenves személyeket képes volt mindenféle szabályokat áthágva, a kollegiális és politikai összetartozást is semmibe véve, megalapozott indok nélkül bajba sodorni. Imre József ügyén keresztül ráadásul azt is láthatjuk, hogy Orsós nem csak az egyetemi apparátust, de állami kapcsolatait is felhasználta céljai elérése érdekében. Állami "szerepvállalására" enged következtetni az Államvédelmi Központ egykori vezetőjének, Ujszászy István vezérőrnagynak az ÁVH fogságában tett vallomása is, mely szerint Orsós professzor is a hírszerzéssel és kémkedéssel is foglalkozó 2. vkf. osztály szervezetének egyik titkos tagja volt.⁵⁰⁴

Amint korábban láthattuk, a MONE az Orvosi Kamara fölött is átvette az ellenőrzést, s ennek elnökként Orsós is bejutott a Parlament felsőházába, ahol már maga is részt vehetett a törvények megalkotásában. Orsós professzor leghíresebb parlamenti felszólalása 1941-ben, a

szempontból független a zsidókérdéstől, mi keresztényeket is visszautasítunk, akiket nem tartunk megfelelőeknek.” I.: SEL, 1. fond, 1/a., 1941–42. tanév, 82., 83.

⁵⁰² SEL, 1. fond, 1/a., 1941–42. tanév, 288, 289.

⁵⁰³ SEL, 1. fond, 1/a., 1940–41. tanév, 10., 11. (1941. 06. 17-i kari ülés)

⁵⁰⁴ *Haraszi György* (szerk.): Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára - Corvina Kiadó, Budapest, 2007. 500.

házasági jogról szóló 1894 : XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról szóló parlamenti vitában hangzott el. A zsidókkal és cigányokkal való házasságkötés betiltását szerette volna elérni a fajkeveredés veszélyére és a természeti törvényekre hivatkozva: „*A természet törvényeiben a tudomány a faj legmesszebbmenő védelmét figyelte meg.*”⁵⁰⁵ Nem csak a zsidókat, de a cigányokat is a magyarságra leselkedő veszélyforrásként jelölte meg tehát: „*Tudjuk, hogy nálunk a felsőosztályokra a zsidókeveredés jelent veszélyt, de kevesen tudják, hogy a legalacsonyabb osztályokra a cigánykeveredés is nagy veszélyt jelent.*” Szakmai érveléssel alátámasztott (és szakmai csúsztatásoktól hemzsegő) beszéde olyan nagy hatással volt hallgatóira, hogy többször meg is éljenezték és ez a siker végül döntőnek bizonyult a törvény elfogadtatása szempontjából is. Orsós Ferenc azonban ennél sokkal többet kívánt elérni, s ez már felszólalása utolsó néhány mondatából is kiolvasható: „*Mindez könnyek nélkül nem fog sikerülni, t. i. a fajvédő törvény megvalósítása s a zsidó és keresztény határ megvonása, de a magyarság jelenlegi helyzete voltaképpen a végszükség állapotának felel meg. Végszükség esetében a törvényalkotót nem irányíthatják a kivételek könnyei.*”⁵⁰⁶ Ez a kijelentés akkoriban nem keltett nagy megütközést, ám végeredményben ezzel Orsós nem csak előrevetítette a későbbi deportálásokat és kegyetlenkedéseket, de a magyarság érdekeire hivatkozva előre igazolta is azokat a tudomány nevében.

Ahogy egyre több lehetőség nyílt a fajvédők előtt és egyre radikalizálódott a közhangulat, úgy váltak Orsós professzor követelése és tettei egyre szélsőségesebbé. Habár a Kállay-kormány idején (az óvatos külpolitika miatt) a MONE követelése is elbizonytalanodtak⁵⁰⁷, a fajvédők vezető képviselői (Orsós Ferenc, Csilléry András, Meskó Zoltán, Incze Antal) nem adták fel követeléseiket és egyre nyíltabban kormányellenes, nyílt követeléseket fogalmaztak meg. Követelték a németek melletti feltétlen elkötelezettség kinyilvánítását és azt, hogy ennek keretében az állam szabaduljon meg a zsidóság egészétől. 1944. március 19, a németek bevonulása után a zsidó orvosok már csak munkaszolgálatosok lehettek, de a MONE vezetői ezt sem túrték el, így Csík László, az Orvosi Kamara elnöke és Orsós Ferenc, a MONE elnöke kérvényt nyújtott be a Belügyminisztériumhoz, hogy a zsidó orvosokat vonják ki a munkaszolgálatból (céljuk ezzel az volt, hogy deportálhassák őket). Habár ezt a kérést akkor szakemberhiányra hivatkozva elutasította a Belügyminisztérium, Csík és Orsós nem adta fel és a Honvédelmi Minisztériumhoz fordultak. Eleinte itt sem tudták kérésüket elfogadtatni, de Csík László május elejére elérte, hogy a zsidó orvosokat olyan körzetekbe irányították, ahonnan már megindult a deportálás. Így az Orvosi Kamara, a MONE és Orsós Ferenc

⁵⁰⁵ *Orsós Ferenc: A házasági jogról szóló 1894 : XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról II. In: Felsőházi napló, 1939. II. kötet. 296.*

⁵⁰⁶ *uo. 297.*

⁵⁰⁷ *Kovács: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. 162.*

akciójának utólagos becslések szerint nagyjából 2500 zsidó orvos esett áldozatul, ami Magyarország zsidó orvosainak a felét jelenti.⁵⁰⁸ Ehhez már csak érdekességképpen is érdemes hozzáfűzni Lévai Jenő "A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története" című 1948-ban megjelent munkájának következő sorait: "*dr. Orsós Ferenc egyetemi tanár nyilas testvéreinek javasolta: "dobják a zsidók hulláit a Dunába, nincs szükségünk újabb Katyńra."*⁵⁰⁹

Habár az idézett mű hitelessége kétségbe vonható, s így a fenti idézet valóságtartalma is, azt mindenesetre láthatjuk, hogy az utókor és ezen belül főleg itthon maradt kollégái nem véletlenül gondoltak ellenszenvvel Orsós professzor személyére, nem véletlenül vonták meg MTA tagságát és nem véletlenül vonták kétségbe katyáni szakértői véleményének hitelességét is. Fent részletezett tetteivel tehát Orsós Ferenc nem csak saját szakmai eredményeire, de a katyáni ügy hazai megítélésére is árnyékot vetett, mellyel évtizedeken át hivatkozásai alapot szolgáltatott a katyáni ügy "hivatalos változatát" hirdetőik számára is. A háború után ugyanis az egész ügygel kapcsolatban elég volt csupán annyit megjegyezniük, hogy Orsós a "fasiszta és nyilas" uralom és a német propaganda hűséges kiszolgálója volt - s ezzel a Szovjetunió katyáni bűnössége már nem is tűnt annyira egyértelműen bebizonyítotttnak.

4.2.4. Katyńról magyarul - sajtó, cenzúra és a magyar emigráció

A Szovjetunió érdekei azonban nem csak azt kívánták, hogy a katyáni ügyet ismerő vagy abban szerepet vállaló személyek megbűnhődjenek és eltűnjenek a közéletből, de valahogyan azt is el kellett érni, hogy Katyń témája a jövőben ne jelenhessen meg újra - kiváltképp ne szovjetellenes élel. Ennek érdekében pedig ahogy Lengyelországban, úgy lassan Magyarországon is megjelent a cenzúra és az államszocialista rendszer kiépülésével párhuzamosan megszűnt a sajtószabadság.

Habár Magyarország területe 1944. szeptember 22-től 1945. április 11-ig heves harcok színtere volt, a szovjetek által "felszabadított" országrészben már ekkor megjelentek az első lapok. A konkrét elsőséget az 1944. október 15-én megjelent orosházi kiadású "Népakarat" című lap tudhatja magáénak, melyet október 18-án újabb két újság, a Kommunisták Magyarországi Pártjának szentesi csoportja által kiadott "Magyar Népakarat" és a szegedi kommunisták által megjelentetett "Szegedi Népakarat" követett.⁵¹⁰ Annak ellenére, hogy a lapkiadáshoz ekkoriban még óriási nehézségeket kellett leküzdeni (például papírt és festéket

⁵⁰⁸ uo. 163.

⁵⁰⁹ Lévai Jenő: A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története. Officina Nyomda, Budapest, 1948. 95.

⁵¹⁰ Horváth: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. 12.

is csak a Vörös Hadseregtől lehetett igényelni), mégis egyre több helyen indult be újra a nyomtatott sajtó. Debrecenben november 15-én indult be a "Néplap" kiadása, Szegeden négy nap múlva jelent meg a "Délmagyarország" első száma, majd pedig a főváros pesti oldalának szovjet birtokbavétele utáni másnapon a "Szabadság" című napilap is elindult - koalíciós szerkesztésben, valójában azonban kommunista irányítással. A lapkiadás szovjet ellenőrzéséből és a szerkesztőbizottságok kommunista tagjainak túlsúlyából egyértelműen következik, hogy nem csak a katyáni mézárhlást, de semmilyen, a Szovjetunióra rossz fényt vető ügyet nem lehetett "megszellőztetni" az újonnan alakult lapokban. Ezt több kommunista idealista is meglepetten konstatálta, mint ahogy azt is, hogy Gerő Ernő a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitások megemlékezésének legcsekélyebb ötletére is mély felháborodással reagált.⁵¹¹ Egy idő után azonban mégis úgy tűnhetett, hogy a sajtó valamelyest visszanyerte régi változatosságát, a koalíciós korszakban újrainduló sajtóélet ugyanis még 1945-ben a következő újságokkal gazdagodott: "Népszava" (Magyarországi Szociáldemokrata Párt), "Szabad Szó" (Nemzeti Parasztpárt), "Kis Újság" (Független Kisgazdapárt), "Világ", "Független Magyarország", "A Reggel", "Kossuth Népe", "Világosság", "Haladás", "Fáklya" (Polgári Demokrata Párt), "Friss Újság", "Új Magyarország", "Magyar Nemzet", "Hazánk".⁵¹² A sajtószabadságot ráadásul az 1946 évi I. törvénycikk is kimondta az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai közé sorolva a "gondolat és vélemény szabad nyilvánítását". Ezt a három évvel később elkészült alkotmány (1949:20. tc.) is megerősítette, bár itt már a munkáshatalomnak megfelelő kiegészítést is olvashatunk: "*A Magyar Népköztársaság a dolgozók érdekeinek megfelelően biztosítja a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot.*"⁵¹³ A sokat sejtető "dolgozók érdekeinek megfelelően" kifejezés nem véletlenül került bele a fenti mondatba, az ekkor már hatalmon lévő Magyar Dolgozók Pártja ugyanis magának tartotta fenn a jogot arra, hogy meghatározza, mi a dolgozók érdeke.

Ekkorra azonban már teljes gőzzel folyt a sajtó elnémítása és centralizálása. Elsőként Sulyok Dezsőnek, a Magyar Szabadságpárt vezetőjének "Holnap" c. lapját szüntették meg egy durva manipulációval, melynek eredményeképp lehetetlenné vált a lap kinyomtatása és Sulyok végül a parlamentben az MKP vezetőinek címezve kijelentette: "*Abban különbözünk el egymástól teljesen és összeegyeztethetetlenül, hogy mi az egyéni szabadság alapján felépülő demokráciának, önök pedig a totális gazdasági és állami rendszeren alapuló rabszolgaságnak hívei.*"⁵¹⁴ Ezt követően a háború után létrejött és újraalakult lapok többsége megszűnt, a

⁵¹¹ Buzinkay - Kókay: A magyar sajtó története I. 219.

⁵¹² uo. 220.

⁵¹³ uo. 219.

⁵¹⁴ Horváth: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. 33.

"Népszava" a szakszervezetek napilapjává vált, a "Magyar Nemzetet" pedig 1949-ben államosították, hogy 1954-től a Hazafias Népfront lapja legyen.⁵¹⁵ Ekkor vált meghatározó szerepűvé a zugsajtó "revolveres" hangnemét átvevő, a politikai propagandát szolgáló és nyíltan vádaskodó "Szabad Nép" c. lap, mely az MDP hivatalos sajtóorgánumaként a Rákosi-korszak egyik szimbólumává is vált.⁵¹⁶ Nem csak az eltérő nézeteket valló politikai sajtónak, de még a bulvársajtónak is hadat üzentek, Rákosi például 1948-ban a vezető újságírók előtt a következő kijelentést tette: "*Disznóság, amit a bulvársajtó itt művel, ezeket a lapokat meg kell szüntetni és meg is szüntetjük őket. Elég egy bulvárlap.*"⁵¹⁷ A napilapok számát is drasztikusan csökkentették, a 134 országosan nyilvántartott lapból csupán 8 vidéki napilap maradhatott meg. Ezzel párhuzamosan a szerkesztőbizottságok és publicisták ellen is széleskörű akció indult, mely során nem csak a "megbízhatatlan elemek" további munkáját lehetetlenítették el, de többeket még perbe is fogtak. Így jártak például a hatalom számára gyanús kapcsolatokkal rendelkező külföldi magyar tudósítók is, a Magyarországon dolgozó külföldieket pedig kiutasították.⁵¹⁸

1949-re a koalíciós korszak első két és fél évének viszonylagos "sajtószabadsága" már a múlté volt, az MDP ugyanis a hírhedt "szalámi-taktika" segítségével nem csak a különböző folyóiratokat, de a mögöttük álló politikai pártokat is sikerrel felszámolta. Innentől fogva csak az publikálhatott, aki maximálisan alkalmazkodott az MDP által megszabott irányvonalhoz és a Szovjetunió érdekeihez. A megyei lapok irányítása is pártbizottsági feladat lett, a szerkesztőségek pedig a fegyveres testületeket idéző hierarchia szerint működtek: az újságíró személyes kontrollja után a szerkesztő, a rovatvezető, a felelős szerkesztő és néha a főszerkesztő is ellenőrizte, hogy az adott cikk megfelel-e a politikai követelményeknek.⁵¹⁹ Ezen kívül ráadásul ekkor született meg az a 80-as évek végéig érvényben lévő szabály, mely szerint a többi szocialista országról, különösen a Szovjetunióról csak azt volt szabad közölni a sajtóban, amit az illető országok hírügynöksége megjelentetett.⁵²⁰ Ez esetünkben azt jelentette, hogy ha például nyugati lapok említették is a katyíni mézszárlást, a magyar sajtó nem közölhetett róla semmit, ha a Szovjetunió lapjai ezt válasz nélkül hagyták. Sőt, még a hivatalos lengyel sajtóban megjelenő, Katyínnal kapcsolatos propaganda-írásokat és híreket sem hozhatta le egyik magyar sajtóorgánum sem. Így például hazai sajtóvisszhang nélkül maradt a katyíni esetet újratárgyaló Madden-bizottság elleni 1952-es lengyel ellenpropaganda-akció is, mely többek közt a "Trybuna Ludu" hasábjain zajlott.

⁵¹⁵ *Buzinkay - Kókay: A magyar sajtó története I. 222.*

⁵¹⁶ *uo. 223.*

⁵¹⁷ *Horváth: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. 33.*

⁵¹⁸ *uo. 34.*

⁵¹⁹ *uo. 34.*

⁵²⁰ *uo. 70.*

Hasonlóan kommunista ellenőrzés alá került a Magyar Rádió is, mely a koalíciós időszakban még szintén némileg szabadabban működhetett. Ennek a "szabadságnak" 1948 tavaszán akkor szakadt vége szimbolikusan és ténylegesen is, amikor a Magyar Kommunista Párt és a Magyar Szociáldemokrata Párt egyesüléséről Rákosi Mátyással és Szakasits Árpáddal készített interjú kérdéseit (addig példátlan módon) az interjúalanyok előre megcenzúrázták és átírták. A hamarosan bekövetkező tisztogatások után a Magyar Rádió is a párthoz hű "propagandagyárrá" vált, amit az is jól érzékeltet, hogy épületére 1949-től az ÁVH őrei vigyáztak - akárcsak egy stratégiai fontosságú üzemre. Az állampárt természetesen nem csak a Magyar Rádiót vette ellenőrzése alá, de ahogy a sajtó mellett annak olvasóközönségét is, úgy a rádióadók mellett a vevőket is igyekeztek korlátozni. Az 1950-es években gyártott fix hangolású néprádiók már kiküszöbölték annak a lehetőségét, hogy a Kossuth és a Petőfi Rádió adásain kívül bármilyen "imperialista propagandát szolgáló" külföldi állomást befoghassanak rajtuk a kíváncsi rádióhallgatók. Sőt, mivel a még meglévő igényesebb készülékek továbbra is tudták fogni az "imperialista lázítónak" minősített Szabad Európa Rádió, Amerika Hangja és egyéb más rádiók adásait is, ezeket a hullámhosszokat igyekeztek technikai úton zavarni.⁵²¹ Magyarországon is kialakult tehát a szigorúan centralizált tömegtájékoztatás rendszere, mely alapjaiban véve alig változott a következő évtizedekben és a hatalom számára maximális felügyeletet biztosított a sajtó és a média egyéb csatornáit felett, meggátolva a rendszer és a Szovjetunió kritikusainak szóhoz jutását.

Ilyen körülmények közt nem is csoda, ha Katyń témájával csak elvétve találkozhatunk a háború utáni magyar sajtóban és szakirodalomban, s akkor is csak említés szintjén - és szigorúan a szovjet álláspontnak megfelelően. Itt ismét megemlíthetjük például az Orvosok Lapjában megjelent, Orsós Ferenc ellen írott cikkeket, melyek a professzor munkájának hiteltelenítésével a Szovjetunió katyíni bűnösségét is kétségbe vonják. Nem ez volt azonban a téma egyetlen megjelenési formája! Amint arról korábban meggyőződhattünk, a német propaganda által a katyíni tömegsírokról közölt borzalmas képek valósággal sokkolták a magyar közvéleményt. Ennek eredményeként Katyń nem csak a háború egyik megrázó epizódjaként vált ismertté hazánkban, de sokan a tömeggyilkosság, a háborús büntett, a tömegsír szinonimájaként is használni kezdték. Ennek egyik érdekes megjelenési formájával a "felszabadított" területek sajtójában találkozhatunk. Katyń ugyanis annyira összeforrt a tömegsírok borzalmaival, hogy egyes cikkek a "fasiszták" által elkövetett tömeggyilkosságokról is, mint "új Katyńról" tudósítottak.⁵²² A "Szabadság" 1945. február 10-i

⁵²¹ *Buzinkay - Kókay: A magyar sajtó története I. 200.*

⁵²² Ehhez hasonlóan vált a tömeggyilkosságok jelképévé Auschwitz is, mely szintén felbukkan egyes publikációkban és cikkekben más háborús büntettek szörnyűségének fokmérőjeként. Így például a Szabadság

számában például a Radetzky-laktanyában elkövetett gyilkosságokat "budapesti Katyńként" aposztrofálták.⁵²³ Hasonló képzettársítás eredményeképpen írhatott a "Debreceni Néplap" két ízben is, 1945. március 30-án és április 10-én "debreceni Katyńról"⁵²⁴, valamint ezért jelenhetett meg a "Szabad Győr" 1945. június 10-i számában Zsitvay Imre cikke a következő címmel: "Új nyilas Katyin-t fedezett fel a rendőrség Mosonszentmiklóson".⁵²⁵ A magyar sajtó tehát paradox módon egy szovjet tömeggyilkosság szörnyű emlékét felhasználva igyekezett a németek által elkövetett bűnök mértékét érzékeltetni. Amellett azonban, hogy ezek a cikkek mind kihasználták azt, hogy a lengyel tisztok tömegsírjainak borzalmi még mindig elevenen éltek a magyar közemlékezetben, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a német háborús bűnök és Katyń egy lapon említése révén többen is tudat alatt a németek számlájára írhatták a lengyel tisztok lemészárlását is. Ez azonban később mégsem vált bevett módszerré, s 1945 után nem is találunk már rá példát, valószínűleg mert nem tette egyértelműen világossá, hogy a tömeggyilkosságért nem a Szovjetuniót terheli a felelősség. A Rákosi-rendszer alatt, a "sötét ötvenes években" Katyń egyébként is teljes mértékben tabutémává vált, melyet nem hogy cikkekben és tudományos munkákban, de még az utcán vagy társaságban sem volt ajánlatos megemlíteni.

Ilyen körülmények közt magyarul csak nyugaton, emigrációban lehetett szót ejteni Katyńról - itt azonban akár egészen szélsőséges, továbbra is németpárti megközelítésben is. Marschalkó Lajos például, aki szélsőjobboldali írói tevékenysége miatt a Vörös Hadsereg elől Németországba kényszerült menekülni, 1952-ben Buenos Airesben megjelent "Vörös vihar" című könyvében Katyń kapcsán is megtalálta annak a módját, hogy hogyan mentegesse a német szélsőségeket és hibáztassa egyidejűleg a Szovjetuniót és a zsidókat: *"Azok, akik elítélik, ami a tengelyországokban történt, Katyńról hallgattak. A szovjet koncentrációs lágerekről is hallgattak. Millió lengyel elszállításáról is hallgattak. És ez a hallgatás, a nyugati némaság végzetes példa volt. Ha egy felől lehet ölni, akkor az nem lehet tilos a másik oldalnak sem. Ha 1943-ban a Nyugat bátran megbélyegzi a katyíni tömeggyilkosságot, akkor egész bizonyos, hogy a német túlzók soha nem mertek volna kegyetlenkedni a zsidókkal. Minden brutalitás a katyíni rémtett nyugati elhallgatása után kezdődött. ... A zsidóság ennek köszönheti a borzalmas, véres és brutális tragédiáját, amely azonban legalább annyira nyugati szégyen, mint amennyire német szégyen. Az emberiség szégyene. És ebben legeslegkevésbé a magyarságé."*⁵²⁶ A nürnbergi per kapcsán pedig a következőket jegyezte

1945. április 6-i száma "Megtalálták Budán a magyar Auschwitzot. Halotthamvasztó a Radetzky-laktanya pincéjében." címmel közölt cikket.

⁵²³ Tiszay Andor: Hazánk felszabadulása 1944–1945. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1955. 123.

⁵²⁴ uo. 125.

⁵²⁵ uo. 126.

⁵²⁶ Marschalkó Lajos: Vörös vihar. Editorial Los Amigos, Buenos Aires, 1952. 148.

meg: *"A katyáni gyilkos fent ül majd a nürnbergi emelvényen és a magyar munkaszázad parancsnokát, aki egy ember veszteség nélkül hozta haza a századot - felakasztják."*⁵²⁷ Nem minden esetben volt azonban jó ötlet a katyáni mészárlást emlegetni, még emigrációban sem. Így például a Hitelbank páncélszekrényében talált katyáni dokumentumok miatt meghurcolt Bondor Vilmos is jobbnak látta, ha hallgat elítélésük valódi okairól és Mikó Zoltán sorsáról: *"Ennek politikai okai voltak. Az angolszászok és az oroszok szorosán együttműködtek. Amerikának elsőrendű érdeke volt, hogy az oroszokkal együtt vezesse le a németek elleni bűnpereket. Maga az amerikai kormány ellene volt annak, hogy a katyáni tömeggyilkosságot és a hasonló ügyeket tisztázzák, olyannyira, hogy a saját hírszerzői jelentéseiket is kezdték irattárba rakni és eltüntetni. Csak a 60-as években lehetett Katyáról nyíltan beszélni. Én pedig 1956 után örültem, hogy Amerikában életlehetőséget kaptam, de az itthon maradottak miatt sem tartottam jónak beszélni. Végül is a rendszerváltásra készülők években szántam el magam emlékeim megírására."*⁵²⁸

A katyáni sírok 1943-as feltárásánál jelen lévő orvosok után indított hajtóvadászat és a népbíróság által többször is megfogalmazott kiadatási kérelmek ismeretében teljesen érthető, hogy a Mainzban élő dr. Orsós Ferenc is igyekezett a lehető legnagyobb csendben maradni. Külföldön nagy nyilvánosság előtt önszántából többé nem is idézte fel a tömegsíroknál szerzett élményeit. Az Egyesült Államok Képviselőházának kérésére 1952-ben a katyáni mészárlást kivizsgálása céljából létrehozott Madden-bizottság azonban őt is meghallgatta tanúként. Valószínűsíthető, hogy a professzor erre nem önként jelentkezett, s csak némi noszogatás (talán éppen kiadatási ügyének említése) hatására vállalta a nyilatkozattételt. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a kihallgatók előtt is meglehetősen szűkszavúan és következetesen csak az 1943-as jegyzőkönyv állításaira hivatkozva nyilatkozott, nyilvánvalóan tartva a túl nagy médiafelhajtástól. Erre utal a kihallgatás végén tett kérése is: *"Tulajdonképp az egyetlen dolog, amit nagyon a szívemen viselek, hogy a nevemet, kérem ne közöljék a lapokban. Nem szeretném, ha ki lennék emelve a sajtóban, mert ez sértené a korábban viselt tisztségemet."*⁵²⁹

A háború után tehát nem volt ajánlatos a Szovjetunió bűnösségét firtatni - nem csak a szovjet fennhatóság alá került államokban, de még nyugaton sem. A Rákosi-rendszer alatt pedig Magyarországon még nagyobb csend honolt a témában, mint Bierut Lengyelországában, s ennek oka elsősorban a magyar államszocialista rendszer politikájában keresendő, mely nem tűrte a kritikának még a halvány lehetőségét sem. Emellett részben jogos lehet az a megjegyzés is, mely szerint a magyar közvélemény nagy része számára nem jelentett olyan

⁵²⁷ uo. 149.

⁵²⁸ *Schubert*: Szembenézni a történelemmel. 14.

⁵²⁹ The Katyn Forest Massacre. 1601.

nagy megrázkódtatást, olyan felejthetetlen szörnyűséget a lengyel tisztok halálának híre, s így Magyarországon némileg feledésbe is merült az ügy. Ez azonban, ahogy mindjárt látni fogjuk, nem jelentette azt, hogy mindenki egy csapásra elfelejtette a Szovjetunió rémtettét.

4.2.5. Katyín és a kommunizmus magyar áldozatai

A pártállami diktatúra kiépülésével párhuzamosan egyre nagyobb mértéket öltött a rendszer "ellenségeinek" üldözése, mely során már nem csak az MDP-t vagy a Szovjetuniót nyíltan bírálók, nem csak a "fasiszta" rendszert korábban kiszolgálók, de azok is a hírhedt államvédelmi hatóság⁵³⁰ célkeresztjébe kerültek, akikről kiderült vagy akikről gyanítani lehetett, hogy véleményük nem egyezik pontosan a párt által kívánatosnak tartottal. Katyín bármiféle említése, főleg a Szovjetuniót hibáztatva pedig különösen főbenjáró bűnnek számított, melyet alkalmasnak tartottak a "szovjet-magyar barátság" aláásására, s így az állam érdeke elleni cselekedetnek minősült.

Az, hogy milyen mértéket öltött az "ellenséges elemekkel" szembeni paranoid küzdelem, jól látszik abból is, hogy 1949 után a magyar lakosság jó részét megfigyelés alatt tartották. Az akkoriban kicsit több, mint 9 milliónyi lakost számláló Magyarországon 1949-ben 6 és fél millió felnőtt korúnak számító (16. életévét betöltött) személynek utalták ki az új típusú személyi igazolványt, s közülük az ÁVH 1 200 000-et (!) tartott nyilván megfigyelendőként⁵³¹, azaz kerekítve minden hatodik személy gyanúsaként számított.⁵³² A megfigyeltek ekkora tömegéhez természetesen kiterjedt apparátusra volt szükség. Nem csoda hát, ha a Belügyminisztérium alkalmazottainak száma 1955-re már mintegy 70 ezer főre rúgott, ami a párizsi békeszerződésben az ország számára engedélyezett haderő maximális létszámának (!) felelt meg. Az ÁVH ezenkívül 35 000 besúgót is nyilvántartott.⁵³³ Erre a hatalmas apparátusra "szükség is volt", hiszen Bíró Zoltán, az MDP KV agitációs és propaganda osztályának vezetője még 1953-ban is mintegy félmillió "ellenséges elemről"

⁵³⁰ Az 1945–46 közt PRO (Politikai Rendészeti Osztály), 1946–48 közt ÁVO (Államvédelmi Osztály), majd 1948 és 1956 közt ÁVH (Államvédelmi Hatóság) néven működő hírhedt államvédelmi szervezet tevékenységéről és történetéről bővebben lásd: *Müller Rolf: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012.

⁵³¹ Egy 1953 februári kulájkjegyzék pedig 83 000 ellenséges elemet sorolt fel, s rajtuk kívül egy másik statisztika további 95 000 főt minősített "osztályidegennek". Ehhez jön még 72 000 budapesti megfigyelt, s ez így összesen együtt 250 000 fő. A rendszer megfigyeltjeinek többsége, 950 000 fő tehát a korabeli ideológiai kategorizálás szerint is a rendszer társadalmi bázisát adó "munkásosztályból" és a "dolgozó parasztságból" került ki. Tehát majdnem minden 2. családban volt legalább egy megfigyelt személy Magyarországon. - Lásd: *Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL – Rubicon Ház Bt., Budapest, 2013. 274.

⁵³² *Bank Barbara - Gyarmati György - Palastik Mária: "Állami titok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára - L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 7.*

⁵³³ *Gyarmati: A Rákosi-korszak*. 274.

beszél. Ezekkel a személyekkel szemben Berija közlése szerint 1953-ig 1,5 millió esetben indítottak eljárást, 1953 első negyedévéig pedig 650 ezer embert állítottak bíróság elé, s közülük 387 ezret ítélték el, a rendőri szervek pedig mintegy 850 ezer esetben szabtak ki büntetést.⁵³⁴ Politikai bűncselekmények gyanújával 1951 eleje és 1953 júliusa közt 7200 személyt vettek őrizetbe, s ezek 30%-át, 2166 főt ráadásul súlyos, államellenes bűncselekményekkel vádolták.⁵³⁵ Ez nem sokkal volt jobb helyzet annál, mint amit a kommunista befolyás alá került Lengyelország lakosságának kellett elszenvednie, ugyanis itt 1954-ben hatmillió embert vezettek be a "bűnöző és gyanús elemek" listájára, azaz a felnőtt lakosság közel egyharmadát, s 1951-ben 35 ezer politikai fogoly ült börtönben.

Elég volt egy keserű félmondat a munkahelyen vagy a kocsmában, vagy egy elejtett megjegyzés az utcán és a mindenhol ott lévő besúgók "jóvoltából" az ember nagyon hamar az ÁVH kezei közt találta magát "rendszerellenes izgatás" vádjával. Ez volt a hírhedt "csengőfrász" időszaka, amikor tulajdonképpen bárkiért, bármikor beállíthatott a fekete autó.

Annak érdekében, hogy gyakorlatilag bárkit el lehessen ítélni, a bűnök és bűnösök igen széles és színes skáláját határozta meg az állambiztonság. Egy korabeli állambiztonsági eligazító például az állam ellenségeinek 27 különféle kategóriáját sorolja fel és írja körül (reakcióso, fasiszták, horthysták, kulákok, klerikális reakció, frakcióso, osztályárulók, trockisták, titóisták, stb.), 28. tételként pedig megjegyzi, hogy ellenségként nyilvántartandó "*minden olyan személy, akire ellenőrzött adat van, hogy ellensége a fennálló népi demokratikus rendszernek.*"⁵³⁶ Ilyen "ellenőrzött" adatnak számított azonban egy rosszindulatú besúgói jelentés is. Ily módon aztán nagyon könnyen börtönben, internáló, vagy kényszermunkatáborban (például Recsken vagy Kistarcsán) köthetett ki az, aki meggondolatlanul emelt szót a rendszer ellen. És amint azt tudjuk, a Rákosi-rendszer totalitárius diktatúrája igen sokakat juttatott ilyen sorsra. Az 1949-ben letartóztatott, majd 20 év börtönre ítélt Fehérváry István a következő szavakkal emlékezett vissza a magyarországi kommunista diktatúra legsötétebb éveinek kegyetlenségére, melynek maga is szenvedő alanya volt: "*Nem valószínű, hogy akadna személy, hivatal, vagy akár a Legfelsőbb Bíróság Magyarországon, amely meg tudná mondani, hogy 1945–56 között hány embert végeztek ki, hányat vertek agyon, és hányan haltak meg embertelen körülmények között. Az auschwitzi és katyáni borzalmak után nehezen lehet ezt elképzelni, de mindazok, akik ismerik ezeknek az időknél a történetét, tudják, hogy abban az időben egyszerűen nem volt olyan központi*

⁵³⁴ Borhi László: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968. ISTER Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, Budapest, 2000. 93.

⁵³⁵ Gyarmati: A Rákosi-korszak. 273.

⁵³⁶ Bank - Gyarmati - Palastik: "Állami titok". 11.

hivatal, vagy hatóság, amely regisztrálta volna az összes letartóztatást, ítéletet, kivégzést, elhurcolást és eltűnést."⁵³⁷

Ilyen körülmények közt Katyń, melynek emléke továbbra is elevenen élt sokakban, inkább csak "négy szemközt" volt megemlíthető, de számos helyzetben ez is veszélyes próbálkozás volt. Megdöbbentő módon mégis akadt olyan eset, amikor a Szovjetunió bűnössége nem négy szemközt elsuttogott félmondatokban, hanem a nyomtatott sajtóban jelent meg. 1946-ban a hajdúböszörményi dr. Kálmán Sándor (1901–1982) református lelkész a helyi újságban ugyanis "A katyńi erdő titka" címmel adott be közlésre egy leleplező cikket, melyben nem csak a Szovjetunió bűnösségére mutatott rá egyértelműen, de azt is közölte, hogy információit a visszavonuló német csapatok egyik őrnagyától szerezte. Az igen erős igazságérzetéről és bátorságáról is ismert tiszteletes vakmerősége azzal is magyarázható, hogy valószínűleg naiv módon bízhatott az 1946-ban még látszatra létező sajtószabadságban. A felelősségre vonást mindenesetre nem kerülhette el: a cikk tartalmát egy besúgó (állítólag szintén egyházi személy) azonnal jelentette az állambiztonság felé, az újság teljes lapszámát bezúzták, a tiszteletest pedig a városi ÁVO-hoz hívták be "elbeszélgetésre". Szerencséjének és városi elismertségének is köszönhető, hogy nem esett bántódása, csupán írását elé téve kérdőre vonták, majd két nap múlva haza is engedték. A zsarolásoknak és politikai nyomásnak nem engedő Kálmán Sándort végül 1953 novemberében felfüggesztették lelkészi hivatalából, majd 1954-ben családjával együtt Dunaszentbenedekre deportálták, hogy az ottani gyülekezetet vezesse tovább.⁵³⁸

Közismert azonban, hogy a kommunista hatalom nem bánt "kesztyűs kézzel" a lelkészekkel és papokkal, s sokan nem úszták meg a börtönbüntetést sem. Ispánki Béla római katolikus lelkészt például még 1948-ban Mindszenty József hercegprímással, herceg Esterházy Pállal és még három paptársával együtt tartóztatta le az ÁVO. Az Olty Vilmos által elnökölt bíróság Ispánkit a Vatikán számára folytatott kémkedés vádjával első fokon életfogytiglanra, majd másodfokon 15 év börtönre ítélte. A Gyűjtőfogházban, majd később a váci börtönben eltöltött hosszú rabságára (ahonnan csak az 1956. október 27-én szabadult) és a kommunista rendszer embertelenségére a következőképpen emlékezett vissza nyugati emigrációjában: *"A Vörös Csillag hívei részére ... a hitleri rendszer embertelenségei nem jelentettek erkölcsi kérdést. A Gestapo módszerei nem sokban különböztek a GPU. - NKVD módszereitől, Auschwitz, Dachau, Mauthausen sem Katyńtól, Kolymától, vagy a Ljubjankától.*"⁵³⁹

⁵³⁷ *Fehérvári István: Börtönvilág Magyarországon 1945–1956. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 1990. 49.*

⁵³⁸ A szerző Kálmán Sándor fiával, Kálmán Péterrel való beszélgetése alapján, (2014. 09. 29.)

⁵³⁹ *Ispánki Béla: Az évszázad pere. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995. 150.*

A magyar kommunista diktatúra börtönei, internáló- és munkatáborai a fogvatartottakban sokszor nem csak utólag idézték fel a Szovjetunió által elkövetett tömegmészárlások képét. Az 1945-ös budai kitörési kísérletben magyar honvédként részt vevő Erdey Sándor 1945 és 1953 közt különböző börtönök és internálótáborok mellett megjárta a recski és a kistarcsai kényszermunkatáborokat is. Az 1967-ben Németországba szökött Erdey "A recski tábor rabjai" címmel 1984-ben Münchenben megjelent munkájában (melyet Magyarországon Nagy Jenő gondozásában szamizdat formájában is kiadtak 1985-ben) egy érdekes történetet olvashatunk, mely azt bizonyítja, hogy Katyń rémképe közel egy évtizeddel később is valós veszélyként bukkanhatott fel a "rendszer ellenségei" szemében. A Katyń-szindróma egyfajta késői jelentkezéseként is értékelhetjük, amikor a recski tábor rabjai szabadulásuk előtt egy frissen ásott vízvezető gödörre hitték azt, hogy saját, előre kiásott tömegsírijukat látják: *"Elkeseredésünk és kétségbeesésünk példátlan volt, ha nem is mindannyian, de sokan felkészültek a halálra. Elképzelésünk szerint a Katyn-i (sic!) tömegsír itt fog megisméltódni, a szovjet elvtársaknak ebben már alapos gyakorlatuk van, a "jó példát" csak át kell venni tőlük. Ez a tapasztalatcsere."*⁵⁴⁰

Több dokumentum utal azonban arra is, hogy még a börtönök és munkatáborok foglyainak is nagyon oda kellett figyelniük arra, hogy mit és kivel beszélnek meg. Éppen úgy, ahogy Lengyelország börtöneiben, Magyarországon is súlyosbíthatták annak a büntetését, aki a sorstársnak vélt (ám néha valójában spicliként jelen lévő) rabtársak előtt a Szovjetunió katyíni rémtettét emlegette. Hasonlóan járt Vidács László egykori próbacsendőr tizedes is, akiről egy cellatársa készített besúgói jelentést 1950. december 14-én. Az ÁVH fogságában lévő vádlott "bűneiről" készült beszámoló a következőket tartalmazza: *"Vidács László volt próbacsendőr tiz. (1920., [anyja neve:] Dobos Luca) arról beszélt a körletében, hogy amikor hadifogságba került azután kivitték őt Moszkvától 180 km-re egy erdőbe, ahol rengeteg rohamsisakot látott. Majd azzal folytatta tovább a beszélgetést, hogy a szovjet lakosságtól úgy értesült, hogy azon a helyen a szovjet katonák 5000 volt lengyel tisztet végeztek ki tarkó lövéssel. ..."*⁵⁴¹ Az érdekes vallomás alapján úgy tűnik, a Vörös Hadsereg fogságába esett Vidács László a katyíni erdőben járhatott (bár a rohamsisakok ezt kérdésessé teszik), még hozzá szovjet parancsra, de ennek részletesebb körülményeiről és legfőbbképpen okairól semmi többet nem tudunk.

Sokkal rosszabb következményei lettek annak a beszélgetésnek, melyet az 1956-os forradalom leverése után börtönbe került Fekete Pál folytatott cellatársaival. A kínvallatások által is meggyötört társaság tagjai éppen jövődő sorsukat latolgatták, amikor hamarosan Katyńra terelődött a szó. Arra azonban nem számítottak, hogy beszélgetésüket az örök is

⁵⁴⁰ Erdey Sándor: A recski tábor rabjai. Püski Kiadó, Budapest, 2000. 271.

⁵⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-68969, Varga Sándor dossziéja

hallgatják: "Egyik este, zárás után a történelem tanár megrendítő dolgokat mondott: 1956. november negyedikének hajnalát Budapesten éltem át. ... A Boráros téren volt egy hatalmas meszes gödör, a környékről odahordták a holttesteket. Tudjátok, mi jutott eszembe erről a gödörről, kérdezte az idős férfi és révülten maga elé nézett. Rövid csönd következett. Valamennyien őt néztük, s ő tagoltan kiejtette az iszonyattal teli szót: KATYŃ! Később még hozzátette: Lehet, hogy ránk is Katyń vár. ... Meszesgödör, hullák. Ezek után nem lehetett mást mondani csak azt: Katyń! Pillanatok alatt ismét gyermek lettem, s magam előtt láttam a pataki könyvesboltot, a "Magyar Futár" kinagyított képeit. Hallottam Orbán tanár úr szavait: "Aki nem hajol meg előttük, azt megölik!" Még sokáig Katyńról beszélgettünk. Mindenki elmondta, amit róla és vele kapcsolatban tudott. Hogy a németekre fogták a rémtett elkövetését, holott Sztálin parancsára szovjet kivégző osztag követte el a tömeggyilkosságot. A végrehajtókat ezután összeszedték és Minszk közelében agyonlőtték, hogy a büntettnék ne maradjon életben egyetlen szemtanúja sem. Ki tudja hány Katyń van szerte a világban ártatlan áldozatokkal, amiről nem tud a világ, vagy ha tud, cinikusan hallgat róla. Soha embert eszme úgy le nem aljasított, mint a XX. századi fasizmus és kommunizmus, - folytatta fejtegetéseit a megtört tanár."⁵⁴² Hamarosan azonban a cellába léptek az őket kihallgató örök és a fogház ügyésze, dr. Dobos Ferenc vezetésével kegyetlenül végigverték a társaságot, nem leplezve a kommunizmus valódi gonoszságát: "Előkerültek a gumibotok, és az ügyész vezetésével verni kezdtek bennünket. ... Dr. Dobos Ferenc fejemet verve kérdezte: Kik csinálták Katyńt? A kommunisták? A szovjetek? Sztálin? Mi?!! Megkapják, amit kerestek. Lesz Katyń! Lesz tömegsír itt helyben, Magyarországon, maguk fognak benne elrohadni. Nem ússzák meg. Garantálom, megdöglenek mind."⁵⁴³ Fekete Pált ezután a szegedi csillagbörtön sötét cellájába vitték, ahol még mindig élénken fel tudta idézni emlékezetében a német propaganda által közölt szörnyű képeket: "A sötétben egyre Katyńra gondoltam. Láttam a feltárt tömegsírt, úgy mint valamikor gyermekkoromban a pataki Kollégium melletti könyvesbolt kirakatában. Mindent elkövethetnek velem és azokkal a tízezrekkel, akiket a rácsok mögött tartanak. Még olyasmit is, hogy tízszer meg kell halni egyetlen végleges halálért. Ezeket gondoltam és képtelen voltam megszabadulni a katyńi tömegsír képétől. Megtapogattam a csuklóimat, amelyeken már volt bilincs, lánc, de amelyeket még nem hurkoltak torokfojtó szorítással a nyakamhoz. Ez még hátra van? Ki tudja? Hosszú még az út, sok még a stáció. Néhányszor még le kell rogygni, míg felér az ember a Golgotára, ahol Thanatosz vár vörös csillaggal a homlokán."⁵⁴⁴ Akkor, 1957 októberében a verésen kívül húsz nap szigorítottat kapott Katyń említéséért: "Sötét cella, betonfekhely, egyik nap egy

⁵⁴² Fejér - Vasvári: Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen. 432.

⁵⁴³ uo. 433.

⁵⁴⁴ uo. 434.

csakja víz, másik nap egy darab égett, száraz kenyér. Akkoriban ez volt a végleges elszámolásig megelőlegezett komenció. Ez járt annak, aki lopva, lelke mélyén igazságot mert szolgáltatni annak a 14 ezer lengyel mártírnak, akik fölött ma is zöldellenek a fenyők, mint máshol, szerte a sok borzalmat megért orosz földön."⁵⁴⁵

Összegzés

A magyar közvéleményből tehát még sokáig nem kopott ki a Szovjetunió tömeggyilkosságának emléke - még annak ellenére sem, hogy a magyar kommunisták lengyel elvtársaikkal ellentétben nem magyarázkodtak, hanem "nemes egyszerűséggel" megpróbálták elhallgatni az egész ügyet. A visszaemlékezésekből ráadásul az is kiderül, hogy a Katyínt nem csak a gyűlölt Szovjetunióval szembeni ellenérzések és a német propaganda által kiváltott sokkhatás tartotta továbbra is a közemlékezetben. Dr. Kálmán Sándor tiszteletes cikke és Fekete Pál "14 000 lengyel mártírról" tett kijelentése ugyanis mind arra utalnak, hogy a katyíni ügy megemlézése sokak számára továbbra is a lengyelek melletti szolidaritás kifejezésének eszköze maradt. Tény azonban, hogy Magyarországon már korántsem játszott akkora szerepet az ügy, mint Lengyelországban. Mindez érthető is, ha arra gondolunk, hogy a magyar társadalom csak egy elenyésző hányadát (pl. Orsós Ferencet és kollégáit, újságírókat, a lengyel ellenállással kapcsolatban állókat) érintette közvetlenül a katyíni ügy, s a háború után ezek a személyek is vagy külföldre menekültek, vagy "büntetésüket elnyerve" száműzték őket a közéletből (egyes esetekben pedig élők soraiból is). Így tehát senki nem maradt, aki az igazságot követelhetne volna, akiben igazán nagy, személyes sebet hagyott volna a tragédia eltussolása. Így aztán, amint azt fentebb jeleztük, a Magyar Kommunista Párt egyáltalán nem volt rászorulva, hogy magyarázkodással, hazudozással, hamis bizonyítékok bemutatásával vagy álszakértői vizsgálatokkal próbálja meg lecsillapítani és kordában tartani a kedélyeket. Nem volt tehát szükség a Szovjetunió ártatlanságát bizonygató propaganda bevetésére, elegendő volt egyszerűen hallgatni az ügyről - s ez a hozzáállás évtizedeken át meghatározó maradt mind a politikában, mind pedig a szakirodalom és sajtó színterén. A katyíni mézárulás emléke tehát megmaradt a magyar közemlékezetben, de nem vált ellenállási mozgalmakat egybekovácsló, országos jelentőségű üggyé, csupán az egyéni emlékezet terén maradt meg, de ott azonban a többség számára kétségtelenül a Szovjetunió által elkövetett rémtettként.

⁵⁴⁵ uo. 434-435.

4.3. A katyíni ügy a Lengyel Népköztársaságban, 1956–1989

A mai magyar közgondolkodásban meglehetősen elterjedt az a nézet, főként és elsősorban természetesen Magyarországra vonatkoztatva, mely szerint a kommunista diktatúra gyakorta csak "sötét 50-es évek" jelzővel ellátott korszaka után egyfajta enyhülés következett be, mely sokkal elviselhetőbbé tette a hétköznapi életet és mely talán leginkább a köznyelvben ismert "gulyáskommunizmus" és az 1968-as prágai tavaszhoz és Alexander Dubček nevéhez köthető "emberarcú szocializmus" kifejezésekben ragadható meg. Lengyelország esetében azonban, ahol még 1981–83 közt hadiállapotot is bevezettek, mely több, mint 100 civil áldozatot is követelt, ezek a kifejezések természetesen nem is jöhetnek szóba, habár némi enyhülés vagy - talán jobb kifejezést használva - változás itt is bekövetkezett. 1956 és Hruscsov titkos beszéde után például az összes szovjet érdekszférába tartozó államban, így Lengyelországban is enyhülni látszott a politikai elnyomás: előkerült a terror kérdése, a bebörtönzöttek és kényszermunkára hurcoltak szenvedése, Visinszkij és Gomułka felelőssége, s a tények meghamisítása is, akár a Molotov-Ribbentrop paktum, akár a szeptemberi hadjárat, akár pedig a katyíni mészárlás kapcsán.⁵⁴⁶ Azonban nagyon hamar kiderült, hogy társadalom bizalmára építő, állítólagosan "szovjetellenes" Władysław Gomułka személye sem hoz majd semmi érdemleges változást, azzal ugyanis nagyon kiélezte volna a párton belüli ellenzékkel szembeni viszonyát.⁵⁴⁷ Katyń kapcsán sem történt tehát áttörés, a cenzúra és a hatalom ellenséges hozzáállása éppen úgy szilárd maradt, mint sok más ügyben, de nagyon fontos hangsúlyozni, hogy az, hogy később a téma (főként a 80-as évekre) viszonylag nagyobb teret kaphatott, s hogy a korszak végére a kommunista hatalom is tett engedményeket, nem a kommunista állam, hanem az egyre szervezettebb és egyre népszerűbb ellenállási mozgalmak, földalatti csoportok és szakszervezetek tevékenységének köszönhető, s nem a párt "tért jobb belátásra". A Lengyel Egyesült Munkáspárt (PZPR, LEMP) tagjai ugyanis féltek, hogy a katyíni ügy igaz történetének és más sztálini bűnöknek a kitergetése azt a képzetet keltené a társadalomban, hogy a jelenlegi kormány és a LEMP egy tömeggyilkos diktatúra képviselője, s mivel ez valóban kétségtelen (bár kimondatlan) tény volt, jobbnak látták inkább, ha nem beszéltek Katyínról, s nem vallottak be semmiféle "bűnrészességet".⁵⁴⁸ Ennek eredményeként pedig a szovjet és szovjetbarát lengyel vezetés katyíni ügygel kapcsolatos reakcióiból a világ közvéleménye és politikai döntéshozói kezdték megérteni, hogy a katyíni igazság kiderítése

⁵⁴⁶ Sowa: Historia polityczna Polski 1944–1991. 218.

⁵⁴⁷ Henryk Komarnicki: Echa sprawy katyńskiej w polityce wewnętrznej PRL. Poprzez ewolucję kłamstwa i półprawdy do prawdy wymuszonej. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996. 79.

⁵⁴⁸ uo. 84.

fontos szerepet játszik a szocialista totalitárius rendszerek igaz történetének leleplezésében. A katyńi ügy esetében pedig, Marek Tarczyński találó megállapítását idézve, akárcsak egy laboratóriumban, a laikusok számára is egyre világosabban megmutatkoztak a kommunista rendszer jellemvonásai is: az egyén megvetése, a nemzetek lekicsinylése, a tömeggyilkosság, az egészen az állampolitika szintjéig terjedő hazugság, a cinizmus és a büntetlenség és büntethetlenség érzése.⁵⁴⁹ És talán éppen emiatt a katyńi igazságért folytatott harc a "gonosz birodalma" elleni küzdelem szimbóluma lett, nem csak Lengyelországban, de valamelyest nyugaton is. Ebben a harcban pedig nagy szerepet játszottak az ellenzéki szerveződések, mint például az 1980-ban létrejött és legjelentősebbnek tekinthető "Solidarność", mely a kommunista történelemhamisítás⁵⁵⁰, s ezen belül Katyń történetének meghamisítása ellen lépett fel - méghozzá igen eredményesen. A hatalom hozzáállása, a korabeli cenzúra előírásainak és változásának megismerése mellett emiatt elengedhetetlenül fontos megismerkedni azokkal a szervezetekkel is, melyek tevékenységükkel "minden fronton" igyekeztek részt ütni a sajtónyilvánosság korlátozásának falán. Ezek után önkéntelenül is felvetődhet a kérdés, hogy milyen földalatti szervezetek működtek a tárgyalt időszakban Lengyelország területén, mekkora szerepe lehetett ezeknek, és mekkora a nyugati lengyel emigráció törekvéseinek abban, hogy Katyń témája az érdeklődés középpontjában maradhasson, sőt később fel is szabadulhatott a cenzúra béklyói alól. Vajon mikor, hogyan és mely események hatására enyhült vagy éppen erősödött a kommunista hatalom cenzúrája és milyen hatással volt mindez a lengyel közvéleményre? Egyáltalán milyen tiltakozási lehetőségek álltak az állampolgárok rendelkezésére, ezek milyen eredményre vezethettek és milyen büntetéssel kellett számolnia a hatalom kezére jutott "belső ellenségnek"? Végül érdemes megvizsgálni azt is, hogy milyen lépések vezettek a katyńi téma "felszabadulásához" a rendszerváltás idején és mindebben mekkora szerepet vállalt a civil szféra és mekkorát az egyre engedékenyebbé váló államhatalom. Összefoglalva tehát ezúttal arra keressük a választ, hogy milyen szerepet töltött be Katyń témája a Lengyel Népköztársaság 1956-tól a rendszerváltás idejéig tartó időszakában és ennek nyomán remélhetőleg nem csak a katyńi kérdés eseménytörténetébe nyerünk betekintést, de a cenzúra és az ellenzék, a propaganda és a közvélemény viszonyát, valamint a kül- és belföldi tiltakozóakciók formáit is megismerhetjük.

⁵⁴⁹ *Izabela Kowalska - Elżbieta Pawińska* (szerk.): *Zbrodnia Katyńska. Bibliografia 1940–2010*. Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego - Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2010. 28.

⁵⁵⁰ *Komarnicki*: *Echa sprawy katyńskiej*. 83.

4.3.1. Cenzúra és történelemhamisítás

Az 50-es évek kül- és belpolitikai kommunistaellenes megmozdulásai (melyek az 1956-os poznańi munkásfelkelésben és a magyar forradalomban csúcsozódtak ki) világosan mutatták a Szovjetunió és csatlósai számára, hogy az elnyomás és a nyílt hazugság hirdetése csak egy bizonyos határig működik, azzal sem a nyugatot, sem pedig a megfélemlített, de így is ellenállóképes lengyel társadalmat nem lehet "meggyőzni". Úgy tűnhet tehát, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetősége kezdte megérteni, hogy egyszerűen nem hagyhatja figyelmen kívül a társadalom és a nyugati közvélemény viselkedését, reakcióit. Ez természetesen nem egy egyfajta engedékenységet jelentett a rendszerkritikus hangok számára, s az elnyomás, büntetés mértéke sem igazán változott, a hatalom stratégiája csupán annyiban változott meg, hogy a továbbiakban igyekezett a társadalmat kevésbé provokálni. Ez például a katyńi ügy esetében azzal járt együtt, hogy - természetesen a Szovjetunió bűnösségének további tagadása mellett - a szovjet álláspontot már nem hirdették olyan nyilvánvalóan harsányan, mint azt például a "Prawda o Katyniu" megjelenésének idején tették, sőt inkább az egész témát igyekeztek "agyonhallgatni", elfeledtetni.

A hatalom Katyńnal kapcsolatos stratégiájának változását Henryk Komarnicki megállapítása szerint több szakaszra bonthatjuk. Ezek szerint a katyńi ügy megítélése a Lengyel Népköztársaság idején a következő evolúciós fokozatokon ment keresztül: a németek megvádolása (a hazugság időszaka, 1956-ig), az eset jelentőségének és mértékének elbagatellizálása (a hazugság továbbfejlődésének időszaka, 1956–1968), más tömeggyilkosságokkal szembeállítás és a Szovjetunió belső viszonyainak és a német-lengyel viszonynak a belekeverése (a féligazság időszaka), végül pedig a téma felszabadulásának ideje (a kikényszerített igazság időszaka).⁵⁵¹ Komarnicki ezzel kapcsolatban azt is megállapítja, hogy mivel a katyńi ügy elsősorban a Lengyel Népköztársaság és a Szovjetunió közti viszonyt befolyásolta, s csak másodsorban érintette a lengyel belpolitikát, végül pedig a LEMP belső viszonyait, a kérdésben már csak ezért is végig a Szovjetunió és Lengyelország közös érdekeit tartották szem előtt a döntéshozók, fenntartva, de nem hangosan hirdelve a szovjet hazugságot. A hazugság továbbfejlődésének szakaszában (1956–1968) például csak az eset dokumentálására történtek törekvések (szakmunkákban és többnyire csak említés szintjén), többek közt régi szovjet propagandaanyagok felhasználásával. Azonban még ezek a szakmai közönség számára készített dokumentumgyűjteményekben publikált, a lengyel-szovjet viszonyt érintő dokumentumok is kétségeket ébresztettek a gondolkodó emberek

⁵⁵¹ uo. 78.

körében és olyan kérdéseket vetettek fel, amelyekre hivatalos válasz továbbra sem létezett.⁵⁵² A "félígazság" idején ennek eredményeként a lengyel társadalom a kérdésben lényegében két csoportra szakadt: azokra, akik "tudták, hogyan is történt", de ugyanakkor azzal is tisztában voltak, hogy nem beszélhetnek erről nyíltan; valamint azokra, akik elhitték vagy éppen pont maguk irányították a hazug propagandát. A lengyel közvélemény megosztottságát jelzi az is, hogy még a Lengyel Egyesült Munkáspárton belül is létezett egy csoport, akik másként gondolkodtak Katyńról, és mást is akartak mondani, mint ami a hivatalos álláspont volt. Az 1956 utáni időszakban, amikor - részben Gomulka kijelentései miatt is - a kortársaknak is úgy tűnhetett, hogy valamiféle enyhülés vette kezdetét, egyre több párttag is úgy érezte, hogy hivatalosan is ki kellene mondani az igazat Katyńról. Többen közülük ezt meg is tették, vesztükre. Ezeket a "kompromittálódott" tagokat ugyanis legtöbbször azonnali hatállyal kizárták a pártból. A nézetek legnagyobb polarizációjára e téren azonban majd csak egészen a 80-as években került sor. Azonban a döntő pillanatokban, így 1981. december 13., a hadiállapot bevezetése után a LEMP vezetőségén belül is a dogmatikus elemek⁵⁵³ győztek a nemzeti és morális megfontolások fölött.⁵⁵⁴

Az 1956 utáni, Gomulka nevével fémjellezhető időszak során sem történt hát semmiféle beismerés, vagy nagyobb változás a katyíni mézszárlással kapcsolatban. A társadalom heves reakciójától tartó Gomulka (ahogy arról korábban meggyőződhattünk) a hallgatást választotta, "az igazság köpenyébe bújtatva a legpiszkosabb hazugságot is". Így aztán egészen 1968–1970-ig Katyń témájával szemben csak annyit változott a hatalom hozzáállása a Bierut-rendszeréhez képest, hogy a szovjet "igazság" hirdetése és bizonygatása helyett igyekeztek a témát szőnyeg alá söpörni, a lehető legjobban elhallgatni. Jó példa a katyíni mézszárlás "tabuvá" válására Czesław Madajczyk esete, akinek "A III. Birodalom politikája a megszállt Lengyelországban" (Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. PWN, Warszawa, 1970) című könyve több, mint egy évet várt nyomtatásra a cenzúra miatt, ugyanis a szerző többek közt Katyńról is említést tett (a nürnbergi perre és a Burdenko-bizottság megállapításaira is kitérve), még hozzá meglehetősen objektív módon. A döntés valószínűleg a párt Központi Bizottságának titkára, Zenon Kliszko kezében volt, aki Władysław Gomulkával egyetértésben dolgozott. Gomulka döntése szerint pedig egyáltalán nem volt kívánatos Katyńról írni, így hát

⁵⁵² uo. 79.

⁵⁵³ Ilyen volt Jaruzelski hivatalos és nem hivatalos támogatóinak és tanácsadóinak köre is, 1982 februárjától például leggyakrabban Wiesław Górnicki látta el a pártvezért tanácsokkal és előre megírt szövegekkel. Górnicki pedig igencsak radikális álláspontot képviselt az ellenzékkel szemben, így például nem csak megvetette Lech Wałęsát és támogatóit, de minden törekvésüket, így a katyíni ügy tisztázását is igyekezett ellehetetleníteni. l.: *Sowa: Historia polityczna Polski*. 596.

⁵⁵⁴ *Komarnicki: Echa sprawy katyńskiej*. 81.

Madajczykknak jelentősen le kellett csökkentenie a művében a Katyínnal kapcsolatos információk számát, s csak ezzel a feltétellel kerülhetett nyomdába a könyv 1970-ben.⁵⁵⁵

Változás csak akkor következett be, amikor az 1970 decemberében kitört (és a Lengyel Néphadsereg és a Milicja által 42 halálos áldozatot és több, mint 1000 sérültet eredményezve brutálisan levert) észak-lengyelországi (Gdańsk, Gdynia, Elbląg és Szczecin) zavargások után leváltott Gomułka helyére Edward Gierek ült a pártfőtitkári bársonyszékbe. Elődjéhez képest Gierek ugyanis némileg engedékenyebb politikát folytatott, s amellett, hogy az 1970-es évek tiltakozóakcióihoz vezető gazdasági krízisből is sikerült nyugati hitelek felvételével kiemelnie az országot (mely később éppen ezen hitelek miatt süllyedt még mélyebb válságba), a viszonylagos jóléthez vezető gazdasági reformok mellett (természetesen korlátozott mértékben) megnyitotta a lengyel piacot a nyugati termékek előtt és enyhítette a külföldre utazás korlátozásait. Ezzel pedig látszólag jóval szabadabb légkört teremtett a Lengyel Népköztársaságban.⁵⁵⁶

Ezek mellett a változások mellett a katyíni mézszárlás témája is ismét feltűnt a lengyel sajtóban és szakirodalomban, igaz természetesen továbbra is a Szovjetunió érdekeinek megfelelő előjellel. Ebből a szempontból a legfontosabb mozzanat az 1939–1943-as lengyel-szovjet kapcsolatokat bemutató (lengyel és szovjet történészek szerkesztésében kiadott) akadémiai dokumentumgyűjtemény megjelenése volt ("Dokumentumok és források a lengyel-szovjet kapcsolatok történetéhez" - Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich). Ez ugyan a Molotov-Ribbentrop paktum valódi tartalmát nem tárta az olvasók elé, de a katyíni mézszárlás németek általi felfedésével kapcsolatos szovjet dokumentumok megtalálhatóak voltak benne, többek közt az 1943. április 13-i TASZSZ kommuniké, valamint a Burdenko-bizottság jelentésének következtetéseket levonó része is.⁵⁵⁷ Több mint tízéves szünet után tehát a tömeggyilkosság témája kezdett visszatérni a nyilvános publikációk színterére, egyelőre azonban csak maga a téma, a szovjetek által célzottan kikényszerített saját verzió tagadása nélkül. A lengyel Népköztársaság hatóságai azonban már nem voltak abban a helyzetben, hogy megfékezhesék a katyíni téma egyre növekvő hullámát.⁵⁵⁸ Itt fontos megjegyezni, hogy ekkor, a 70-es évek elején már a nyugati közvélemény is egyre élénkebben érdeklődött Katyín iránt, s ezt emlékműállítások, illetve emigrációban élő lengyel szerzők

⁵⁵⁵ *Agnieszka Dębska* (szerk.): *Stan wojenny. Ostatni atak systemu. Karta - Dom Spotkań z Historią*, Warszawa, 2006. 131.

⁵⁵⁶ "Engedékenysége" azonban természetesen nem akadályozta meg abban, hogy az egyre növekvő államadósság és az 1973-ban kirobbant olajválság miatt 1976 júniusában bejelentett jelentős áremelések elleni tüntetéseket (pl. Płockban, Varsó Ursus kerületében és Radomban) brutális módon leverje, munkások százait összeveretve, tucatjait börtönbe zárva, egyes esetekben akár 10 éves börtönbüntetést is kiszabva.

⁵⁵⁷ *Natalia Gąsiorowska-Grabowska - Ivan Aleksandrovich Khrenov*: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. VII. kötet. Książka i Wiedza, Warszawa, 1973.

⁵⁵⁸ *Materski*: *Katyń*. 134-135.

publikációi is elősegítették. A legfontosabb a nyugati közvélemény szempontjából talán az volt, hogy 1972-ben feloldották a titkosítás alól Owen O'Malley nagykövet első jelentését 1943 májusából, mely a katyíni mészárlás igaz történetének leleplezéséhez és a Szovjetuniót ért német vádak igazolásához jelentett nagyon fontos adalékot. Lengyelországban természetesen minden a Lengyel Egyesült Munkáspárt érdekei által behatárolt mederben folyt, így szó sem lehetett a szovjet bűnösség megemlítéséről, azonban mindenképp fontos előrelépés volt, hogy a cenzúra szoros fűzőjét valamelyest enyhítették, az ugyanis - egy 1975-ös bejegyzés szerint - egészen addig tiltotta még a Kozelszk, Osztaskov és Sztarobelszk helységneveket, valamint a "Katyńban vesztette életét" és "Katyńban halt meg" típusú szövegszerűségeket is a tudományos munkákban, emlékkönyvekben, életrajzokban, nekrológokban, gyászjelentésekben, valamint a misék szövegeiben is.⁵⁵⁹ Ezen kívül egészen 1975-ig a "Katyń" szó az enciklopédiákból és más munkákból is teljességgel hiányzott. Ehhez képest 1975 januárjától már nem voltak ilyen szigorú megkötések, de azt azért továbbra is hangsúlyozni kellett, hogy a bűntettet a németek követték el.⁵⁶⁰ A Katyń témájával kapcsolatos új rendelkezést a "Megjegyzések és javaslatok könyve a Sajtót, Publikációkat és Előadásokat Ellenőrző Főhivatal számára" (Książka zapisów i zaleceń Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk) című, a címben is jelzett hivatal (GUKPPiW) számára készült útmutató a következőképpen fogalmazza meg:

"A lengyel tiszték katyíni halálával foglalkozó munkák értékelése során a következő kritériumokhoz kell igazodni:

- 1. Nem szabad megengedni semmiféle, a lengyel tiszték katyíni erdőben történt haláláért a Szovjetuniót terhelő kísérletet.*
- 2. A tudományos munkákban megengedhetőek a következő fajta kifejezések: "a hitleristák által Katyńban agyonlőtt", "Katyńban halt meg", "Katyńban vesztette életét". Amennyiben a "Katyńban halt meg" típusú kifejezéshez megadják a halál időpontját, ennek az időpontja nem lehet korábbi 1941 júliusánál.*
- 3. A "hadifogoly" kifejezést törölni kell az 1939 szeptemberében, a Vörös Hadsereg által internált lengyel katonákra és tisztékre vonatkozóan. A helyes megjelölés az "internált" kifejezés. Meg lehet nevezni Kozelszk, Sztarobelszk, Osztaskow táborokat, ahol azok az internált lengyel tiszték voltak, akiket később a hitleristák Katyńban agyonlőttek.*
- 4. Katyń áldozataival kapcsolatos nekrológok, gyászjelentések, gyászmise-szövegek valamint egyéb más típusú információk csak a GUKPPiW külön engedélyével jelenhetnek meg... "*⁵⁶¹

⁵⁵⁹ uo. 137.

⁵⁶⁰ Sowa: Historia polityczna Polski. 393.

⁵⁶¹ Kłamstwo katyńskie. 29.

Ezenkívül pedig minden II. világháborús témában írt könyvnek rendelkeznie kellett a nyomtatásba kerülés előtt a Katonai Történeti Intézet (Wojskowy Instytut Historii) pozitív recenziójával is, ami tovább erősítette a cenzúra hálóját, ami egészen a rendszerváltásig többé-kevésbé sértetlenül fennmaradt. Nem is csoda, ha a hivatalos lengyel sajtó és szakirodalom nagy része még említés szintjén sem foglalkozik a katyíni ügygel. Az a publikáció pedig, melyben mégis szerepelt Katyń, feltétlenül a szovjet változatot hirdette. Így például Weronika Wilbik-Jagusztynowa lengyel ellenállási mozgalmakról írt 1973-as munkájából is a szovjet hazugság köszön vissza: *"Sikorski tábornok nem volt képes ellenállni a ... náci tengelyhatalmaknak, melyek például Lengyelország keleti határainak ügyét és a katyíni ügyet is felhozták. Ez utóbbi esetben, 1943 áprilisában a Szu. kormánya meg is szakította a diplomáciai kapcsolatokat a lengyel emigrációs kormánnyal."*⁵⁶²

Az, hogy még 1989-ben is milyen hatékonysággal működött a publicisták műveinek tartalmi ellenőrzése, Jerzy Eisler beszámolójából tökéletesen kiviláglik. Eisler 1989. január 29-én, a "Przeгляд Katolockiban" megjelent cikke ugyanis csak számos "nem kívánatos tartalmi elem" eltávolításával vált - a cenzorok szerint - közlésre alkalmassá. Ez persze nem is csoda, hiszen a szerző maga is bevallotta, hogy a rendszerváltás egyre szabadabb, de még mindig diktatórikus légkörében cikkével úgymond fel kívánta mérni azt, hogy mi megy át a cenzúra rostáján és mi az, ami a cenzorok szerint már nem tűr nyomdafestéket: *"Be kell ismernem, hogy ez a cikkem bizonyos tekintetben provokatív karakterrel bírt. Írtam benne ugyanis olyan dolgokról, mint Katyń, a lengyelek sorsa keleten a II. világháború idején, a cenzúra beavatkozása a tudományos kutatások eredményeinek közlésébe és különféle egyéb korlátozások. Meg akartam győződni arról, hogy létezik-e és ha igen, hol vonható meg a cenzúra és de facto az akkori kormányzat tűréshatára. ... "* Cikkének ilyen szempontból legfontosabb része pedig a katyíni mézszárlás volt, melynek említése természetesen - a várakozásoknak megfelelően - azonnal a cenzúra reakcióját vonta maga után: *"A cenzúrát "legkevésbé tűrő" ügygel is foglalkoztam: Katyńnal, melyet "a fehérek között is a legfehérebb" foltnak, vagy ahogy tetszik "a sötétek között is a legsötétebbnek" neveztem. "Ez a szó - írtam természetesen Katyńra gondolva - éveken át azt okozta, és ahogy láthatjuk, ma is okozza, hogy a cenzori olló felemelkedik. Ez a szó szimbólum, mely lengyelek milliói számára a hivatalos legújabb kori történetírás hazugságának szimbóluma marad." Ezek a mondatok nem voltak elfogadhatóak a cenzúra számára, s kiestek a szövegből. Egyébként világosan látszódott, hogy a cenzúrának Katyńnal van a legnagyobb baja. [...] Egy másik helyen fel akartam tenni a kérdést: "Vajon egy lengyel, aki valaha is hallott Katyńról, hihet abban, hogy*

⁵⁶² Weronika Wilbik-Jagusztynowa: Bataliony Chłopskie na Rzeszowszczyźnie. Dokumenty, relacje, wspomnienia. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1973. 233.

*több ezer lengyel tiszt Szmolenszk közelében történt meggyilkolásáért az SS náci hóhérai a felelősek?" De - amint azt láthatjuk - a cenzor kettészakította a mondatomat. [...] Láthatjuk, hogy ezt a ma nyilvánvalóan és általánosan ismert és elfogadott ügyet még 1989 elején sem tűrte meg a cenzúra. Bár kétségtelen, hogy a cenzúra kiváltképp ebben az ügyben nem működött önállóan, felsőbb utasítás nélkül, a hatóságok mégis határozottan Moszkva további utasítására vártak, és fenntartották egyezségüket azzal kapcsolatban, hogy hallgatnak a szovjet-lengyel kapcsolatok ezen szimbóluma felől."*⁵⁶³

Amíg a Lengyel Népköztársaságban egy ideig egyenesen tabunak számított Katyń említése, elkerülendő a közvélemény további ingerlését, majd később is csak mérsékelt módon jelent meg ismét a Szovjetunió által képviselt katyíni hazugság, addig a Szovjetunióban továbbra is egyeduralkodó maradt a hazugság propagandája. Ez persze nem annyira a szovjet közvéleménynek, sőt nem is a lengyeleknek, hanem elsősorban inkább a "nyugatnak" szólt, de természetesen híre Lengyelországba is eljutott. A tömeggyilkosság németekre kenésének egyik leggroteszkebb mozzanata volt, amikor a Lengyel Népköztársaság Nagykövetségének moszkvai delegációja 1967. november 1-én első alkalommal helyezhetett el virágokat és gyújthatott mécseseket a katyíni erdő tömegsírijainál. Mindezt azonban az igazi tömeggyilkos, a Szovjetunió képviselőinek jelenlétében és egy olyan beton obeliszks előtt, melynek tábláján a következő hazugság volt olvasható lengyel és orosz nyelven: *"Itt vannak eltemetve a Lengyel Hadsereg fogságba esett tisztjei, akik szörnyű szenvedések közepette lettek lemészárolva a német-fasiszta megszállók által 1941 tavaszán."*⁵⁶⁴ Ehelyett az emlékmű helyett 1974-ben egy újat emeltek (négy, betonból készült síremlék), s ennek keretén belül az emléktáblát is lecserélték egy kevésbé "drámai", de ugyanúgy hazug szöveggel ellátottra: *"A fasiszmus áldozatainak - a hitleristák által 1941-ben agyonlőtt lengyel tiszteknek"*.⁵⁶⁵

A Szovjetunió hatóságai tehát továbbra is mindent megtettek, hogy a katyíni gyilkosság egyszer és mindenkorra német bünténnyé váljon, s hogy a katyíni méészárlás szovjet verziójának gyenge pontjairól eltereljék a figyelmet, akár azáltal is, hogy hamis információkkal látják el a nyugati közvéleményt. E törekvés jegyében fogant meg a szovjet propaganda talán legbarbárabb, legarcátlanabb húzása: Katyń nevének elferdítése egy németek által 1941-ben "pacifikált" fehér orosz falu tragédiájának felhasználásával. A katyíni méészárlás 25. évfordulóján, 1965-ben nyugaton megjelent nagyszámú publikáció és megtartott megemlékezés rendkívüli mértékben nyugtalanította a Kreml tisztségviselőit, akik

⁵⁶³ Zbigniew Romek (szerk.): Cenzura w PRL. Relacje historyków. Wydawnictwo Neriton - Instytut Historii PAN, Warszawa, 2000. 67-68.

⁵⁶⁴ Materski: Katyń. 312.

⁵⁶⁵ Az emléktábla készítői ráadásul még arra sem vették a fáradságot, hogy a lengyel felirat nyelvtanilag helyes legyen: *"Ofiarom faszyzmu - oficerzom (sic!) polskim rozstrzelanym przez hitlerowców w 1941 roku."* lásd: Kłamstwo katyńskie. 28.

az ellenpropaganda bevetése mellett döntöttek, még hozzá a dezinformáció eszközének felhasználásával. 1966-ban így hát egy emlékmű-komplexum felépítésébe kezdtek egy fehér orosz falu, Chatyń (Хатынь) legyilkolt lakosainak emlékére. A szovjet propaganda tehát a két hasonló írásmódú (és kiejtve közel azonos hangzású) helységnevével összemossásával próbálkozott, még hozzá - megdöbbentő módon - nem is sikertelenül. Az 1969. július 5-én leleplezett, emléktáblák, haranglábak, szimbolikus sírok, park és múzeum alkotta hatalmas emlékmű-együttes meglátogatását ugyanis a Szovjetunióba látogató külföldi méltóságok egyike sem kerülhette el. Így Chatyń áldozatai előtt fejet hajtott többek közt az USA elnöke, Richard Nixon; a hindu nemzeti mozgalom vezetője, Mahatma Gandhi; valamint a kubai diktátor, Fidel Castro is. A megemlékezés tulajdonképpen rendben is lett volna, hiszen a belorusz falu tragikus sorsú lakói (közel 150 ember, akikre a hírhedten kegyetlen Oskar Dirlewanger SS-különítménye és ukrán nacionalisták gyűjtötták rá a falu templomát) is a háború áldozatai voltak, de tény, hogy Chatyń sorsában közel kétszáz fehér orosz település osztozott, s egyiknek sem építettek ilyen méretű "nekropoliszt", nagy valószínűséggel tehát ez esetben a szovjet propaganda csúsztatásával állunk szemben.⁵⁶⁶ A hetvenes és nyolcvanas években ráadásul a Szovjetunió történelem-oktatásában Chatyńt kötelező tananyagká is tették, s tanulók és gyári munkások milliói is meglátogatták szervezett keretek közt.⁵⁶⁷ Nem csak a Szovjetunió lakossága és a vasfüggöny nyugati oldaláról odalátogatók szembesültek a Chatyń-Katyń kettősséggel, de számtalan lengyel turista is, akik Szovjetunióban tartózkodásuk alatt naivan megkérdezték, hogy meglátogathatják-e Katyńt. Többségüknek egy színes prospektust nyújtottak át a Minszk közelében fekvő Chatyńról. Hasonló dolgok hivatalosabb keretek közt is megtörténtek, például a Varsói Szerződés hadseregeinek közös hadgyakorlatai során, amikor a lengyel katonák véletlenül kiejtették a Katyń szót, azonnal határozottan helyesbítették őket, hogy valószínűleg inkább Chatyńra akartak célozni.⁵⁶⁸ Végül azonban a szovjet propaganda ezen kísérlete sem tudta igazán befolyásolni sem a nyugati, sem a lengyel közvéleményt, így később már nem fektettek akkora hangsúlyt a chatyíni propagandára, ehelyett megpróbálkoztak még a Kozia Góran (Katyńban) folytatott archeológiai kutatások hírének elterjesztésével, a "katyíni sírok" kifejezés kétértelművé tétele

⁵⁶⁶ El kell ugyan ismerni, hogy a chatyíni emlékmű részét képezi a koncentrációs táborok áldozatainak emlékműve is ("2 millió 230 ezer. Minden negyedik meghalt." felirattal), s ez az emlékmű-komplexum méretét jobban megmagyarázza, de a kérdés, hogy miért pont a Katyńhoz annyira hasonlatos nevű belorusz falura esett a szovjet vezetők választása, továbbra is a szovjet propaganda dezinformációs szándákaira utal.

⁵⁶⁷ *Maciej Krawczyk*: Literka kłamstwa. Chatyń zamiast Katynia. In: *Mówią Wieki. Magazyn Historyczny*. 2013. április, Nr 4/13 (639). 52.

⁵⁶⁸ *Antoni Giza*: Armia Czerwona wobec ujawnienia zbrodni katyńskiej. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): *Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995*. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996. 76.

céljából, persze ismét csak sikertelenül.⁵⁶⁹ A cenzúra és a hazugság nem tudta legyőzni a lengyel társadalom ellenállását, főleg akkor, amikor már nem csak nyugaton vált közismertté a téma, de a lengyel ellenzéki megmozdulások is egyre tudatosabb, szervezettebbek, s egyre népszerűbbeké váltak.

4.3.2. Ellenszegülők, tiltakozók, vértanúk

A lengyel közvélemény tehát továbbra sem hitt a szovjet propaganda hazugságainak, de kétkedő, "lengyel-szovjet barátságot aláásó" véleménynek hivatalosan senki nem adhatott volna hangot. Mégis, ahogy a Bierut-rendszer idején, úgy 1956 után is számos olyan ember akadt, aki nem tudta elnyomni az elhallgatott ügygel kapcsolatos kíváncsiságát, illetve magába fojtani az igazságot. Ráadásul egyre több ilyen ügygel kellett foglalkoznia az UB utódjaként létrejött SB-nek (Służba Bezpieczeństwa, Biztonsági Szolgálat), ami azonban egyre inkább felemésztette az erőszakos szervek⁵⁷⁰ erőforrásait, ugyanis a szervezett mozgalmak megjelenésével később már nem pár tucat tagot számláló csoportokra és egyéni "elkövetőkre" kellett vadászniuk, hanem több ezres, sőt gyakran több tízezres tömegtüntetések résztvevőivel (gyakrabban emiatt inkább csak szervezőivel) szemben kellett eljárniuk. Ez pedig sokakba bátorságot öntött és egyfajta láncreakció-szerűen tovább növelte az ellenzéki mozgalmak támogatottságát.

A korszakra ezért már kevésbé jellemzőek az 50-es években szinte százával jelentkező egyéni tiltakozó akciók, habár például a külföldi rádióadók hallgatása (akár az otthon magányában is) és a katyáni mészárlással kapcsolatos könyvek, újságcikkek olvasása, terjesztése, sőt otthoni rejtegetése továbbra is gyakori volt és továbbra is bűncselekménynek számított. Ez derül ki Andrzej Czuma esetéből is, akiről 1965. január 25-én a III. osztály rangidős operatív tisztje, Bogusław Masłowski írt jelentést: *"... naponta hallgatja a kapitalista országokból sugárzott rádióadásokat. Kiválóan tájékozódik a nemzetközi politikában, azonban ezt a maga módján kommentálja - a Lengyel Népköztársaság ellenségeként. Ezenkívül Nyugat-Európa országaiban kiadott, ellenséges politikai tartalmú, illegális könyvek terjesztésével is*

⁵⁶⁹ Kłamstwo katyńskie. 28.

⁵⁷⁰ A véres tömegoszlatásokért, mint például a katowicei "Wujek" bányában 1981. december 16-án elkövetett, 9 halálos áldozatot követelő vérengzésért többnyire az 1956-os "poznańi június" eseményei nyomán létrehozott ZOMO (Zmotoryzowane Odwoły Milicji Obywatelskiej, a Népi Milícia Motorizált Tartaléka) és az ORMÓ (Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej, a Népi Milícia Önkéntes Tartaléka) egységei tehetőek felelőssé, melyek az MO (Milicja Obywatelska, Népi Milícia) irányítása alatt tevékenykedtek. Az ORMÓ, mely a rendőrséget (MO) segítő félkatonai szervezetként működött, "fénykorában" 450 000 taggal bírt, melyek soraiban jól megfértek egymással a munkáspárt tagjai és az elítélt köztörvényes bűnözők - a lényeg csupán az volt, hogy hűségesen teljesítsék a parancsot - mint például 1968 márciusában, amikor Krakóban, Lublinban, Gliwicében, Wrocławban, Gdańskban és Poznańban hajtottak végre véres, összehangolt akciókat az egyetemi ifjúság ellen: több ezer diákot vertek össze kegyetlenül, s közülük később 2725-öt elő is állítottak.

foglalkozik, többek közt *Katyńról* szóló könyvvel, a "*Negyedik fejezet nélkül*" című, *Anders tábornok emlékére írt könyvvel*, stb.⁵⁷¹ A "destruktív tevékenységünek" bélyegzett Czuma ügye az aktákban március 19-én ismét feltűnik, amikor is a "BW" fedőnevű titkos kapcsolattartó jelentett Czuma és Stefan Zdral megfigyeléséről: "*A beszélgetés különféle könyvekkel kapcsolatos véleményükről szolt. A beszélgetés során a fentebb említettek mellett gyakran elhangzott Katyń neve, és a beszélgetés vége előtt Zdral visszatért Czuma azon ajánlatára, mely szerint kölcsönadna neki egy könyvet Katyńról, melyre Czuma egyetértését fejezte ki.*"⁵⁷² Természetesen nem csak a "suttagó propaganda", a külföldi rádióadók hallgatása és a szamizdat-kiadványok (drugi obieg) terjesztése képezte az egyéni tiltakozóakciók részét, hanem a korábbról szintén ismert röplapok és falfeliratok is feltűntek, azonban ezek az akciók többnyire már valamilyen nagyobb szervezethez voltak köthetők. Ilyen volt például az 1982. április 20-án a zwierzynieci temetőben, a bejárati kapunál egy régi sírkőre felfestett "Katyń 1940 - megbosszuljuk" (Katyń 1940 r. - pomścimy)⁵⁷³ felirat is, melynek háttérében az SB a "Solidarność provokációját" sejtette. Szintén a Solidarność számlájára írták az 1983. január 14-én Zamośćban az Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska (Kerületi Tejipari Szövetkezet) ruhatárának falára felragasztgatott röpcédulákat⁵⁷⁴, melyeken a következő volt olvasható: "*Nem akarunk kommunizmust, se sarlót, se kalapácsot, Katyńért, Vilnóért, Lwówert megfizet a vörös csőcselék*"⁵⁷⁵. Még ezeket a kezdetleges módon kézzel festett színes röpcédulákat is a legnagyobb ellenzéki megmozdulás számlájára írták tehát - akár valóban a szervezet műve volt, akár csak egyéni akció. Az egyik első szervezettnek tekinthető rendszerellenes megmozdulást⁵⁷⁶ egyébként Stefan Niesiołowski, a Łódzi Egyetem Biológiai Intézetének diákja szervezte, amikor is barátaival 1964 decemberétől Łódzban különböző feliratokat festett a falakra: "Katyń", "PZPR to wróg" (a LEMP ellenség), "ZSRR to wróg" (a SZU ellenség), "Przec z czerwona zaraza" (Le a vörös métellyel), stb.⁵⁷⁷

⁵⁷¹ Piotr Byszewski (szerk.): *Działania służby bezpieczeństwa wobec organizacji "Ruch"*. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2008. 85.

⁵⁷² uo. 89.

⁵⁷³ Eugeniusz Wilkowski: *Solidarność na ziemi zamojskiej w latach 1980–1989*. Arte - Stowarzyszenia Porozumienie Ziemi Chełmskiej, Chełm, 2009. 950.

⁵⁷⁴ uo. 997.

⁵⁷⁵ "Nie chcemy komuny, ni sierpa, ni młota, za Katyń, za Wilno, za Lwów - zapłaci czerwona hołota" - A felirat egy dal szövegének részlete volt, mely a hadiállapot alatt keletkezett (egy régi katonainduló, a "Szara piechota" mintájára) és a fiatalság körében szájról szájra terjedt.

⁵⁷⁶ A II. világháború idejéből fennmaradt szervezett ellenálló csoportok ("elátkozott katonák", a WiN és NSZ szervezetei) tagjainak többsége még 1947-ben letette a fegyvert az elcsalt februári választások sokkjának, a nyugati segítségnyújtás hiányának és a kormány 1947. február 22-i amnesztiarendeleetének hatására. A megmaradt egységek csak elszigetelten léteztek, egyre kisebb létszámban és tulajdonképpen halálra ítélve. Az utolsó "elátkozott katonát", Józef "Lalek" Franczak 1963. október 21-én ölték meg egy tűzharcban, ekkorra azonban már a szervezet régen a múlté volt. A 60-as, 70-es évekre vált csak újra aktuálissá és lehetségessé szervezett ellenzéki mozgalmak megalakulása.

⁵⁷⁷ Byszewski (szerk.): *Działania służby bezpieczeństwa*. 22.

A társadalom tiltakozóakcióinak egyik legfontosabb mozgatórugója továbbra is az egyház maradt, s ezzel akárcsak a Kreml, a LEMP vezetősége is maximálisan tisztában volt. Ráadásul a helyzetet a hatalom szemszögéből nézve az is súlyosbította, hogy 1978. október 16-án a krakkói érseket, Karol Wojtyła bíborost II. János Pál néven pápává választották, s ez óriási lökést adott a lengyel hazafias köröknek, ugyanis az esemény megerősítette a hitet egy szebb jövőben, melynek természetesen része volt a múlt tragikus történéseinek felfedése is.⁵⁷⁸ A Lengyel Népköztársaság hatóságai éppen ezért kitüntetett figyelmet szenteltek az egyháznak és ez nem csak a templomba járók, hanem a klérus megfigyelését is jelentette. Adolf Chojnacki atya (1932–2001) például 1979-ben az SB (Slużba Bezpieczeństwa) egyre szorosabb megfigyelését vonta magára a fennálló renddel szembeni kijelentései okán, melyekről besúgók révén az állambiztonság szinte azonnal tudomást szerzett. Az iratanyagában feljegyzett "bűnei" közt az egyik legjelentősebb az volt, hogy 1979-ben Zagórzeban szentmisét adott a Katyńban meggyilkoltak emlékére.⁵⁷⁹ Az egyház azonban az üldöztetés ellenére is kiállt az igazság és a halott hősöknek kijáró kegyelet és tisztelet mellett, s a bátrabb papok mindig találtak alkalmat arra, hogy a híveket emlékeztessék az eset fontosságára és az így ne veszessen a feledés homályába. Nem csak szentmisék szövegében, de más alkalmakkor elmondott beszédekben is előkerülhetett a téma, így például az 1980. április 20–27 között a zamojski vajdaság plébániáin megrendezett találkozókön is, melyeket a "Keresztény Kultúra Hete" alkalmából szerveztek. Wiesław Niewęglowski atya javaslata alapján ez a hét a *"hitet és hazafiasságot magukban hordozók"* hete elnevezést kapta meg, így aztán számos politikai témát is érintettek a közönség előtt felszólalók. A Zamoścban ez alkalommal szervezett találkozón Zygmunt Kamiński atya például kijelentette, hogy *"a veszthelyek közt, amelyekre emlékeznünk kell, Katyń is ott van"*. T. Raczkowski atya pedig a hívőkkel együtt imádkozott azért a 11 ezer lengyelért, akiket Katyńban öltek meg.⁵⁸⁰ Szintén tiltakozóakciókra adott alkalmat a rendszerellenes kijelentéseiről ismert és 1984. október 19-én az SB által brutálisan meggyilkolt (azóta boldoggá avatott) Jerzy Popiełuszko atya esete is. 1985. november 1-én a puszcza solskai temetőben elkészítették Popiełuszko atya szimbolikus sírját, s ugyanezen alkalomból Hrubieszówban *"a temetőben tartott istentisztelet alatt a pap szándékosan kitért Katyń és a hadiállapot témájára"*.⁵⁸¹ Katyń témája a leggyakrabban természetesen templomi istentiszteleteken jött szóba, mint például 1988. április 11-én Zamoścban, amikor is a Szent Kereszt templomban szentmisét tartottak a hazáért. A hívőknek a plébánia vezetője, Andrzej Jabłoński atya beszélt, s prédikációja során kitért azokra a

⁵⁷⁸ *Materski: Katyń.* 137.

⁵⁷⁹ *Tomasz Balon-Mrocza - Jarosław Szarek (szerk.): Kościół w godzinie próby. 1945–1989. Nieznane dokumenty i świadectwa.* Dom Wydawniczy "Rafael", Kraków, 2007. 367.

⁵⁸⁰ *Wilkowski: Solidarność na ziemi zamojskiej.* 74-75.

⁵⁸¹ *uo.* 474.

veszélyekre, amelyek a lengyelekre leselkednek. Rámutatott az ivásra, gyermekgyilkosságra, a családok demoralizálására, "kritikusan értékelt a fiatalság ateistává tételét, ahhoz a tényhez kapcsolódva pedig, hogy április a nemzeti emlékezet hónapja, megemlítette, hogy Katyńra is emlékezni kell, mivel pontosan ebben a hónapban követték el a gyilkosságot".⁵⁸² Külön fontos kiemelni a Katyńban meggyilkoltakért tartott miséket, mivel e különleges alkalmak résztvevői (ahogyan a misét celebráló pap is) nagy kockázatot vállalva mutattak példát a társadalom többi tagja számára hitből és bátorságból. Évente több alkalommal (jellemzően a katyíni emléknaphoz és Lengyelország szovjetek általi megtámadásának évfordulójához kötve áprilisban és szeptemberben) Lengyelország-szerte tartottak ilyen miséket a bátrabb papok, sokszor a Solidarność, vagy egyéb ellenzéki szervezetek kérésére. 1984. szeptember 17-én Bogdan Dudek atya, Obsza plébániájának gondnoka celebrált szentmisét a Szovjetunió támadásának 45. évfordulójára "és 10 ezer lengyel oroszok általi katyíni lemészárlásának emlékére".⁵⁸³ 1985-ben a suchowolai Edward Kaszak tiszteletes tartott misét a Katyńban, valamint a Lengyel Népköztársaságban meggyilkoltak emlékére⁵⁸⁴, 1986. április 20-án pedig Tarnówban 12:00-kor gyűlt össze jelentős tömeg, hogy a Katyńban meggyilkoltakért imádkozhasson⁵⁸⁵, s a sort hosszan lehetne még folytatni. Végül fontos még megemlíteni az egyház emlékhelyek állításában betöltött szerepét. A papság nem csak misék és ifjúsági előadások kapcsán vett részt a katyíni igazságért folytatott küzdelemben, de az illegálisan állított emléktáblák, kő- és fakeresztek és egyéb emlékművek felszentelésében is részt vett, sőt nem egy esetben maguk biztosítottak helyet ezeknek a hatalom által üldözött emlékhelyeknek. 1988. április 24-én Tarnówban például miután a katyíni tömeggyilkosság 48. évfordulóján 18:30-kor szent misét celebráltak a Szent Család-templomban, a templom falába a katyíni áldozatok emlékére egy emléktáblát is elhelyeztek, melyet Józef Gućwa atya szentelt fel. Az emlékhely kialakításának kezdeményezője Andrzej Fenrych, Jan Gomoła és Zbigniew Madej volt, a tábla elkészítésének költségeit pedig a földalatti Solidarność, a KPN (Konfederacja Polski Niepodległej, a keleti blokk első antikommunista pártja), valamint az FMW (Federacja Młodzieży Walczącej) állták.⁵⁸⁶

A Lengyelországban hagyományosan erős egyház mellett az ellenállás másik fontos mozgatórugója az ifjúság volt, szervezkedésüknek pedig az oktatási intézmények, a különféle iskolák és egyetemek megfelelő közeget biztosítottak. A baráti társaságok és különféle

⁵⁸² uo. 482.

⁵⁸³ uo. 466.

⁵⁸⁴ uo. 471.

⁵⁸⁵ Leonard Łącki - Zdzisław Sumara: Solidarność Tarnowska. Kalendarium 13 XII 1981–1989. Tom II. Ośrodek Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 1978–2010 "Tarnina" w Tarnowie - Dziennik Polski, Tarnów, 2010. 90.

⁵⁸⁶ uo. 113.

diákkörök tagjai nem csak egymás közt cseréltek információkat és osztottak meg szamizdat kiadványokat, de sokszor sikerrel kapcsolódtak be az ellenzéki propagandaanyagok terjesztésébe és saját plakátok, röpcédulák segítségével maguk is igyekeztek felkelteni kortársaik és a szélesebb közvélemény figyelmét. A toruńi V. Általános Tantervű Gimnázium (Liceum Ogólnokształcące Nr V.) tanulói például 1979-ben MOD (Młodzieżowa Organizacja Demokratyczna, Ifjúsági Demokratikus Szervezet) néven alapítottak önálló szervezetet. A 10 alapító taggal bíró szervezet, melynek legaktívabb tagja Rafał Sadowski, Krzysztof Bunda és Cezary Michalski volt, rendszeresen szervezett röpcédula-osztogató és plakátragasztó akciókat. A MOD ráadásul nem csupán egy egyszerű iskolai baráti kör volt, ugyanis mikor 1979. szeptember 1-én megalakult a korábban is említett KPN, a diákkör tagjai igyekeztek ennek a komolyabb szervezetnek a tevékenységébe is bekapcsolódni. 1980 áprilisában például egy nagy röpcédula-akció során is "bedolgoztak" a KPN számára, amikor is Toruńban a következő felirattal ellátott cédulákat szórtak szét, méghozzá igen nagy mennyiségben: "*Katyń - pamiętamy*" (Katyń - emlékszünk) és "*13 kwietnia dniem pamięci Ofiar Katynia - KPN*" (Április 13., a Katyńi Áldozatok emléknapja - KPN).⁵⁸⁷ Sok esetben a fiatalság figyelmét nem csak kortársaik, de tanáraik is igyekeztek ráirányítani Katyń egyre felkapottabbá váló témájára. A toruńi IV. Általános Tantervű Gimnázium ellenzéki beállítottságú tanulóinak véleményével több tanár is nyíltan szimpatizált, nagy tiszteletnek örvendett emiatt például Kazimierz Kutyla történelemtanár, aki nagyon becsületes módon tartott órát. Ennek köszönhetően diákjai valódi tényeket tudhattak meg többek közt az 1920-as szovjet-lengyel háborúról, 1939. szeptember 17-ének eseményeiről, valamint természetesen Katyńról is.⁵⁸⁸ Szintén a fiatalság tájékoztatását szolgálták a Solidarność által szervezett ifjúsági találkozók, melyek alkalmával az előadók többek közt a Hitler és Sztálin által kötött paktumról és Lengyelország megtámadásáról, Popiełuszko atya haláláról és a katyńi tömeggyilkosságról is beszéltek.⁵⁸⁹ Az egyetemeken is számtalan, az igazság mellett nyíltan kiálló hallgató és tanár adott hangot véleményének. 1989. április 21-én például, amikor a toruńi Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Nikolausz Kopernikusz Egyetem, UMK) diákszervezete, a Niezależne Zrzeszenie Studentów (Független Hallgatói Egyesület) megemlékezést szervezett a katyńi mészárlás évfordulójára, az UMK aulájában 12:00-kor a Történelmi Intézet professzora, Ryszard Kozłowski tartott "rendszerellenes tartalmú" beszédet. Délután pedig a Nowomiejski-téren Katyń történetéről, az oda vezető és azt követő eseményekről beszélt Piotr Gadzinowski. Ezután az összegyűlteket meggyújtott mécsesekkel

⁵⁸⁷ *Wojciech Polak: Czas ludzi niepokornych. Niezależny Samorząd Związek Zawodowy "Solidarność" i inne ugrupowania niezależne w Toruniu i Regionie Toruńskim (13 XII 1981 – 4 VI 1989). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2003. 155.*

⁵⁸⁸ *uo. 276.*

⁵⁸⁹ *Wilkowski: Solidarność na ziemi zamojskiej. 843.*

kezükben a Gałczyński-utcai temetőbe vonultak egy kereszthez, ahol Agnieszka Modeńska és Agnieszka Wojciechowska szavalt verset Katyńról. A meggyilkoltakért való imádsággal záruló eseményen ekkor, a kommunista diktatúra utolsó évében már nagy tömeg, nagyjából 1500 fő vett részt.⁵⁹⁰ Természetesen joggal lehet hozzátenni, hogy ekkoriban, az ellenzéki vezetők és a kormány közti Kerekasztal-tárgyalások után (ahol a cenzúra eltörléséről is határozat született) persze már sokkal oldottabb lehetett a hangulat, a nyílt kommunistaellenes felszólalásokért azonban korábban nem egy diák és tanár fizetett súlyos árat. Antoni Szymkowski, a Toruńi Építőipari Iskola tanára például egészen 1982. július 24-ig volt internáló táborba zárva.⁵⁹¹ Bátorságát jól mutatja, hogy még itt sem próbálta meg megmásítani véleményét, még akkor sem, amikor Włodzimierz Bajęński, a toruńi KW MO (a Népi Milícia Vajdasági Főparancsnoksága) IV. osztályának helyettes vezetője hallgatta ki: *"Arra a kérdésre, hogy a személyét érintő internálás esetleges megszüntetése után szándékozna-e továbbra is olyan politikával foglalkozni, amely többek közt társadalmilag káros és ellenséges fellépésű, Antoni Szymkowski azt válaszolta, hogy katolikus tanár, tehát mindenütt csakis az igazat fogja hangoztatni, ahogy azt szent Pál is tette. Például úgy gondolta, hogy az iskolában az igazságnak megfelelően kell a diákoknak bemutatni a történelmet, azaz beszélni kell Katyńról és más olyan eseményekről, amelyekről hallgatnak a tankönyveink."*⁵⁹²

Amellett, hogy a fennálló rend elleni izgatás vádjával számos állampolgárt, köztük papokat, hallgatókat és tanárokat vagy egyszerű munkásokat is meghurcolt, illetve börtönbe, internálótáborba zárt a hatalom, néhányan egyenesen a lehető legértékesebbel fizettek az igazság kimondásáért - az életükkel. A katyńi ügy vértanúi nem csak társadalmi státuszukban, de abban is különböztek egymástól, hogy míg egyikőjük maga választotta sorsát, a többi idegen kéz áldozatának tekinthető. Az azonban mindeképpen összeköti őket, hogy (még ha közvetett módon is) az igazság kimondásáért veszítették életüket, s a korabeli közvélemény is az ügy halottainak tekintette őket. A legismertebb ilyen eset a borzalmas halált választó Walenty Badylak öngyilkossága volt, melyről az egyik leghitelesebb és legrészletesebb korabeli beszámoló a "Biuletyn Informacyjny" c. földalatti lap 1980 áprilisi számában "Tagiczny protest" (Tragikus tiltakozás) cím alatt jelent meg: *"1980. március 21-én a krakkói Rynek Główny [főtér] megrázó esemény színterévé vált. Körülbelül reggel 8:00-kor ugyanis*

⁵⁹⁰ Polak: Czas ludzi niepokornych. 491.

⁵⁹¹ Az internáló táborokat a Lengyel Népköztársaságban a Nemzetmentő Katonai Tanács (Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego, WRON) vezette be a hadiállapot alatt a társadalom "veszélyes elemei" számára. Az 1981. december 12-én kezdődő akció során közel tízezer embert (9423 férfit és 313 nőt) zártak táborokba, köztük a Solidarność, a KPN (Konfederacja Polski Niepodległej), a KIK (Kluby Inteligencji Katolickiej), a ROPCiO (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela), a KOR (Komitet Samoobrony Społecznej) tagjait, de még magát a leváltott pártfőtábornokot, Edward Giereket is.

⁵⁹² Polak: Czas ludzi niepokornych. 266.

önégetéses öngyilkosságot követett el itt a 76 éves Walenty Badylak. Az élelmiszerboltok közelében lévő utcai kúthoz láncolva öntötte le magát benzinnel, majd meggyújtotta, s egy pillanat múlva pedig a zsebeibe rejtett benzines üvegek is felrobbantak. Az azonnali segítségnyújtás, melyet az élelmiszerboltok előtt álló furgonok poroltókkal helyszínre rohanó sofőrjei nyújtottak, sikertelen volt. Valakinek még sikerült a Mária-templomból egy papot a helyszínre vezetnie, aki feladhatta az utolsó kenetet a szörnyen összeégett Badylaknak. Ekkor a tragikus eset minden akaratlan szemtanúja megpillantotta a haldokló mellkasán lógó fémtáblát, melybe egy felirat volt karcolva. A táblácska egy pillanattal később el is tűnt, és feliratát Badylak halálának közvetlen szemtanúi közül senki sem tudta visszaidézni pontosan. Nem ismerjük tehát utolsó üzenetét, de minden beszámolóban ismétlődik az információ, mely szerint a felirat a következő volt: "Katyńért... A fiamért..."⁵⁹³ A "Merkuryusz Krakowski i Światowy" c. illegális lapban (1980. április, 7. szám) pedig nem csak a tragikus esemény lefolyásáról, de Badylak döntésének valószínűsíthető okairól is olvashatott a közönség, s ez a figyelmes olvasó számára azt is érzékelteti, mennyire mély nyomot hagyhatott az emberekben (jelen esetben valószínűleg Badylak néhai feleségében és ezáltal Badylakban is) egy-egy Katyńban elvesztett családtag emléke, s természetesen ennek az emléknek az erőszakos elferdítése, elnyomása: "Walenty Badylak egy lengyel tiszt özvegyét vette feleségül, akinek a férje valószínűleg Katyńban halt meg. A háború után saját pékséget vezetett, melyet azonban hamar elveszített. Badylak úr felesége fia tragikus halála után öngyilkosságot követett el [...]. Közlelebbről nem ismert körülmények között Badylak első házasságából származó fia alkoholizmusba süllyedt [ez volt az oka autóbalesetének]. Így növekedett annak az embernek a személyes gyötrelme, aki végül ilyen borzalmas halált választott. Ehhez azonban nem az otthon csendjét választotta, szándékait pedig a tábla felirata is kifejezi."⁵⁹⁴ A cikk pedig a következőképpen adja meg a táblácska feliratát: "Katyńért - a fiamért - a pékségemért". Az eset nem csak Krakkóban, de egész Lengyelországban is óriási felzúdulást keltett, s ezt még csak fokozta az is, hogy a BBC lengyel nyelvű adása és a "Voice of America" is beszámolt Walenty Badylak tettéről.⁵⁹⁵ Természetesen ezt a kommunista propaganda sem hagyhatta szó nélkül, így már a történetek után egy nappal olyan cikkek jelentek meg a hivatalos sajtóban⁵⁹⁶, melyek Badylakot elmebetegként mutatták be⁵⁹⁷, ezzel is kisebbítve tettének jelentőségét és

⁵⁹³ Piekarska (szerk.): Zagłada polskich elit. 87.

⁵⁹⁴ Adam Roliński (szerk.): Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980. Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Kraków, 2003. 486.

⁵⁹⁵ uo. 510.

⁵⁹⁶ Kłamstwo katyńskie. 30.

⁵⁹⁷ Ez a rendszer ellenségeivel kapcsolatban egyébként bevett eljárásnak számított, s ez Badylak esetében sem történt másként, a PAP (Polska Agencja Prasowa, Lengyel Hírügynökség) közleményei is hamis információkat tartalmaztak az elhunyt mentális állapotával kapcsolatban. 1.: Tomasz Szczepański: PRL a pamięć Katynia. In: Mówią Wieki. Magazyn Historyczny. 2013. április, Nr 4/13 (639). 58.

természetesen elhallgatva indítékait. A lengyelek túlnyomó többsége azonban átlátott a szitán, s Badylak halálának helyszíne (a krakkói főtéren található kút) hamar a rendszer elleni tiltakozás és a katyáni megemlékezések helye lett. Már abban az évben, a szokásos (természetesen nem hivatalos) április 13-i katyáni emléknap alkalmából koszorúkkal, fehér-piros szalagokkal díszítették fel és még egy tábla is megjelent rajta "*Megbosszuljuk Katyánt*" felirattal.⁵⁹⁸ Hasonló tömegeket vonzott a katyáni ügy egy másik áldozatának, Jan Gomolának a temetése is öt évvel később. A katyáni méiszárlás 45. évfordulóján, 1985. április 14-én egy kisebb csoport tiltakozott Tarnówban az Ismeretlen Katona Sírjánál "*Katyń áldozatainak emlékére*" feliratú szalagokkal. A csoportosulás természetesen nem kerülhette el a MO figyelmét, így hamarosan valamennyiüket letartóztatták és előállították. Az ezt követő bírósági tárgyalás során a gyanúsítottként jelen lévő Jan Gomola rosszul lett és a kórházba szállítás után meghalt. Temetése, melyen több ezer ember vett részt, szintén rendszerellenes megmozdulássá vált, egyúttal tudatva a hatalommal, hogy a katyáni igazságot nem lehet a cenzúra és elnyomás politikájával a szőnyeg alá söpörni.⁵⁹⁹ A Lengyel Népköztársaság állambiztonsági szerveinek utolsó, katyáni üggyhez kapcsolható áldozata az 1989. január 19-ről 20-ra virradó éjszakán kegyetlenül meggyilkolt Stefan Niedzielak atya volt. Az ismeretlen elkövetők által megölt pap nem csak a varsói Borromei Szent Károly templom Katyń szentélyének alapítója volt⁶⁰⁰, de részt vett a varsói powązki temetőben az SB által többször is lebontott Katyń-kereszt felállításában is.⁶⁰¹ Niedzielak atya egyébként is céltáblája volt a kommunista hatóságok támadásainak, nyílt ellenzéki tevékenységéért ugyanis nagyon gyakran zaklatták, fenyegető telefonhívásokat és leveleket kapott, sőt a "bezpieka" (állambiztonság) tényleges erőszak segítségével is többször megpróbálta megfélemlíteni. Habár a powązki plébánián történt gyilkosság utáni törvényszéki vizsgálat eredménye egyértelműen gyilkosságra utalt, a belügyminisztérium hivatalos közleményben kizárta ennek lehetőségét, s ez is még valószínűbbé teszi, hogy tényleg az állambiztonság keze volt a dologban. Hiába emlékeztek meg az atyáról a rendszerváltás után többen és többször, s hiába jelentek meg a gyilkosság teóriáját igazoló adatok és vélemények, az ügy máig nem került tisztázásra.

A tiltakozóakciók szervezői és résztvevői, a szabadon véleményt nyilvánítók, a katyáni igazságért kiálló bátrak tehát továbbra is ki voltak téve a szovjetbarát hatalom általi

⁵⁹⁸ *Roliński* (szerk.): *Opozycja małopolska w dokumentach*. 486.

⁵⁹⁹ *Materski*: *Katyń*. 139.

⁶⁰⁰ Emellett megengedte azt is, hogy a régi powązkai templomban emléktáblákat helyezhessenek el a kommunista diktatúra áldozataira emlékezők. A táblák egyikén a következő felirat állt: "*śp. kpt. Wiktor Edmund Borczyński, 34 éves, kozelszki fogoly, kivégezve az NKVD által Katyńban, 1940 áprilisában.*" - Janusz Leszek Żabowski: *Płońska konspiracja patriotyczna 1939–1956*. Związek Żołnierzy Narodowych Sił Zbrojnych, Warszawa, 2003. 247.

⁶⁰¹ *Kłamstwo katyńskie*. 31.

üldöztetésnek, az erőszaknak, bebörtönzésnek, internálótáborokba zárásnak, sőt még akár életüket is veszthették, amikor tömegdemonstrációk során a ZOMO verőlegényeivel vagy amikor otthonukban az SB fizetett gyilkosaival kellett szembenézniük. Mindez azonban - az ötvenes évekkel szemben - ekkor már az ellenállás tüzére öntött csak újabb adag olajat, még inkább egységesítette és kiterjesztette az ellenzéki megmozdulásokat, nem pedig rombolta. Az ellenállás elesett és bebörtönzött hősei helyébe pedig némi költői túlzással százak, ezrek léptek.

4.3.3. Az ellenzék szervezetei - a KOR-tól a Solidarnośćig

A 70-es évek közepére, tehát a Lengyel Népköztársaságbeli ellenzéki mozgalmak megszületésének idejére a katyáni mézárálás témája egy volt azon alapvető, nagy jelentőségű témák közül, amelyek egyesítették a társadalom erőit a rezsimmel szemben. A Katyánnal kapcsolatos irodalom birtoklása, a megemlékezéseken való részvétel az igazság és haladás oldalához való tartozás bizonyítéka volt, amely harcolt a hazug kommunista kormánnyal, a cenzúrával, és a Szovjetuniótól való függéssel.⁶⁰² A lengyelül "opozycja przedsierpniowa", azaz "augusztus előtti ellenzék" (tehát a Solidarność megalakulása előtti mozgalmak) névvel illetett ellenzéki csoportosulások, szervezetek kialakulása az 1976-1979 közti időszakra tehető. Ezek a szervezetek, melyek közül legfontosabbak talán a KOR, ROPCiO, KPN, WZZ voltak⁶⁰³, mind jól felépített struktúrával és egyre növekvő taglétszámmal bírtak, s még az SB a tagok közt is ellentéteket szító aknamunkája ellenére is hosszú távon életképesek tudtak maradni.

Az első szervezetek létrejöttét az 1976 júniusában, a lengyel gazdaság újabb válsága miatt bejelentett áremelések (melyek során az alapvető élelmiszerek ára drasztikusan megnőtt) ellen országsszerte lezajlott tiltakozóakciók brutális szétverése váltotta ki, melyek közül a legtöbb áldozatot a plocki, az ursusi (Varsó) és a radomi események követelték. Az 1976 szeptemberében létrejött KOR (Komitet Obrony Robotników, Munkásvédő Bizottság) éppen azzal a céllal alakult meg, hogy jogi és anyagi segítséget nyújtson a júniusi tüntetések után elbocsátott és perbefogott, majd (akár 2-től 10 évig terjedő időtartamra) bebörtönzött

⁶⁰² Kowalska - Pawińska (szerk.): Zbrodnia Katyńska. 28.

⁶⁰³ Ezekon kívül természetesen sok más kisebb-nagyobb ellenzéki csoport is létezett, melyek közül még említésre méltó a Zdzisław Najder által 1976-ban alapított PPN (Polskie Porozumienie Niepodległościowe), az Aleksander Hall és a "Bratniak" c. ellenzéki lap körül 1979-ben kialakult RMP (Ruch Młodej Polski), de megemlíthető még (a későbbiek közül) többek közt a Narodowe Odrodzenie Polski (NOP), a Niezależny Związek Młodzieży (NZM), a Ruch Młodzieży Niezależnej (RMN), a Związek Narodowy Katolików, valamint a Pomarańczowa Alternatywa. A mozgalmak sokszínűségét mutatja, hogy a társadalom majdnem minden csoportja részvételével jöttek létre, gyakran földalatti folyóiratok szerkesztőbizottságai, vagy már létező ellenzéki csoportosulások körül.

(elsősorban radomi és ursusi) munkások és a családtagjaik számára. A később meghatározó szerepűvé váló szervezet továbbá célul tűzte ki, hogy a következő jelmondatnak megfelelően segítse elő a társadalom önszerveződését: „*A (párt)bizottságok felgyújtása helyett alakítsátok meg saját bizottságaitokat*”. Miután a kormány követeléseik egy részét teljesítette, 1977. szeptember 29-től KSS KOR (Komitet Samoobrony Społecznej "KOR", "KOR" Társadalmi Önvédelmi Bizottság) néven működtek tovább az emberi és állampolgári jogok biztosítása érdekében egészen 1981. szeptember 23-ig, amikor is az NSZZ Solidarność Delegáltjainak I. Országos Találkozóján bejelentették feloszlásukat. Hasonló céllal alakult meg 1977. március 25-én a ROPCiO (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Emberi és Polgári Jogok Védelmének Mozgalma), mely fellépéseivel Lengyelország függetlenséghez való jogát hirdette. A kezdetben csak mintegy 80-120 taggal bíró szervezet egyik legfontosabb célja az volt, hogy rákényszerítsék a Lengyel Népköztársaság kormányát a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának elfogadására. Ezen értelmiségiek és diákok alkotta ellenzéki csoportok mellett a munkások is szervezkedni kezdtek, egyre másra alakítva a szakszervezeti csoportokat. Az első Szabad Szakszervezetet (Wolne Związki Zawodowe, WZZ) a KOR-ral és a ROPCiO-val szoros kapcsolatot ápoló Kazimierz Świton rádió- és tévészerelő hozta létre Katowicében 1978. február 21-én (Wolne Związki Zawodowe Górnego Śląska). A WZZ Gdańskban Krzysztof Wyszowski kezdeményezésére 1978. április 29-én alakított csoportot (Wolne Związki Zawodowe Wybrzeża), Szczecinben pedig csak több hónapos előkészület után 1979. október 11-én jöttek létre az első szakszervezeti csoportok. Fontos még megemlíteni ezenkívül a Leszek Moczulski által 1979. szeptember 1-én alapított KPN-t (Konfederacja Polski Niepodległej), mely a keleti blokk első antikommunista pártja volt. A hallgatók érdekeit képviselő szervezetek közül a legfontosabb a később, az 1980 augusztusi sztrájkok eredményeként szeptember 22-én létrejött Niezależne Zrzeszenie Studentów volt, mely a kommunista rezsimmel szembeni egyetemi és társadalmi ellenállás egyik magja lett, s annak ellenére, hogy ezt a szervezetet is betiltották a hadiállapot alatt és sok tagját elfogta az SB, mégis több egyetemen folytattak további földalatti tevékenységet, s nem csak a diákok jogaival és érdekeivel kapcsolatos ügyekben. Kifejezetten a katyńi mészárlás témájával pedig két szervezet is foglalkozott, a Komitet Katyński és az Instytut Katyński, melyek tevékenységének bemutatására később részletesen is sort kerítünk. Ezek az 1976 után létrejött szervezetek nem csak annyiban fontosak a katyńi ügy szempontjából, hogy az igazság kiderítésére tett törekvéseket és a tiltakozóakciókat összefogva, tömeges mozgalmakká gyúrták a kommunista hatalom hazugságaival szemben sok esetben addig csak elszigetelődve jelentkező fellángolásokat, hanem fórumot is teremtettek az ellenzéki gondolkodók számára. Ez pedig természetesen nem csak a

szervezeten belüli szabad véleménycserét jelentette, hanem a földalatti sajtó addig soha nem látott felfutását is, ekkor indult ugyanis a független kiadói mozgalom, azaz az úgynevezett "drugi obiegi" (második nyilvánosság), mely szót az orosz eredetű szamizdat helyett használták. Mind a fenti szervezetek által szervezett tüntetéseken, megemlékezéseken, mind pedig a második nyilvánosságban (melyről később még részletesebben szót ejtünk) nagy szerepet kapott tehát a katyíni ügy.⁶⁰⁴

Az ellenzéki csoportok tevékenysége Katyín kapcsán igen sokrétű volt, megemlékezések szervezése, emlékművek állítása, tiltakozóakciók indítása, nyílt levelek és beadványok írása, az igazság földalatti kiadványokban való propagálása, külföldi munkák lefordítása és kiadása, röpcédulák és egyéb nyomtatott sajtótermékek előállításának és a katyíni áldozatokért tartott szentmisék, ifjúsági találkozók és előadások szervezése mellett egymással együttműködve a tömeggyilkosság 40. évfordulóján, 1980-ban még egy "katyíni hónapot" is megszerveztek Lublinban. A ROPCiO és a KPN által indított akció-sorozat április 13-án vette kezdetét a Győzedelmes Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele templomban (Kosciół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny Zwycięskiej) azon a szentmisén, melyet a II. világháború idején meghalt és kivégzett katonákért, s mindenek előtt a Katyínban meggyilkoltakért tartottak, nagyjából 1200 fő részvételével. A Mieczysław Brzozowski atya által tartott hazafias hangulatú szentbeszéd végén a káplán megkérte az egybegyűlteket, hogy békésen térjenek haza, s közben a ROPCiO tagjai több tucat "Katyń 1940" feliratú karszalagot osztottak szét közöttük.⁶⁰⁵ A két héten át tartó akció keretében a lublini KPN több megemlékezést is tartott és röpcédulák, illetve falfirkák is megjelentek városszerte, "Katyń - megbosszuljuk!" felirattal.⁶⁰⁶ Az évfordulós megemlékezés április 27-én ért véget a (Krakowskie Przedmieście-úti) Szentlélek templomban tartott, a KPN által szervezett szentmisén.⁶⁰⁷ 1981. április 28-án az NZS UAM rendezett egy Katyń áldozatainak szentelt előadást Poznańban, s J. Jankowski kezdeményezésére a Hipolit Cegielski Fémipari Művek (Zakłady Przemysłu Metalowego H. Cegielski w Poznaniu) "S" jelű vitrinében és a Főpályaudvar várótermében is elhelyeztek katyíni méiszárlással kapcsolatos anyagokat. Az SB erre válaszul a ZPM Cegielski "S" jelű üzemi bizottságát bevitte kihallgatásra az ügyészségre.⁶⁰⁸ Nem csak saját rendezvényeiken voltak aktívak az ellenzéki szervezetek, de a ROPCiO tagjai például megpróbálták megzavarni az állami ünnepségeket is, akár azzal is,

⁶⁰⁴ *Szczepański*: PRL a pamięć Katynia. 58.

⁶⁰⁵ *Małgorzata Choma-Jusińska*: Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie 1975–1980. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa-Lublin, 2009. 236.

⁶⁰⁶ uo. 319.

⁶⁰⁷ uo. 236.

⁶⁰⁸ *Eugenia Renia Dabertowa*: "Solidarność" Wielkopolska 1980–1989. Kalendarium. "Solidarność - Poznań", Poznań, 1996. 32.

hogy a tömegben katyni témájú röplapokat osztottak. Mindez természetesen felkeltette az állambiztonsági szervek figyelmét, így például a "katyni hónap" alatt is fokozott figyelemmel kísérték az "ellenzéki elemek" tevékenységét. 1980. április 11-től a ROPCiO tagjai Lublinban a következő feliratokkal ellátott röplapokat osztogattak: "*Követeljük az igazságot Katynáról!*", "*Emlékezzünk! Katyn!*", "*Katyni év 1980 - a nemzeti emlékezet éve*". Az SB határozott lépéseket tett az elsősorban a fiatalságot célzó akció megghiúsítására, olyan eredményesen, hogy még - ismeretlen körülmények közt - közel hatszáz (részben "ROPCiO - lubelski körzet" felirattal ellátott) röplapot is átvettek (!), valószínűleg a terjesztőláncba beépült funkcionáriusaik segítségével. Sikeres volt az iskolák előtt történő röplap-terjesztés elleni fellépés is, április 12-én például a VII. sz. Középiskola közelében a Farbiarski utcán rövid dulakodás után röpcédulákkal együtt fogták el Bogdan Giermeket, Tomasz Miczkiewiczet és Marek Sowát. Néhány nap múlva, április 17-én Miczkiewiczet és Sowát 1000 zlotyis bírság megfizetésére kötelezték, az "ellenséges propagandaanyag" nyilvános helyen való terjesztéséért.⁶⁰⁹ A megnövekedett intenzitású ellenzéki tevékenységnek tehát megpróbált gátat vetni a hatalom, de ez egyre kevésbé sikerült, illetve egyre inkább látványos és felháborító tömegoszlatásokba torkollt, ami még tovább növelte a rendszerellenes mozgalmak tömegbázisát. A 80-as évekre pedig a helyzet olyannyira kiéleződött, hogy a kommunista vezetés egyedül a hadiállapot bevezetésében látta a kiutat.

Ahhoz pedig, hogy az ellenzék végérvényesen meghatározó, sőt megkerülhetetlen tényezővé válhatott, a legerősebb ellenzéki szervezet megalakulása, a Solidarność létrejötte vezetett. A szervezet szintén egy hatalmas demonstrációhullám hatására alakult meg, melyet az 1979-80-as évekre ismét mélypontra kerülő lengyel gazdaság újabb válsága okozott. A LEMP Politikai Bizottsága 1980. július 1-től ugyanis ismét nagy mértékben megemelte az alapvető fogyasztási cikkek árát, ami országszerte (pl. Lublinban, Varsó Ursus kerületében, Sanokban és Tarnówban) a lakosság tiltakozását váltotta ki. A legfontosabb momentum azonban a Gdański Lenin Hajógyár munkásainak augusztus 14-i sztrájkba lépése volt. Gdańskban már eddig is működött a korábban is említett, illegalitásban alakult Wolne Związki Zawodowe Wybrzeża (WZZ Wybrzeża, Tengermelléki Szabad Szakszervezetek), de a tiltakozók egyik legfontosabb követelése egy párttól független, önkormányzó szakszervezet létrejötte és hivatalos engedélyezése volt. A sztrájkolók követeléseinek összehangolására 1980. augusztus 16-án megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság, Lech Wałęsa vezetésével (másnap Szczecinben és 19-én Elblągban is hasonló bizottságokat alapítottak). A gdański hajógyár hamarosan a rendszerellenes tiltakozók központjává vált, ugyanis a sztrájkoló dolgozókhoz hamarosan csatlakoztak az ellenzéki értelmiség képviselői is, akik ráadásul Tadeusz

⁶⁰⁹ *Choma-Jusińska: Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie. 236-237.*

Mazowiecki vezetésével még egy hivatalos tanácsadó testületet is létrehozta az Üzemközi Sztrájkbizottság mellett a kormánnyal folytatandó tárgyalások idejére. A tiltakozóakciók és munkabeszüntetések egyre gyakoribbá váltak és egyre nagyobb mértéket öltöttek, ennek eredményeképpen pedig a hónap végére az egész Tengermellék sztrájkban állt, s az Üzemközi Sztrájkbizottsághoz már több, mint 700 különböző vállalat kollektívája csatlakozott. Végül a kommunista kormányzat is belátta, hogy nincs más választása, mint tárgyalásokba bocsátkozni és engedni, így delegációkat küldtek mind Szczecinbe, mind pedig Gdańskba, s augusztus 30-án és 31-én aláírták az ún. augusztusi megállapodásokat. Ennek eredményeképpen alakulhatott meg szintén Lech Wałęsa vezetésével szeptember 17-én (majd november 10-én hivatalosan is) az üzemközi sztrájkbizottságok egyesüléséből az NSZZ „Solidarność” (Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”, Szolidaritás Független Önkormányzó Szakszervezet), melybe aztán később több szervezet (így a KOR is) beolvadt és egészen a rendszerváltásig az ellenzék legfontosabb szervezeteként működött, felvállalva és képviselve nem csak a munkások, de a nemzet fontos ügyeit, így a katyíni mézszárlás kérdését is.

Amikor 1980-ban megalakult a Solidarność mozgalom, a cenzúra elveiben a 70-es évek során végbement változások miatt már a hivatalos publikációkban is újra megjelent Katyń témája, s ennél is fontosabb, hogy ekkor már talán senki nem félt kimondani az igazat - még akkor sem, ha ez azért a továbbiakban is kockázattal járt.⁶¹⁰ Az ellenzéki mozgalmak által beindított második nyilvánosság sajtójában alaposan "megszellőztetett" téma számtalan formában, illegalitásban megjelenő cikkekben, könyvekben⁶¹¹, bélyegeken, plakátokon, röplapokon, tüntetések során magasba emelt táblákon, zászlókon és falfeliratokon is megjelent, s az igazság kimondása már csak a hatalom képviselőinek okozott nehézséget. A Solidarność pedig, az igazság kimondásában és hatalommal való kimondatásában is egyesítve és kiszélesítve az ellenzéki együttműködést, megadta azt a reményt az embereknek, hogy hamarosan szabadon lehet majd beszélni a Szovjetunió által elkövetett rémtettéről és szabadon lehet majd az áldozatokra emlékezni. Ryszard Majdzik, akinek az édesapját Katyńban ölték meg, hasonló gondolatokat fogalmazott meg a Solidarność megalakulására visszaemlékezve: *"Számomra a Solidarność maga volt a remény, hogy végre legyőzzük a bolsevizmust, kommunizmust, a diktatúrát. Ez volt a legfontosabb. Mivel ha legyőzzük a rosszat és a diktatúrát, akkor a lengyel népnek végre független Hazája lesz és dönthet majd a saját sorsa felől. Úgy emlékszem, mintha ma történt volna, hogy mindenki azt állította, "a Majdzikok örültek", mivel azt mondják, hogy Katyń szovjet bűn. Persze lehet, hogy nem csak a*

⁶¹⁰ Materski: Katyń. 138.

⁶¹¹ Ezek közül a legfontosabb a "Dzieje sprawy Katynia" c. munka, melyet a "Leopold Jerzewski" álnév alatt rejtőző Jerzy Łojek írt.

*Majdzikok, mert bárhol Lengyelországban ahol valaki ezt mondta - erre bizonyíték van a dokumentumokban - azt "szédültnek" és "őrültnek" tekintették. Csak 1980 után kezdett világossá válni, hogy ez az igazság. Másként tekintettek ezután az emberekre, akiket addig "szédültnek", "őrültnek" tartottak."*⁶¹²

A Solidarność pedig beváltotta a hozzá fűzött reményeket, s már közvetlenül megalakulása után számtalan akciót indított Katyńhoz kapcsolódóan. Nem csak a gyilkos kilétére, az embertelen szovjet rendszerre és annak kiszolgálójára, a LEMP-re akartak ezzel rámutatni, mint "cinkosra" az ügy elhallgatásában, de tisztában voltak azzal is, hogy a téma hatalmas befolyással bír a lengyel közvéleményre, képes egybekovácsolni a különféle ellenzéki csoportokat, a különféle társadalmi csoportokat (a munkásságot és az értelmiséget is egy táborba tömörítheti) és hogy az igazság kimondása valószínűleg olyan mértékű változásokat indukálhatna, melyek megindítanák Lengyelországot a demokratizálódás felé vezető úton. Ezért hát számtalan kiadványban, plakáton és röplapon követelték az igazság kimondását, s erről az SB korabeli belső jelentései is tanúskodnak. 1981. február 25-én például Biłgorajban fedeztek fel kézzel gépírópapírra írt "államellenes tartalmú" röpcédulákat, többek közt a következő feliratokkal: "Követeljük az igazságot Katyńnal kapcsolatban!" (Żądamy prawdy o Katyńiu), "Emlékezz! Katyń 1940. 04. 6." (Katyń 6. 04. 1940 r. pamiętaj).⁶¹³ Az SB 1981. március 28-án, Zamośćban kelt beszámolójából pedig kiderül az is, hogy nem csak egyedi akciókra futotta a szervezet tevékenységéből, de összehangolt, több városban egyszerre induló "propagandahadjáratokat" is indítottak: "Az elmúlt éjszakán felerősödött a Solidarność propagandaakciója". A vajdaság "mindegyik városában" "új ellenséges jelszavak" jelentek meg, mint például: "Az igazság a PZPR ellensége" (Prawda wrogiem PZPR), "Április 6 nemzeti emléknap - Katyń" (6 kwietnia dniem pamięci narodowej - Katyń)".⁶¹⁴ A Solidarność nem csak az addig "megszokott" (és korábban már bemutatott) módszerekkel tartotta az érdeklődés középpontjában Katyń témáját, hanem olyan nyíltabb ellenállási formákat is felvett repertoárjába, mint a földalatti Solidarność Rádió, mely 1982. április 12-én "Itt a Solidarność Rádió" bejelentéssel kezdte meg műsorát Mark Rasiński és Janusz Klekowski közreműködésével. A rádióállomás ráadásul 1984-ben egy második programot is indított Andrzej Fedorowicz vezetésével, majd egy évvel később Andrzej Gelberg jóvoltából harmadik programja is megjelent. Nyolc év leforgása alatt a rádió mind hírszerkesztői, mind technikai szempontból nagymértékben szakszerűsödött, a különálló programok saját szerkesztőséggel, hangfelvételi és sugárzási csoporttal rendelkeztek, később pedig nagy

⁶¹² Tomasz Gąsowski (szerk.): Między sierpniem a grudniem. "Solidarność" w Krakowie i Małopolsce w latach 1980–1981. Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego - Zarząd Regionu NSZZ "Solidarność" Małopolska, Kraków, 2006. 231.

⁶¹³ Wilkowski: Solidarność na ziemi zamojskiej. 147.

⁶¹⁴ uo. 163.

erősségű adók segítségével az adások hangját még televízió is fogni lehetett, ami még eredményesebbé tette működésüket. Ahogy az ellenzéki propagandatevékenység általában, úgy a rádió üzemeltetése is nagy kockázattal járt, minden adása azzal fenyegetett ugyanis, hogy a rendőrség bemérheti. Többek között így hurcolták el a rádió alapítóit, Zofia és Zbigniew Romaszewskit is.⁶¹⁵ A Solidarność tehát minden addiginál nagyobb társadalmi összefogásra építkezve, minden addiginál nyíltabban és széleskörűbben szállt szembe az elnyomással és a hazugsággal. Tiltakozóakcióikat (katyáni emlékhelyek kialakítása, megemlékezések szervezése, a második nyilvánosság szerepe és a katyáni igazságért a kommunista hatalommal szemben folytatott politikai harc) csak azért nem mutatjuk be itt részletesebben, mivel azokról a későbbiekben külön fejezetben ejtünk majd szót. A Lengyel Népköztársaság utolsó évtizedében tehát a Solidarność megerősödésével és Katyń témájának társadalmi csoportokat egységesítő erejével olyan változások indulhattak el, melyek visszafordíthatatlannak bizonyultak.

Az egyre erősödő függetlenségi, ellenzéki mozgalmaknak tudható be, hogy (hosszú előkészületek után és a Szovjetunió, az NDK és Csehszlovákia vezetőinek sürgetésére) 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski miniszterelnökké és pártfőtitkárrá válása után⁶¹⁶ bevezette a hadiállapotot. A "Solidarność", melynek ekkor már minden negyedik lengyel tagja volt, illegális szervezetté lett nyilvánítva, s tagjai közül több ezret el is fogtak, elítéltek, sokakat pedig internálótáborokba zártak. 1982. október 8-án a független szakszervezeti mozgalmat is betiltották. Minderre a Lengyel Népköztársaság Alkotmánya 3. fejezetének 33. cikkének 2. pontja alapján kerülhetett sor, mely a következőképpen rendelkezett: „Az Államtanács a Lengyel Népköztársaság egész területére, vagy annak egy részére hadiállapotot⁶¹⁷ vezethet be, amennyiben azt az ország külső védelme, vagy a belső biztonságának fenyegetettsége megköveteli. Ezekben az esetekben az Államtanács általános vagy részleges mozgósítást rendelhet el.” Magyarországon ezt a kommunista hatalom szükségállapot kifejezéssel illette, ami valójában teljesen mást jelent, ugyanis ezt az állampolgárok érdekeinek védelmében szokás bevezetni, például természeti csapások idején. Mindez Lengyelországban azonban inkább a fennálló hatalom, és nem pedig a nép érdekeinek védelmét szolgálta, s ezt jól mutatja, hogy a gyárak, üzemek és fontosabb közlekedési

⁶¹⁵ Teresa Sowińska (szerk.): Solidarność - XXV lat. Studio "ATS" Andrzej Sowiński, Gdańsk, 2005. 129.

⁶¹⁶ A lengyel hadsereg tábornokaként 1968-ban honvédelmi miniszterré is megválasztott (és a prágai tavasz elnyomásában tevékenesen részt vállaló) Wojciech Jaruzelski (1923. július 6 – 2014. május 25) már 1964-ben rálépett a későbbi hatalmához vezető útra, amikor is a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságába bekerült. 1970-ben részt vett Władysław Gomułka "trónfosztásában", majd egy évtized múlva Edward Gierek pártfőtitkári hivatalából való elmozdításában is. Végül 1981. február 11-én miniszterelnökké, 1981. október 18-án pedig pártfőtitkárrá választották, s a hadiállapot bevezetését már ilyen minőségben jelenthette be 1981. december 13-án, reggel 6:00-kor a lengyel televízió és rádió által is közvetített beszédében.

⁶¹⁷ Kadell: Katyń w oczach zachodu. 160.

csomópontok katonai ellenőrzés alá vételén, a repterek és határátkelőhelyek lezárásán kívül az állampolgárok szabadságjogait is felfüggesztették statárium bevezetése mellett. A lengyelországi hadiállapot 1983. július 22-ig tartott, s ezalatt tüntetések és egyéb akciók során a ZOMO és az SB több tucat ártatlan embert gyilkolt meg. Nem meglepő tehát, hogy a publikációk és más, a katyáni igazságot hirdető vállalkozások hulláma egy kissé lefékeződött⁶¹⁸, de a hatalomnak mégsem sikerült médiamonopóliumra szert tennie, sőt a nyilvános tiltakozóakciók ellehetetlenítése és az ellenzéki vezetők internálótáborokba zárása kontraproduktívnak bizonyult, mivel az illegalitásba vonuló Solidarność és egyéb ellenzéki szervezetek igyekeztek még erősebb ellenállást tanúsítani. Erre vezethető vissza, hogy annak ellenére, hogy a második nyilvánosság sajtójának nyomtatása, terjesztése, de még birtoklása is nagy büntetéssel fenyegetett, a földalatti nyomdák és lapterjesztő hálózatok továbbra is működtek. A hadiállapot végül nem hozta meg a tőle várt eredményt, a válság kiobbantásáért a Solidarność mozgalmat vádoló és a hadiállapot bevezetését helyeslő hivatalos sajtó, televízió és rádió pedig a közvélemény túlnyomó részének szemében továbbra is teljességgel hiteltelen maradt.⁶¹⁹ A hadiállapot időszakát értékelve tehát egyetérthetünk Henryk Komarnicki azon megállapításával, mely szerint a Katyáni ügyet ekkoriban egyfajta kettősség jellemezte: egyrészt nehezebb lett a témáról beszélni és a "drugi obieg" kiadványainak nyomtatása és terjesztése is nehézségekbe ütközött, másrészt viszont ez volt az a fordulópont, ami után (még ha valamivel később is) a társadalom nyomásának engedve a kormányzat mégis rákényszerült arra, hogy konkrét lépéseket tegyen a katyáni ügyben.⁶²⁰

4.3.4. Emlékhelyek, megemlékezések, a Komitet Katyński

A legfontosabb ellenállási forma a tömeges tüntetés volt tehát, s maga a Solidarność is széleskörű összefogás eredményeképpen jött létre, illetve legfőbb erejét is ez jelentette. A katyáni mézszárlással kapcsolatban is óriási jelentőséggel bírtak a megemlékezések, ezekhez azonban mindig szükség volt nem csak szervezőre és valamilyen jelképes időpontra, de helyre is. Ezt a célt szolgálták a különféle ellenzéki szervezetek által felállított emlékhelyek, kereszték és emléktáblák.

Azok a törekvések, melyek egy katyáni emlékhely kialakítását célozták, először természetesen a vasfüggöny nyugati oldalán hozták meg gyümölcsüket. Habár a háború után eleinte itt is számtalan akadályba ütköztek a katyáni igazságot hirdetők, miután az USA Kongresszusa Képviselőházának Bizottsága 1952-ben "minden kétséget kizáróan" szovjet felelősséget

⁶¹⁸ *Materski*: Katyń. 139.

⁶¹⁹ *Sowińska* (szerk.): Solidarność - XXV lat. 150.

⁶²⁰ *Komarnicki*: Echa sprawy katyńskiej. 83.

állapított meg az ügyben, s miután szép lassan egyre több publikáció jelent meg a témában, a 70-es évekre már elképzelhetővé vált egy "nyugati" Katyń-emlékmű felállítása. Így épülhetett meg (Tadeusz Głowacki kezdeményezésére⁶²¹) az 1975. november 16-án átadott stockholmi, majd 1976-ban a londoni Katyń-emlékmű is, a 80-as évek végére pedig az emigrációban élő lengyelek a világ szinte minden táján (nem csak Európában, de Amerikában, Ausztráliában és Afrikában is) emeltek emlékműveket a katyíni áldozatokra emlékezve.⁶²² Ezek az akciók szinte kivétel nélkül a Szovjetunió heves tiltakozását váltották ki, főleg a Londonban felállított Katyń áldozatainak emlékműve (Pomnik Pamięci Ofiar Zbrodni Katyńskiej) kapcsán csaptak magasra az indulatok. Az 1970-ben lengyel-angol közös kezdeményezés eredményeképpen Londonban létrejött "Fundusz Budowy Pomnika Katyńskiego" (Katyń Emlékmű-Építő Bizottság, Katyn Memorial Fund) ugyanis már régóta deklaráltan arra törekedett és azért gyűjtött anyagi forrásokat, hogy felállítsa az első angliai Katyń-emlékművet. A társaság azonban nem csak lelkes civilekből állt, de azon kívül, hogy lord Barnby volt a vezetője, névsorában számos más angol parlamenti tag is szerepelt. A Szovjetunió Kommunista Pártjának javaslatára a Szovjetunió Külügyminisztériumának helyettes titkára mellett a londoni szovjet nagykövét is különféle diplomáciai akciókat indított és régi érvekkel hozakodott elő az emlékmű felállítása ellen, többek közt a következőket hangoztatva: *"Nem válthat ki mást, mint megdöbbenést és felháborodást bizonyos angliai körök azon törekvése, hogy ismét napvilágra kerüljenek a goebbelsi propaganda rágalmai azzal a céllal, hogy befeketítsék a Szovjetuniót, azt a nemzetet, mely saját kiontott vérével védte meg Európát a fasiszta rabszolgaságtól."*⁶²³ A Szovjetunió tiltakozása azonban nem csak szavakban, de tettekben is megnyilvánult, például amikor 1976 februárjában egy ismeretlen tettes salétromsavval öntötte le a stockholmi Katyń emlékművet.⁶²⁴ Nem csak a szobrok és emlékművek, de még felállítóik sem voltak biztonságban a Szovjetunió "messze érő kezeitől", ezt bizonyítja a londoni emlékmű alapítóbizottságának tagjait ért támadások sorozata is. Ráadásul nem csak fenyegető levelekkel és telefonhívásokkal kellett számolniuk, de több esetben szeretteiket is támadás érte. Így járt pl. Louis Fitzgibbon is, aki azonkívül, hogy szintén támogatta a szobor megvalósítását, még nagy sikerű könyvet is írt a katyíni esetről és a Szovjetunió bűnösségéről. Nem csak fenyegető telefonhívásokat kapott, de egy franciaországi kirándulás során feleségét is borzalmasan összeverték, mely az író szerint semmiképpen nem elszigetelt bűncselekmény volt, hanem a katyíni ügy melletti elkötelezettségének tudható be. Sokkal rosszabbul járt a dán dr. Helge Tramsen, aki az 1943-

⁶²¹ Kłamstwo katyńskie. 29.

⁶²² Piekarska (szerk.): Zagłada polskich elit. 84.

⁶²³ Kowalska - Pawińska (szerk.): Zbrodnia Katyńska. 28.

⁶²⁴ Kłamstwo katyńskie. 29.

as német vizsgálatokat segítette a Nemzetközi Orvoshbizottság felkért szakértőjeként. Lánya ugyanis tanulmányai miatt Varsóba költözött, ahol 1970. február 15-én a hivatalos közlemény szerint egy hibásan működő gázkonvektor miatt megfulladt. Tramsen élete végéig meg volt győződve arról, hogy lánya tragédiáját saját katyáni szerepvállalásával okozta.⁶²⁵ Végül a szervezet mégsem adta fel és 1976. július 1-én a Gunnersbury temetőben megtörtént az emlékmű alapkövetéleri ceremóniája, 1976. szeptember 18-án pedig a kész szobrot is leleplezhették, s ettől fogva a londoni Katyń Emlékmű minden évben megemlékezések helyszínévé vált.

Láthattuk tehát, hogy még nyugaton sem volt egyszerű feladat egy Katyń emlékművet létrehozni, s így elképzelhetjük, milyen nehézségekkel és veszélyekkel kellett szembenéznie annak, aki a "népi demokratikus" Lengyelországban próbálta megtenni ugyanezt. Ennek ellenére a 70-es évek végétől egyre nagyobb igény mutatkozott egy állandó, s a katyáni mészárlással kapcsolatban az igazságot képviselő emlékhely létesítésére Lengyelország határain belül is. Az elsőség kérdésében megoszlanak a vélemények⁶²⁶, de valószínűleg az 1980. május 3-án, a Nyugati Beszkidekben magasodó Gorce hegylanc legmagasabb csúcsa, az 1310 m magas Turbacz alatt Częśław Pajerski terveinek megfelelően felállított emlékmű volt az ország első olyan állandó közterületi emlékhelye, amely a cenzúra és az SB tudta nélkül szervezett ellenzéki megmozdulások és katyáni témájú rendezvények helyszínévé vált.⁶²⁷

Az első igazán ismert és jelképes jelentőségű emlékművet egy ugyanilyen ismert és jelképes jelentőségű helyen, a varsói Powązki temetőben található Dolinka Katyńska (Katyńi-völgyecske) területén állította fel 1981-ben egy bizottság, mely kifejezetten a katyáni mészárlás áldozatai emlékének megőrzésére jött létre két évvel korábban. Ez a szervezet a Komitet Katyński (Katyńi Bizottság, teljes nevén Konspiracyjny Komitet Katyński) volt, melyet 1979-ben alapított Waclaw Karłowicz atya és Stefan Melak, aki egyúttal a szervezet vezetője is lett.⁶²⁸ A bizottság azonban nem kerülhette el az SB figyelmét, így tagjait 1979. április 13-án a Dolina Katyńska területén (ami egyébként 1974 - más források szerint 1967⁶²⁹ - óta évente illegális hazafias, ellenzéki összejöveteleknek adott helyet) lezajlott évfordulós

⁶²⁵ Kadell: *Katyń w oczach zachodu*. 157.

⁶²⁶ A témában megjelent munkák egy jelentős része a varsói Powązki temetőben 1981-ben felállított keresztet tekinti Lengyelország első Katyń emlékművének, ami abban az értelemben igaz ugyan, hogy ez volt az első olyan emlékmű, mely (már csak elhelyezkedéséből adódóan is) igazán ismertté és jelképossé vált emlékhely az országban, de időrendi sorrendben valójában feltehetőleg csak a második lehet.

⁶²⁷ Kłamstwo katyńskie. 30.

⁶²⁸ Stefan Melak a Komitet Katyński vezetője maradt 1989 után is, miután a szervezet törvényes keretek közt működött tovább, egészen 2010. április 10-ig. Ekkor ugyanis életét veszttette Lech Kaczyński elnöki gépének szmolenszki katasztrófájában, s innentől kezdve testvére, Andrzej Melak töltötte be posztját a szervezeten belül.

⁶²⁹ Tomasz Szczepański szerint pedig a Katyńi-völgyecske egészen az ötvenes évektől a csendes megemlékezés helyszíne volt, s csak 1978 novemberében vált közismert katyńi emlékhellyé, amikor Janina Dawidowska-Borowa kihelyezte oda a Kozielski (később Katyńi) Szűzanya szentképét (Matka Boża Kozielska). I.: *Szczepański: PRL a pamięć Katynia*. 57.

megemlékezés után letartóztatták. Végül jóval később, az 1981 májusában megalakult a Katyńi Mészárlás Áldozatai Szobrának Építő Bizottsága (Komitet Budowy Pomnika Ofiar Zbrodni Katyńskiej) segítségével⁶³⁰, mely a vállalkozás anyagi hátterét biztosította, 1981. július 31-én mégis sikerült felállítaniuk a később elhíresült Katyń-keresztet. A több tonnás kökeresztet⁶³¹ és az építéshez szükséges anyagokat hajnalban, az MPO (a varsói szemétszállítási vállalat) munkásainak öltözve több teherautóval, kerülőutakon szállították a temető területére, melynek kalandos, de rövid történetét a következőképpen foglalta össze Stefan Melak: *"Gyorsan a "Dolinka" területére hajtottunk és azonnal munkához láttunk. Több tucat barátunk segített, akik addig a temető különböző pontjain várakoztak, hogy a nagy csapat senkinek se tűnjön fel. Az emlékmű felállítása villámgyorsan ment, még a temető munkásai is segítettek, mivel nálunk nagyobb tapasztalatuk volt az emlékművek és síremlékek felállításában. Mikor a munka második órája is eltelt, a jól ismert munkakör betöltői jelentek meg. Megdöbbenően bámultak, de nem avatkoztak közbe. Lehet, hogy azért, mert mi túl sokan voltunk, ők pedig csak néhányan? Vagy - úgy gondolom - az is lehet, hogy nem volt parancsuk, hogy miként viselkedjenek, hogy széttaposás-e mások virágait és a mécseseket csizmával, és hogy miként döntsenek le egy emlékművet több tucat ember szeme láttára. És talán a kezdeményezésünk meg is döbbenette őket... Befejeztük a munkát, eltávolítottuk az emlékművet támogató deszkákat, elénekeltük a "Boże, coś Polskę"-t és már mehettünk is haza, hogy készülhessünk az esti összejövetelre az Ismeretlen Katona Sírjánál. Sok ember lesz ott, ahogy a Varsó Felkelés kitörésének évfordulója előtti napon mindig... Az Ismeretlen Katona Sírjánál beszéltem a Katyńi Emlékmű felállításáról, s mindenkit Powązkiba invitáltam, hogy tekintsék meg a munkánkat. Meg voltam győződve, hogy az emlékmű kivívja az állampolgári jogot és - tervünkhöz hűen - emberek ezreinek emlékét őrzi majd meg. Képzeletemben láttam, amint virágok között áll, gyertyák és mécsesek tömegében, emberek ezrei által csodálva, mivel ilyen sok ember jelent meg augusztus elsején Powązkiban. Mekkora tévedtem, hogy félreértelmeztem a helyzetet...*

Másnap a temetőbe mentem és a Katyńi-völgyecskektől már több tíz méternyi távolságból is hatalmas csődületet láttam. Az emberek ingerülten gesztikuláltak, láthatóan idegesen. - Kidöntötték az emlékművet - gondoltam - mivel nem látszódott a kereszt, amelynek pedig az emberek feje fölé kellett volna magasodnia. Kiderült, hogy se emlékmű, se tábla nincs, sőt még a nyomát sem találtuk a munkánknak. Néhány ember el sem hitte, hogy a Katyńi-

⁶³⁰ Materski: Katyń. 138.

⁶³¹ A kökeresztet Stefan Melak testvére, Arkadiusz Melak készítette a legnagyobb titokban, otthoni garázsában. l.: *Szczepański*: PRL a pamięć Katynia. 58.

völgyecskében álló közel 10 tonnás emlékművet még tegnap elvitték - és a helyén most csak a fű és néhány meggyújtott gyertya van."⁶³²

Annak ellenére, hogy az SB meglepő gyorsasággal távolította el és szállította ismeretlen helyre az "Osztaskov, Sztarobelszk, Katyń" és "1940" feliratokkal ellátott nehéz, 4,5 méteres kökeresztet, az ún. "Katyńi-völgyben", az emlékmű helye azonban emlékhelyként állandósult, ahol folyamatosan virágokat helyeztek el és mécseket gyújtottak⁶³³, s ahol még hétköznapiokon is százak fordultak meg, ünnepek alkalmából pedig egyenesen ezrek.⁶³⁴ A hagyományos nemzeti és vallási ünnepek mellett ilyen, gyakran több ezres tömeget vonzó alkalom volt természetesen a katyńi mészárlás emléknapja (április 13.)⁶³⁵ és a varsói felkelés évfordulója (augusztus 1.).⁶³⁶ Az állambiztonság által elszállított emlékművet később többször is megpróbálták pótolni (1984-ben, a varsói felkelés 40. évfordulóján például egy fakeresztet állítottak fel ugyanitt), ám az eredetit végül csak 1989-ben sikerült visszaszerezni, s 1995-ben tudták ismét újra felállítani. A zarándokhelyé váló temető természetesen nagyon is szúrta az SB döntéshozóinak szemét, s mivel nem igazán tudtak gátat vetni az emberek áradatának, egy saját, a katyńi mészárlás hazug történetét hirdető emlékmű felállítása mellett döntöttek (a hatalom cinikus hozzáállását jól érzékeltetve). Az új emlékmű 1985. augusztus 1-én jelent meg a Katyńi-völgyecskében, a "Hitleri tömeggyilkosság áldozatainak" felirattal, melyet majd csak 1988-ban változtatták meg.⁶³⁷ Ez a próbálkozás azonban gyakorlatilag semmit nem ért, sőt inkább csak a Szovjetunió és a Lengyel Népköztársaság hazug mivoltát hirdette, a temetőbe látogatók ugyanis tisztában voltak a tényekkel. Ez persze az állambiztonság számára is nyilvánvaló volt, ezért igyekeztek a helyszínt és az odalátogatókat a lehető legszorosabb megfigyelés alatt tartani. A tömegben észrevétlenül tevékenykedő funkcionáriusok még egészen ártatlan dolgokról is jelentést írtak, mint például ebben az 1982. július 31-i esetben is: "*A Powązki Köztemetőben Varsóban július 31-én homokba írták: "Katyń 1940".*"⁶³⁸ Nem bujkálhattak az eredeti kökereszt felállítói sem hosszú időn át, végül a "bezpieka" elől még maga Stefan Melak sem menekülhetett, aki azonban letartóztatását nem a katyńi ügy érdekében kifejtett tevékenységével, csupán ellenzéki mivoltával indokolta visszaemlékezésében: "*Éjjel tizenkettő után kicsivel jöttem értem, elfogatási parancs nélkül.*

⁶³² Stanisław M. Jankowski - Edward Mischczak: Powrót do Katynia. Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów, 1990. 174.

⁶³³ Több emléktáblát is helyeztek el itt később. - lásd: Erazm Ciolek: Polska. Sierpień 1980 – sierpień 1989. August 1980 – August 1989. Editions Spotkania, Warszawa, 1990. 62-63.

⁶³⁴ Kadell: Katyń w oczach zachodu. 161.

⁶³⁵ 1982. április 13-án még csak nagyjából 50 fő vett részt az emlékmű helyénél szervezett megemlékezésen, később viszont már nagy tömeg gyűlt össze évente ez alkalomból. I.: Wanda Chudzik - Radomir Cywiński - Iwona Kielmel - Irena Marczak (szerk.): Stan wojenny w Polsce. Kalendaria wydarzeń 13 XII 1981 – 31 XII 1982. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa, 1999. 216.

⁶³⁶ Dębska (szerk.): Stan wojenny. 160.

⁶³⁷ Kłamstwo katyńskie. 31.

⁶³⁸ Chudzik - Cywiński - Kielmel - Marczak (szerk.): Stan wojenny w Polsce. 228.

Nem gondolom, hogy bármelyikük is tudott volna a Katyńi Mészárlás Áldozatai Szobrának Építő Bizottságában kifejtett tevékenységéről; a Stefan Melak név egyszerűen csak rajta volt azon a listán, akiket december 13-án a Palac Mostowskiba kellett hurcolni. - Apuka három óra múlva visszatér - biztosították a hétéves kislányomat, mivel félt egyedül maradni a lakásban. Tíz hónap múlva tértem vissza..."⁶³⁹

A megemlékezést szinte minden szervezet szívügyének tekintette, így nem csak a varsói Powązki temetőben, de számos más városban is kialakultak olyan helyek és alkalmak, ahol évente tömegek róhatták le kegyeletüket a katyńi halottak emléke előtt. Ezek az elsősorban a Solidarność helyi szervezetei által rendezett események különböző helyszíneken (katonai és polgári temetőkben, templomokban, tereken vagy jelképes szobrok előtt⁶⁴⁰) zajlottak, de közös jellemzőjük volt, hogy a vallási-nemzeti karakterű megemlékezés kiegészült a Lengyel Népköztársaság rendszere által bebörtönzött vagy meggyilkolt áldozatokkal való szolidaritás kinyilvánításával és a rendszer elleni tüntető magatartással. 1984. november 1-én, mindenszentek napján például a poznańi temetőkben (a Junikowo, Górczyn, Dębiec, valamint a Lutycka-úti temetőben) röpcédulákat, valamint gyászjelentéseket szórtak szét a katyńi áldozatok, az állambiztonság által meggyilkolt Jerzy Popiełuszko atya, valamint a lengyelországi kommunista rezsim 1981 december – 1984 közötti áldozatainak emlékére.⁶⁴¹ Pontosan két év múlva a Solidarność aktivistái ugyanitt, illetve Biechowiec-ben, Kiciniében és Czerwonakban is szimbolikus Katyń- és Jerzy atya-emlékhelyeket hoztak létre, amelyeket a szervezetre utaló "S" betűvel láttak el. A LEMP Vajdasági Bizottságának folyóirata (Biuletyn KW PZPR, 20/1986) is beszámolt az esetről, megjegyezve természetesen, hogy ezek a feliratok "*ellenséges politikai felhangúak*".⁶⁴² 1988. november 1-én ismét "S" szimbólummal ellátott táblák és szalagok jelentek meg, Jerzy Popiełuszko atya, valamint P. Majchrzak és a hadiállapot más áldozatainak rögtönzött emlékhelyeinél. A junikowói temetőben virágokat helyeztek el és mécseseket gyűjtöttek egy emlékkeresztnél, melynek a felirata "*A kommunizmus áldozatainak - SW*"⁶⁴³ volt. A górczyni temetőben pedig egy Katyń áldozataira, valamint a "KWK "Wujek" bánya "*Solidarnośćért elesett bányászaira*"

⁶³⁹ Jankowski - Mischczak: Powrót do Katynia. 169.

⁶⁴⁰ Bolesław Woszczyński: Echa Katynia w świetle archiwaliów. Stan prac nad pozyskiwaniem i publikacją materiałow źródłowych. In: Marek Tarczyński (szerk.): Zbrodnia Katyńska. Wina i Oskarżenie. Zeszyty Katyńskie Nr. 19. Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2004.

⁶⁴¹ Dabertowa: "Solidarność" Wielkopolska. 96.

⁶⁴² uo. 125.

⁶⁴³ Az SW megjelölés a Solidarność Walcząca (Harcoló Szolidaritás) nevű kommunistaellenes szervezetre utal, mely az NSZZ Solidarność szervezetéből jött létre 1982-ben Wrocławban a szervezet hadiállapot alatti betiltása miatt (Kornel Morawiecki és Paweł Falicki kezdeményezésére). A földalatti szervezetnek több nagyobb városban is alakult csoportja, így Szczecinben, Łódzban, Rzeszówban, Varsóban és Poznańban is.

emlékeztető táblát helyeztek el, "SKOS" felirattal⁶⁴⁴ kiegészítve.⁶⁴⁵ Az Állambiztonsági Hivatal jelentései alapján egyértelműen megállapítható, hogy a temetők váltak a katyíni megemlékezés legfontosabb színhelyeivé, s mindez nem csak nagyvárosokban, de kisebb települések, falvak esetében is így volt. 1984. november 2-án például (a hrubieszóvi járásban található) Czerniczyn temetőjében jelent meg egy kőtalapzatra ragasztott "*Katyńban veszítették életüket*" felirattal⁶⁴⁶, 1988. november 1-én pedig a komaróvi temetőben a komaróvi csatában elesett katonák tömegsírijánál helyeztek ki ismeretlenek egy 40x40 centis táblát "*Katyń áldozatainak - Solidarność*" (Solidarność ofiarom Katynia) felirattal.⁶⁴⁷

A temetők mellett a hasonló jelképes megemlékezési ponttá váltak a háborúban ismeretlenül elesett katonák számára emelt szimbolikus sírok (Grób Nieznanego Żołnierza - Krakóban, Łódzban, Varsóban, Bydgoszczban). Minden évben szerveztek hasonló megemlékezéseket, melyek (a temető csendes, kegyeletteljes légkörével szemben) alkalmat kínáltak a harsányabb rendszerellenes tüntetésre is. Ez történt például 1982. május 3-án Łódzban is, amikor is a Szent Kereszt Felmagasztalása Templomnál 17:00-kor összegyűlt, nagyjából 1500 fős tömeg ellenséges felkiáltásokat és jelszavakat hangoztatva átvonult az Ismeretlen Katona Sírjához, ahol koszorút helyeztek el "*a Katyńban meggyilkoltak emlékére*" felirattal. Az Ismeretlen Katona Sírjánál a tömeg közel 3000 főre nőtt, s közülük körülbelül 1000 fő a Piotrkowski utcába vonult, ahol azonban a ZOMO egységei szétkergették őket, 42 főt őrizetbe véve.⁶⁴⁸ A Lengyel Népköztársaság rendvédelmi szervei sem a tüntetőkkel, sem pedig a megemlékezés tárgyaival nem bántak kesztyűs kézzel, még a hadiállapot beszüntetése után sem. 1983. november 1-én például a ZOMO beosztottjai szétdúlták, összetaposták az '56 Júniusának Emlékműve előtt elhelyezett virágokból és mécsesekből kirakott keresztet.⁶⁴⁹ Sőt, az SB funkcionáriusai (ahogy azt a Powązki temetőben 1981-ben felállított kőkereszt sorsából láthattuk) még temetők síremlékeinek megrongálásától, mécsesek és virágok ellopásától sem ódzkodtak. A KPN tagjai és Leszek Moczulski által 1979. április 13-án a Powązki temetőben elhelyezett virágkosarat pedig egyenesen felgyújtották.⁶⁵⁰

A megemlékezések és tüntetések egészen a Lengyel Népköztársaság rendszerének bukásáig megtartották tiltakozó, rendszerellenes karakterüket. Komoly változást csak a rendszerváltás előtti néhány év hozott, melyek közül az emlékhelyek tekintetében az egyik legfontosabb

⁶⁴⁴ A főként középiskolai tanulókból álló SKOS (Szkolne Koła Oporu Społecznego, a Társadalmi Ellenállás Diákkörei) 1982. március 13-án jött létre Poznańban, szintén a hadiállapot bevezetésének okán. A szervezet a város majdnem összes középiskolájában jelen volt.

⁶⁴⁵ *Dabertowa*: "Solidarność" Wielkopolska. 156.

⁶⁴⁶ *Wilkowski*: Solidarność na ziemi zamojskiej. 1029.

⁶⁴⁷ uo. 1058.

⁶⁴⁸ *Chudzik - Cywiński - Kielmel - Marczak* (szerk.): Stan wojenny w Polsce. 132.

⁶⁴⁹ *Dabertowa*: "Solidarność" Wielkopolska. 81.

⁶⁵⁰ *Szczepański*: PRL a pamięć Katynia. 58.

előrelépés a "Prímási Kereszt" felállítására volt Katyńban. 1988 októberében ugyanis a tömeggyilkosságok színhelyén végre új emlékművet emelhettek, mely végre nem a szovjet hazugságot, hanem az igazságot képviselte. A Lengyelországból a helyszínre szállított és Józef Glemp prímás által felszentelt fakeresztben ugyanis immár a lengyel tisztek halálának igazi időpontja, 1940 szerepelt, ami egyértelművé tette, hogy a felelősség csakis a Szovjetuniót terhelheti.⁶⁵¹ A kereszt felállításával egy időben az addigi emlékmű hazug feliratait is törölték, ezzel a lépéssel mintegy szimbolizálva a hazugság és elnyomás rendszerének végleges bukását.

4.3.5. A Katyń Intézet (Instytut Katyński)

A Komitet Katyński mellett létezett egy másik, kifejezetten a katyńi ügy érdekében életre hívott földalatti szervezet is, mely széleskörű ellenzéki tevékenységet fejtett ki mind a rendezvények és tiltakozóakciók szervezése, mind pedig a propaganda - és elsősorban a nyomtatott földalatti sajtó, a "drugi obieg" területén. Ez a szervezet az Instytut Katyński (Katyń Intézet) volt, melynek létrejötte és működése Adam Macedoński nevéhez köthető. A képzőművészi és költői tevékenységet folytató Macedoński (1931-) a 70-es évek végén már a földalatti sajtó egyik meghatározó személyiségének számított, ugyanis már egészen a háború vége óta aktív tagja volt az ellenzéknek⁶⁵², s Katyń témáját már a 60-as években is szóba hozta irodalmi körökben, valamint Krakkóban az elsők egyikeként csempészett be külföldi kiadású, katyńi témájú könyveket.⁶⁵³ Témánk szempontjából legfontosabb tette pedig az volt, hogy Krakkóban létrehozott egy titkos csoportot abból a célból, hogy felfedje, nyilvánosságra hozza az igazságot Katyńnal kapcsolatban és hogy dokumentumokat gyűjtsön a lengyel tisztek ellen elkövetett tömeggyilkosság ügyében. A szervezet megalakítására, mely nagy népszerűsége szert tevő földalatti kiadványok (röplapok és röpcédulák, illetve a 28 számot megért "Biuletyn Katyński" (1979–1981)⁶⁵⁴) nyomtatásával és terjesztésével vált ismertté elsősorban, a következőképpen szánta el magát Macedoński: *"Örültem, hogy egyre több ember ismeri meg az igazságot, mivel akkoriban Katyńról csak a "Szabad Európa" rádióból,*

⁶⁵¹ Kłamstwo katyńskie. 31.

⁶⁵² 1956-ban például a Studencki Komitet Rewolucyjny Politechniki Krakowskiej (a Krakkói Műszaki Egyetem Forradalmi Diákbizottsága) tagjaként részt vett a magyar forradalom számára küldött segélyszállítmány megszervezésében is. Ezen kívül 1945-ben a ROAK (Ruch Oporu Armii Krajowej - a Honi Hadsereg Ellenálló Mozgalma) katonája is volt, később pedig az Ifjúsági Lelkipásztorság (Duszpasterstwo Młodzieżowych) aktivistája, az Emberi Jogok hirdetője, a ROPCiO, a KOR, az SKS (Studencki Komitet Solidarności - a Solidarność Hallgatói Bizottsága), az Orzeł Biały (Fehér Sas) tagja is volt.

⁶⁵³ Jankowski - Mischak: Powrót do Katynia. 149.

⁶⁵⁴ Jan Skórzyński (szerk.): Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89. Tom 2. Ośrodek KARTA, Warszawa, 2002. 216.

illetve a külföldön kiadott újságokból és könyvekből lehetett értesülni. Közeledett a mészárlás 40. évfordulója, így hát elhatároztam, hogy csinállok valamit."⁶⁵⁵

A szervezkedés 1978 kora tavaszán indult be, amikor Adam Macedoński két másik barátjával, Stanisław Torral⁶⁵⁶ és Andrzej Kostrzewskivel⁶⁵⁷ együtt elhatározta, hogy megalapítja a később "Instytut Katyński" (Katyń Intézet, teljes nevén: Instytut Katyński w Polsce) névre keresztelt szervezetet. Az első találkozón megállapították az intézet céljait, alapelveit, tevékenységének módszereit és stratégiáját, s elhatározták, hogy az év során még nem folytatnak földalatti munkát, mivel már akkor világos volt, hogy a működéshez szükséges információs anyagok, felhívások, fordítások elkészítése, rölapok, kiáltványok, levelek szerkesztése előreláthatólag sok időt fog felemészteni.⁶⁵⁸ Ráadásul az 1979 tavaszáig tartó megfeszített tempójú munka mellett a "Biuletyn Katyński" kiadását is elő kellett készíteni, ugyanis ennek első száma is tavasszal, 1979. április 4-én jelent meg.⁶⁵⁹

A megbízható információk gyűjtése nem csak kezdetben, de később is nagy problémát jelentett a hivatalos publikációk cenzúrázása és a közszájon forgó tévhitek és szándékosan elterjesztett, illetve propagált hazugságok miatt, így számtalan esetben csak külső segítségre számíthattak. Az anyaggyűjtés és megemlékezések szervezése kapcsán is számtalanszor intéztek segítségkérő felhívást a "Biuletyn Katyński" olvasóihoz⁶⁶⁰, s ezek közül a legkülönösebb az 1979. évi második számban jelent meg. Ekkor ugyanis a szolgálatban lévő egyenruhás tisztekhez, a Lengyel Néphadsereg, a Milicja Obywatelska és a Sluzba Bezpieczeństwa (!) tagjaihoz fordultak, támogatásukat kérve az NKVD áldozataira való megemlékezéhez: *"Ti - a Lengyel Néphadsereg, a Milicja Obywatelska és a Sluzba Bezpieczeństwa tisztjei - pontosan tudjátok, hogy a tömeggyilkosságot még mindig nem tárták fel és nem történt felelősségrevonás sem. A meg nem nevezett és meg nem büntetett mészáros bármelyik pillanatban újabb tömeggyilkosságokat követhet el."*⁶⁶¹ Ez a felhívás azonban természetesen inkább provokatív karakterrel bírt, a szervezet támogatói ugyanis nyilván éppen nem az állambiztonság soraiból kerültek ki. A Katyń Intézet taglétszáma egyébként elég hamar növekedésnek indult, már hivatalos indulásuk után, 1979 tavaszán két újabb személy, Kazimierz Godłowski nemzetközi hírű archeológus (Włodzimierz Godłowski professzor,

⁶⁵⁵ Jankowski - Mischczak: Powrót do Katynia. 150.

⁶⁵⁶ Mezőgazdasági mérnök Wołynból, 1939 szeptemberében lengyel katonaként harcolt, Anders tábornok 2. hadtestének katonája, a ROPCiO és a katowicei Szabad Szakszervezet (WZZ Katowice) tagja.

⁶⁵⁷ Krakkói jogász, hadtörténész, az AK katonája - a "Żelbet" csoport és a WiN második parancsnokságának, valamint a ROPCiO szervezetének tagja.

⁶⁵⁸ Adam Macedoński: Historia Instytutu Katyńskiego w Polsce. In: Zbrodnia nie ukarana. Katyń - Twer - Charków. Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 1996. 188.

⁶⁵⁹ Jankowski - Mischczak: Powrót do Katynia. 150.

⁶⁶⁰ Roliński (szerk.): Opozycja małopolska w dokumentach. 316, 320-321.

⁶⁶¹ uo. 321-322.

katyáni áldozat fia), valamint Leszek Martini, az 1946-ban meggyilkolt Roman Martini ügyész rokona csatlakozott a szervezethez.

Hosszú előkészületek után végül 1979 április elején, egy információs- és röplap-akció keretén belül hirdette ki megalakulását a Lengyelországi Katyń Intézet (Instytut Katyński w Polsce) a krakkói ellenzéki körökben. Közzétették például az 1979. április 4-én kelt, s angol nyelven is kinyomtatott alapító dokumentumot is, mely amellet, hogy határozottan leszögezte a Szovjetunió bűnösségét, a szervezet jövőbeni feladatait a következőkben határozta meg:

"- az igazság kiderítése a katyáni mészárlással kapcsolatban

- akciót indítani ezen mészárlás felelőseinek felkutatására

- a hadifoglyok elleni háborús bűncselekmények elavulásának megakadályozása

- a katyáni mészárlásról és az ehhez kapcsolódó más tömeggyilkosságokról szóló levéltári anyagok, dokumentumok, visszaemlékezések összegyűjtése és feldolgozása

- e kutatások eredményeinek hozzáférhetővé tétele a társadalom és az illetékes intézmények számára

- az akciók megkezdése és folytatása annak érdekében, hogy a katyáni mészárlás áldozatainak családjai kárpótlást kaphassanak

*- részvétel minden olyan akcióban, melynek célja népirtások feltárása és bűnöseinek megbüntetése"*⁶⁶²

A szétszórt röplapokon pedig az "Instytut Katyński" felirat mellett csak egy nevet és címet említettek: "Adam Macedoński - Kraków - ulica 18 Stycznia 92/30". A szervezet alapítója volt ugyanis az egyetlen, aki saját nevével és címével bátran felvállalta ellenzéki tevékenységét, így példát mutatva a hatalommal szembeni kiállásból és elérhetőséget kínálva a segíteni szándékozók számára is. Természetesen nem is csoda, hogy először nem a segíteni szándékozók érkeztek meg. A bejelentéstől kezdve ugyanis éjjel-nappal szolgálatban állt egy-két megfigyelést végző személyautó Macedoński háza előtt, s lakását is egyre többször kutatták át, valamint őt magát is többször vették őrizetbe. Az intézet tevékenységét és többi munkatársának kilétét azonban igyekeztek a lehető legnagyobb titokban tartani, mivel a letartóztatás lehetőségének reális veszélye mellett az 50-es évekbeli elnyomás emléke is elevenen élt még az ellenzék tagjainak emlékezetében: *"Amint megírtuk, hogy az intézet létezik, már nem lehetett visszavonulni, bár féltünk mindentől, amit nem tudtunk elrejtteni. Ismertek olyan esetek, hogyha valaki Katyńról beszélt, a letartóztatással kellett számolnia, 1953 előtt pedig - az elhurcolástól, Lengyelország határain kívülre. Emberek tűntek el nyomtalanul, estek fogságba, de hát mit lehetett csinálni, ha mindenki más hallgatott."*⁶⁶³ A

⁶⁶² uo. 307-308.

⁶⁶³ Jankowski - Miszczak: Powrót do Katynia. 150.

hallgatást pedig Adam Macedoński nem csak a "drugi obiegi" segítségével kívánta megtörni, de már 1979-ben előadások és felolvasások szervezésébe kezdett, melyeket megbízható ifjúsági körökben tartott meg.⁶⁶⁴ A későbbiekben pedig már nem csak hallgatói körökben, de plébániákon, sőt munkásklubokban is tartott előadásokat a témában.

A Katyń Intézet legfontosabb tevékenységébe, a szamizdat kiadványok létrehozásába és terjesztésébe a szervezet minden tagja bekapcsolódott. Andrzej Kostrzewski, a "Biuletyn Katyński" c. havilap ötletadója és főszerkesztője például a lap nagyjából 17 számát szerkesztette meg és nyomtatta ki gépírásban 1979 áprilisáig. Ezen kívül lengyelre fordította és nyomtatásra előkészítette "O'Malley nagykövet katyíni jelentéseit" és "Az Egyesült Államok Kongresszusa Speciális Bizottságának jelentését a katyíni tömeggyilkosság esetének feltárásáról". Kazimierz Godłowski az NSZK-ba tett tudományos útjáról egy Katyínról fontos információkat tartalmazó dokumentummal tért vissza, Leszek Martini pedig érdekes anyagokat gyűjtött Roman Martini ügyéssel kapcsolatban. Adam Macedoński és Stanisław Tor pedig tovább bővítve a szervezet lehetőségeit, igyekezett felkutatni és csatlakozásra felkérni az ellenzék legmegbízhatóbb és legjobb embereit, akik az anyagok kinyomtatásában segítséget tudtak nyújtani.⁶⁶⁵ Nem csak az információgyűjtés és a kiadványszerkesztés, de a sokszorosításhoz, nyomtatáshoz szükséges műszaki-anyagi feltételek szükségessége is nagy feladat elé állította a szervezet tagjait. Eleinte rendkívül időigényes módon írógéppel sokszorosították a kiadványokat, mivel a baloldali ellenzék nem akart segíteni, a többieknek pedig vagy nem volt nyomdájuk, vagy nem volt szabad kapacitásuk. Hathatós segítséget kaptak viszont a Jagelló Egyetemen működő "Reduta" szerkesztőségétől és a hallgatóktól - így sikerült például kiadni a Madden bizottság jegyzőkönyvét két alkalommal is, 500 példányban. Azt, hogy milyen nehézségekkel és veszélyekkel járt a földalatti kiadói munka, jól érzékelteti Macedoński következő visszaemlékezése: *"A Pápa érkezése által okozott zűrzavart kihasználva meglógok Varsóba és két-két példányban viszek magammal nyomtatásra előkészített információs anyagokat. A KOR vezetői, Adam Michnik és Jan Lityński megtagadják a segítségnyújtást a Katyń Intézet számára. Egyedül a KOR-ban tevékenykedő ismerősöm, Józef Śreniowski veszi át (saját felelősségére) az anyagok egy részét és tesz ígéretet kinyomtatásukra. Leszek Moczulski (még a ROPCiO-nál) lelkesen fordul hozzánk, s megígéri minden tétel kinyomtatását, valamint a "szabad világ" értesítését az Intézet megalakulásáról. Sajnos lakásának következő átvizsgálásakor az összes nála hagyott anyag avatatlan kezekbe került. Azonnal kiderül, hogy csak ő értesíthette a nyugatot*

⁶⁶⁴ Macedoński: Historia Instytutu Katyńskiego. 189.

⁶⁶⁵ uo. 189.

az Intézet megalakulásáról." ⁶⁶⁶ Azonban még ha sikerült is megállapodni egy ellenzéki szervezettel (az SB aknamunkája ellenére is), az eredmény néha akkor is csalódásra adott okot: "1979/80 telén vagy tavaszán megbeszélte jelszóra Varsóba és Łódzba utazok, hogy már állítólag kinyomtatott broszúrákat vegyek át. Łódzban kiderül, a KOR nemrég elhatározta, hogy nem nyúl Katyń témájához többé (a lengyelek és az oroszok érdekében) és ezért semmit nem nyomtattak ki. Ennek ellenére Józef Śreniowski két nehéz, röpcédulával tömött bőröndöt ad át nekem. Krakkóban kiderül, hogy ezek közel 100 százaléka teljességgel olvashatatlan". ⁶⁶⁷ Világos volt, hogy az intézet egyre kevésbé számíthat külső segítségre, így más megoldás után kellett nézni. A problémákat végül részben az Adam Macedoński által alapított "Krzyż Nowohucki" kiadó oldotta meg, ennek révén jelenhetett meg például O'Malley nagykövét jelentése ⁶⁶⁸, illetve a "Katyńi mészárlás a dokumentumok fényében" (Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów) c. könyv is. ⁶⁶⁹ A KOR és ROPCiO eleinte a "Biuletyn Katyński" nyomtatásában is segítséget nyújtott, majd később a meglehetősen alacsony példányszám és az akadozó együttműködés miatt Wojtek Wiśniewski segítségével folytatták a kiadást, aki egészen a hadiállapot bejelentéséig meglehetősen nagy, 500-6000 közti példányszámban nyomtatta az egyes lapszámokat. ⁶⁷⁰ 1981 és 1986 között a katyńi levelek kiadására is többször tett - sikertelen - kísérletet az Instytut Katyński, amíg végre egy wrocławiai kiadó meg nem jelentette őket az intézet által lengyelre fordított "Halál az erdőben" (Śmierć w lesie) című könyvvel együtt. Az intézet nem csak újságokkal és könyvekkel látta el a "második nyilvánosság" olvasótáborát, de számtalan röpcédulát is nyomtatott, melyek közül az egyik legkorábbi a Jagelló Egyetemen 1979 őszén, a Sonderaktion Krakau negyvenedik évfordulóján tartott nemzetközi konferencia résztvevői számára készült. Az 50 példányban sokszorosított röpcédula amellet, hogy informálta a szimpózium résztvevőit a katyńi tömeggyilkosságról, a németek felelősségére is rávilágított: "A krakkói Jagelló Egyetem Hitler és Himmler parancsára a Gestapo által deportált, bebörtönzött és meggyilkolt professzorainak emlékére, valamint 46 azonosított felsőoktatási és 427 általános- és középiskolai dolgozónak emlékére, akiket az NKVD deportált és gyilkolt meg Sztálin és Berija parancsára Katyńban, Dergacsiban és Bologojében. Dr. med. Stefan Pieńkowski, a Jagelló Egyetem professzorának, a Lengyel Hadsereg őrnagyának emlékére, akit 1940-ben gyilkoltak meg Katyńban. - Lengyelországi Katyń Intézet" ⁶⁷¹ A szervezet ezenkívül számos, különböző nemzetközi szervezeteknek és intézményeknek címzett nyílt levelet is közzétett a

⁶⁶⁶ uo. 190.

⁶⁶⁷ uo. 191.

⁶⁶⁸ uo. 191.

⁶⁶⁹ Jankowski - Mischak: Powrót do Katynia. 152.

⁶⁷⁰ Macedoński: Historia Instytutu Katyńskiego. 191.

⁶⁷¹ Roliński (szerk.): Opozycja małopolska w dokumentach. 317.

Biuletyn Katyński hasábjain, például a Bundestag hitleri bűnök elévülését illető határozatával kapcsolatban és 1980. július 10-én Edward Gierek kitüntetése ellen tiltakozva a Strassburgi Emberi Jogok Nemzetközi Intézetéhez.⁶⁷² 1981-ben pedig kidolgozták és elküldték Katyń zsidó származású lengyel áldozatainak listáját Simon Wiesenthalnak.⁶⁷³

Az Instytut Katyński nem csak a többi ellenzéki szervezettel folytatott együttműködés során ütközött időről-időre falakba, de a szervezet egyházi megemlékezések megszervezésére⁶⁷⁴ tett erőfeszítései is több esetben hiábavalónak bizonyultak a klérus néhány tagjának fenntartásai miatt. Adam Macedoński például hiába nyújtott be írásos kérvényt (két alkalommal is) a Lengyel Prímási Hivatalnak, választ sem kapott azon kérelmére, hogy időpontot kapjon Wyszyński prímás audienciájára, akivel a katyńi tömeggyilkosság negyvenedik évfordulóján Lengyelország minden bazilikájában megtartandó ünnepi szentmise ügyében szeretett volna beszélni.⁶⁷⁵ Könnyen gondolhatnánk, hogy csak azért nem foglalkoztak kérésével, mert ilyen kiterjedt akcióra nem vállalkozhattak az állami megtorlás veszélye nélkül, de sajnos sokkal kisebb volumenű akciók is többször meghiúsultak, egyszerűen azért, mert még azokat is túl kockázatosnak ítélték az egyházi döntéshozók. 1979 február végén például Macedoński az (akkor még "hivatalosan" nem létező) Instytut Katyńskit képviselve a Krakkói Érseki Kúriában igyekezett elérni, hogy a katyńi áldozatok emlékére tartsanak egy szentmisét. Az újonnan kinevezett érsek, Franciszek Macharski atya azonban ebbe nem egyezett bele.⁶⁷⁶ Macedoński a következőképp reagált a problémára egy visszaemlékezésében: "... *nem minden pap volt ... bátor. Időközönként kijelöltünk bizonyos időpontokat "katyńi istentiszteletekre", például hajnalra vagy a kora reggeli órákra, amikor néhányan ott lehettek a templomban. Emlékszem egy papra, aki azt mondta: megtartja a misét, de a "Katyń" szó nélkül. Sokat beszélhetnék még erről a témáról...*"⁶⁷⁷ Ezek a kiragadott példák azonban csak kivételek, az egyház ugyanis (ahogy azt az arról szóló fejezetben olvashattuk is) hagyományosan mindig is az igazság pártján állt és számtalan bátor pap segítette az ellenzéki mozgalmakat törekvéseik elérésében, s sokan közülük még a zaklatások, kihallgatások, bebörtönzés, sőt egyes esetekben a halál fenyegető lehetőségével is bátran szembenéztek. Önzetlenül segítette az Instytut Katyński munkáját például a krakkói és a słaški egyházközség több, Macedoński által ismert és nagyra becsült plébánosa, akik 1980 áprilisában vállalták, hogy a tragédia 40. évfordulóján az SB árgus tekintete ellenére is szentmisét tartanak Katyń áldozatainak

⁶⁷² uo. 543-544.

⁶⁷³ *Macedoński*: Historia Instytutu Katyńskiego. 191.

⁶⁷⁴ Az intézet vallási és politikai karakterű megemlékezéseket is szervezett, valamint több emléktábla és kereszt kihelyezésében is részt vett, melyek Kozelszk, Sztarobelszk és Osztaskow foglyainak állítottak emléket.

⁶⁷⁵ *Macedoński*: Historia Instytutu Katyńskiego. 190.

⁶⁷⁶ uo. 189.

⁶⁷⁷ *Jankowski - Miszczak*: Powrót do Katynia. 153.

emlékére.⁶⁷⁸ Érdekes adalék az egyház és az intézet kapcsolatához, hogy az 1979 telén Danuta Staszewska grafikusművész által a szervezetnek adományozott művészi linómetszetet, az "Agyonlőttek Madonnája" c. szentképet "Katyńi Szűzanya" néven röplapokra és egyéb kiadványokra nyomtatva is terjesztették. Az e megnevezés alatt ismertté váló kép számtalan reprodukciót ért meg, tüntetések és tiltakozások során is megjelent, s később állandósult is a katyńi témájú lengyel ikonográfiában.⁶⁷⁹

Természetesen (amint azt láthattuk is) ez a nagyszabású és sokrétű ellenzéki tevékenység, mely ráadásul a hatalom számára egyik legkínosabb ügyet érintette, nem maradhatott sem észrevétlen, sem megtorlatlan. Adam Macedoński így hát nem egyszer élvezhette a állambiztonsági szervek "vendégszeretét", mely során minden alkalommal kihallgatták és igyekeztek meggyőzni tevékenységének káros mivoltáról. Először 1979 őszén tartóztatták le, s kihallgatása során az MSW (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Belügyminisztérium) IV. osztályához tartozó varsói Zakrewski vagy Zaleski ezredes (akire máskor csak "Z" ezredesként hivatkozik Macedoński) 8 órán át (!) próbálta meggyőzni afelől, hogy a katyńi méészárlás igaz történetének felfedése igen nagy károkat okoz Lengyelországnak, ráadásul egyébként sem érdekel senkit, néhány család kivételével. Macedoński azonban megtörhetetlennek bizonyult és kijelentette, hogy Lengyelországért és az igazságért továbbra is ki fog állni.⁶⁸⁰ Így aztán a későbbiekben is ki volt téve a zaklatásoknak és letartóztatásoknak, míg végül a hadiállapot során sok ellenzéki sorstársával együtt őt is internálótáborba zárták (1981. december 13-tól 1982. július 13-ig). Habár ezalatt a Katyń Intézet felfüggesztette a tevékenységét, az "interna" után minden folyt a régi mederben tovább, sőt a rendszerváltás közeledtével fellazuló diktatúra légkörében egyre több eredményt is sikerült elérni. A katyńi áldozatok családtagjai számára óriási jelentőséggel bírt például, hogy Adam Macedoński és Jerzy Smorawiński 1987-ben megalapította a Katyńi Családok (Rodziny Katyńskie) krakkói szervezetét, mely 1989-es hivatalos nyilvántartásba vétele után programok tucatjait szervezte a katyńi áldozatok emlékére.⁶⁸¹ A kerekasztal-tárgyalásokig a Solidarność választási győzeleméig, és a lengyelországi rendszerváltásig ráadásul a Katyń Intézet rengeteg új taggal is gyarapodott, s sok évnyi illegalitás után hivatalossá is vált. Nyílt tevékenységüket pedig, melyet a rendszerváltás után is folytattak, a Lengyel Köztársaság Kormányának címzett (és gyakran több tucat, egy alkalommal pedig több száz aláírással ellátott) levelek és felhívások írásával kezdték meg, mégpedig annak érdekében, hogy

⁶⁷⁸ *Macedoński*: Historia Instytutu Katyńskiego. 191.

⁶⁷⁹ *uo.* 191.

⁶⁸⁰ *Jankowski - Miszczak*: Powrót do Katynia. 152.

⁶⁸¹ *Skórzyński* (szerk.): Opozycja w PRL. 217.

lépjenek fel a katyáni eset miatt az orosz kormánnyal szemben, többek közt az áldozatok családtagjainak járó kedvezmények és kárpótlások odaítéléséért.⁶⁸²

4.3.6. Katyń és a "drugi obiegi"

Ahogy az előzőekben is láthattuk, a földalatti publikációk, azaz az úgynevezett "második nyilvánosság" (drugi obiegi) sajtója nagy szerepet töltött be a rendszer elleni tiltakozás és az ellenzéki propaganda kellékterében. Ez természetesen egyrészt a háború alatti német- és szovjetellenes földalatti propaganda hagyományaiból táplálkozott⁶⁸³, másrészt új elemek bevonásával és a társadalom széles köreit megmozgató, nyílt ellenzéki megmozdulásokra támaszkodva sokkal kiterjedtebbé és eredményesebbé is vált.

Akár csak a háború alatti földalatti lengyel sajtó, úgy a Lengyel Népköztársaságban az 1970-es évek közepétől felfutó illegális irodalom is jelentős mértékben támaszkodott a nyugati lengyel emigráció és más, külföldi történészek és publicisták Katyńnal kapcsolatos munkáira. Ezek a munkák nem csupán a "drugi obiegi" szerzői számára szolgáltak információforrásként, de önmagukban is megjelentek, angolról lengyelre fordítva, sok esetben kezdetleges módszerekkel, írógéppel vagy stencilezővel sokszorosítva. Nyugaton az első katyáni kérdést boncolgató munkák már a háború után megjelentek, de Józef Mackiewicz 1949-ben Svájcban kiadott, "Katyn – ungesühntes Verbrechen" (Katyń - büntetlen bűncselekmény) című, később a lengyelen kívül több nyelvre is lefordított munkája és az 1951-ben angolul kiadott "The Katyn Wood Murders" (A katyáni erdő gyilkosságai) című könyve után, mely az első angol nyelvű monográfia volt a témában, eltekintve néhány dokumentumgyűjteménytől és visszaemlékezéstől, hosszú évekig nem született jelentősebb munka a témában. Csak 1962-ben tört meg a jég ismét, amikor az Egyesült Államokban megjelent Janusz Zawodny "Death in the Forest" (Halál az erdőben) című nagy terjedelmű, részletes monográfiája, melynek jelentőségét (és a nyugati közvélemény téma iránti érdeklődését) az is jól mutatja, hogy rövid időn belül francia és német nyelven (Zum Beispiel Katyn címmel) is megjelent. Sőt, a könyv részleteit még az NSZK-ban megjelenő "Die Welt" is publikálta egy négyrészes cikksorozatban. 1971 nyarán a "Die Zeit" közölte Nicholas Bethell brit történész egész oldalas cikkét, melyben a szovjet bűnösség megállapítása mellett a szerző kitért az angol politika hallgatásának okaira is. Ugyanebben az évben jelent meg Louis Fitzgibbon "Katyn. A Crime

⁶⁸² *Macedoński*: Historia Instytutu Katyńskiego. 192.

⁶⁸³ Nem véletlen, hogy a 70-es években felvirágzó "második nyilvánosság" kiadói és nyomdái viszonylagos biztonságban működtek, s hogy csak elenyésző százalékuk lepleződött le. Az ellenzéki szervezeteknek ugyanis még a 70-es években is számos olyan idős, de még aktív segítőjük akadt, akik még a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) soraiban tanulták meg, hogy hogyan kell észrevétlenül létrehozni és működtetni egy titkos kiadót, s hogyan kell a lehető legkisebbre csökkenteni a lebukás kockázatát.

Without Parallel" c. munkája is, mely a katyíni ügy nemzetközi tisztázására is igyekezett felhívni az illetékesek figyelmét. A munka kibővített változatát 1980-ban német nyelven is kiadták.⁶⁸⁴ A 70-es évek közepére tehát a lengyel ellenzéknek már bőséggel álltak rendelkezésére olyan nyugaton megjelent munkák, melyeket felhasználhattak földalatti lapok cikkeinek megírásához, vagy éppen teljes egészében lefordíthattak és kiadhattak. Habár a beszerzés természetesen közel sem volt problémamentes és veszélytelen, Adam Macedoński és a Katyń Intézet tevékenysége kapcsán láthattuk, hogy mindig volt, aki próbálkozott és sikerrel járt.

Így tehát a katyíni mézárálással kapcsolatos publikációk - eredetiek és emigrációban készült utánnnyomások egyaránt (mindenekelőtt az országban elsőként megjelent, 1979-es kiadású "Zbrodnia katyńska w dokumentach") - egyre nagyobb számban kezdtek megjelenni a második nyilvánosság színterén, a rezsim cenzúráját megkerülve.⁶⁸⁵ A szabad világból érkező könyvek, dokumentumok és információk pedig a Lengyel Népköztársaság ellenzéki gondolkodói számára lehetővé tették saját művek létrehozását is, melyek közül a legfontosabb és legnagyobb hatással bíró minden kétséget kizáróan a Leopold Jerzewski álnév alatt publikáló Jerzy Łojek (1932–1986) 1980-ban a „Głos” kiadó által viszonylag kezdetleges formában kiadott "Dzieje Sprawy Katynia" (A katyíni ügy története) c. kötete volt, mely aztán később több újrakiadást és idegen nyelvű kiadásokat is megért.⁶⁸⁶

Míg a könyvek az olvasóközönség tudásának elmélyítését voltak hivatottak szolgálni, az ellenzéki propaganda elsőszámú figyelemfelkeltő eszközeiként a gyorsan, olcsón és nagy példányszámban nyomtatható és így sok emberhez eljutó röpcédulák és tájékoztató anyagok, broszúrák szolgáltak. A korábban említett szervezetek közül mindegyik, a KOR, a KPN, a ROPCiO, a Solidarność és az Instytut Katyński is előszeretettel alkalmazta a tömegtájékoztatás ezen formáját. A ROPCiO 1979. évi tevékenységről készült belső beszámolója például büszkén említi, hogy az év során a következő három információs röpcédulát sikerült széles körben, nagy mennyiségben terjeszteni: "Dziejów najnowszych PRL" (A Lengyel Népköztársaság közelmúltjának története, Natalia Naruszewicz), "Wojna 1920 roku" (Az 1920-as háború, Józef Zułowski), "Katyń" (Abramski-Żywiecki).⁶⁸⁷ Ez a katyíni témájú broszúra ráadásul második kiadást is megért, mégpedig a Społeczny Instytut Pamięci Narodowej im. Józefa Piłsudskiego (Józef Piłsudski Nemzeti Emlékezet Társadalmi

⁶⁸⁴ Kadell: Katyń w oczach zachodu. 153.

⁶⁸⁵ Materski: Katyń. 137.

⁶⁸⁶ Jerzy Łojek (Leopold Jerzewski)- Dzieje Sprawy Katynia. Zakłady Wydawnicze Versus, Białystok, 1989.

⁶⁸⁷ Grzegorz Waligóra (szerk.): Dokumenty uczestników Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce 1977–1981. Księgarnia Akademicka - Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Kraków, 2005. 228.

Intézete) jóvoltából.⁶⁸⁸ A varsói "Wydawnictwo Polskie" kiadó 1977-ben nyomtatott "Katyń" című brosúrája különösen sikeresnek bizonyult, országszerte a legkülönbözőbb ellenzéki csoportosulások használták fel céljaikra, második kiadását például a poznańi "Studencka Inicjatywa Wydawnicza" készítette el 1981-ben, harmadik és negyedik, szintén 1981-es kiadása a varsói "Unia Nowoczesnego Humanizmu" kiadó nevéhez köthető, ezután a wrocławai "Niezależna Oficyna Wydawnicza" nyomtatta ki két alkalommal is 1982-ben és 1983-ban, míg végül utolsó, hetedik kiadása a varsói "Komitet Samoobrony Studenckiej "Zwycięzimy"" nyomdájából került ki 1987-ben.⁶⁸⁹

Az 1970-es évek közepére az illegális ellenzéki újságkiadás is felvirágzott, s ezekben a lapokban sem felejtették el emlékeztetni a lakosságot a katónyi mészárlás igaz történetére és a Szovjetunió propagandagépezetének céljaira. A röplapként kiadott "Drogi" című lap 1978. szeptember 17-i száma ezt a következőképpen fogalmazta meg: *"Ma a szovjet propaganda nem dicsekszik az 1939-ben elért győzelmével. Megtesznek mindent, hogy a világ és Lengyelország megfélekezzen Katyńról, a lágerekről, a deportálásokról. Addig azonban amíg emlékszünk Auschwitzra - Katyń emléke sem vesz el."*⁶⁹⁰ A "Drogi" ezenkívül ellenzéki megmozdulásokról is beszámolt, például a függetlenség elnyerésének 60. évfordulóján, 1978. november 11-én tartott krakkói megemlékezésről, melynek során az Ismeretlen Katona Sírjánál összegyűlt népes tömeg hazafias énekeket énekelt (Pierwsza Brygada, Jeszcze Polska, Rota), majd a függetlenségért hősi halált haltakról is megemlékeztek, így az 1920-ban odaveszett katonákról, a keleten és nyugaton kivégzettekről, és Katyń áldozatairól is.⁶⁹¹ Habár a földalatti lapok még ebben az időben is többnyire kezdetleges módszerekkel, stencilezéssel vagy szitanyomással készültek, s többségük példányszáma is ritkán érte el a 100 fölöttit, mégis egyre szaporodtak a különféle szervezetek által kiadott újságok és információs kiadványok, melyek sok esetben egymással is jó kapcsolatot ápoltak. Az 1978 áprilisától megjelenő "Opinia Krakowska" például 1978. november 4-i számában nyílt levélben dicsérte meg a "Życie Literackie" szerkesztőségét Władysław Machejak igen jól sikerült ("Do waszych serc zwracają się dzwony - od Chatynia do Moskwy" című) katónyi témájú cikke miatt.⁶⁹²

A második nyilvánosság sajtója 1980–81-ben, a Solidarność idején, s főként annak hivatalos elismerése után virágzott fel igazán. Ezzel párhuzamosan a katónyi ügyről is egyre több szó esett, még több illegális kiadványt terjesztettek az ügyről, sőt a Solidarność (előrelátó módon

⁶⁸⁸ uo. 229.

⁶⁸⁹ *Materski*: Katyń. 138.

⁶⁹⁰ *Waligóra* (szerk.): Dokumenty uczestników ROPCiO. 151.

⁶⁹¹ uo. 185.

⁶⁹² uo. 171.

továbbra is titokban működő⁶⁹³) sajtójában már szinte felszabadultan írtak róla, a bebörtönzéstől és elnyomástól való félelem nélkül.⁶⁹⁴ Ez azonban nem tartott sokáig, a hadiállapot 1981. december 13-i bevezetése hamar véget vetett a Solidarność megalakulása és eredményei fölötti eufóriának. Paradox módon azonban a hatalom reakciója (ahogy azt korábban is láthattuk) mégis egyfajta ellenreakciót váltottak ki, s így habár a tiltott sajtó nyomtatása, terjesztése, de még birtoklása is nagy büntetéssel fenyegetett, az ellenállás mégsem tört meg, a földalatti nyomdák mégis tovább működtek, 1982 és 1989 között közel 3500 különféle című folyóiratot, illetve 6000 különböző könyvet és brosúrát kiadva.⁶⁹⁵ Sőt, nem csak hogy csökkent, de valamelyest még nőtt is az illegális sajtótermékek száma, ugyanis még a hadiállapot bevezetése után is indultak új lapok (főként Varsóban, ahol a legtöbb ilyen lap fogyott). Az első ilyen, 1981. december 13. után megjelent földalatti újság még a decemberi sztrájk-kísérlet idején bukkant fel, 1982 folyamán pedig legalább 300 különféle című könyvet és brosúrát adtak ki, valamint kb. 800 illegális folyóirat indult. Ilyen volt például Wrocławban a "Z dnia na dzień", Poznańban az "Obserwator Wielkopolski", Gdańskban a "Solidarność", Krakówban a "Biuletyn Małopolski", Nowa Hután a "Głos Wolnego Hutnika", Lublinban az "Informator", Varsóban a "Tygodnik Wojenny" és a "Głos Wolnego Robotnika", valamint a "Wola". A hadiállapot körülményei közt az SB meglehetősen sikeresen lépett fel a "drugi obieg" kiadványaival szemben, 1982 végéig például 360 földalatti nyomdát vertek szét, s nagyjából 1200 sokszorosító berendezést foglaltak le. Mindezen látványos eredmények ellenére azonban a földalatti sajtó továbbra sem vesztett jelentősen potenciáljából, amit az is jól mutat, hogy 1982 és 1985 között nagyjából 1800 különböző című tiltott könyv és brosúra jelenhetett meg, melyek példányszáma akár az 5-6 ezret is elérte, s ezen felül a nyomdák legalább 1700 különféle című folyóiratot, újságot is kiadtak. A legnagyobb folyóirat, a "Tygodnik Mazowsze" megdöbbentő, több tízezres példányszámban jelent meg, de emellett más újságok is elérték a több ezres példányszámot. A második nyilvánosság sajtójának volumenét érzékletesen szemlélteti az SB megállapítása, mely szerint a Lengyelország területén működő földalatti nyomdák egyidejűleg egy millió A/4-es oldal kinyomtatására lettek volna képesek.⁶⁹⁶

⁶⁹³ A Solidarność hivatalos lapja, a "Tygodnik Solidarność" ettől kezdve törvényes keretek közt jelenhetett meg ugyan, ez azonban együtt járt azzal, hogy a cenzúrának is alá kellett vetnie magát. Ennek megkerülésére továbbra is rengeteg "belső használatra" készült nyomtatványt adtak ki, természetesen továbbra is tartalmi ellenőrzés nélkül. l.: *Szczepeński*: PRL a pamięć Katynia. 59.

⁶⁹⁴ *Marian Grzęda*: Ewolucja sprawy katyńskiej po sierpniu 1980 roku. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): *Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995*. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996. 86.

⁶⁹⁵ *Sowińska* (szerk.): *Solidarność - XXV lat*. 150.

⁶⁹⁶ *Solidarność. XX lat historii*. Oficyna Wydawnicza Volumen. Tysol Sp. z O. O., Warszawa, 2000. 174.

A hagyományos ellenzéki sajtótermékek mellett egy egészen különös, mondhatni világszinten is egyedülálló válfaja is kialakult a nyomtatott ellenzéki propagandának, mely szintén nagy teret biztosított a katyáni ügynek. Ez volt a földalatti filatélia, mely postai bélyegek imitációinak nyomtatását, terjesztését és gyűjtését jelentette. Az elsősorban gyűjtésre, s megvásárlásuk által a földalatti szervezetek anyagi támogatására, tehát nem valóságos postai forgalomra szánt bélyegek a leggyakrabban a "Poczta Solidarność", "Poczta Solidarności Walczącej", "Poczta Niezależna", "Poczta Podziemna" feliratokkal készültek, de léteztek regionális ("Poczta Kraków") és központi ("Poczta Wydawców") kiadású változatok is. Az anyagi támogatáson kívül a földalatti filatélia nagyszerű eszköze lett a kommunista diktatúra és a hadiállapot elleni tiltakozásának is, figyelemfelkeltő képein ugyanis nem csak politikai szatíra, vallási motívumok és történelmi személyek és események, de a közvéleményt foglalkoztató témák is szerepeltek. Így például nyomtattak bélyeget "Katyń 1940" felirattal, de még a "Katyńi Szűzanya" képével is. A bélyegek egyébként nagyon eltérő színvonalon jelentek meg, a skála a közönséges papírra, linóleummal pecsételt fekete-fehér vágott bélyegektől egészen a kis színes, felragasztható és fogazott, valóban bélyeg-szerű darabokig terjedt. A bélyegek gyártása a hadiállapot idején kezdődött, 1982-ben az internáló táborokban, utána pedig 1983-tól egészen 1989-ig nyomtatták őket szerte Lengyelországban, s becslések szerint összesen nagyjából 3000 különböző fajta (blokk és sor) jelent meg. Az elkészült darabszám természetesen a nyomtatás technikájától függött, de mivel nagy tömegben készültek, átlagos példányszámuk 2000-5000 közé tehető. Mivel a sorozatokat gyakran többféle, sőt több tucat különböző színben, különböző festékek felhasználásával nyomták, a különböző bélyegek száma több tízezerre tehető, együttes példányszámuk bizonyos becslések szerint pedig akár az 50 milliót is elérheti. Akárcsak a valódi bélyegek, úgy a földalatti filatélia bélyegei is gyűjteményi darabokká váltak a rendszerváltást követően, a legértékesebb példányokat ma többek közt II. Erzsébet királynő gyűjteményében, a Vatikáni Könyvtárban, a Hoover Intézetben és a rapperswili Lengyel Múzeumban őrzik, 1992-ben pedig Lengyelországban külön szervezet is alakult a földalatti filatélia gyűjtőinek egyesítésére, mely Földalatti Posta Társaság (Towarzystwo Poczty Podziemnej) néven ma is működik.⁶⁹⁷

Ahogy arról számtalan korábban említett példán keresztül is meggyőződhattünk, az SB nagy erővel igyekezett felderíteni a földalatti nyomdák, lapterjesztő hálózatok és ellenzéki körök tevékenységét és kiterjedését. Habár nagyobb hálózatok, nyomdák csak viszonylag ritkán buktak le, az ellenzéki propagandával összefüggésbe hozható személyeket továbbra is gyakran érte inzultus az állambiztonság részéről, s házkutatások során sok olyan illegális anyag előkerülhetett, mely komoly büntetéssel, pénzbírsággal, bebörtönzéssel (a hadiállapot

⁶⁹⁷ uo. 213.

alatt internálással), sőt komolyabb esetekben akár vagyonelkobzással is büntethető volt. A hadiállapot megszűnte után sem voltak tehát biztonságban sem az ellenzéki propagandaanyagok létrehozói, sem pedig terjesztői, de még azok sem, akik csak otthon rejtegettek néhány illegális újságot, rölapot vagy bélyeget. Így járt 1984. március 6-án Tadeusz Małyszek zamości lakos is, akitől a lakásába reggel 6:00-kor váratlanul betoppanó SB-funkcionáriusok többek közt a következőket foglalták le: egy 1981-es kiadványt (Związek), melyben Katyńnal kapcsolatos képek voltak, 11 Solidarność bélyeget, illetve rölapokat a következő jelszavakkal: "Nem akarunk kommunizmust" (Nie chcemy komuny).⁶⁹⁸ Małyszek egy olyan állambiztonsági akció keretében bukkott le, mely során aznap 11 "illegális irodalom birtoklásával gyanúsítható személynél" tartottak házkutatást. Szintén ekkor fogták el Dariusz Cymbalát, akinél az "Informator Roztocza" 5. számán, Lech Wałęsa fényképén, kívül még "különféle ellenséges tartalmú röpcédula-vázlatokat" is találtak, köztük olyat is, mely Katyńra hívta fel a figyelmet.⁶⁹⁹

Mindezek ellenére is népszerűek maradtak a "drugi obieg" kiadványai, s a társadalom túlnyomó többsége továbbra is, sőt az elnyomással dacolva egyre inkább csak az illegális publikációkat és nyomtatványokat tartotta az egyetlen szavahihető információforrásnak a hivatalos sajtóval szemben. Ahogy láthattuk, virágzott az illegális újságok, rölapok és bélyegek nyomtatása, melyet ráadásul egyre több, újonnan alakult ellenzéki szervezet támogatott. Így valóban értelmet nyert a "második nyilvánosság" kifejezés, hiszen a földalatti sajtó volumene valóban vetekedett a hivatalos sajtóéval, s mi több, nem csak a példányszámok és lapok "számháborújában" vált annak ellenfelévé, de az olvasóközönség nagy részének bizalmát is megnyerte. A katyáni mézszárlás kapcsán is a "drugi obieg" által képviselt megközelítés vált elfogadottá a közvélemény körében, ami a hivatalos álláspont teljes vereségét jelentette, innen ugyanis már semmiképpen nem lehetett megfordítani a tendenciát - sem szovjetpárti propagandával, sem elnyomással, erőszakkal. Azt, hogy ekkorra mennyit változott a helyzet a 70-es évek elejének viszonylagos "csendje" óta és mennyire hiteles volt az ellenzék által képviselt álláspont a katyáni mézszárlás kapcsán, a Szovjetunióból diákként Lengyelországba érkezett Alekszej Pamiatnych visszaemlékezéséből könnyen megérthetjük: *"Katyń problémájáról először akkor hallottam, amikor 1972-ben Lengyelországban voltam, de akkor még úgy gondoltam, hogy ez egy zavaros történet és nem lehet tudni, kinek van igaza. Abban az időben az egyetemen megismert lengyel barátaimmal sem beszélünk Katyńról. Ők nem hozták szóba a témát, minden bizonnyal udvariasságból, én pedig hallgattam, mivel gyakorlatilag semmit sem tudtam, és olvasni sem lehetett róla sehol..."*

⁶⁹⁸ Wilkowski: Solidarność na ziemi zamojskiej. 763.

⁶⁹⁹ uo. 973.

Második alkalommal 1987 tavaszán utaztam Moszkvából Varsóba, a "hosszú szünet" után. A barátaim az esti olvasásra szánt "szamizdat" kiadványok közt egy 1948-ban, Londonban megjelent könyvet is adtak nekem, "Katyńi tömeggyilkosság a dokumentumok fényében" címmel, Anders bevezetőjével. Nagyon megrendített!"⁷⁰⁰ Minden hivatalos törekvés ellenére tehát még egy, a nem éppen lengyelbarát szovjet propaganda közegéből érkező személy is könnyen meggyőződhetett az igazság felől. Pamiatnychra ráadásul akkora hatást tett mindez, hogy hazatérve el is látogatott Katyńba, ahol azonban még csak a szovjet propaganda álláspontját képviselő "1941"-es feliratú emlékművet tekinthette meg, s azt is csak addig, míg egy hivatalos személy el nem zavarta az egyébként elzárt és csak engedéllyel látogatható síremlék mellől. A katyńi hazugság napjai azonban ekkor már meg voltak számlálva.

4.3.7. A katyńi hazugság végleges bukása

A hadiállapot ideje után, s főként a 80-as évek közepétől a katyńi ügy egyre inkább felszabadult a cenzúra alól, elsősorban - ahogyan arról meggyőződhattunk - természetesen a közélet nem hivatalos színterein. Egyre inkább eltűnt a megtorlástól való félelem, habár a hivatalos sajtóban továbbra is nehéz volt Katyńról írni, legalábbis ami az igazságot illeti - azt továbbra sem lehetett nyíltan megfogalmazni. A szovjet rendszer válságával egyre erősödtek az azt kritizáló hangok, s ennek nyomán a 70-es évek közepétől a nyugati demokratikus országokban is egyre gyakrabban esett szó a kommunizmus bünteteiről, így Katyńról is.⁷⁰¹ Az 1985-ben az SZKP főtitkárává, majd a Szovjetunió elnökévé választott Gorbacsov által bevezetett új politikai irányzat, a glasznoszty (nyíltság) révén szabaddá vált olyan témák felvetése, melyről korábban hallgatni kellett, illetve melyekkel kapcsolatban csak "egy igazság" létezhetett. Katyń szempontjából döntő jelentőséggel bírt az SZKP 1986. február 25. és március 6. közt tartott XXVII. kongresszusa, mely lehetőséget teremtett a levéltári anyagok kutatására és az addig elhallgatott témákkal való foglalkozáshoz. Így lehetővé vált Katyńról, mint olyan tömeggyilkosságról írni, melynek elkövetésének körülményeit még bizonyítani kell⁷⁰², s ennek nyomán a téma a hivatalos köztájékoztatás rendszerében is egyre gyakrabban bukkanhatott fel.⁷⁰³ Habár Lengyelországban az elsősorban kommunista és rezsimpárti publicisták egy része továbbra sem fogadta el "véleménymonopóliumuk" bukását, Jaruzelski kormányának azonban az alulról, a társadalom felől, s a Szovjetunió által kezdeményezett nyitás miatt felülről érkező nyomás hatására mintegy muszájból azonban mégis el kellett

⁷⁰⁰ Jankowski - Miszczak: Powrót do Katynia. 229.

⁷⁰¹ Grzęda: Ewolucja sprawy katyńskieij. 87.

⁷⁰² Materski: Katyń. 140.

⁷⁰³ Materski: Katyń. 139.

kezdenie hivatalosan is foglalkoznia a katyáni ügyel, szovjet elvtársaikkal tárgyalásokat kezdve a témában. Annak ellenére tehát, hogy a rendszerváltáshoz mindenk előtt az államszocialista geopolitikai rendszert fenntartó Szovjetunió gazdasági és katonai válsága vezetett, s a keleti blokk országaiban csak ennek nyomán indulhatott meg bármiféle érdemi változás, az ellenzéki megmozdulások szerepét nem szabad alábecsülni, hiszen Lengyelországban (amint azt korábban is láthattuk) ekkorra a hatalom számára már sem az ellenzék, sem pedig tulajdonképpen az egész társadalom nem hagyott kétséget afelől, hogy a hazugság és az elnyomás rendszerén változtatni kell. A "Katyń" szó ekkorra már a kommunista rendszer kompromittálódásának és egy új rendszer építésének szimbóluma lett.⁷⁰⁴ A katyáni téma felszabadulását és a rendszer végleges meggyengülését jól mutatja, hogy az igazságért folytatott küzdelemben még az orosz ellenzék is bekapcsolódott, melynek 1980 áprilisában, a tömeggyilkosság 40. évfordulóján kiadott nyilatkozata a következőképpen fogalmazott *"Ezen a Lengyelország számára emlékezetes és szörnyű napon mi, szovjet jogvédők szeretnénk még egyszer biztosítani lengyel barátainkat, és rajtuk keresztül az egész lengyel nemzetet afelől, hogy közülünk senki sem feledkezett meg és nem feledkezik meg soha arról a felelősségről, amelyet országunk visel a hivatalos képviselői által elkövetett katyáni tömeggyilkosságért. Meg vagyunk győződve afelől, hogy közel van már az a nap, amikor nemzetünk megadja eme tragédia minden résztvevőjének azt, ami jár, a hőhéroknak épp úgy, mint az áldozatoknak: egyiküknek bűneik mértékében, másikuknak szenvedéseik mértékében."*⁷⁰⁵

Egyre több földalatti és hivatalos cikk és nyilatkozat jelent meg tehát a katyáni mézárálás témájában, s hamarosan a LEMP is kénytelen volt cselekedni. Így jött létre az a nagy jelentőségű nyilatkozat, melyet 1987. április 21-én a LEMP KB első titkára, Wojciech Jaruzelski és az SZKP főtitkára, Mihail Gorbacsov írt alá Moszkvában.⁷⁰⁶ A "Nyilatkozat az ideológia, oktatás és kultúra terén történő együttműködésről" című egyezmény a szovjet-lengyel történelem "fehér foltjainak" felfedésére jött létre, így az 1945-ös Roman Martini-féle vizsgálat óta először ekkor tettek hivatalosan is kísérletet a katyáni mézárálás igaz történetének kiderítésére.⁷⁰⁷ Még ebben az évben összeállítottak egy lengyel és szovjet történészekből álló bizottságot, melynek feladata a két állam katyáni mézárálással kapcsolatos közös álláspontjának kidolgozása volt. A lengyel bizottság élén a LEMP KB Társadalomtudományi Akadémiájának (Akademia Nauk Społecznych KC PZPR) rektora, Jarema Maciszewski professzor állt, a bizottság szovjet részét pedig a Marxizmus-Leninizmus Intézet igazgatója,

⁷⁰⁴ Grzęda: Ewolucja sprawy katyńskieij. 88.

⁷⁰⁵ Kowalska - Pawińska (szerk.): Zbrodnia Katyńska.. 28-29.

⁷⁰⁶ Gorbacsov még be is mutatta Wojciech Jaruzelskinek az NKVD által kivégzett foglyok listáját. 1.: Grzęda: Ewolucja sprawy katyńskieij. 88.

⁷⁰⁷ uo. 87.

Georgij Szmirnov professzor vezette. A testület, melynek első plenáris ülése 1987 májusában, Moszkvában zajlott le, az utolsó pedig 1989 augusztusában⁷⁰⁸, hamar meghozta gyümölcsét, többek közt nagy mennyiségű publikáció képében. Habár ez volt a hatalom első komoly kísérlete a katyíni igazsággal való szembenézésre, mégsem tekinthető sikeresnek, ugyanis a bizottság munkája ténylegesen nem járult hozzá a két állam közti komoly problémák tisztázásához, az igazság áttörésszerű kimondásához, s így a katyíni mérsárlással kapcsolatban sem született döntő elhatározás.⁷⁰⁹ Azonban ennek ellenére is jelentős változás történt tehát az ügy szovjet megítélésével kapcsolatban, méghozzá Gorbacsov részéről, aki e bizottság munkájára utalva és válaszul a lengyel ellenzék március 5-i nyílt levelére (melyet Wałęsa is aláírt), 1988. július 14-én, a varsói várban tett látogatása során a következőket mondta: "*Akkor most [beszéljünk] egy kicsit a lengyel tisztok katyíni lemészárlásáról. Lengyelországban sok ember meg van győződve afelől, hogy ez Sztálin és Berija kezének műve. Éppen most vizsgálják meg aprólékosan ennek az ügynek a történetét.*"⁷¹⁰ A katyíni ügy tehát végre tisztázódni látszott, még ha Gorbacsov célja ezzel nem is az igazság kiderítése volt, hanem (ahogyan annak idején Hruscsov esetében is) a felelősség elődeire hárítása és a katyíni mérsárlás jelentőségének csökkentése.

A Lengyel Népköztársaság katyíni kérdést érintő cenzúrájának korábban oly kemény szűrője is lassan szertefoszlott, s ennek eredményeként immár hivatalosan is megjelenhettek olyan művek, melyek nem feltétlenül osztották a Szovjetunió propagandagépezetének elképzeléseit. Az első ilyen publikáció Czesław Madajczyk "Dramat katyński" (Katyíni dráma) c. műve volt, melyet a "Miesięcznik Literacki" c. lap közölt 1988-ban. A munka 1989-ben, Varsóban ráadásul könyv formájában is megjelent, ezzel Lengyelország első olyan önálló kötetévé válva, mely hivatalos keretek közt kritizálhatta a katyíni mérsárlás szovjet verzióját.⁷¹¹

A 80-as évek végének felszabaduló légkörét, a kommunista hatalom és cenzúra egyre gyengébb mivoltát és ebből fakadó kényszerű "engedékenységét" jól mutatja, hogy 1988-ban már egy olyan szervezet is megalakulhatott, mely félig-meddig hivatalosan működve még azt is ki tudta eszközölni, hogy tagjai, a tömegmészárlás áldozatainak hozzátartozói eljuthassanak a katyíni sírokhoz. Ez volt a már korábban is említett "Rodziny Katyńskie" (Katyíni Családok), mely a katyíni áldozatok legközelebbi rokonait fogta össze, s mely 1988 tavaszán kezdte meg működését, méghozzá mindjárt három városban, Koninban, Krakkóban és Varsóban, majd valamivel később más városokban is gyors tempóban alakított újabb tagszervezeteket. A legnagyobb taglétszámmal bíró és legaktívabb ezek közül kétségtelenül a varsói csoport volt

⁷⁰⁸ *Materski*: Katyń. 141.

⁷⁰⁹ *uo.* 142.

⁷¹⁰ *Kisielewski*: Katyń. 228.

⁷¹¹ *Materski*: Katyń. 142.

("Rodzina Warszawska" - Varsói Család), mely ráadásul hamarosan újabb csoportok létrehozásába kezdett. A szervezet végül a kötelező regisztráció és a megtorlástól való félelem miatt (mely azért az engedmények ellenére is ott munkált sokakban) miatt azonban végül nem jegyeztette be magát hivatalosan, ennek ellenére azonban mégis eredményessé tudott válni, s már a kezdeti időkben nagyon sokat tett a katyáni áldozatok emlékéért. Ezek a megmozdulások a Nagy-Lengyelországi Vajdaságban elsősorban a Varsói Katyáni Család erőfeszítéseinek voltak köszönhetőek (Bożena Łojek, Jędrzej Tucholski, Danuta Napiórkowska, Jolanta Klimowicz-Osmańczykowa). Az önkéntesekből álló Katyáni Családok célja a tagszervezetek lehető legszorosabb együttműködésének megteremtésén és az áldozatok emlékének ápolásán, hozzátartozóik érdekképviselésén kívül az volt, hogy minél nagyobb morális nyomást gyakoroljanak a lengyel és szovjet államhatalomra. A katyáni ügyet befolyásoló döntések túlnyomó többségét ugyanis a varsói székhelyű állami hivatalok és a szintén Varsóban üléselő kormány hozta meg, így a varsói tagszervezet és tevékenysége kimagaslóan nagy jelentőséggel bírt. Az első, összes tagszervezetet átfogó találkozót is a fővárosban rendezték meg 1989. szeptember 17-én, mégpedig a powązki Borromei Szent Károly Templomban, ahonnan később feliratokat, táblákat hordozva vonultak át a Varsó Zoliborz kerületében található Szent Stanisław Kostka Altemplomhoz.⁷¹² Habár már ezzel az alkalommal megtárgyalták a szervezet egységesítéséhez és hivatalossá tételéhez szükséges lépéseket, erre még a következő három évben nem került sor. Ennek ellenére a szervezet - így nyilvántartásba vétel nélkül is - számtalan megmozdulást szervezett és tevékeny szerepet vállalt a Lengyel Népköztársaság utolsó éveinek folyamataiban. Az egyik legfontosabb ilyen akciójuk az első hivatalos katyáni látogatás megszervezése és lebonyolítása volt 1988-ban⁷¹³, de szintén nagy jelentőségű volt az a próbálkozásuk is, mely során 1989-ben a Lengyel Köztársaság szejmjéhez fordultak, hogy hivatalos állásfoglalást kérjenek a katyáni tömeggyilkossággal kapcsolatban.⁷¹⁴ Természetesen egyéb, magánjellegű kezdeményezéseket is felkaroltak, például az áldozatok családtagjainak is segítettek méltó emléket állítani elhunyt szeretteik számára. Így kapott például emléktáblát Wiktor Borczyński a varsói Powązki temető kápolnájának falán.⁷¹⁵

Az igazán nagy változásokat azonban a rendszerváltás éveként is ismert 1989-es esztendő hozta meg. Ekkor, február 6-tól április 4-ig zajlottak le a kerekasztal-tárgyalások, ami az első lépés volt a demokrácia felé vezető úton, s ezt számtalan, nem csak politikai értelemben vett változás követte, melyek egy része a katyáni ügyet is jelentősen befolyásolta. De ebben az

⁷¹² *Włodzimierz Dusiewicz - Andrzej Spanily* (szerk.): *Rodziny Katyńskie*. Asp Rymsza, Gdynia, 2001. 15.

⁷¹³ *Materski*: *Katyń*. 143.

⁷¹⁴ Ez azonban eredmény nélkül maradt, a kerekasztal-tárgyalások és az egyre nagyobb szuverenitás elérése ellenére is túl korán volt még ehhez a lépéshez. l.: *Materski*: *Katyń*. 144.

⁷¹⁵ *Żabowski*: *Płońska konspiracja patriotyczna 1939–1956*. 247.

időben már a légkör is teljesen más volt, mint 5-10 évvel korábban, ugyanis ekkor már nyíltan szerveztek szentmiséket az áldozatok emlékére, nyilvános helyeken avattak emléktáblákat és a Katyńi Családok szervezetei elkezdtek összegyűjteni a katyńi áldozatok rokonait⁷¹⁶, a velük kapcsolatban állókat, előadásokat szerveztek és a különféle szervezetek az illegalitásból lassan kilépve egyre nyíltabban képviselték a katyńi ügyet, megmozdulásokon és saját sajtótermékeiken keresztül. Ekkor jelent meg például Jerzy Łojek (Leopold Jerzewski) már említett, "Dzieje sprawy Katynia" c. könyve is, melyet azonban ezúttal már hivatalos formában terjesztettek, több illegális kiadás és több külföldi megjelenés után. A közvélemény érdeklődését jól mutatja, hogy a hatalmas példányszámban készült kötet pillanatok alatt elfogyott az üzletek polcairól.⁷¹⁷ Az első katyńi témájú kiállítás is ebben az évben (november 2-án) nyílt meg a krakkói Fényképészettörténeti Múzeumban (Muzeum Historii Fotografii). A "*Katyńban veszítették életüket*" címmel rendezett tárlat óriási sikert aratott, s ezt nem csak itt, de később számos más városban, így 1990 áprilisában Moszkvában is megismételte, ahol a Szovjetunió területén rendezett első cenzúrázatlan katyńi kiállításként hatalmas tömeget vonzott. Ezen kívül még ugyanebben a hónapban Budapesten, augusztusban pedig Kremencben is bemutatták, mindenhol hatalmas érdeklődéssel övezve.⁷¹⁸ Szintén 1989-ben vették kezdetüket a Katyńba irányuló zarándoklatok, melyeket az Emlékezet Tanácsa (Rada Pamięci) szervezett, egyelőre azonban még mindig csak a szovjet (később orosz) kormány beleegyezésével és engedélyével.⁷¹⁹ Lengyelország első hivatalos, legális katyńi megemlékezése 1989. április 16-án zajlott le Gdańskban, az elesett hajógyári munkások emlékművénél⁷²⁰, ahol a tömeggyilkosság 49. évfordulójára szervezett ceremónia keretében egy kis Katyńból származó földet is elhelyeztek.⁷²¹ 1989 novemberében pedig az első (már nem a katyńi hazugságra alapozott) hivatalos látogatás is megtörtént, melynek során a Solidarność győzelmével végződő tavaszi parlamenti választások eredményeként a Lengyel Népköztársaság miniszterelnökévé választott Tadeusz Mazowiecki leróhatta kegyeletét Katyńban.⁷²²

A Jaruzelski és Gorbacsov által 1987-ben aláírt együttműködési nyilatkozat szellemét vitte tovább az a találkozó, melyen 1989. október 12-én a Lengyel Népköztársaság legfőbb ügyésze, Józef Żyto a Szovjetunió legfőbb ügyészával tárgyalt a katyńi ügyről. Ezzel a

⁷¹⁶ Grzęda: Ewolucja sprawy katyńskiej. 87.

⁷¹⁷ Materski: Katyń. 142.

⁷¹⁸ Kłamstwo katyńskie. 32.

⁷¹⁹ Grzęda: Ewolucja sprawy katyńskiej. 88.

⁷²⁰ Ez az emlékmű már korábban is számtalan tiltakozóakciónak adott helyet, s az itt összegyűlt tömeg gyakran hangoztatott olyan jelszavakat, mint: "Le a párttal, le az SB-vel!" és "Követeljük az igazságot Katyńról!" I.: *Waligóra* (szerk.): Dokumenty uczestników ROPCiO. 328.

⁷²¹ *Elżbieta Rusak* (szerk.): Ocaleni z niepamięci. Losy polskich jeńców wojennych oboz'w NKWD w Kozielsku, Osztaskowie i Starobielsku. Wydawnictwo "Marpress", Gdańsk, 2001. 5.

⁷²² Kłamstwo katyńskie. 32.

lépéssel ugyanis a lengyel kormány Mazowiecki elnökkel és A. Będkowski igazságügy-miniszterrel az élén lemondott arról, hogy saját ügyként maga vizsgálja ki a lengyel állampolgárok elleni tömeggyilkosság ügyét. Ennek eredményeképpen egy olyan különleges jogi szituáció alakult ki, amelyben a vádlott "Szovjetunió és biztonsági szolgálatai" vizsgálatot indítottak és vezettek saját maguk ellen.⁷²³ Az együttműködés eredményeként 1989 decemberében a Lengyel Népköztársaság főügyésze a Szovjetunió főügyészével együtt tett javaslatot nyomozás, vizsgálat folytatására a katyíni mészárlás ügyében. Ez időszerű is volt, mivel a lengyel társadalom, a közvélemény már egyre inkább elvárta, hogy napvilágra kerüljön a katyíni sírok titka, hogy exhumálást végezzenek a tömeggyilkosságok helyszínein. Ez később végül a "Katyń családi albumokban" (Katyń w albumach rodzinnych) c. mű szerzője, a szzeciíni Ryszard Wołagiewicz kezdeményezésére történt meg a lengyel Technikai Bizottság (Polska Komisja Techniczna) létrehozásával, mely a szovjet féllel együtt végzett dokumentációs munkát a helyszínen.⁷²⁴ Ehhez természetesen arra is szükség volt, hogy a Szovjetunió hivatalosan is beismerje bűnösségét a katyíni mészárlást illetően, amire végül 1990. április 13-án került sor, amikor a TASZSZ hírügynökség közleményt adott ki a szovjet NKVD katyíni tömeggyilkosságáról. Ugyanekkor Lengyelországban az állambiztonság visszaszolgáltatta azokat a katyíni dokumentumokat, melyeket a krakkói Érseki Kúria átvizsgálása során foglaltak le.⁷²⁵ A Szovjetunió így egy évvel felbomlása előtt mégis beismerte felelősségét a Katyńban meggyilkolt tisztek ügyében, ami óriási elégtételt jelentett a sokat szenvedett lengyel társadalom számára, de főleg azoknak az igazság kimondásáért meghurcolt és bebörtönzött ellenzékieknek, akiknek önfeláldozó tevékenysége végeredményben nagyban hozzájárult a katyíni hazugság felszámolásához. A katyíni felelősség beismerése ráadásul egyúttal a "gonosz birodalmának" pusztulását is jelezte, Katyń ugyanis mindazt jelképezte, amit a lengyeleknek meg kellett szenvedniük a szuverenitás elnyeréséig, mindazt szimbolizálta, aminek fenyegetésével folyamatosan szembe kellett nézniük a Szovjetunióval folytatott szabadságharc során, s világosan mutatta a szovjet rendszer gonosz hazugságát, ördögi embertelenségét, mely ezzel a beismeréssel egyszer s mindörökre vitathatatlan tényé vált.

A Szovjet Katonai Főügyész végül 1991-ben indította meg az eljárást az NKVD egykori funkcionáriusai ellen, valamint indította el az exhumálási munkálatokat a tömeggyilkosságok újabb helyszínein (Miednojében és Harkovban), mégpedig az említett lengyel bizottság részvételével.⁷²⁶ A szovjet hazugság függőnye pedig végül akkor gördült fel teljesen a katyíni

⁷²³ uo. 32.

⁷²⁴ *Grzęda*: Ewolucja sprawy katyńskie. 88.

⁷²⁵ *Kłamstwo katyńskie*. 32.

⁷²⁶ *Grzęda*: Ewolucja sprawy katyńskie. 88.

ügy elől, amikor 1992. október 14-én az Oroszországi Föderáció elnöke, Borisz Jelcin⁷²⁷ átadta Lengyelországnak a tömegmészárlás dokumentumait, beismerve az állampárt felelősségét a katyíni bűntettben. A katyíni ügy története ezzel természetesen nem ért véget, sem a kivizsgálások tekintetében, sem pedig egyéb, politikai, történettudományi, kulturális értelemben, hiszen azóta is számtalan publikáció született világszerte, Oroszországban azóta is vannak olyan publicisták, akik továbbra is a katyíni hazugságot propagálják, sőt sokan még a 2010-es katyíni megemlékezésre tartó Lech Kaczyński repülőgépének szmolenszki katasztrófájára is egyfajta "második Katyínként" tekintenek Lengyelországban. A tragédia irodalma ráadásul - érthető módon - rendkívül kiszélesedett a rendszerváltás óta, s a társadalmi érdeklődés továbbra is töretlen a téma iránt (amit Andrzej Wajda "Katyń" c. filmjének nagy sikere is jól mutat), ám mindezek bemutatása és részletezése már túlmutat munkánk határain.

Összegzés

Mindent összevetve tehát elmondható, hogy Katyń egy volt azon szimbolikus jelentőségű témák közül, melyek a különböző társadalmi csoportokat egyesítve, egységbe tömörítve a rendszer elleni tiltakozás jelképévé váltak. Végző soron a rendszerváltás ugyan külső okok miatt ment végbe, a Szovjetunióban bekövetkező folyamatok nyomán, melyek miatt a Kreml kelet-közép-európai "helytartói" is engedményekre kényszerültek, ám a katyíni igazság kimondása minden bizonnyal nem ment volna olyan "könnyen", ha nincs egy erős, egységes ellenállás, mely a rendszerváltás idejére már a teljes lengyel társadalom túlnyomó többségét jelentette, s melyet maga a katyíni ügy is segített összekovácsolni.

Ahogy azt korábban láthattuk, a katyíni mészárlás kérdésének tisztázására már a rendszerváltást évtizedekkel megelőzően is lett volna lehetőség, amikor Hruscsov 1957-ben felajánlotta Gomulának az ügy tisztázását és a dokumentumok nyilvánosságra hozását. Az, hogy ezt az ajánlatot Gomulka valójában a lengyel kommunista vezetés hatalmi, belpolitikai érdekei miatt vetette el, témánk szempontjából nem kevésbé fontos annál, hogy maga a felajánlás szintén egy olyan időszakban történt, amikor (akárcsak a gorbacsovi glasznosztj idején) a Szovjetunióban nagyobb átalakulás ment végbe, mely párosult a múlttal való egyfajta szembenézéssel is. Ez világosan mutatja tehát, hogy bármilyen komoly változás csak és kizárólag a Szovjetunió "engedélyével", annak valamilyen belpolitikai változása mentén mehetett végbe, ám ez nem feltétlen parancsot, hanem csak felhatalmazást jelentett a lengyel

⁷²⁷ Jelcin 1993. augusztus 25-én még a katyíni áldozatok varsói kereszttjét is megkoszorúzta. l.: *Dusiewicz - Spanily* (szerk.): *Rodziny Katyńskie*. 9.

vezetők számára, amelyet azok akár meg is tagadhattak. Az ellenzék katyíni ügyvel kapcsolatos változásokban betöltött szerepe pedig éppen itt, Gomulka 1957-es döntése nyomán válik világossá, ugyanis a LEMP vezetősége elvileg a 80-as évek végén is könnyen megtehetette volna, hogy egyszerűen lesöpri az asztalról a katyíni ügy tisztázásának tervét, ahogyan azt korábban Gomulka is tette, ám egy jelentős tényező ekkor, három évtizeddel később már mindezt egyszerűen lehetetlenné tette, ez pedig az egységbe tömörült, szervezett és a társadalom többségének támogatását bíró ellenzék volt. Míg tehát Gomulka azért mondott le a katyíni mérszarlás ügyének tisztázásáról, hogy megakadályozza a párt kompromittálódását és egy erős ellenzék kialakulását, harminc év múlva ez a helyzet beismerés nélkül, sőt talán éppen ennek elmaradása miatt is "megvalósult rémálomként" állt a LEMP vezetői előtt, akik ezúttal viszont már éppen azért kényszerültek kimondani az igazságot, mert az erős ellenállás miatt egyszerűen már nem volt más lehetőségük. A katyíni ügy felszabadulásában tehát az ellenzék nem csak statisztaszerepet játszott, hanem éppen a jelképpé vált Katyń jelszava alatt egységesülve, megkerülhetetlen tényezővé válva erőszakolta ki a változtatásokat, melyek végül a katyíni igazság kimondásához vezettek. Az pedig, hogy minderre a hazugságot fenntartó rendszerek, a Lengyel Népköztársaság és a Szovjetunió összeomlása idején került sor, ami után mindeképpen felszínre került volna az igazság, pedig semmit nem von le az ellenzék eredményeinek értékéből, a diktatúrák bukásának idejét és lehetőségét ugyanis sem a Solidarność 1980-as hivatalos nyilvántartásba vételekor, sem pedig a társadalmi nyomásra 1987-ben megkötött lengyel-szovjet "ideológiai, oktatási és kulturális" együttműködési egyezmény idején nem lehetett előre látni.

Katyń ráadásul nem csak egységesítő funkciót látott el, de meg is erősítette az ellenzék tagjainak hitét abban, hogy valamikor célt érnek majd törekvéseik, ugyanis ahogyan a téma egyre több embert vonzott, egyre inkább az érdeklődés előterébe került, úgy vált egyre szabadabbá is, úgy törölték el például a teljes cenzúrát, úgy vált kutathatóvá, s később pedig teljesen szabaddá, s ez az előremutató folyamat mindenképpen biztatóan hatott azok számára, akik tenni is kívántak a szuverenitás elérése, a rendszer leváltása érdekében. A katyíni ügy tehát az ellenállási mozgalmak egyfajta katalizátoraként is felfogható, ami egyúttal maga a tömeggyilkosság felelősségének témája szempontjából is kedvező volt, ugyanis ezen folyamat révén válhatott majd elfogadottá lassan a katyíni igazság is.

Katyń tehát mind történelmi, mind pedig aktuálpolitikai, vallási és (a társadalom széleskörű érintettsége okán) személyes okokból is óriási szerepet töltött be a Lengyel Népköztársaság ellenzékének gondolkodásában, céljaiban és eredményeiben is, jelképes összetartó kapocsá és mozgatórugóvá válva, melynek eredményeként végül a kommunista párt már képtelen volt tovább fenntartani az elnyomás és a hazugság rendszerét.

4.4. Katyń magyar emlékezete, 1956–1989

Miután az 1956. október 23-án kitört magyar forradalom november 11-én végleg elbukott, Kádár János vezetésével kezdetét vette a rendszer restaurációja. Habár a várható megtorlások elől mintegy 200 000-en nyugatra menekültek⁷²⁸ és az itthon maradottak közül 1959 végéig közel 35 000 főt vettek eljárás alá, 21 686-ot ítétek börtönbüntetésre, 13 000 főt internáltak és 229 személyt halálra ítétek⁷²⁹, a novembertől kezdődő "kádári konszolidáció" jegyében idővel mégis inkább a többség megnyerésére tevődött át a hangsúly. A totalitárius, megfélemlítésen és nyílt terroron alapuló korábbi rendszer több elemét (pl. a sokak által gyűlölt ÁVH-t) elvetve egyfajta autoriter diktatúra épült ki.⁷³⁰

Ez a "puha diktatúra" nagyobb hangsúlyt fektetett a népjóléti intézkedésekre, emelte az életszínvonalat, ám nem szabad elfelejteni, hogy továbbra is egy elnyomó rendszer maradt, mely a Szovjetunió érdekeit érvényesítette. Így aztán a katyíni ügy természetesen továbbra is egy jó darabig tabutéma maradt, s ha valaki (például tudományos publikációkban) szót is ejtett róla, azt csak és kizárólag a hivatalos szovjet álláspont figyelembe vételével fogalmazhatta meg. Jó kérdés azonban, hogy egyáltalán érdekelte-e a hazai közvéleményt húsz-harminc év távlatából a lengyel tisztok tragédiája, vagy egyszerűen a feledés homályába veszett? Ahogyan azt az előző fejezetben olvashattuk, a Lengyel Népköztársaságban Katyń témája történelmi, aktuálpolitikai, vallási és (a társadalom széleskörű érintettsége okán) személyes okokból is óriási szerepet töltött be a közgondolkodásban, s jelképpé, egyfajta összetartó kapoccsá és mozgatórugóvá válva hozzájárult a hazugság rendszerének megbuktatásához. Magyarországon azonban a viszonylag elfogadható életszínvonal miatt nem voltak tömeges megmozdulások, nem alakult milliós ellenzéki mozgalom, így hát a kommunizmussal szemben hangoztatott ellenérvek és jelszavak sem kaptak akkora publicitást - ha pedig mégis, arra ott voltak a magyarság saját sérelmei, mindenekelőtt és legfőbbképpen az 56-os forradalom vérbefojtásának emléke.

Jogos lehet tehát a kérdés, hogy ennyi idő távlatából, a továbbra is fennálló cenzúra mellett Magyarországon egyáltalán foglalkozott-e még valaki Katyínnal, s mit tudhatott a

⁷²⁸ Tarics Péter: *Egy nép kiáltott... 1956 és a megtorlás*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 182.

⁷²⁹ Bővebben lásd: *Tabajdi Gábor*: *Kiegészítés Kádárral. "Szövetségi politika", 1956–1963*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013. 67.

⁷³⁰ Romsics Ignác a következőképpen összegezte a "gulyáskommunista" Kádár-rendszer "puha diktatúrájának" főbb jellegzetességeit: *"Az alig módosított intézményi struktúra ellenére az 1960-as és az 1970-es évek magyar politikája jelentősen különbözött az 1956 előtől. A változás egyik legfontosabb eleme a terrorrendszer megszűnése, valamint a magánélet depolitizálása volt. Ha valaki lemondott a párt irányvonalának nyílt bírálatairól, azaz az ellenzéki politizálásról, akkor családi életét úgy rendezte be, és magánkapcsolatait úgy alakította, ahogy akarta. ... Kádár állama ugyanúgy egyetlen politikai párt diktatúrájára épült, mint az 1956 előtti, ám jellegének, működési elveinek és a társadalommal szembeni viselkedésének totális, illetve "keményen" represszív jellegzetességei autoriterré vagyis "puhává" mérséklődtek."* - Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Rubicon Kiadó, Budapest, 2007. 346.

közvélemény az egész ügyről? Korábban láthattuk azt is, hogy a kommunista hatalom már a Rákosi-korszakban sem volt rákényszerülve arra, hogy bármiféle magyarázattal szolgáljon Katyínnal kapcsolatban, hogy megpróbálja a propaganda segítségével tisztára mosni a Szovjetunió becsületét - egyszerűen mert hazánkban széleskörű felháborodás már nem volt tapasztalható az ügyben. Vajon a Kádár-rendszer gulyáskommunista állóvizét felkavarták-e annyira a lengyel események hírei, a Solidarność Katyínnal kapcsolatos követeléseinek és megmozdulásainak hírei, hogy a következetes elhallgatás helyett a magyar kommunista elit is magyarázkodni kényszerüljön? Vagy a kevésbé szigorú cenzúra jóvoltából, esetleg később, a rendszerváltás közeledtével hivatalosan is megindulhatott egyfajta "olvadás", mely a katyíni kérdést újra a köztudatba csempészte? Milyen formában jelenhetett meg hivatalosan a katyíni ügy? Milyen lehetőségek álltak azon kevesek rendelkezésére, akik megpróbálták kifejezni a kommunista hazugságokkal szembeni nemtetszésüket? Próbáljuk hát e kérdések mentén megvizsgálni azt, hogy Katyín témája milyen szerepet töltött be és miként jelent-jelenhetett meg a Kádár-rendszerben, s miként vált aztán a rendszerváltás idején a cenzúra alól felszabadulva újra közismertté!

4.4.1. Elnyomás, cenzúra és sajtópolitika 1956 után

Az, hogy véget ért a "csengőfrász" időszaka, nem jelenti azt, hogy ne lett volna továbbra is elnyomás, ne létezett volna továbbra is cenzúra. A gyűlölt Államvédelmi Hatóság sem szűnt meg utódszervezet nélkül, államvédelmi feladatokat előbb az 1956 utáni megtorlásokban kulcsszerepet játszó Politikai Nyomozó Főosztály, majd 1962. augusztus 18-ától a Belügyminisztérium III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnöksége vette át.⁷³¹ Az új szervezet új, "finomabb" módszereket követett, melyeket azzal indokoltak, hogy a "belső ellenség" erői vereségük (azaz az 1956-os forradalom) után "mélyebb illegalitásba" vonultak és komolyabb bázissal már csak a "klerikális reakció" rendelkezik. A szervezet így számos területről átcsoportosíthatta erőit a még aktív "politikai bűnözőkkel" szembeni eredményes fellépés érdekében, s öt csoportfőnöksége (hírszerzés, kémelhárítás, belsőreakció-elhárítás, katonai elhárítás, operatív technika)⁷³² is mind a "mélyebb illegalításban bujkáló" reakció titkos felderítésére szolgált. 1962-re ugyanis a kádári pártállam már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy ne kelljen folyamatosan erőfölényét demonstrálnia, így a még meglévő ellenséges csoportok elleni fellépéshez már ezek a finomabb eszközök is megfelelőnek tűntek. Ennek megfelelően a nyílt erőszak és terror helyett elsősorban inkább a bomlasztás, a

⁷³¹ *Tabajdi Gábor: A III/III krónikája.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013. 13.

⁷³² uo. 37.

megelőzés és az emberi kapcsolatok manipulálása vált bevett módszerré. Az újabb direktívák ennek megfelelően az állambiztonsági szervek feladatát a bűncselekmények megelőzésében jelölték meg. Természetesen ezután is történtek nyílt rendőri akciók, a fenyegetés ezután is fennállt, de emellett nagyobb szerepet kaptak a fedett akciók, az ügynökök által végzett titkos tevékenységi formák. Az ellenzéki csoportok felbomlasztása, ismertebb képviselőiknek elhíttelenítése ezután ugyanúgy hozzátartozott az állambiztonság repertoárjához, mint a folyamatos megfigyelés alatt tartás és beépített ügynökök általi manipuláció.⁷³³ A Kádár-rendszer "emberarcúsága" ellenére is fennállt tehát az elnyomás, a véleményterror, csak nem olyan nyíltan, mint Rákosi idején - így tehát továbbra sem lehetett nyilvánosan hangoztatni a Szovjetunió szempontjából "kínos" ügyeket, köztük Katyínt sem.

Ez különösen igaz volt a sajtóra és a könyvkiadásra, ahol annak ellenére, hogy szintén jelentős változások történtek a módszerekben, a lényeg továbbra is változatlan maradt. Habár felhagytak a sajtóirányítás Rákosi-rendszer idején bevett közvetlen módszereivel, azaz a parancsuralmi módszereket kifinomultabbakra cserélve már nem a pártközpontból vezérelt sajtóírás volt jellemző⁷³⁴, a tömegkommunikáció elvi és politikai irányítása továbbra is az állampárt kizárólagos jogai közé tartozott.⁷³⁵ Ráadásul a Rákosi-rendszer óta érvényben lévő szabály alapján a magyar sajtóban a Szovjetunió érdekei is közvetlenül érvényesülhettek, mivel hazánkban továbbra is csak az jelenhetett meg nyomtatásban a Szovjetunióról, amit szovjet hírügynökségek is leközöltek. A magyar sajtóirányításra a szovjet vezetés ennek betartása érdekében a nagykövetségen keresztül gyakorolt nyomást. A magyar sajtó vezetői a szovjet külügyminisztérium Sajtófőosztályának és Információs Osztályának a jelzéseiből tudták meg, hogy a szovjet elvtársak mennyire vannak megelégedve a tudósításokkal.⁷³⁶

Ilyen körülmények közt nyilvánvaló, hogy továbbra sem létezhetett szabad újságírás, könyvkiadás és véleménynyilvánítás. Sőt, nem csak a sajtóban, de (amint azt hamarosan látni fogjuk) a szakirodalomban is gyakori volt az öncenzúra és az utólagos cenzúra, mely utóbbi sokszor egészen apró dolgokért is felelősségre vonta a szerkesztőket és szerzőket.⁷³⁷ Egy nagyon fontos változásra azonban érdemes felfigyelnünk: a Rákosi-korszak csendjét megtörve Katyínt témája lassan újra felbukkanhatott. A fentiekből következően természetesen szó sem lehetett semmilyen nagy leleplezésről, a Szovjetunió ártatlanságának kétségbevonásáról, vagy a hivatalos változattól való bármiféle eltérésről, s a Katyíni ügy újabb fejleményei, a lengyel

⁷³³ uo. 28.

⁷³⁴ *Cseh Gergő Bendegúz - Kalmár Melinda - Pór Edit* (szerk.): Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956-1963. (Dokumentumok). Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 223.

⁷³⁵ A tömegkommunikáció pártirányítása az MSZMP vezető testületeinek határozatainak, állásfoglalásain keresztül, illetve az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) tevékenysége révén érvényesült. - lásd: uo. 222.

⁷³⁶ *Horváth*: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. 70.

⁷³⁷ *Cseh - Kalmár - Pór* (szerk.): Zárt, bizalmas, számozott. 225.

ellenzéki mozgalmak követelései, a nyugati "vádaskodások" és "provokációk" (például a lengyel kommunisták körében nagy felháborodást keltő szoborállítások) sem szerepeltek a cenzúrázott sajtó hasábjain. Katyń ezért inkább csak a történeti munkákban, szakkönyvekben jelenhetett meg, s ott is csupán említés-szerűen és nem hagyva kétséget a németek bűnössége felől. Ez is nagyon fontos előrelépés volt azonban, mivel amint azt látni fogjuk, ez, a cenzúra pajzsán nyílt csekély "rész" is elegendő lehetett egy bátor szerző számára ahhoz, hogy saját gondolatait mégis belecsempéssze a szövegbe.

4.4.2. Katyń a hivatalos szakirodalomban

Nem volt egyszerű azonban történészként független álláspontot képviselni. Az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség ugyanis igencsak nagy figyelmet szentelt a tudományos kutatóműhelyeknek, intézeteknek, pontosabban az itt dolgozók politikai nézeteinek és megbízhatóságának. Ennek megfelelően a kutatóintézetekben és egyetemi tanszékeken is igyekeztek olyan (többnyire zsarolással vagy befolyásolással) együttműködésre kényszeríthető embereket találni, akik aztán saját kollégáikról a belső elhárítás, kémelhárítás és hírszerzés számára besúgóként információkat szolgáltatottak. Habár még ma sem ismerjük teljesen ennek a hálózatnak a kiterjedését és működését, ismerünk több olyan esetet is, amikor az együttműködésre felkért tudósok nemet mondtak a besúgói munkára. 1966. november 25-én még az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettesét, a titkos iratokban csak "Történész" fedőnévvel illetett Ránki Györgyöt is megpróbálták beszervezni. Többszöri sikertelen próbálkozás után azonban le kellett mondaniuk róla, amiben nagy valószínűséggel Ránki jó kapcsolatai is szerepet játszhattak. Erre utal az is, hogy a III/III. csoportfőnök-helyettesét, Harangozó Szilvesztert a fiasco után a Pártközpontban kérdőre vonták, hogy a Belügyminisztérium "*miért idegesíti a vezető értelmiségét*".⁷³⁸ Az mindenesetre világosan látszik, kétségtelen tény, hogy az állambiztonság kiterjedt besúgói hálózattal rendelkezett az egyetemeken is, ezért aki nem akarta saját munkáját ellehetetleníteni, jobban tette, ha meggondolja, miről beszél előadásokon és mit ír le publikációiban. Ezért tulajdonképpen érthető is, hogy a korszakkal foglalkozó magyar szakkönyvek túlnyomó többsége vagy egyáltalán nem említi a katyíni esetet, vagy pedig csak a szovjet propaganda állításait visszhangozza.

A Szovjetunió katyíni ügyben elfoglalt álláspontját képviselő magyar nyelvű munkák egyik első példánya a "Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945" címmel 1958-ban megjelent kötet, melynek 80. számú mellékleteként Sztálin

⁷³⁸ *Tabajdi*: A III/III krónikája. 115.

Roosevelthez intézett 1943. április 21-i levelét olvashatjuk: *"Abba a Szovjetunió elleni rágalomhadjáratba, amelyet a német fasiszták a Szmolenszk körzetében, a német csapatok által megszállt területen saját maguk által meggyilkolt lengyel tisztekkel kapcsolatban indítottak, Sikorski úr kormánya rögtön bekapcsolódott, a lengyel hivatalos sajtó pedig minden eszközzel szítja ezt a hadjáratot. Sikorski úr kormánya nemcsak hogy nem utasította vissza a Szovjetunió elleni aljas fasiszta rágalmat, hanem szükségesnek találta, hogy valamiféle kérdésekkel forduljon a Szovjet Kormányhoz, illetve magyarázatot kérjen ezzel kapcsolatban. A hitlerista hatóságok, miután elkövették szörnyűséges bűntettüket a lengyel tisztek ellen, most megjátsszák a nyomozási komédiát, s ennek megrendezésében felhasználtak néhány, saját maguk által kiválogatott lengyel fasisztabarát elemet a megszállt Lengyelországból, ahol minden Hitler csizmája alá került, és ahol becsületes lengyelek nem mondhatják el nyíltan véleményüket. ... Az a körülmény, hogy ezt az ellenséges kampányt a Szovjetunió ellen egyidejűleg kezdte el, s ugyanazon terv szerint folytatja a német és a lengyel sajtó, ez a körülmény nem hagy kétséget afelől, hogy a szövetségesek ellensége - Hitler - és Sikorski úr kormánya között kapcsolat és megállapodás van ennek az ellenséges kampánynak véghezvitelét illetően."*⁷³⁹ A szovjet propaganda aljas húzása, a katyíni igazság kiderítéséért küzdő lengyel hazafiak nacionalistaként, hitleristaként való megbélyegzése nem csak a fenti forrásközlő munkában, de néhány magyar publicista és történész munkáiban is feltűnik. Miután 1980 őszén, a Solidarność megalakulása idején Czesław Miłosz Nobel-díjat kapott, a "felülről" mesterségesen gerjesztett lengyelelles légkörben a magyar sajtó hasábjain sem kellett sokat várni az első, személyére irányuló jellemtelen támadásra. 1980 decemberében ugyanis az Élet és Irodalom "Nota bene" rovatában publikáló (nyíltan lengyelelles és kommunistabérenc) E. Fehér Pál a következőképpen minősítette a világhírű költő és író munkásságát: *"Hitler bűnösségét a faszizmus és a kommunizmus közötti párhuzamokkal folytatja, ami ötletnek nem új, hiszen Koestlertől kezdve már annyian ismételték, hogy cáfolata sem érdekes. Miłosz nem feledkezett meg a katyíni erdőben a hitleristák feltárta tömegsírokról, amelyekről a fasiszták azt állították, hogy a Vörös Hadsereg által meggyilkolt lengyel tiszteket rejtegettek. Ezt a vádat már felbukkanása pillanatában is csupán a lengyel nacionalizmus hitte el, mert kommunistaellességében el akarta hinni."*⁷⁴⁰ Szintén a szovjet álláspontot hangoztatta Godó Ágnes is, aki "Magyar-lengyel kapcsolatok a második világháborúban" című, 1976-ban megjelent könyvében a következőképpen írt a katyíni ügyről: *"1943 tavaszán a goebbelsi propaganda világgá röpítette "szenzációját" a Szmolenszk melletti katyíni (sic!) erdőségben "feltárt lengyel tisztek ezreinek tömegsírjáról",*

⁷³⁹ Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945 II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 62.

⁷⁴⁰ Kovács: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél – Pilsudski ... Katyń... Szolidaritás. 136.

gyilkossággal rágalmozva meg a Szovjetuniót. A hitleristák nagyon jól tudták, hol hajtották végre gaztettüket a szmolenszki terület elfoglalása után 1941 nyarán, és azt is sejtették, hogy bármennyire is igyekeznek késleltetni a Vörös Hadsereg előnyomulását, előbb-utóbb fel kell adniuk az elfoglalt szovjet területeket és gaztettük kiderül."⁷⁴¹ Ezen kívül alátámasztva a németek által gerjesztett "hecckampány" teóriáját, idézte a fent említett 1958-as dokumentumgyűjteményben is olvasható 1943. április 21-i Sztálin-levelet⁷⁴², mintegy alátámasztva ezzel nem csak a német bűnösséget, de a lengyel emigrációs kormány cinkosságát is.

A második világháború szovjet propaganda által diktált verziója meglehetősen tartósnak bizonyult a magyar szakirodalomban, hiszen még a rendszerváltás idején is megjelenhettek olyan munkák, melyek szóhasználatukban és szellemiségükben is inkább a negyvenes-ötvenes évek termékeinek tekinthetők, semmint valamennyire is tárgyilagos, vagy legalábbis többnyire propagandamentes munkának. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara által kiadott, Perényi József és Kovács Endre által jegyzett "Lengyelország története (1864–1948)" című egyetemi kézirat például még a változások évében, 1989-ben is változatlan formában jelent meg (11-edjére), mégpedig olyan meglehetősen ostoba, propaganda által diktált kijelentésekkel, mint például az, hogy 1939 szeptemberében, a támadó német csapatok elleni elkeseredett küzdelemben "*a harc terén a kommunisták jártak az élen.*"⁷⁴³ Lengyelország szeptember 17-i hátbatámadásáról pedig a következőket olvashatjuk: "*1939. szeptember 17-én a Vörös Hadsereg a kormány parancsára átlépte a határt és felszabadító menetben szabaddá tette Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Beloruszsiát. Ezek az országrészek ezzel megmenekültek a hitleri megszállás elől, lakosságuk felszabadult.*"⁷⁴⁴ A szerzők természetesen nem tették hozzá, hogy a felszabadítottak közül közel másfél millióan ezután indulhattak is Szibériába, ahonnan sokak számára aztán nem volt többé visszatérés. Ez után a felvezetés után érthető is, ha a "tankönyv" a német haláltáborok szörnyűségeinek ecsetelése mellett egy szót sem ejt Katyínról, sőt a témát elkerülendő még a szovjet-lengyel diplomáciai szakítás témakörét is teljes egészében kihagyja, homályosan érzékeltetve a Moszkva és a londoni lengyel emigrációs kormány közti ellentétet: "*Ugyanebben az időben a Londonban megalakult lengyel burzsoá kormány - Sikorskival az élen - és ennek a kormánynak hazai ügynökei azt az elméletet hirdették, hogy a lengyel népnek lábhoz tett fegyverrel kell várakoznia a háború szerencsés befejezéséig. Ez a passzív kivárási*

⁷⁴¹ Godó Ágnes: Magyar-lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Zrínyi Katonai Kiadó - Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 32.

⁷⁴² uo. 33.

⁷⁴³ Perényi József - Kovács Endre: Lengyelország története (1864–1948). Kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 78.

⁷⁴⁴ uo. 78.

politika végső soron természetesen a megszálló hatalomnak a malmára hajtotta a vizet. Szerencsére a lengyel kommunisták vezetése alatt álló népi tömegek nem a várakozás, hanem a cselekvés politikája mellett döntöttek."⁷⁴⁵

Ez a munka csak egy volt azok közül, melyek nem csak a katyáni kérdést, de az egész lengyel problémát "kifejejtették" a II. világháború történetéből. Érthető módon különösen az orosz nyelvből magyarra fordított (és többnyire a Zrínyi Kiadó gondozásában megjelent) munkák kerültek az ilyen kényes témákat. Sem a "nagy honvédő háború" szovjet tisztjeinek memoárjai, sem pedig a korszakban megjelent több kötetes, a II. világháború történetét feldolgozó munkák (A második világháború története, A nagy honvédő háború története) nem tesznek említést Katyínról. A hallgatásba burkolózó szovjet szerzők közt valósággal "üdítően hat" Mihail I. Szemirjaga "Antifasiszta népfelkelések 1941–1945" című, 1968-ban megjelent munkája, mely ha a szovjet álláspontnak megfelelően is, de legalább futólag ír valamit a lengyel tisztek lemészárlásának ügyéről. A szerző a londoni lengyel emigrációs kormánnyal kapcsolatban jegyzi meg a következőt: *"támogatta a hitleristák provokációját, akik Katyínbán meggyilkoltak több ezer lengyel tisztet, és ezt a gáztettet a szovjet hatóságok számlájára írták.*"⁷⁴⁶

Mindennek fényében nagy tiszteletet érdemelnek azok a szerzők, akik átlépték a ki nem mondott "szabályokat". Igen ritka és szerzője bátorságát dicsérő volt az olyan munka, amely a katyáni kérdésben érzékeltetni próbálta az ügy kérdésességét. Ilyen volt például Ránki György II. világháború történetét bemutató, először 1973-ban megjelent műve is, melynek Katyínról szóló egyetlen mondatából is kiolvashatjuk a szovjet álláspont igazságtartalmával szemben megfogalmazott kételyt: *„A németek által propagandacélokából feltárt lengyel katyáni tömegsír ürügyén - körülményei ma sem ismeretesek teljességükben - olyan szovjetellenes kampányt indítottak, hogy a szovjet kormány megszakította az 1941-ben a londoni kormánnyal felvett diplomáciai kapcsolatot.*"⁷⁴⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a meglepő mondatot tartalmazó könyv ráadásul nem is igyekszik elrejtteni Katyíni témáját az olvasó szeme elől, így az még a kötet végén található helységnévmutatóban is szerepel. Ezt a kis "elszólást" természetesen nem akárki engedhette meg magának, de a nagy tekintélynek örvendő, közismert és jó kapcsolatokkal rendelkező Ránki, aki még az állambiztonság sorozatos közeledéseit is visszautasíthatta, minden bizonnyal igen. Ez természetesen mit sem von le bátorságából,

⁷⁴⁵ uo. 81.

⁷⁴⁶ Mihail I. Szemirjaga: Antifasiszta népfelkelések 1941–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 60.

⁷⁴⁷ Ránki Katyínnal kapcsolatos, a szovjet állásponttal szemben kétséget ébresztő megjegyzése ráadásul nem csak az első kiadásban szerepelt, de benne maradhatott a mű 1982-es kiadásában is. Ránki György: A második világháború története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973. 334. Vö. Ránki György: A második világháború története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 334.

főleg, hogy műve 1973-ban jelent meg, mintegy másfél évtizeddel a rendszerváltás engedékenyebb légköre előtt.

A nyolcvanas évek legvégére ugyanis már annyira fellazult a cenzúra hálója, hogy olyan nyugati munkák is megjelenhettek, melyek már kétségbe vonták a Szovjetunió ártatlanságát. 1988-ban például az Akadémiai Kiadó kiadásában került a polcokra A. J. P. Taylor "A második világháború képes krónikája" című összefoglaló munkája, mely óvatosan, de mégis szóba hozza a katyíni mészárlás szovjet elkövetésének kérdését: *"1943 áprilisában a németek bejelentették, hogy Katýnnál (sic!) 4000 meggyilkolt lengyel tiszt holttestét fedezték föl. Amikor a lengyel kormány azt kérte, hogy a Vöröskereszt indítson vizsgálatot, a Szovjetunió megszakította vele a diplomáciai kapcsolatot. Talán már sohasem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy ki követte el a katyíni (sic!) gaztettet. Még ha, mint valószínűnek látszik, az oroszok voltak is, a négyezer halott nem sokat nyomott a latban a németek meggyilkolta hatmillió lengyelrel szemben. Akármilyen is az igazság, a Szovjetunió és Lengyelország között szakadék keletkezett."*⁷⁴⁸ Annak ellenére tehát, hogy a munka utólag kérdőjelet tesz a szovjet bűnösség ténye mellé és hogy a németek tömeggyilkosságaihoz hasonlítgatva (ráadásul egy nagyon alacsony számadattal alátámasztva) némileg relativizálta, jelentéktelen színben tüntette fel a lengyel tisztek tömeges lemészárlásának ügyét, mégis áttörés-szerű kijelentést tett: a bűntettet valószínűleg az "oroszok" követték el. Hasonló kijelentés pedig Magyarországon egészen addig hivatalosan, nyomtatásban nem jelenhetett meg.

Szintén sokáig tabutéma volt dr. Orsós Ferenc is, akinek a neve szorosán összeforrt a katyíni ügygel. Természetesen ha valahol szóba került, a professzor katyíni szerepét is a szovjet álláspontnak megfelelően, elítélően kellett bemutatni. Erre jó példa a Kenyeres Ágnes által szerkesztett 1969-es Magyar Életrajzi Lexikon, mely amellet, hogy meglehetősen részletes életrajzot is közöl, egyértelműen hamis szakértői vélemény megfogalmazásával vádolja a professzort: *"A II. világháború idején részt vett a katyíni tömegsírok feltárásában mint a hitleri kormányzat által létrehozott nemzetközi orvosszakértői bizottság tagja. Többek között ez ügyben adott hamis szakértői véleményéért háborús főbűnösnek nyilvánították. Számos szakértői véleményét szélsőjobboldali politikai állásfoglalása befolyásolta."*⁷⁴⁹

Katyín témája tehát a Kádár-rendszer idején megjelent publikációkban csak elvétve bukkant fel, s akkor is (eltekintve néhány kivételtől) túlnyomórészt a szovjet propaganda kívánalmainak megfelelően, sőt egyes esetekben egyenesen Sztálin szavait átvéve. Láthattuk hogy Lengyelországban a hivatalos publikációk mellett röplapok, plakátok, sőt külön kiadványok tucatjai igyekeztek betölteni azt az űrt, amit a "hivatalos hallgatás" hagyott maga

⁷⁴⁸ A. J. P. Taylor: A második világháború képes krónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 186.

⁷⁴⁹ Kenyeres Ágnes (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. Második Kötet. L-Z. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 326.

után. A lengyel ellenzéki mozgalmak egyik jelszavává, jelképévé vált Katyń ily módon publikációk százaiban jelent meg újra és ezek terjesztését komoly földalatti hálózattal rendelkező szervezetek (Solidarność, KOR, Komitet Katyński, Instytut Katyński) eredményesen végezték. Vajon Magyarországon, ahol ilyen szervezetek nem léteztek, s ahol Katyń témája sem vált igazán meghatározóvá, volt-e igény ennek az "úrnek" a betöltésére és tett-e erre valaki kísérletet? Az 1980-tól bekövetkező nagy jelentőségű lengyel változások hírei mellett egyáltalán mennyire kaphatott szerepet egy ilyen, negyven évvel azelőtti esemény emléke?

4.4.3. Katyń és a magyar szamizdat

Ha nem is olyan kiterjedt, ismert és nagy taglétszámú szervezetként, mint Lengyelországban, de Magyarországon is működtek illegalitásban ellenzéki csoportok. Az állambiztonság statisztikái szerint például 1963. január 1. és 1964. augusztus 1. közt 123 esetben összesen 1868 darab röpcédulát szórtak szét az ellenzék aktivistái, sőt emellett az államvédelmi szervek 643 esetben összesen 2334 ellenséges tartalmú falfirkát, valamint 878 névtelen levelet is regisztráltak.⁷⁵⁰ A földalatti ellenzéki csoportok tevékenységükhöz külföldről is kaptak némi "muníciót". Horváth József csoportfőnök-helyettes 1975. április 17-én például már arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1974 folyamán nyugatról postai úton beküldött nacionalista, sovinsizta, irredenta, fellazítást szolgáló propagandaanyagok száma érzékelhetően növekedett. Emellett különösen veszélyes csoportként említette meg a Tiszatáj című folyóirat körül tömörülő értelmiségieket, felhívva a figyelmet az általuk is szervezett író-olvasó találkozókra és az egyre népszerűbb táncházakra. Beszámolt még továbbá több száz lefoglalt röpiratról, illetve közel 400 horogkeresztes, szovjetellenes és egyéb rendszerellenes falfirkáról is.⁷⁵¹ A 70-es évek közepétől, főként a 80-as években egyre több ilyen esettel kapcsolatban kellett nyomozást indítania az állambiztonságnak. Külföldi, részben lengyel, részben nyugati hatásra és segítséggel egyre szaporodtak a röplap- és szamizdatkészítő csoportok. Egy 1978. február 20-i belügyminisztériumi jelentés például amellett, hogy egy nagy rakás illegális kiadványt bemutat, 50 azonosított szerző nevét is közli (köztük szerepelt pl. Dalos György, Haraszi Miklós, Eörsi István, Hegedüs András, Bauer Tamás, Beke László és Szelényi Iván is), az olvasók számát pedig mintegy 200 főre teszi. A jelentés jellemző módon külön veszélyforrásként mutatott rá arra is, hogy az írók közül többen "kiemelt helyeken"

⁷⁵⁰ *Tabajdi*: A III/III krónikája. 87.

⁷⁵¹ uo. 245.

(egyetemek, kutatóintézetek) dolgoznak.⁷⁵² Azt pedig, hogy a 80-as évek végére mennyire kiterjedté és sikeresé vált Magyarországon is az ellenzéki tevékenység, s hogy emiatt mennyire lefoglalttá vált az állambiztonsági apparátus, jól mutatja a 80-as évek legnagyobb röpcédulázási ügyének, az ún. "Lila"-nyomozásnak a sorsa.⁷⁵³ A budapesti helyszíneken megjelent "államellenes" röplapok miatt 1985 óta több alkalommal újraindított, valószerűtlenül nagy erőket igénybevevő és közel 800 lapnyi iratanyagot produkáló nyomozást végül 1989. július 25-én a BRFK III/III-D Alosztályának sikertelenül kellett lezárnia.

Abban, hogy a magyar ellenzéki mozgalmak is sikeresé váljanak, nagy segítséget nyújtottak nekik a velük kapcsolatban álló lengyel földalatti szervezetek. Erre az állampártra nézve veszélyes együttműködésre természetesen a magyar állambiztonság is felfigyelt. Egy 1980. december 9-i titkos jelentés például hangot adott a párt azon félelmének, mely szerint itthon is ragadós lesz a lengyel minta, majd egyúttal figyelmeztetett a "második nyilvánosság kialakulásának veszélyességére" is. Fontos veszélyforrásként jelölték meg a Szabad Európa Rádió és a párizsi Magyar Füzetek tevékenységét is.⁷⁵⁴ Nem véletlenül éppen ekkor jelent meg a hatalom szemében reális veszélyforrásként a magyar és lengyel ellenzék kapcsolata. A lengyel KOR alapítóival és a Solidarność képviselőivel ugyanis már a nyolcvanas évek legelején összeköttetésben voltak a magyar ellenzékiek, s ez idővel egyre szorosabb együttműködést eredményezett. A lengyelek ügyével való azonosulás és a céljaikkal való egyetértés jeleként Magyarországon is elterjedt a Szolidaritás-jelvény viselésének "divata", még annak ellenére is, hogy viselői gyakran váltak zaklatás áldozatává.⁷⁵⁵ Sőt, a "Magyar Demokratikus Ellenzék" még nyilvános tüntetést is szervezett a Solidarność mellett 1982. augusztus 30-án. Ennek eredményeként a budapesti Bem szobornál közel 150 fő gyűlt össze, akik virágokat helyeztek el az emlékmű talapzatánál.⁷⁵⁶ A rendezvényt a kétszeres túlerőben lévő rendőrök és munkásőrök ezután feloszlatták.

A lengyel és magyar földalatti mozgalmak vezetői személyesen is tartották a kapcsolatot egymással. Habár a magyar ellenzék közismert képviselői számára megtagadták az útlevél kiadását, egyre több fiatal, az állambiztonságiak előtt még ismeretlen értelmiségi utazott Lengyelországba. Sokak ugyan még közülük is gyanússá váltak és lebuktak⁷⁵⁷, sőt egyeseket hazatérésük után büntettek meg a lengyel SB által szolgáltatott információk alapján (hiszen

⁷⁵² uo. 274.

⁷⁵³ uo. 403.

⁷⁵⁴ uo. 307.

⁷⁵⁵ *Hodosán Róza*: Szamizdat történetek. Noran Könyvkiadó, Budapest, 2004. 70.

⁷⁵⁶ uo. 103.

⁷⁵⁷ Például 1981. augusztus 27-én, szerdán a budapesti ferihegyi repülőtéren hét Lengyelországba induló magyar értelmiségitől kobozták el az útlevelet a "Kelet-európai Figyelő" c. szamizdat 5., 1981-es száma szerint. - Kelet-európai Figyelő. 5. A lengyel nyár. Események és szövegek. 1981. 26.

bizonyos mértékig a két ország állambiztonsági szervei is "összedolgoztak"⁷⁵⁸), az együttműködés, tapasztalat- és információcsere lehetősége azonban megérte a kockázatot. A később rendszerváltó politikusként is ismertté vált Magyar Bálint is több alkalommal vállalta a lebukás rizikóját, ami végül meg is történt: nem csak a lengyelek utasították ki az országból és nem csak a magyar állambiztonság fosztotta meg útlevelétől, de később még a munkahelyéről is kitették. Szintén gyakran utazott Lengyelországba Demszky Gábor is, aki sikeresen fel is vette a kapcsolatot a KOR és a Solidarność aktivistáival, és a tőlük kapott tanácsokkal és információkkal nagy segítséget nyújtott a magyar ellenzékiek számára.⁷⁵⁹ 1982 augusztusában barátaival, Révész Judittal és Kardos Tiborccal együtt Hodosán Róza is Varsóba utazott, ahol a Solidarność egyik tagjától, Wojciech Kamińskitől nem csak információkat, de kész szamizdat kiadványokat is kapott.⁷⁶⁰ Kamiński egyébként egészen addig magyar felesége, Bába Gabi segítségével csempésztett haza ilyen kiadványokat. A merész akciók során a két ország fővárosa közt közlekedő Báthory-expressz egyik mosdójában, a szemetesláda belső oldalára ragasztva csempészték át a határon a tiltott iratokat, egészen addig, míg 1982. februárjában le nem buktak. Ennek eredményeként Kamiński feleségét több hónapra egy lengyelországi internálótáborba zárták.⁷⁶¹ Nem csak tiltott dokumentumok kerültek azonban ilyen kalandos úton Magyarországra, de a lengyel ellenzékiek több magyar vendégnek is megtanították azt általuk használt egyszerű szamizdatkészítési technikát, melynek segítségével házilag, komolyabb nyomdaberendezés nélkül is hatékonyan lehetett sokszorosítani a földalatti sajtóanyagokat.⁷⁶² Az együttműködés eredményeként Hodosán Róza szavaival élve "*megjelentek idehaza a lengyel szamizdatok, melyeknek gépelt és sokszorosított példányaihoz mi is hozzájutottunk.*"⁷⁶³ Az 1972-től létező hazai szamizdatkiadás kezdetben 50-100 darabos példányszámait és a kiadványok sokféleségét is sikerült a lengyel segítségnek köszönhetően jelentősen megnövelni a 80-as évekre. Ekkorra már több mint harminc periodika működött Magyarországon, melyeket nem csak kezdetleges módszerekkel, de modern stencilgépekkel is sokszorosítottak. E gépek első

⁷⁵⁸ A BM például időnként "szigorúan titkos" és "különösen fontos" minősítéssel ellátott politikai összefoglalókat is készített a magyar pártvezetők számára a lengyelországi fejleményekről, s ezek egy jó része a lengyel állambiztonság közlései alapján lett összeállítva. Ilyen volt például a BM 1983. szeptember 8-i titkos jelentése is. - Lásd: ÁBTL 2.7.3. 6-7/583/83.

⁷⁵⁹ Ebben többször segítségére volt Sükösd Miklós is, aki például 1985-ben földalatti újságokat hozott a Hírmondó c. szamizdat folyóirat számára Varsóból. - *Sükösd Miklós: A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban.* In: Médiakutató. 2013 nyár. 8. http://www.mediakutato.hu/cikk/2013_02_nyar/01_szamizdat_tiposzfera.pdf (letöltve: 2014. 10. 09.)

⁷⁶⁰ uo. 93.

⁷⁶¹ uo. 94.

⁷⁶² Az ún. "ramka" technika segítségével, mely magyar megfelelő híján hazánkban is ezen a lengyel néven vált ismertté, egy fakeret, szitanejlön, egy kárpitós szögbelövő, egy fél centiméter vastag, késszerű gumicsík (lehúzóké), festék és sztaniolpapír felhasználásával bárki végezhetett sokszorosítást akár otthon is. - Bővebben lásd: uo. 142.

⁷⁶³ uo. 70.

példányai is Lengyelországból származtak.⁷⁶⁴ Habár az illegális lapkiadás komoly vétségnek számított⁷⁶⁵, a kockázat ellenére hazánkban is sikeresen kibontakozhatott s lengyel segítséggel sikeressé is válhatott a "második nyilvánosság".

A lengyel ellenzékkel ápoltt jó kapcsolatok, az átvett anyagok és a lengyelországi változások nagy jelentősége miatt természetesen nem csoda, ha a magyar szamizdat-irodalomban is igen sok szó esett Lengyelországról. Az "olvasd el, másold le, add tovább!" mottóval megjelenő Hírmondó című szamizdat lap igen gyakran közölt híreket a lengyel eseményekről, méghozzá nem egyszer meglehetősen "pimasz" hangot ütve meg a hatalommal szemben. Itt jelent meg például Petri György verse is, mely Jaruzelskit egyszerűen csak "Zsaruzelski degenerálisszimuszként" nevezi meg.⁷⁶⁶ A lap egyébként gyakran számolt be a lengyel válságokról és a lengyel ellenzék eredményeiről, törekvéseiről, így például olvasótáborra értesülhetett az 1981. decemberében lezajlott sztrájkokról, az internálótáborokba zárt ellenzékiek szenvedéseiről, a Solidarność különféle megmozdulásairól, Jerzy Popieluszko atya meggyilkolásáról és sok más lengyel belpolitikai eseményről. Nem csak lengyelországi híreket, de az ottani ellenzék tagjainak írásait és velük készített interjúkat is közölt a Hírmondó, így például magyarul is megjelentették többek közt Jacek Kuron egyik cikkét (1982/1.), egy Adam Michnikkel készült interjút (1983/2.), az elhunyt Jerzy atya egy 1983-as nyilatkozatát (1985/1.), valamint a lengyel Szolidaritás földalatti tevékenységéről szóló "Konspira" c. kötet bemutatóját (1986/3.) is.⁷⁶⁷ A lengyel témájú cikkek egy jó részét a lengyel földalatti mozgalmaktól beszerzett folyóiratokból vették át, így például a "Választások á la Jaruzelski" című cikket is, mely eredetiben a Tygodnik Mazowsze hasábjain jelent meg.⁷⁶⁸ A szamizdat lap működését természetesen nem nézte ölbe tett kézzel az állambiztonság, így 1988. május 7-én Hodosán Róza és akkori férje, Demszky Gábor követésével sikerült lebuktatni a "szamizdatkészítés déli bázisát" Zamárdiban. Az esetről készült összegző jelentés szerint a Hírmondó mintegy 1400 példányát foglalták le a helyszínen, több más kiadvánnyal és egy Rotaprint márkájú, nagy teljesítményű ofset nyomdagéppel együtt.⁷⁶⁹

⁷⁶⁴ Horváth: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. 91.

⁷⁶⁵ Az engedély nélküli lapkiadás Magyarországon a Btk. szerint vétségnek számított, s csak 1983-ban, a 21/1983. (VI. 15.) MT számú kormányrendelettel minősítették át sajtórendészeti szabálysértéssé, mely "tízezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható". Ez a pénzösszeg természetesen akkoriban nem volt csekélynek mondható: több, mint kéthavi átlagfizetésnek felelt meg. - Bővebben lásd: uo. 91.

⁷⁶⁶ Demszky Gábor (szerk.): Szamizdat '81–89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból. AB-Beszélő Kft, Budapest, 1990. 250.

⁷⁶⁷ uo. 293.

⁷⁶⁸ uo. 285.

⁷⁶⁹ Tabajdi: A III/III krónikája. 395.

Természetesen ezzel nem sikerült elhallgattatni a magyarországi második nyilvánosság sajtóját, hiszen ekkorra már több, mint egy tucat kiadó⁷⁷⁰ foglalkozott tiltott anyagok nyomtatásával és terjesztésével. Ezek közül is témánk szempontjából a számos lengyel anyagot közlő AB Független Kiadó a legfontosabb. A kiadó lengyeles kötődése nem véletlen, hiszen ez is Demszky Gábor (valamint Nagy Jenő) nevéhez köthető és így nem csak a Hírmondó, de a Beszélő szamizdat folyóiratot is ők készítették.⁷⁷¹ Nem csak friss híreket közöltek havi rendszerességgel, de egy háromrészes dokumentumkötetet is megjelentettek a lengyel események összefoglalására "A lengyel elnyomás és ellenállás dokumentumai" címmel.⁷⁷² 1980 júniusának és augusztusának eseményeit foglalta össze a "Kelet-európai Figyelő" ötödik, 1981-es száma, mely "A lengyel nyár. Események és szövegek" címmel jelent meg.⁷⁷³ A lengyel témájú magyar szamizdat-irodalom közös jellemzője volt, hogy inkább aktuálpolitikai témákkal foglalkozott, a szabadság kivívásának lehetséges módjaival, az aktuális hírekkel és a jövő teendőivel, s így természetesen nem sok hely jutott a lengyelek múltbéli sérelmeinek bemutatására, így Katyń számára sem. Ezt a hiányosságot pótolta az AB Független Kiadó 1985-ben, amikor is kiadták Janusz Kazimierz Zawodny "Halál az erdőben" című könyvének magyar fordítását.

A Honi Hadsereg soraiból az USA-ba emigrált, majd ott történészi és politológusi hírnévre szert tett Janusz Kazimierz Zawodny (1921–2012) 1962-ben publikálta "Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre" című könyvét, melyben szakítva a hallgatással fellebbentette a fátylat a szovjet tömeggyilkosságról. A nagy jelentőségű munka természetesen eljutott Lengyelországba is, ahol a "második nyilvánosság" körében terjesztették. Valószínűleg innen juthatott 1985-ben a magyar AB Független Kiadóhoz, mely "Halál az erdőben. A katyini mészárlás története" címmel jelentette meg magyar nyelven. Ez a szamizdat kiadás mind tartalmilag, mind pedig küllemében elmaradt a nyugati kiadástól, ugyanis nem csak viszonylag az egyszerű módszerekkel sokszorosított oldalak minősége, a körbevágatlan lapok egymástól eltérő mérete és az egyszerű kötés szembetűnő, de a tartalom is rövidített, ahogyan azt már az első oldalon is jelzi a kiadó: "*J. K. Zawodny monográfiáját némileg lerövidítve és a terjedelmes jegyzetapparátus és bibliográfia elhagyásával tesszük*

⁷⁷⁰ AB Független Kiadó, ABC Független Kiadó, ABC Szamizdat Kiadó (Nagy Jenő), Áramlat Független Kiadó - Szabad Idő (Jakab Lajos), Artéria Kiadó, Elsötétítés Kiadó, Magyar Október Kiadó (Krassó György), Magyar Október Szabadsajtó Kiadó (Krassó György), Katalizátor Iroda (Modor Ádám), Független Kiadó, Magyar Figyelő, Magyar Március Kiadó, Alulnézet Kiadó, Rien de rien Független Kiadó, Szabad Idő Független Kiadó - később Áramlat (Jakab Lajos), Szegényeket Támogató Alap (Solt Ottília, Nagy András), Group Inconnu, stb.

⁷⁷¹ A kiadó munkájáról, céljairól és eredményeiről bővebben lásd: *Haraszi Miklós - Kőszeg Ferenc: Beszélő-beszélgetés. Beszélő-beszélgetés.* In: *Beszélő*, 3. szám (1982. május), 1. évf., 1. sz. lásd: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/beszelo-beszelgetes> (letöltve: 2014.11.25.)

⁷⁷² Demszky (szerk.): Szamizdat '81–89. 99.

⁷⁷³ Kelet-európai Figyelő. 5. A lengyel nyár. Események és szövegek. 1981.

közzé."⁷⁷⁴ Mindez a szamizdat kiadók korlátozott anyagi lehetőségei miatt érthető is, a lényeg pedig természetesen változatlan maradt.

A munka nyolc nagyobb fejezetből áll, melyek során megtudhatjuk hogyan kerültek fogságba a lengyel tisztok és milyen erőfeszítéseket tett a lengyel kormány felkutatásukra ("Az eltűnt foglyok"), majd olvashatunk a német felfedezésről és az ott feltárt bizonyítékokról ("A tömegsírok"), aztán az eset által okozott nemzetközi bonyodalmakról és a lengyel kormány álláspontjáról ("A kényelmetlen szövetségesek - élők és holtak"). Később az eset nürnbergi per során betöltött szerepével ismerkedhetünk meg ("Nürnberg: bűn és bűnhődés a nemzetközi politikában"), majd a szerző maga is igyekszik megoldani a katyíni mészárlás titkát, elemezve az összes rendelkezésére álló bizonyítékot ("A bizonyítékok elemzése"), s ezután a tömeggyilkosság lefolyását próbálja meg rekonstruálni ("Rekonstrukció: a sír széléig"). Ezután kísérletet tesz annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miért kellett meghalniuk a tisztoknak ("Életre kijelöltek és halálra kijelöltek"), végül pedig némi kitekintést nyújt a katyíni ügy háború utáni megítélésére ("A katyíni mészárlás problémája a háború után"). Láthatjuk tehát, hogy a könyv nagyon részletesen foglalkozik a témával, s amellett, hogy bemutatja annak eseménytörténetét, maga a szerző is arra a következtetésre jut, hogy "a bizonyítékok alapján nyilvánvaló, hogy a mészárlás elkövetői a szovjet NKVD tagjai voltak, akik kormányuk tudtával cselekedtek."⁷⁷⁵

Annak ellenére, hogy a magyarországi szamizdat-megjelenés idején Zawodny munkája már 23 éves volt, továbbra is aktuális maradhatott a szovjet befolyás alatt álló államok, így Magyarország lakói számára is, mivel egy olyan témát feszegetett, amelyről hivatalosan vagy hallgatni, vagy hazudni kellett. A "Halál az erdőben. A katyíni mészárlás története" ráadásul olyan alaposággal mutatta be a témát, amire csak később, a rendszerváltás után akadt újból példa, s ami így a legteljesebb összefoglaló munka volt, mely magyar nyelven addig megjelent, beleértve a háború idején a sajtóban megjelenő híreket és a németül megjelenő hivatalos jegyzőkönyvet is. A magyar "második nyilvánosság" is lerántotta tehát a leplet a katyíni mészárlás titkáról, mégpedig egy nemzetközileg is elismert munka segítségével. Habár hazánkban a téma (amint arról meggyőződhattünk) nem kapott túl nagy nyilvánosságot, s ez a meglehetősen kis példányszámú könyv sem változtatott ezen, de legalább újra felkeltette az ország vezető ellenzéki értelmiségének az érdeklődését Katyín témája iránt és a hivatalos publikációk elolvasása után esetleg megfogalmazódó kérdéseikre is választ adott.

⁷⁷⁴ Janusz Kazimierz Zawodny: Halál az erdőben. A katyíni mészárlás története. AB Független Kiadó, Budapest, 1985. 2.

⁷⁷⁵ uo. 65.

4.4.4. Tiltakozási formák itthon és emigrációban

Amint azt korábban láthattuk, Katyń témája Lengyelországban tömegeket egyesítő jelképpé, jelszóvá vált, mely a "drugi obieg" kiadványainak százaiban jelent meg és emberek ezreit, tízezreit fordította szembe a rezsimmel. Ezzel szemben hazánkban a háborút követő években az ügy (párhuzamosan annak elhallgatásával) elvesztette mozgósító hatását, habár a többség emlékezetében így is tovább élt. A kádári "puha diktatúra" cenzúrájának enyhülése, majd a 80-as évekre egyre nagyobb teret kapó lengyel ellenzéki mozgalmak hatására végre Magyarországon is újra megjelenhetett a téma - előbb hivatalos publikációkon keresztül a szovjet hazugság képében, majd később a magyar szamizdat irodalomban is. Vajon ez a meglehetősen gyenge, de mégis létező "publicitás" elegendő volt ahhoz, hogy a közemlékezetet újra felfrissítve Magyarországon is kiváltson egy kisebb "tiltakozási hullámot", vagy legalább némileg cselekvésre, a lengyelek ügye melletti kiállásra ösztönözzön egyeseket?

A Szovjetunió által diktált hazugságok és az államszocialista rendszer igazságtalanságai ellen Magyarországon is ugyanazok a csoportok tiltakoztak, melyeket a lengyel állambiztonság is különösen veszélyesnek tartott: az igazságot képviselő egyház, a gondolkodó értelmiség és a szabadságot kereső fiatalság. Ezekre a társadalmi csoportokra a magyar állambiztonsági szolgálat is az államellenes szervezkedések lehetséges forrásaként tekintett - ahogyan az számos dokumentumból is kitűnik. A lengyel példától tartva igyekeztek a lehető legszorosabb kontroll alatt tartani az egyházakat, így például szabályozták a körmeneteket is, melyeket az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) tömegdemonstrációk lehetséges kiindulópontjának tekintett.⁷⁷⁶ Megfigyelés alatt tartották a potenciális lázító elemeknek tartott egyházi vezetőket is. Katona Nándor jezsuita segédlelkészt, akinek tevékenységét 1961 óta követte az állambiztonság, 1963. július 6-án például azért ítelték el, mert a koncepció szerint fiatalokból és fiatal papokból álló csoportot vezetett, mely államellenes célokat szolgált, így például az "*egyházi reakció befolyásának fenntartását*", egy rendszerváltozás előkészítését és a "*keresztény alapon álló szocializmus*" megteremtését.⁷⁷⁷ Habár az egyház valamilyen szinten végig az erkölcsi és szellemi ellenállás egyik központja maradt, (megosztottsága és a társadalmi sajátosságok miatt) Magyarországon korántsem volt képes olyan ellenzékét összetartó, támogató erővé válni, mint Lengyelországban. Ezt mutatja a BM III/III-1-b Alosztályának 1966. október 12-én kelt jelentése is, mely a protestáns egyházakon belüli "illegális erők" visszaszorításáról meglehetősen optimista hangnemben beszélt, s többek közt

⁷⁷⁶ Tabajdi: A III/III krónikája. 71.

⁷⁷⁷ uo. 60.

a vallásosság befolyásának csökkenéséről és a kommunista hatalomhoz lojális egyházvezetés szerepéről számolt be. Besúgók és titkosszolgálati módszerek segítségével igyekeztek bomlasztani a szintén veszélyesnek tartott értelmiségi és ifjúsági csoportokat is. Ez utóbbiaknak (akárcsak Lengyelországban) Magyarországon is különösen nagy figyelmet szánt az államhatalom. A pártállami normákat elutasító, túlnyomórészt ellenzéki érzelmű, együtt szórakozó és néha kisebb-nagyobb kihágásokat elkövető csoportokat bűnözői csoportoknak, "galeriknek" minősítették, s a belügyi szervek 1961-től módszeresen megkezdték tervszerű bomlasztásukat a politikai rendőrség és a KISZ segítségével. 1966-ig ennek eredményeként országosan 226 galerit számoltak fel, összesen 2482 taggal. Ilyen sorsra jutott az 1964-ben megfigyelés alá volt moszkva-téri, ún. Kalef galeri is, melynek tagjait nyugatimádattal, fasiszta elvekkkel (Hitler dicsőítésével!), a párt politikája elleni izgatással, nacionalizmussal, antiszemitizmussal, szovjetellenességgel és ellenforradalommal kapcsolatos várakozással is megvádolták.⁷⁷⁸ A rendszer elleni tiltakozás legszörnyűbb és legmegdöbbentőbb példájára, az önégetésre is akadt példa Magyarországon is. A 17 éves Bauer Sándor 1969. január 20-án (a prágai Jan Palachhoz és a krakkói Walenty Badylakhoz hasonlóan) benzinnel öntötte le magát, majd égő fáklyává változva tiltakozott a szovjet megszállás ellen. Mivel tettét állambiztonsági szempontból különösen veszélyesnek ítélték meg, teljes hírzárlat elrendelés mellett nagy erővel kezdtek neki a nyomozásnak, s nem csak barátait, de sírját is éveken át figyeltették. Még azok is szigorú büntetést kaptak, akik emlékezni mertek rá: hosszú börtönbüntetést kaptak még annak az ötfős társaságnak a tagjai is, akik egy tégladarabbal a Múzeumkert falára írták Bauer nevét.⁷⁷⁹ A hatalom tehát teljes erővel igyekezett meggátolni azt, hogy a lengyel példához hasonlóan Magyarországon is kialakuljon valamiféle ellenzéki összefogás, mely később széleskörű tiltakozások kiindulópontjává válhatna.

Ilyen körülmények közepette természetesen nem hogy Katyínról, de a magyarság saját sérelmeiről is nagyon nehéz volt anélkül beszélni, hogy az ne vonjon maga után megtorlást valamilyen formában. A 80-as évek Magyarországon egyébként is inkább a magyar történelem saját tragédiái jelentették azt, amiért megérte "kockáztatni". Habár minden hasonlat sántít kicsit, megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy amit Lengyelország számára Katyín jelentett, azt Magyarország számára az 1956-os forradalom jelképezte. Az ugyanúgy elhallgatott, ugyanúgy személyes sérelemként (sokak esetében családi emlékként) megélt, ellenforradalomnak minősített októberi eseményekről éppen úgy hazudni "illetl", mint Katyínról. Hodosán Róza visszaemlékezéséből világosan látszik a két eset közti párhuzam, elbeszélésében akár ki is cserélhetnénk az "'56" és a "forradalom" szavakat "Katyíra", s

⁷⁷⁸ uo. 79.

⁷⁷⁹ Szirmay Tamást 3 év 6 hónap, Babay Lászlót 2 év, Joó Istvánt 1 év 8 hónap, Tóth Zoltánt 1 év 6 hónap, Kovács Ferencet pedig 10 hónap szigorított börtönre ítélték. - uo. 148.

ugyanúgy igaz maradna: "...amíg én az egyetemre nem kerültem, soha egyetlen szót nem hallottam '56-ról beszélni. A környezetem úgy viselkedett ezzel kapcsolatban, mintha nem is lett volna. Mikor egyetemista lettem, már kérdeztem a forradalomról, de senki nem szeretett beszélni róla."⁷⁸⁰ Ilyen légkörben, ahol a háború utáni magyar történelem legfelemelőbb és egyben legtragikusabb eseményéről nem lehetett és sokan nem is mertek beszélni, nem csoda, ha Katyírról sem igazán esett szó. Az 1976-ban a Krakkói Egyetemen történészi diplomát szerző Neszméri Sándor a következőképpen foglalta össze a katyíni ügy lengyelországi és magyarországi "publicitása" és elfogadottsága közti különbségeket: "*Arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy én 76-ban jöttem vissza Lengyelországból, abból a Lengyelországból és abból a Krakkóból, ahol a legnagyobb tüntetés volt a KOR képviselőjének letartóztatása ellen. ... én az egyetemen hivatalosan azt tanultam, hogy Katyí az nem német dolog, hanem szovjet alkotás. Ezt a közhangulat végett mondom, hogy milyen közhangulatban éltem én Lengyelországban. ... Itthon a legkisebb olyan jelzésre, ami a viszonyokat bíráló hang lett volna, a kollégák csöndesítéssel reagáltak meg azzal, hogy ne beszéljünk ilyenről, vagy ha igen, akkor menjünk el valahová...*"⁷⁸¹ Bár úgy tűnhet, mindez azonban mégsem elsősorban a "gyávaság" számlájára írható. Magyarországon ugyanis az ügy ekkor már nem bírt akkora jelentőséggel, mint korábban és a Lengyelországban kialakult általános forradalmi hangulat "szabadságával" ellentétben hazánkban, a szocialista blokk "legvidámabb barakkjában" sokan féltették addigi csekély, de mégis érezhető "szabadságot" és életszínvonalat, amit meggondolatlan beszéddel nem szívesen tettek kockára - hiszen még ha megtették is volna, nem állt volna a hátuk mögött egy, a kommunista kormánnyal szemben nyíltan kiálló milliós szervezet. Mindemellert pedig fontos azt is megemlíteni, hogy ha nem is sokan, de a magyar egyetemeken és más oktatási intézményekben is voltak olyan oktatók, akik bátran beszéltek hallgatóiknak Katyírról - dacára annak, hogy ezzel szabadságukat és karrierjüket is veszélybe sodorták.

Nem korlátozta azonban senki az emigrációban élő magyar szerzőket, akik csatlakozva a nyugaton egyre-másra megjelenő, szovjet bűnösséget hangoztató katyíni témájú publikációhoz, maguk is igyekeztek kinyilvánítani az esettel kapcsolatos nézeteiket. Az 1957-ben, távollétében halálra ítélt Szalasi-hű Málnási Ödön például már 1937-es "A magyar nemzet őszinte története" című munkájának 1959-ben Bécsben kiadott, bővített változatában sem hagyott kétséget a szovjet bűnösség felől: "*A Szovjetunió a balti államokat annektálta, 4100 lengyel tisztet Katyínnál meggyilkoltatott, de Sztálin is 1941-re halasztotta Európa*

⁷⁸⁰ Hodosán: Szamizdat történetek. 58.

⁷⁸¹ Popély Árpád - Simon Attila (szerk.): A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok 1989–1992. Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010. 455.

lerohanását."⁷⁸² A szövetséges hatalmakat elítélő szerző (aki ugyanakkor éppenséggel a - kiadatását megtagadó - USA hatóságainak köszönhette életét) szavaiban nem nehéz észrevenni a német propaganda jellegzetességeit: *"Ez az új büntetőjog a nürnbergi emelvényen összeültette a drezdai tömeggyilkosokat a katyini (sic!) tömeggyilkosokkal."*⁷⁸³ Nem csak a szélsőjobboldali szerzők előtt volt azonban ismert a mézszárlás elkövetőinek kiléte. Az Egyesült Államokbeli Ohioban, 1978-ben megjelent, Nagydobrony falvának elpusztításáról szóló munkájában Árkay László például a következő szavakkal vetette össze a kárpátaljai község megsemmisítésének és a világháború egyéb borzalmainak közvélemény előtti ismertségét: *"Tudunk a lengyelországi Katyń borzalmáról, ahol a szovjet tízezerrel mézszárolta tömegsírokba a teljes lengyel tisztikart. ... Ki tud a világban az ötezerkétszáz nagydobronyi mártírról, a kárpátaljai színmagyar nagyközség eltűnéséről?"*⁷⁸⁴ Azt, hogy sokak szemében Katyń mennyire összekapcsolódott a tömeggyilkosság fogalmával, jól mutatja, hogy nem csak Árkay, de Sisa István is a lengyel tiszték lemészárlásával összehasonlítva próbálta érzékeltetni egy másik háborús bűn mértékét. Kanadában, 1983-ban megjelent "Magyarságtükör" című könyvében ugyanis a szerbek által elkövetett bleiburgi tömeggyilkossággal kapcsolatban a következőket írta le: *"A tömeggyilkosság legborzalmasabb részleteit, amelyeket a Congressional Record leír - s az áldozatok számát 150 ezerre teszi - , itt legjobb nem idézni. Ha az említett számoknak csupán a tizedrésze igaz, a tragédia akkor is felülmúlja a rettenetes Katyn-i (sic!) tömeggyilkosság méreteit. Ezt a másik tragédiát a Nyugat nem méltatta figyelemre a II. világháborút követő győzelmi mámorban - de utána sem."*⁷⁸⁵

Katyń témája történeti munkákon kívül az emigrációban publikáló szépirodalmi írók műveiben is megjelent. Így például a szintén az Amerikai Egyesült Államokba emigrált Márai Sándor két művében is megemlítette a lengyel tiszték ellen elkövetett tömeggyilkosságot - nem hagyva kétséget a Szovjetunió bűnössége felől. 1972-ben, a kanadai Torontóban megjelent "Föld, Föld!... Emlékezések" című könyvében a háború soha nem változó kegyetlenségét a következőképpen mutatta be: *"...És közben, az asszírok is - mint a kínaiak, a rómaiak, aztán később a franciák, az angolok, a németek és az oroszok - disznó módon kegyetlenek voltak. Mint Auschwitzban négyezer-ötszáz év múltán. Mint Katyńban. Mint... Igen, mint Budapesten, az Andrásy út hatvanban."*⁷⁸⁶ 1976-ban, szintén Torontóban jelent

⁷⁸² Málnási Ödön: A magyar nemzet őszinte története. (Második, javított kiadás) Arcanum Kiadó, Budapest, 1998. 173.

⁷⁸³ uo. 198.

⁷⁸⁴ Árkay László: "Helye a térképen üres". Rekviem Nagydobronyért. In: A magyar találkozó krónikája. Árpád Könyvkiadó Vállalat, Cleveland, Ohio, 1978. 67.

⁷⁸⁵ Sisa István: Magyarságtükör. Nemzet határok nélkül. Püski Kiadó, Budapest, 2001. 202.

⁷⁸⁶ Márai Sándor: Föld, Föld!... Emlékezések. Akadémiai Kiadó - Helikon Kiadó, Budapest, 1991. 171-172.

meg "Napló 1968–1975" című kötete, melyben pedig a boszorkánypereket bemutató Massachusetts állambeli Salem múzeumának boszorkányjelmezbe öltöztetett, beszélő bábujával kapcsolatban a következőket jegyezte meg: "...egyszerre groteszk és félelmetes. *Mintha Auschwitzban náci egyenruhába öltöztetett cicerone mutogatná a gázkamrát a látogatóknak; vagy Katyńban szovjet egyenruhába bujtatott tábori csendőr illusztrálná a tömegsír érdekességeit.*"⁷⁸⁷

Nem mindenki számára tűnt azonban jó ötletnek az igazság kinyilatkoztatása - még a szabad, cenzúramentes nyugati közegben sem. A katyíni ügy kapcsán érintett és megfélemlített tanúk ugyanis inkább a hallgatást választották - legalábbis amíg a Szovjetunió szét nem hullott. A katyíni dokumentumok miatt több társával együtt elítélt, majd 1956-os kiszabadulása után az USA-ba szökött és Kaliforniában letelepedett Bondor Vilmos is csak a rendszerváltás után nyilatkozott elítélésük valódi okairól, a katyíni dokumentumokról: "*Mikor 1956 nyarán, amikor végre a Gulág után az ÁVH börtöneitől is megszabadultam, akkor már elég sokat tapasztaltam és tanultam és így rájöttem arra, hogy Wallenbergről beszélni még most sem szabad. Ez a halálos ítéletemet vonná maga után. Az emigrációban sem lehetett szellőztetni a dolgot. Az amerikai kormánynak szintén terhes volt Katyń. 1945-ben éppen úgy igyekeztek elkendőzni a nyomokat, amik a lengyel tisztek kivégzésére vonatkoztak, mint az oroszok. Ezért jobbnak láttam lakatot tenni a számra.*"⁷⁸⁸ A Szovjetunió bosszújától rettegve így tehát többen még emigrációban sem mertek megnyilvánulni a katyíni esettel kapcsolatban - s ezek a félelmek csak a rendszerváltással, a katyíni hazugságot fenntartó Szovjetunió összeomlásával válhattak köddé.

4.4.5. Katyń a szabad Magyarországon - rövid kitekintés

Az állampárti diktatúra bukását követően tehát Katyń témája - akár csak Lengyelországban - Magyarországon is kiszabadult a cenzúra fogságából. Végre szóba lehetett hozni a szovjet büntetteket és ez a folyamat immár nem csak említések szintjén, de konkrét munkákban is tükröződött. Mindez nem csak a nyugati és lengyel szakirodalom hatására történt, hanem a téma "felszabadulásához" is nagyban hozzájárult, hogy Gorbacsov 1990. április 14-én hivatalosan is beismerte a Szovjetunió bűnösségét az ügyben, 1992. október 14-én pedig Borisz Jelcin a levéltárak megnyitásával együtt a katyíni tömeggyilkosság iratanyagát is átadta a lengyeleknek. A tömeggyilkosságról azonban már ezelőtt is megjelenhettek olyan publikációk, melyek a szovjet bűnösség kérdését latolgatták - nyilván a lengyel változások

⁷⁸⁷ *Márai Sándor: Napló 1968–1975. Akadémiai Kiadó - Helikon Kiadó, Budapest, 1991. 98.*

⁷⁸⁸ *Bondor: A Mikó-rejtély. 179.*

hatására. A Népszabadság 1989. április 26-i számának 6. oldalán közölt "Katyńon innen és túl. Beszélgetés a lengyel-szovjet történészbizottság társelnökével" című cikk például már felvetette a Szovjetunió bűnösségének lehetőségét is.⁷⁸⁹ Hazánkban az első, kizárólag Katyńról szóló kötet pedig 1990-ben jelent meg (Leopold Jerzewski: *Katyń, 1940*⁷⁹⁰), ezen kívül fontos megemlíteni Kapronczay Károly orvostörténész nevét is, aki a tragédiát, sőt Orsós Ferenc professzor szerepét is számos tanulmányában mutatta be.⁷⁹¹ A szinte egymás után megjelenő munkák és az orosz beismerés hírei széleskörű érdeklődést keltettek Katyń témája iránt. Ez a folyamat minden pozitívuma mellett azonban azzal is együtt járt, hogy hamarosan olyanok is szót kaptak a kérdésben, akik nem rendelkeztek megfelelő ismeretekkel a témában, vagy pedig politikai haszonszerzésre, illetve egyszerűen figyelemfelkeltésre kívánták használni azt. Minderre Orsós professzor MTA-tagságának visszaállítása ügyében került sor, mely a kommunizmus áldozatainak rehabilitációja idején a laikusok számára nem is tűnhetett különösebben kérdésesnek. Mivel Katyń magyar emlékezetének ma is egyik sarokköve Orsós Ferenc tevékenysége és rehabilitációjának kérdése ma is viták forrása (mely során időnként a katyíni ügy magyar vonatkozásai is szóba kerülnek - esetenként elferdítve), érdemes röviden megismerkednünk a professzor rendszerváltás utáni megítélésével - még ha ez túl is mutat valamelyest dolgozatunk időbeli keretein.

Az első ilyen céllal írott cikk 1993. május 14-én jelent meg a Pesti Hírlapban, s Orsós professzor rehabilitációjának szükségességét azzal indokolta, hogy a professzort katyíni, illetve szovjetellenes tevékenysége okán fosztották meg tisztségétől. Az írás igen nagy figyelmet kapott és ennek hatására az Alapítvány a Kommunizmus Áldozataiért az MTA-hoz fordult az ügyben. Kezdeményezésükhöz Prepeliczay István kisgazda politikus is csatlakozott, aki a következőképp igyekezett megvédeni álláspontját: *"Azért tettem szóvá az Orsós-ügyet, mert az a véleményem, hogy egy tudós, egy akadémikus megítélésénél kizárólag a tudományos tevékenysége jöhet számításba, s nem szabad tekintetbe venni, hogy milyen politikai irányzat használta fel. ... Természetesen lehettek Orsós professzornak emberi gyengéi és tévedései, de tudományos eredményei a világ tudományát gazdagították és öregbítették a magyar tudomány hírnevét."*⁷⁹² A kérdésben hamarosan egyre több közéleti személyiség és tudós nyilvánított véleményt, így például Kosáry Domokos is, aki a Magyar Hírlap 1993. június 28-i számában az MTA döntését védelmezve megállapította, hogy a professzort nem a kommunisták zárták ki az MTA-ból, s ennek oka sem a katyíni bizottságban való részvétele, hanem kifejezetten

⁷⁸⁹ Népszabadság. 47. évf., 97. szám, 1989. április 26. szerda, 6.

⁷⁹⁰ Leopold Jerzewski: *Katyń, 1940*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1990.

⁷⁹¹ Kapronczay Károly: A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. In: Orvosi Hetilap. 131. 1990. 50. 2770-2772., *Uő*: Katyń magyar vonatkozásai. In: Élet és tudomány 45. 1990. 34. 1078-1080., *Uő*: Katyń és Magyarország. In: Tekintet. 4. 1991. 3. 13-19.

⁷⁹² Magyar Hírlap, 1993. június 28. 11.

politikai tettei voltak.⁷⁹³ Az egyre jobban kiszélesedő vitát végül Vizi E. Szilveszter, az MTA akkori elnöke igyekezett lezárni a Magyar Tudomány 1994/3. számában megjelent részletes tanulmányával ("Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége").⁷⁹⁴ Azután, hogy bemutatta Orsós Ferenc politikai tevékenységét és rávilágított MTA-tagsága megvonásának okaira, a következő végkövetkeztetésre jutott: *"Orsós Ferenc orvosprofesszor közéleti tevékenysége, szélsőséges nézetei elfogadhatatlanok, de magatartása tudományetikai szempontból is súlyosan kifogásolható. ... Az Akadémia ezért nem rehabilitálta Orsós Ferencet, egykori tagját."*⁷⁹⁵ Mindezek ellenére még ma is időről-időre felveti valaki a kérdést, legutóbb az Érdi Lengyel-Magyar Kulturális Közhasznú Egyesület, melynek az MTA-hoz intézett felhívása a Magyar Hírlap 2012. április 13-i számában is megjelent. Azt, hogy az Orsós professzor akadémiai tagságának visszaállítását követelők túlnyomórészt tájékozatlanságukból következően fogalmazzák meg óhajukat, ez a kérelem is jól mutatja, melynek indoklásában nem csak az MTA-tagság megvonásának évszáma szerepel hibásan, de az MTA eredeti kizáró határozata helyett is a Magyar Életrajzi Lexikon egy részlete olvasható: *"1949-ben a kommunista hatalom nyomására a Magyar Tudományos Akadémia távollétében kizárta Orsós professzort tagjai közül. A határozat indoklása szerint: "A második világháború idején részt vett a katyáni tömegsírok feltárásában a hitleri kormányzat által létrehozott nemzetközi orvos szakértői bizottság tagjaként."*⁷⁹⁶

Összefoglalás

Kijelenthetjük tehát, hogy Magyarországon a Kádár-rendszer alatt is a közemlékezetben maradt a katyáni mészárlás ténye, még annak ellenére is, hogy nem kapott akkora (jobbára illegális) publicitást, mint Lengyelországban. A lengyel földalatti szervezetek segítségével pedig magyarul is megjelenhetett egy olyan összefoglaló munka, mely a katyáni igazság álláspontját képviselte. A cenzúra és a hivatalos történetírás ferdítései és hazugságai ellenére tehát Magyarországon sem vált elfeledetté a lengyel tiszték tragédiája - igaz, olyan meghatározóvá sem vált és nem is válhatott, mint Lengyelországban. Míg tehát Katyń történelmi, aktuálpolitikai, vallási és személyes okokból is óriási szerepet töltött be a Lengyel Népköztársaság közvéleményében, s ezáltal a hazugság, valamint az elnyomás elleni

⁷⁹³ Az újságcikk emellett az MTA döntésének hivatalos szövegét is közli: „*Orsós Ferenc dr. egyik szellemi vezére volt hazánkban a nemzeti-szocialista Németország csatlósainak; mint a MONE elnöke végzetes szerepet játszott a magyar orvos-társadalom egy részének kipusztításában. Ezáltal egyik okozója lett az országot ért történelmi katasztrófának.*” Magyar Hírlap, 1993. június 28. 11.

⁷⁹⁴ Vizi E. Szilveszter: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége. In. Magyar Tudomány. 3. 1994. 326-335.

⁷⁹⁵ Vizi: Az "Orsós-ügy". 333-334.

⁷⁹⁶ Magyar Hírlap, 2012. április 13., 12.

küzdelem egyik jelképévé vált, hazánkban megmaradt a kollektív emlékezetben anélkül, hogy százakat vagy ezreket tömörítő jelszóvá vált volna. Ennek megfelelően a magyar állampárti diktatúra képviselői is megelégedhettek a téma tiltásával, illetve a hazug szovjet változat propagálásával - magyarázkodniuk rájuk nehezedő társadalmi nyomás híján nem volt szükséges. Ilyen körülmények közt pedig csak a rendszerváltás hozhatott enyhülést, majd feloldozást a cenzúra béklyói alól, melyben - amint azt láthattuk - a lengyel ellenzéknek óriási szerepe volt. A katyáni igazságot, a szovjet bűnösség beismerését tehát kétségkívül a lengyel ellenzék kényszerítette ki, de az ügghöz több szállal kötődő Magyarországon, illetve a magyar emigráció képviselői közt is szép számmal akadtak olyanok, akik magukénak érezték a lengyelek ügyét és kiálltak a katyáni igazság mellett. Bátor fellépésük, publikációik, nyíltan vállalt véleményük hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió tömeggyilkosságának ténye a rendszerváltásig nem merült feledésbe. Ezt mutatja az is, hogy az első hazai Katyán-kiállítás, melyet a krakkói Fényképészettörténeti Múzeum jóvoltából nyitottak meg Budapesten 1990 áprilisában, óriási tömeget vonzott, olyan embereket, akik számára egészen addig lehetetlen volt az igazság nyílt kimondása, de tisztában voltak az ügy óriási jelentőségével - mind Lengyelország, mind Magyarország kapcsán, mind pedig az egész világ "lelkiismerete" tekintetében.

5. Összegzés

Dolgozatunk célja az volt, hogy részletes képet kapjunk a katyíni mézszárlás lengyel és magyar fogadtatástörténetének és emlékezetének alakulásáról az 1943–1989 közti időszakban. Ehhez megvizsgáltuk, hogy miként jelent meg a tömeggyilkosság témája a két ország közvéleményében és hivatalos közleményeiben, sajtójában, s hogy mindez milyen hatást váltott ki a társadalomban és a politikai vezetésben, miként segítette elő (vagy éppen gátolta) az ügy tisztázódását és miként tette azt egyfajta jelképpé, s hogy miként hatott Lengyelország egyik legnagyobb tragédiája a magyar közvéleményre. A témát a "katyíni hazugság" korszakának időbeli keretei közt, azaz a szovjet bűnösség rendszerváltás idején megtörtént beismeréséig vizsgáltuk, igyekezve betartani a lengyel-magyar recepciótörténet által igényelt térbeli keretet. Ez utóbbi ugyan kiegészült a lengyel és magyar közvéleményt befolyásoló német, szovjet és nyugati vélemények bemutatásával, valamint a világszerte emigrációban élő lengyelek és magyarok véleményeivel is, de csak annyiban, amennyiben ezt a téma feltétlenül szükségessé tette. A témát számos aspektusból is igyekeztünk bemutatni, egyrészt a politika szemszögéből (hogy mennyire próbálta és tudta Katyín emlékezetét befolyásolni a propaganda és a hivatalos sajtó), másrészt a társadalom szemszögéből (miként viszonyultak a propagandához, miként nyilváníthatták ki véleményüket és mit gondoltak az esetről egyáltalán), valamint a történelem, mint tudomány szemszögéből is (miként viszonyultak a hivatalos állásponhoz a szerzők, mennyire volt lehetőségük saját vélemény megfogalmazására). Ennek érdekében munkánk során különböző forrásokat használtunk fel: a hivatalos és földalatti sajtó, az állambiztonsági szervek dokumentumai, a szakirodalom és kortárs irodalom mellett a közemlékezet forrásait, így például visszaemlékezéseket, naplórészleteket, memoárokat is.

Miután megismerkedtünk a katyíni mézszárlás előzményeivel, történetével, valamint magyar vonatkozásával (így Orsós Ferenc személyével is), vizsgálatunk első nagyobb fejezeteként Katyín második világháborús lengyel fogadtatástörténetével foglalkoztunk. Ezt három főbb szempont alapján tekintettük át - a propagandacélokat, a téma megjelenésének sajátosságait és annak a lengyel közvéleményre gyakorolt hatását is figyelembe véve. Röviden szólva arra a kérdésre kerestük a választ, hogy miként jelent meg a lengyelországi német és szovjet propagandában a katyíni ügy és ez milyen reakciókat váltott ki a lengyel társadalomból. Vizsgálatunk eredményeképpen kijelenthettük, hogy a lengyel-szovjet kapcsolatok megromlása volt a goebbelsi propaganda egyetlen jelentős eredménye a katyíni ügyet illetően, ugyanis emellett a németek sem a nemzetközi, sem pedig a lengyel közvélemény meggyőzését, sem pedig saját bűneinek elfedését nem érték el. Marian Kukiel lengyel

külgügyminisztert idézve *"a lengyelek álláspontja nem változott, mivel a német politika hibái túlságosan mélyre nyúlnak. A németeknek a katyíni ügy nem adott semmit, nem adott Quislinget, nem adott katonát, nem adott munkást, nem ritkultak a földalatti akciók."*⁷⁹⁷ Összességében tehát elmondható, hogy sem a német, sem pedig a szovjet katyíni propaganda nem érte el azt, hogy az ügy révén támogatókat toborozzon, illetve megteremtse saját hitelességét. Egyedül a Honi Hadsereg és más nemzeti ellenálló szervezetek sajtója és propagandája volt elfogadható a lakosság túlnyomó többsége számára, a kommunista ellenálló szervezetek pedig azzal, hogy a katyíni ügyben a gyilkosok mellé álltak, súlyosan kompromittálták magukat mind a publikum, mind pedig a többi földalatti mozgalom szemében. Kijelenthetjük tehát, hogy a katyíni ügyben Lengyelországban lezajlott "propagandaháborúban" annak kezdeményezője, a goebbelsi propaganda épp úgy vesztes pozícióba került, mint az ügy vádlottja, a Szovjetunió.

Hasonló módon, hasonló kérdések mentén vizsgáltuk a téma háború alatti magyar fogadtatástörténetét is, ám feltételezve azt, hogy a téma a magyar sajtóban és a magyar közvélemény előtt nem volt több pusztán aktuális hírnél, melyet azonban később elhomályosíthattak a háború újabb hírei. Amellett, hogy a katyíni hírek és a német propaganda magyar közvéleményre gyakorolt hatásával is megismerkedtünk, arra is kitértünk, hogy miként hatottak a hírek a Magyarországon élő lengyel menekültekre. A katyíni hírek, a német propaganda állításainak hitelességét pedig dr. Orsós Ferenc szakvéleményének és személyének korabeli megítélésén keresztül is megvizsgáltuk. A vizsgált források alapján megállapíthattuk, hogy az esetre (akárcsak a lengyel) a magyar közvélemény is egyértelműen a Szovjetunió bűneként tekintett. Fontos azonban megjegyezni, hogy a lengyelországi reakciókhoz képest itt bizonyos mértékben még többet is sikerült elérnie a német propagandának, még ha ez nem is szimpátiából, hanem egyszerű félelemből eredt. A hazánkban hivatalosan is jelen lévő ellenzéki, illetve náciellenes sajtó, a külföldi rádióállomások közleményei, a hazánkban élő lengyelek értesülései és az egyéb "függetlennek" mondható hírforrások is mind egyértelműen az NKVD bűnösségére utaltak, s így Magyarországon nem is igazán volt szükség a Lengyelországban kialakult kommunistaellenes légkörre ahhoz, hogy a katyíni szovjet bűnösség ténye igazoltnak tűnjön. Magyarországon a katyíni mézszárlás egyfajta "ébresztőként", baljós előjelként is hatott, ami megmagyarázza, hogy miért is válhatott hazánkban is a tömegmészárlás egyfajta jelképévé, mely később minden tiltás és a lengyel tragédia "távolsága" ellenére is fennmaradhatott - akárcsak a német bűnököt jelképező Auschwitz, vagy a magyar honvédek szenvedéseit jelképező Don-kanyar. A magyar és a lengyel tömegtájékoztatás és a közvélemény Katyínnal

⁷⁹⁷ Czajkowski: Niemiecka gra polską tragedią. 42.

kapcsolatos apróbb-nagyobb különbségei mellett azonban számos azonosságra is fényt derítettünk. Általánosságban elmondható, hogy a magyar és a lengyel közvélemény is ódzkodott mind a német, mind pedig a szovjet propaganda kijelentéseit "készpénznek" venni, s igyekezett a maga módján hiteles információkhoz jutni. Ennek nyomán mindkét ország lakossága számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a bűnös csakis a Szovjetunió lehet, s a front közeledtével mind Lengyelországban, mind Magyarországon megjelent az ún. Katyńszindróma, még ha némileg más formában is. A két ország "felszabadulása" után pedig a katyíni eset feltárásában résztvevő magyaroknak épp úgy, mint a lengyeleknek felelniük kellett a goebbelsi propaganda "kiszolgálásáért", amit Orsós professzor idejében Németországba szökve szerencsésen elkerült, a lengyel dr. Jan Zygmunt Robel azonban nem. Összességében véve kijelenthetjük, hogy a magyar sajtó váltakozó, majd egyre lanyguló érdeklődése és a magyar közvélemény "személyes érintettségének" hiánya ellenére Katyń nem csupán egy rémhír vagy háborús szenzáció szintjén került be a korabeli köztudatba, de az eset magyar vonatkozásai (elsősorban Orsós Ferenc szerepe) sokáig fenntartották a közvélemény érdeklődését és a tömegsírok borzalmai nem csak undort és félelmet gerjesztettek, de a Szovjetunió bűnösségének egyik (ha nem legfontosabb) jelképévé váltak Magyarországon is. A téma háború utáni fogadtatástörténetét két részre bontva vizsgáltuk meg, először a sztálinista Bierut-rendszerre, majd a Lengyel Népköztársaság 1956–1989 közti időszakára koncentrálna. Munkánk során választ kaptunk többek közt arra, hogy mekkora szerepet kaphatott és hogyan jelent meg a tárgyalt időszakban a Szovjetunió és a lengyel kommunisták katyíni ügyben folytatott propagandája, mennyire és milyen formában jelent meg emellett a cenzúra, illetve hogy hogyan viszonyult mindehhez a lengyel közvélemény. Sorra vettük, hogy a többségében kommunistaelles lengyel társadalomban milyen csoportok és hogyan tudtak tiltakozni a rájuk kényszerített katyíni hazugság ellen, s milyen retorziókkal kellett szembenézniük. Megállapítottuk, hogy a kommunista befolyás alá került Lengyelország első évtizedében az általános tévhittel szemben még nem a következetes cenzúra és elnyomás érvényesült Katyń témája kapcsán, a külföldi eseményekhez kapcsolódva (Nürnberg, Madden-bizottság) ugyanis saját "igazának" alátámasztására a hatalom időnként mégis hajlandó volt foglalkozni a katyíni ügygel - de szigorúan csak addig, amíg az teljesítette az ellenpropaganda feladatát és nem nyúlt túlságosan a dolgok mélyére. Láthattuk persze azt is, hogy minden ezen túlmutató kezdeményezést leállítottak, betiltottak, még akkor is, ha az nem a nép, hanem kifejezetten a kommunista párt soraiból érkezett. A közvélemény kommunistaelles magatartása és a kérdés a Szovjetunió és a lengyel kommunisták számára "kényes" mivolta azonban végül azt eredményezte, hogy az ügyet mindig visszatemették a cenzúra leple alá. Miután pedig kiderült, hogy a külföldi "rágalmakkal" szemben folytatott

ellenpropaganda nem csak hatástalan, de még a lengyel társadalom belső feszültségeit is növeli, 1956 után egyértelműen a hallgatás mellett döntött a párt vezetése - még annak ellenére is, hogy az igazság kimondására kétszer is lehetőség nyílt - ezek közül ráadásul egyszer kifejezetten szovjet javaslat nyomán.

A katyíni mészárlás 1945–1956 közti magyarországi megítélésével, hatástörténetével kapcsolatban szintén megvizsgáltuk az ügy közvéleményre és hivatalos sajtóra, politikára gyakorolt hatásait is. Többek közt arra kerestük a választ, hogy mennyire maradt erős a német propaganda által sulykolt szovjetellenes vád a háború utáni évek magyar közvéleményében és hogyan igyekezett ezzel szemben fellépni a kommunista hatalom. Ezzel kapcsolatban összegezve azt állapíthattuk meg, hogy a magyar közvéleményből még ebben az időszakban sem kopott ki a Szovjetunió tömeggyilkosságának emléke - még annak ellenére sem, hogy a magyar kommunisták lengyel elvtársaikkal ellentétben nem magyarázkodtak, hanem csak egyszerűen megpróbálták elhallgatni az egész ügyet. A visszaemlékezésekből ráadásul az is kiderült, hogy a Katyínt nem csak a gyűlölt Szovjetunióval szembeni ellenérzések és a német propaganda által kiváltott sokkhatás tartotta továbbra is a közemlékezetben, de az ügy megemlézése többek számára továbbra is a lengyelek melletti szolidaritás kifejezésének eszköze maradt. Tényként állapíthatjuk meg azonban, hogy Magyarországon ekkor már korántsem játszott olyan nagy szerepet az ügy, mint Lengyelországban - egyszerűen, mert a magyar társadalom nem volt érintett az ügyben. Így aztán a Magyar Kommunista Pártnak nem volt szüksége a Szovjetunió ártatlanságát bizonygató propaganda bevetésére, elegendő volt egyszerűen hallgatnia az ügyről - s ez a hozzáállás évtizedeken át meghatározó maradt a politikában, a sajtóban, a közéletben és a szakirodalomban egyaránt. A katyíni mészárlás emléke ugyan nem vált ellenállási mozgalmakat egybekovácsoló, országos jelentőségű üggyé, de a magyar közemlékezetben mégis fennmaradt, mégpedig továbbra is a Szovjetunió által elkövetett rémtettként.

A katyíni ügy 1956 utáni, Lengyel Népköztársaságbeli emlékezetét vizsgálva főként arra kerestük a választ, hogy milyen változások következtek be Sztálin halála és 1956 után és milyen események vezettek oda, hogy Katyín ügye szimbolikus jelentőségűvé válhatott és az igazság végül hivatalosan is napvilágra kerülhetett. Ennek keretében mind a lengyel földalatti mozgalmakkal, mind ezek katyíni ügyben betöltött szerepével, mind pedig a társadalom a kommunista hatalom cenzúrájára és hazugságaira adott reakcióival részletesen foglalkoztunk. Láthattuk, hogy 1956 után Lengyelországban a hatalom álláspontja a katyíni ügyben két végpont közt rekedt meg: a teljes igazság nyilvánosságra hozásától továbbra is ódzkodtak, a teljes tiltás pedig minden kísérlet ellenére kudarcba fulladt. Ennek eredményeképpen a téma a továbbiakban egyfajta furcsa "kettős életet" élt: az állam hivatalosan cenzúrárt vezetett be, a

földalatti szervezetek pedig igyekeztek ezt megtörni. Lengyelország kommunista vezetése tehát a "harmadik utat" választotta, mely a hatalom hosszú távú megtartása szempontjából a lehető legrosszabb döntésnek bizonyult: a teljes elnyomás és a teljes szabadság két széke közé esve a folyamatos konfliktusok mellett tette le voksát, melyek aztán később sokkal jobban gyengítették hatalmát, mint bármilyen beismerés. Mindent összevetve tehát elmondható, hogy Katyń ebben az időszakban egy olyan jelképpé, jelszóvá vált, mely egységbe tömörítette a rendszer ellen tiltakozókat. A katyíni igazság kimondása pedig minden bizonnyal nem ment volna olyan "könnyen", ha nincs ez az erős, egységes ellenállás, mely a rendszerváltás idejére már a teljes lengyel társadalom túlnyomó többségét tömörítette. Katyń ráadásul nem csak egységesítő funkciót látott el, de meg is erősítette az ellenzék tagjainak hitét abban, hogy valamikor célt érnek majd törekvéseik, ugyanis ahogyan a téma egyre több embert vonzott, egyre inkább az érdeklődés előterébe került, úgy vált egyre szabadabbá is, úgy törölték el például a teljes cenzúrát, úgy vált kutathatóvá, s később pedig teljesen szabaddá, s ez az előremutató folyamat mindenképpen biztatóan hatott azok számára, akik tenni is kívántak a szuverenitás elérése, a rendszer leváltása érdekében. Megállapítottuk tehát, hogy a katyíni ügy az ellenállási mozgalmak egyfajta katalizátoraként is működött, ami egyúttal maga a tömeggyilkosság felelősségének témája szempontjából is kedvező volt, ugyanis ezen folyamat révén válhatott majd elfogadottá lassan a katyíni igazság is. Katyń tehát mind történelmi, mind pedig aktuálpolitikai, vallási és személyes okokból is óriási szerepet töltött be a Lengyel Népköztársaság ellenzékének gondolkodásában, céljaiban és eredményeiben is, jelképes összetartó kapoccsá és mozgatórugóvá válva, melynek eredményeként végül a kommunista párt már képtelen volt tovább fenntartani az elnyomás és a hazugság rendszerét.

Katyń 1956–1989 közti magyar emlékezetét vizsgálva amellet, hogy megismerkedtünk a hivatalos magyar szakirodalom, a magyar emigráció és a közvélemény álláspontjaival, részletesen foglalkoztunk a lengyel ellenzéki mozgalmak magyar ellenzékre gyakorolt hatásával is, elsősorban a szamizdat-irodalom kapcsán. Vizsgálatunkat végül a téma rendszerváltás utáni felszabadulásának bemutatásával zártuk. Összességében kijelenthettük, hogy a katyíni mézárulás ténye Magyarországon a Kádár-rendszer alatt is a közemlékezetben maradt - még annak ellenére is, hogy Lengyelországgal összevetve csak alig kapott nyilvánosságot. Láthattuk, hogy a lengyel földalatti szervezetek segítségével magyarul is megjelenhetett egy nyugati eredetű összefoglaló munka Katyńról. A cenzúra és a hivatalos történetírás ferdítései és hazugságai ellenére tehát Magyarországon sem vált elfeledetté a lengyel tisztok tragédiája - igaz, olyan meghatározóvá sem vált és nem is válhatott, mint Lengyelországban. Csak a kollektív emlékezetben maradt meg anélkül, hogy százakat vagy

ezeket tömörítő jelszóvá vált volna. Azt is láthattuk, hogy Magyarországon is csak a rendszerváltás hozta el a téma "felszabadulását".

Munkánk eredményeit összegezve kijelenthetjük, hogy a tömegsírok 1943-as felfedezése után közel fél évszázadon át különböző nagyhatalmak igyekeztek meghatározni a közvélemény katyáni mészárlásról alkotott képét, mind Lengyelországban, mind pedig Magyarországon. Világos, hogy a lengyel tiszték lemészárlásának szörnyű tette elsősorban a lengyel nép tudatában maradt meg fájó emlékként, így a lengyel és magyar közvélemény motivációja nem igazán állítható párhuzamba az eset kapcsán. Az is kétségtelen azonban, hogy a magyar közvélemény túlnyomó többsége is mindvégig tisztában volt épp úgy az eset jelentőségével, mint a valódi bűnös (a Szovjetunió) kilétével. Habár a tragédiához való kötődésük révén a lengyelek voltak a katyáni igazság legharcosabb követelői és védelmezői, s végül az ő erőfeszítéseik révén válhatott ténylegesen szabaddá az igazság kimondása, nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy számos magyar is kiállt a lengyelek igazsága mellett - ki a Szovjetunióval szembeni ellenérzései, ki a lengyelek melletti szimpátiája, ki pedig egyszerűen igazságérzete miatt. A katyáni mészárlás (hazánkban is ismert magyar vonatkozásai és a lengyel ellenzéki mozgalmak hazánkra is kisugárzó hatásai mellett) tehát emiatt is végig a köztudatban maradhatott Magyarországon.

Fontos megjegyezni azonban, hogy Katyń értelemszerűen elsősorban egy másik nemzet, Lengyelország tragédiája, még akkor is, ha ez a nemzet ezer szállal, baráti kötelékekkel kötődik Magyarországhoz. Emiatt nem állítható igazán párhuzamba a tragédia magyar fogadtatás- és emlékezettörténetének, valamint feldolgozottságának volumene (elég ha a téma rendszerváltás utáni szakirodalmára utalunk), s emiatt soha nem fog a magyar közvéleményben olyan nagy jelentőséggel bírni, mint Lengyelországban. A témával kapcsolatban magyar részről így is sok részlet van még azonban, amit tisztázni kell (pl. Wallenberg halálának körülményeit és okait) és amihez kötődően téveszméket kell felszámolni, s ezek közül talán a legfontosabb Orsós professzor szerepe. Ahogyan tanulmányunk során is megbizonyosodhattunk róla, a katyáni ügy történetének magyar feldolgozását és a széles közvéleménnyel való megismertetését eddig is aktívan, tevőlegesen segítették lengyel barátaink, így minden bizonnyal a jövőben is számíthatunk rájuk és a téma iránt elkötelezett hazai kutatókra abban, hogy a magyar publikum a jövőben még részletesebben megismerhesse a katyáni mészárlás történetét és hogy minden ezzel kapcsolatos kétsége és tévhite szétoszoljon. Abban pedig biztosak lehetünk, hogy a téma még egy darabig Lengyelországban sem jut majd nyugvópontra, aminek egyik mozgatórugója továbbra is a politika lesz - ez pedig részben ugyan nehezíti a kutató munkáját, de valójában segíti is a téma közreadásában, megismertetésében, ugyanis a közvélemény figyelmének fókuszában tarja azt.

Azt pedig, hogy ezeket a jövőbeli kilátásokat egyáltalán latolgathatjuk és hogy ez a jelen munka egyáltalán megszülethetett, mindenképpen azoknak az embereknek köszönhetjük, akik 1943-tól egészen a rendszerváltásig - akár lengyelként, akár magyaroként - kiálltak a katyni igazság mellett, egészen annak beismeréséig és a téma cenzúra alóli felszabadulásáig. Állítson emléket ez a munka mindannyiuk számára!

Köszönetnyilvánítás

Ez úton szeretném megragadni az alkalmat, hogy köszönetemet és tiszteletemet fejezzem ki mindazoknak, akik a fenti disszertáció elkészítésében segítettek, támogattak. Mindenekelőtt köszönöm témavezetőmnek, dr. Barta Róbertnek, hogy munkámat irányította: hasznos tanácsaival és odafigyelésével nélkülözhetetlen segítséget nyújtott dolgozatom elkészítésében. Hálás köszönetemet szeretném kifejezni a Krakkói Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszéke és a Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézetének Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszéke, név szerint pedig dr. Nagy László Kálmán és Fórián Éva számára is, akiknek a segítsége nélkül lengyelországi kutatásaim nem valósulhattak volna meg és akiktől szintén rengeteg segítséget kaptam. Krakkói kutatómunkámat a Magyar Ösztöndíj Bizottság 2012-es Rész- és teljes PhD (34553) pályázata is támogatta. Hálával tartozom még ezen kívül többek közt dr. Kerepeszki Róbertnek, dr. Kapronczay Károlynak, dr. Makai Attilának, dr. Kapusz Nándornak, Kovács Józsefnek, illetve édesapámnak, Mester Bélának akik a dolgozat megírásához szintén nagy segítséget nyújtottak. Külön köszönöm családomnak, édesanyámnak, Nagy Katalinnak, illetve testvéremnek, ifj. Mester Bélának, hogy minden körülmények között mellettem álltak és segítették munkámat!

6. Felhasznált források és szakirodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 3.1.9. V-68969, Varga Sándor dossziéja

ÁBTL 4.1. - A-612/1. 7., Háborús bűnösök névsora

ÁBTL 4.1. - A-612/1. 42., Háborús bűnösök névsora

ÁBTL 4.1. - A-612/1. 59., Háborús bűnösök névsora

ÁBTL 4.1. - A-779/4. 32., Lengyel menekültekere vonatkozó iratok

ÁBTL 4.1. - A-779/4. 33., Lengyel menekültekere vonatkozó iratok

ÁBTL 4.1. - A-779/4. 34., Lengyel menekültekere vonatkozó iratok

ÁBTL 4.1. - A-779/6. 43., Lengyel menekültekere vonatkozó iratok

ÁBTL 2.7.3. 6-7/583/83.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, VIII. 1/b. 53.d. 1150.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, VIII. 1/b. Mutatókönyv 1929–30.

MNL-HBML VIII. 1/b. 163. k. 1648.

MNL-HBML, VIII. 1/b. 167. k. 3379.

MNL-HBML, VIII. 1/b. 172. k. 111.

MNL-HBML, VIII. 1/b. 166. k. 1879.

MNL-HBML, VIII. 1/b. 168.k. 1929.

Semmelweis Egyetem Levéltára (a továbbiakban: SEL), 1. fond, 1/a., A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanácsülési jegyzőkönyvei, 1936–37. tanév. 436., 437.

SEL, 1. fond, 1/a, 1936–37. tanév, 543.

SEL, 1. fond, 1/a, 1941–42. tanév, 156., 157., 158

SEL, 1. fond, 1/a., 1937–38. tanév, 139.

SEL, 1. fond, 1/a, 1936–37. tanév, 406.

SEL, 1. fond, 1/a., 1940–41. tanév, 2.

SEL, 1. fond, 1/a., 1939–40. tanév, 388

SEL, 1. fond, 1/a., 1938–39. tanév, 70.

SEL, 1. fond, 1/a., 1941–42. tanév, 82., 83.

SEL, 1. fond, 1/a., 1941–42. tanév, 288, 289.

SEL, 1. fond, 1/a., 1940–41. tanév, 10., 11.
SEL, 1. fond, 1/a., 1940–41. tanév, 11.
SEL, 1. fond, 1/a., 1941–42. tanév, 197., 198., 199.

Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyv (DOKJ), 1930-31. tanév, 1930. dec. 12-i rendes kari ülés
DOKJ 1921–22. tanév, 1921. november 7-i kari ülés
DOKJ, 1930–31. tanév, 1930. december 3-i kari ülés
DOKJ, 1930–31. tanév, 1931. május 20-i kari ülés
DOKJ, 1923–24. tanév, 1924. február 6-i kari ülés
DOKJ, 1932–33. tanév, 1933. március 8-i és 1933. május 10-i ülések
DOKJ, 1931–32. tanév, 1931. szeptember 17-i kari ülés

Magyar Nemzeti Levéltár - Országos Levéltár (MNL-OL)

XIX-A-1-j-XXIII/b-2245/1945. (31. d.)
XIX-A-1-j-XXIII/b-2365/1945. (31. d.)
XIX-A-1-j-XXIII/b-3642/1945. (31. d.)
XIX-A-1-j-XXIII/b-5417/1946. (74. d.)
XIX-E-1-i-háb. bűnösök listája-szn/1947. (130. d.)
XIX-E-1-i-háb. bűnösök listája-szn/1948. (82. d.)
XIX-E-1-i-Dd-33209/1949. (96. d.)

Forrás- és dokumentumgyűjtemények, memoárok, korabeli feldolgozások

- *Adamczyk, Mieczysław*: Kieleckie czasopismienictwo konspiracyjne 1939–1945. Instytut Kształcenia Nauczycieli i Badań Oświatowych, Kielce, 1976.
- *Adamski, Peter*: Lion's Den is a Deadly Playground. Dorrance Publishing, 2010.
- *id. Antall József*: Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1997.
- *Balon-Mrocza, Tomasz - Szarek, Jarosław* (szerk.): Kościół w godzinie próby. 1945–1989. Nieznane dokumenty i świadectwa. Dom Wydawniczy "Rafael", Kraków, 2007.
- *Barcza György*: Diplomata-emlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. II. Európa Kiadó - História, Budapest, 1994.
- *van Bergh, Hendrik*: Die Wahrheit über Katyn. Der Massenmord an polnischen Offizieren. Kurt Vowinckel-Verlag, Berg am See, 1986.

- *Broński "Uskok", Zdzisław*: Pamiętnik (1941 - Maj 1949). Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko narodowi Polskiemu, Warszawa, 2004.
- *Byszewski, Piotr* (szerk.): Działania służby bezpieczeństwa wobec organizacji "Ruch". Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2008.
- *Chmielowiec, Piotr*: Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944–1956. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Oddział w Rzeszowie, Rzeszów, 2008.
- *Chmielowiec, Piotr*: Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944–1956. Seria "Studia i Materiały". Tom 8. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Rzeszów, 2006.
- *Chrzanowski, Bogdan - Gąsiorowski, Andrzej - Sziling, Jan* (szerk.): Okręg Pomorze Armii Krajowej w dokumentach. Biblioteka Fundacji "Archiwum Pomorskie AK". Tom II. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 1991.
- *Demszky Gábor* (szerk.): Szamizdat '81–89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratról. AB-Beszélő Kft, Budapest, 1990.
- *Dobroszycki, Lucjan - Kiedrzyńska, Wanda*: 1939–1945. Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej. Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa, 1962.
- *Engelmayer Ákos*: Magyarok és Katyń. (előadás) In:
http://www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/06_engelmayer_a.pdf (letöltés: 2014. 10. 01.)
- *Fejér Dénes - Vasvári Vilmos*: Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen. Millenniumi számadás I. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 2002.
- *Fekete Pál*: Az utolsó szó jogán. Elsüllyedt világ - Békéscsaba, 1956. Püski Kiadó, Budapest, 2003.
- *Gąsiorowska-Grabowska, Natalia - Khrenov, Ivan Aleksandrovich*: Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. VII. kötet. Książka i Wiedza, Warszawa, 1973.
- *Godó Ágnes*: Magyar-lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Zrínyi Katonai Kiadó - Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- *Goebbels, Joseph*: Napló. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994.
- *Golka, Bartłomiej*: Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939–1945. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1975.
- *Haraszi György* (szerk.): Auschwitz-i jegyzőkönyv. Múlt és Jövő Könyvek, Budapest, 2005.
- *Haraszi György* (szerk.): Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott

feljegyzései. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára - Corvina Kiadó, Budapest, 2007.

- *Haraszi Miklós - Kőszeg Ferenc*: Beszélő-beszélgetés. In: *Beszélő*, 3. szám (1982. május), 1. évf., 1. sz.

- *Hirsz, Zbigniew Jerzy*: Lubelska prasa konspiracyjna 1939–1944. Źródła i materiały do dziejów ruchu oporu na Lubelszczyźnie (1939–1944). Tom VI. Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, 1968.

- *Hodosán Róza*: Szamizdat történetek. Noran Könyvkiadó, Budapest, 2004.

- *Huchlowa, Józefa - Huchla, Mieczysław* (szerk.): Zreszenie "Wolność i Niezawisłość" w dokumentach. Tom II. Lipiec 1946 - styczeń 1947. Zarząd Główny WiN, Wrocław, 1997.

- *Iwaneczko, Dariusz - Nawrocki, Zbigniew* (szerk.): Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu Bezpieczeństwa Publicznego na Rzeszowszczyźnie (sierpień 1944 – lipiec 1945). Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Rzeszów, 2005.

- *Jankowski, Stanisław Maria - Roliński, Adam* (szerk.): Inwentarz dokumentów katyńskich przechowywanych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Karakowie. Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego - Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Kraków, 2002.

- *Jankowski, Stanisław Maria - Miszczak, Edward*: Powrót do Katynia. Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów, 1990.

- *Jarowiecki, Jerzy*: Katalog krakowskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945. Kraków, 1978.

- *Jarowiecki, Jerzy - Wójcik, Ewa*: Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i powstania warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Katalog. Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 1992.

- *Kamiński, Łukasz* (szerk.): Biuletyn Dienne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1949-1950. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2004.

- *Karsai László - Molnár Judit* (szerk.): Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi, Budapest, 1994.

- *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. II. Európa Kiadó - História, Budapest, 1991.

- *Kenyeres Ágnes* (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. Második Kötet. L-Z. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

- *Lachowicki-Czechowicz, Tadeusz*: Dziennik Egierski. Zapiski komendanta obozu oficerów polskich na Węgrzech 1939–1944. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2003.

- *Leopold Elemér*: Az orvosszakértő műhibája. In: Orvosok Lapja. 1945/7. 416-417.
- *Lévai Jenő*: A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története. Officina Nyomda, Budapest, 1948.
- *Łojek, Jerzy (Leopold Jerzewski)*: Dzieje Sprawy Katynia. Zakłady Wydawnicze Versus, Białystok, 1989.
- *Mackiewicz, Josef*: Katyn - ungesühntes Verbrechen. Possev-Verlag, Frankfurt am Main, 1983.
- *Málnási Ödön*: A magyar nemzet őszinte története. (Második, javított kiadás) Arcanum Kiadó, Budapest, 1998.
- *Marschalkó Lajos*: Vörös vihar. Editorial Los Amigos, Buenos Aires, 1952.
- *Materski, Wojciech - Rosowska, Ewa - Woszczyński, Bolesław (szerk.)*: Katyń. Dokumenty zbrodni. Tom 4. Echa Katynia kwiecień 1943 – marzec 2005. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa, 2006.
- *Málnási Ödön*: A magyar nemzet őszinte története. (Második, javított kiadás) Arcanum Kiadó, Budapest, 1998.
- *Márai Sándor*: Föld, Föld!... Emlékezések. Akadémiai Kiadó - Helikon Kiadó, Budapest, 1991.
- *Márai Sándor*: Napló 1968-1975. Akadémiai Kiadó - Helikon Kiadó, Budapest, 1991.
- *Olszański, Tadeusz (szerk.)*: Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- *Orsós Ferenc*: A házassági jogról szóló 1894 : XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról II. In: Felsőházi napló, 1939. II. kötet.
- *Orsós Ferenc*: A MONE XIX. országos évi közgyűlésén elhangzott megnyitó beszéde. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1938.
- *Orsós Ferenc*: Beszámoló kéthavi németországi utamról. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1939.
- *Orsós Ferenc*: Die Prädilectionsstellen der indirecten Verletzungen und der chronischen traumatischen Erkrankungen der Halswirbelsäule. In: Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi. 1911 okt. 2-5, Torino.
- *Orsós Ferenc*: Ein neues Paraffinschneideverfahren. In: Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie, XVII. Band, No. 24, 1906.
- *Orsós Ferenc*: Erdély, Erdély...! Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1940.
- *Orsós Ferenc*: Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése. -
<http://betiltva.com/new/dr-orsos-ferenc-europa-biologiai-veszelyeztetettsegenek-lekuzdese/>

- *Orsós Ferenc*: Orsós Ferenc beszéde a MONE január 21-i ünnepi vacsoráján. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1937.
- *Ostasz, Grzegorz - Zagórski, Andrzej*: Akcja "Burza" w Inspektoracie AK Rzeszów. Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach. Tom III. Towarzystwo Sympatików Historii, Kraków, 2003.
- *Pelczyński, Tadeusz* (szerk.): Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Tom II (Czerwiec 1941 - Kwiecień 1943), Tom III (Kwiecień 1943 – Lipiec 1944), Tom VI (Uzupełnienia). Studium Polski Podziemnej, London, 1973.
- *Perényi József - Kovács Endre*: Lengyelország története (1864–1948). Kézirat, Eötvös Lorán Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.
- *Petényi Géza*: Orsós Ferenc dr. "szakértői" és "tudományos" munkásságáról. In: Orvosok Lapja. 1945/1. 18-22.
- *Przygoński, Antoni*: Prasa konspiracyjna PPR. Książka i Wiedza, Warszawa, 1966.
- *Ránki György*: A második világháború története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.
- *Ránki György*: A második világháború története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- *Réti Endre*: A MONE és a magyar összeomlás. In: Orvosok Lapja. 1945/2. 104-108.
- *Roliński, Adam* (szerk.): Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980. Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Kraków, 2003.
- *Romek, Zbigniew* (szerk.): Cenzura w PRL. Relacje historyków. Wydawnictwo Neriton - Instytut Historii PAN, Warszawa, 2000.
- *N. Sándor László* (szerk.): Az Orsós Ferenc-dossier. In: Magyar Hírlap, 1993. június 28.
- *Schubert Katalin*: Szembenézni a történelemmel. Katonasorsok. Kornétás Kiadó, Budapest, 1997.
- *Sipos Péter - Sipos András* (szerk.): Imrédy Béla a vádlottak padján. Osiris - Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1999.
- *Słomkowska, Alina*: Prasa PPR, GL-AL, KRN na Kielecczyźnie 1942–1945. Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa, 1976.
- *Sobczak, Kazimierz* (szerk.): Polski czyn zbrojny w II. wojnie światowej. Polski ruch oporu 1939-1945. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1988.
- *Szemirjaga, Mihail I.*: Antifasiszta népfelkelések 1941–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- *Tischler János* (szerk.): Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. 1956-os Intézet - Windsor Kiadó, Budapest, 1996.
- *Tiszay Andor*: Hazánk felszabadulása 1944–1945. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1955.

- *Waligóra, Grzegorz* (szerk.): Dokumenty uczestników Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce 1977–1981. Księgarnia Akademicka - Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Kraków, 2005.
- *Wilbik-Jagustynowa, Weronika*: Bataliony Chłopskie na Rzeszowszczyźnie. Dokumenty, relacje, wspomnienia. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1973.
- *Wrzesiński, Wojciech* (szerk.): Drogi do niepodległości. 1944–1956/1980–1989. Nieznane źródła do dziejów najnowszych Polski. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2001.
- *Zawodny, Janusz Kazimierz*: Halál az erdőben. A katyini mészárlás története. AB Független Kiadó, Budapest, 1985.
- A Katyni erdőben. Történelmi Filmszallag. (Propagandafilm) 1943. (MaNDA archívuma)
- Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Deutsche Informationsstelle, Berlin, 1943.
- Czarna księga cenzury PRL. Black book of Polish censorship. In Polish language. 1. Tomasz Strzyżewski - "ANEKS" Political Quarterly, London, 1977.
- Hans Franks Diensttagebuch, 1941, I.
- Katyń. Zbrodnia i propaganda. Niemieckie fotografie dokumentacyjne ze zbiorów Insytutu Zachodniego. Insytut Zachodni, Poznań, 2003.
- Kelet-európai Figyelő. 5. A lengyel nyár. Események és szövegek. 1981.
- Masowe morderstwo w lesie katyńskim. Sprawozdanie na podstawie urzędowych danych i dokumentów. Hauptabteilung Propaganda, Warszawa, 1943.
- Orsós Ferenc emlékkönyv. Tisza István – Tudományegyetemi Nyomda, Debrecen, 1930.
- Prawda o Katyniu. Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Krakowie, Kraków, 1945.
- Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945 II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958.
- The Katyn Forest Massacre. Hearings Before The Select Committee to Conduct an Investigation of the Facts, Evidence, and Circumstances of The Katyn Forest Massacre. Part 5, Frankfurt, Germany. United States Government Printing Office, Washington, 1952.

Korabeli sajtó

- 7 Dni. IV. évf., Nr. 17., 1943. április 24., 7.
- IV. évf., Nr. 17., 1943. április 24., 4-5.
- IV. évf., Nr. 19., 1943. május 8., 7.
- IV. évf., Nr. 20., 1943. május 15., 7.
- IV. évf., Nr. 23., 1943. június 5., 8-9.

Danziger Vorposten. XIII. évf., Nr. 103., 1943. április 14., 1.
XIII. évf., Nr. 104., 1943. április 15., 1.
XIII. évf., Nr. 105., 1943. április 16., 3.
XIII. évf., Nr. 105., 1943. április 16., 1-2.
XIII. évf., Nr. 107., 1943. április 18., 1.
XIII. évf., Nr. 118., 1943. április 30., 1.
XIII. évf., Nr. 147., 1943. május. 30., 8.

Goniec Krakowski. V. évf., Nr. 103., 1943. május 5., 1.
V. évf., Nr. 90., 1943. április 17., 1.

Nowy Kurier Warszawski. V. évf., Nr. 89., 1943. április 14., 1.
V. évf., Nr. 92., 1943. április 19., 1.
V. évf., Nr. 103., 1943. május 3., 1.
V. évf., Nr. 121., 1943. május 23., 1.

Warschauer Zeitung. V. évf., Nr. 91., 1943. április 14., 1.

Goniec Codzienny. Nr. 577, 1943. június 3.

Wiadomości Polskie. Nr.8., 1943. május 05., 2.
Nr. 09., 1943. május 19., 1-3.

Przegląd. II. évf., Nr. 8., 1943. június 8., 8.

Ku Zwycięstwa. (Przez walkę do zwycięstwa.) IV. évf., Nr.10.,1943. május 10., 2.

Głos Polski. V. évf., No.21., 1943. november 15., 5.

Dziennik Polski. 1945. / Nr. 158. 1945 július 15.

Komunikat. V. évf., Nr. 31, 1943. április 16., 1.
V. évf., Nr. 32, 1943. április 20., 1.

Głos Warszawy. 1944, Nr. 14., 2-3.

Robotnik w Walce. Nr. 3., 1944. február 6., 2-3. (Katyń po raz drugi)

Új Magyarorság, 1943. április 16. 2.
1943. május 9. 9.

Magyar Erő - Nyíró József képes hetilapja, 1943. április 30, 4-5.

Esti Kis Ujság, 1943. május 3. 2.

Debreczen, 1943. május 4. 2.

Nagyvárad, 1943. május 6. 1.

Uj Lap, 1943. május 6. 1.

Új Fehérvár, 1943. május 6. 3.

Harc. I. évf. 19. szám. 1944 augusztus 19.

Népszabadság. 47. évf., 97. szám, 1989. április 26. szerda, 6.

Magyar Hírlap, 1993. június 28. 11.

Szakirodalom

- *Adamczyk, Mieczysław*: Prasa konspiracyjna na Kielecczyźnie w latach 1939–1945. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1982.
- *Allen, Paul*: Katyń – A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete. M-érték Kiadó, Budapest, 2009.
- *Árkay László*: "Helye a térképen üres". Rekviem Nagydobronyért. In: A magyar találkozó krónikája. Árpád Könyvkiadó Vállalat, Cleveland, Ohio, 1978.
- *Bank Barbara - Gyarmati György - Palastik Mária*: "Állami titok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára - L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.
- *Bencze Mihály*: Katyń magyar szemmel. In: Mikes International, 2010. (10. évf.) 4. sz. 81.
- *Bogaczewicz, Stanisław A. - Krzyżanowska, Sylwia* (szerk.): Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989. Studia i Materiały. Tom 4. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Wrocław, 2004.
- *Bondor Vilmos*: A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban 1944–1945. Püski Kiadó, Budapest, 1995.
- *Borhi László*: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterben 1945–1968. ISTER Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, Budapest, 2000.
- *Bot György*: A Debreceni Orvostudományi Egyetem története és professzorainak életrajza 1918–1988. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1990.
- *Bot György - Kapusz Nándor*: Nyolevnanéves a debreceni orvostképzés. Intézetek és klinikák története, professzorainak életrajza. 1918–1988. Debreceni Orvostudományi Egyetem Rektora, Debrecen, 1998.
- *Buzinkay Géza - Kókay György*: A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig. Ráció Kiadó, Budapest, 2005.
- *Choma-Jusińska, Małgorzata*: Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie 1975–1980. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa-Lublin, 2009.
- *Chrzanowski, Bogdan*: "Miecz i Pług" (Zjedniczone organizacje ruchu "Miecz i Pług") na Pomorzu w latach okupacji niemieckiej 1939–1945. Fundacja "Archiwum Pomorskie Armii Krajowej", Toruń, 1997.

- *Chrzanowski, Bogdan*: Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939–1947. Nieznane karty pomorskiej konspiracji. Fundacja "Archiwum Pomorskie Armii Krajowej", Toruń, 1997.
- *Chudzik, Wanda - Cywiński, Radomir - Kielmel, Iwona - Marczak, Irena* (szerk.): Stan wojenny w Polsce. Kalendaria wydarzeń 13 XII 1981 – 31 XII 1982. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa, 1999.
- *Cienciala, Anna M. – Lebedeva, Natalia S. – Materski, Wojciech* (szerk.): Katyń: a Crime Without Punishment. New Heaven, Connecticut: Yale University Press, 2007.
- *Ciołek, Erazm*: Polska. Sierpień 1980 – sierpień 1989. August 1980 – August 1989. Editions Spotkania, Warszawa, 1990.
- *Cseh Gergő Bendegúz - Kalmár Melinda - Pór Edit* (szerk.): Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitiká és cenzúra 1956-1963. (Dokumentumok). Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- *Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza*: Konceptió per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- *Czajkowski, Marcin*: Niemiecka gra polską tragedią. In: Mówią Wieki. Magazyn Historyczny. 2013. április, Nr 4/13 (639).
- *Dabertowa, Eugenia Renia*: "Solidarność" Wielkopolska 1980–1989. Kalendarium. "Solidarność - Poznań", Poznań, 1996.
- *Dębska, Agnieszka* (szerk.): Stan wojenny. Ostatni atak systemu. Karta - Dom Spotkań z Historią, Warszawa, 2006.
- *Dusiewicz, Włodzimierz - Spanily, Andrzej* (szerk.): Rodziny Katyńskie. Asp Rymsza, Gdynia, 2001.
- *Dzienkiewicz, Anna*: Rosja a Katyń. Wydawnictwo Ośrodek KARTA, Warszawa, 2010.
- *Erdey Sándor*: A recski tábor rabjai. Reform Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1989.
- *Fehérváry István*: Börtönvilág Magyarországon 1945–1956. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 1990.
- *Fikus, Dariusz*: Pseudonim "Łupaszka". Z dziejów V. Wileńskiej Brygady Śmierci i mobilizacyjnego ośrodka Wileńskiego Okręgu AK. Agencja Omnipress, Warszawa, 1990.
- *Fitzgibbon, Louis*: Das Grauen von Katyn. Verbrechen ohne Beispiel. Historical Review Press, London, 1980.
- *Gazsi József*: Akit Mózesként tiszteltek. Feltevések egy politikai krimi hátteréhez, avagy töprengés Raoul Wallenberg balsorsáról. (Wallenberg-füzetek II.) Raoul Wallenberg Alapítvány, Budapest, 1995.

- *Gąsowski, Tomasz* (szerk.): Między sierpniem a grudniem. "Solidarność" w Krakowie i Małopolsce w latach 1980–1981. Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego - Zarząd Regionu NSZZ "Solidarność" Małopolska, Kraków, 2006.
- *Giza, Antoni*: Armia Czerwona wobec ujawnienia zbrodni katyńskiej. In: *Zdzisław Chmielewski* (szerk.): Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21-22 kwietnia 1995. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996.
- *Giżewska, Małgorzata*: Kołyma 1944–1956 we wspomnieniach polskich więźniów. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2000.
- *Gregorowicz, Czesław - Salata, Dariusz*: ZWZ-AK w obwodzie lubartowskim 1939–1945. Wydawnictwo Norbertinum, Lublin, 1998.
- *Grzelewska, Danuta - Habielski, Rafał - Kozieł, Andrzej - Osica, Janusz - Piwońska-Pykało, Lidia - Skwierawski, Franciszek*: Prasa, radio i telewizja w Polsce. Zarys dziejów. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa, 1999.
- *Grzęda, Marian*: Ewolucja sprawy katyńskiej po sierpniu 1980 roku. In: *Zdzisław Chmielewski* (szerk.): Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996.
- *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Budapest, ÁBTL – Rubicon Ház Bt., Budapest, 2013.
- *Habielski, Rafał*: Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa, 2009.
- *Horváth Attila*: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013.
- *Horvitz, Leslie Alan – Catherwood, Christopher*: Encyclopedia of war crimes and genocide. Facts on File, New York, 2006.
- *Hryciuk, Grzegorz*: Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Książka i Wiedza, Warszawa, 2000.
- *Ispánki Béla*: Az évszázad pere. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- *Jangfeldt, Bengt*: Raoul Wallenberg élete. Park Könyvkiadó, Budapest, 2014.
- *Jankowski, Stanisław Maria* (szerk.): Pod specjalnym nadzorem, przy drzwiach zamkniętych. Wyroki sądowe w PRL za ujawnienie prawdy o zbrodni katyńskiej. In: *Mark Tarczyński* (szerk.): Zbrodnia Katyńska. Polskie śledztwo. (Zeszyty Katyńskie nr. 20). Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2005.

- *Jarowiecki, Jerzy*: Krakowski "Dziennik Polski" (1940–1945) na tle konspiracyjnej prasy Stronnictwa Demokratycznego i Stronnictwa Polskiej Demokracji w okresie okupacji niemieckiej. In: *Rocznik Historii Prasy Polskiej*. Tom X (2007), Zeszyt 1. (19.). Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 2007.
- *Jarowiecki, Jerzy - Myśliński, Jerzy - Notkowski, Andrzej*: Historia prasy polskiej. Prasa polska w latach 1939–1945. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1980.
- *Jerzewski, Leopold*: Katyń, 1940. Babits Kiadó, Szekszárd, 1990.
- *Jonkajtys-Luba, Grażyna*: Opowieść o 2 Korpusie Polskim Generała Władysława Andersa. 60 rocznica bitwy o Monte Cassino. Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce - Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2004.
- *Józsa Béla*: Egyetemisták az ostromgyűrűben: a Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944. októbertől 1945. február 14-ig. Történelmi Hagyományörző és Hadisírgondozó Alapítvány, 1999.
- *Józwiakowski, Jerzy*: Armia Krajowa na Zamojszczyźnie. Tom II. Wydawnictwo Norbertinum, Lublin, 2007.
- *Kadell, Franz*: Katyń w oczach zachodu. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2012.
- *Kaiser, Gerd*: Katyń. Das Staatsverbrechen - das Staatsgeheimnis. Aufbau Taschenbuch-Verlag, Berlin, 2002.
- *Kamiński, Łukasz*: Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2000.
- *Kapronczay Károly*: A katyáni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. In: *Orvosi Hetilap*. 131. 1990. 50. 2770-2772.
- *Kapronczay Károly*: Katyń - a gyilkosság anatómiája. In: *Valóság*, 1998. 6.
- *Kapronczay Károly*: Katyń és Magyarország. In: *Tekintet*. 4. 1991. 3. 13-19.
- *Kapronczay Károly*: Katyń magyar vonatkozásai. In: *Élet és tudomány* 45. 1990. 34. 1078-1080.
- *Kapronczay Károly*: Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.
- *Kapronczay Károly*: Magyar orvoséletrajzi lexikon. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004.
- *Kapusz Nándor – Petrovics Alica –Vásárhelyi Ferencné*: Kilencvenéves a debreceni orvosképzés. Intézetek és klinikák története, professzorainak életrajza. 1918–2008. Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008.

- *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.
- *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség debreceni kerületének megalakulása és működése. In: Juvenilia II. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008.
- *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945). (PhD-értekezés.) <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/2437/90265/5/ertekezes.pdf>
- *Kerepeszki Róbert*: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században. szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor. Hungarovox, Budapest, 2008.
- *Kisielewski, Tadeusz*: Katyń. Zbrodnia i kłamstwo. Rebis Dom Wydawniczy, Warszawa, 2008.
- *Kłoczowski, Jerzy*: Powstanie Warszawskie w pamięci i historiografii. In: Krzysztof Komorowski (szerk.): Operacja "Burza" i powstanie warszawskie 1944. Światowe Związki Żołnierzy Armii Krajowej - Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2004.
- *Kobuszeński, Bogdan - Matusak, Piotr - Rawski, Tadeusz* (szerk.): Polski ruch oporu 1939–1945. Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Wojskowy Instytut Historyczny - Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1988.
- *Komarnicki, Henryk*: Echa sprawy katyńskiej w polityce wewnętrznej PRL. Poprzez ewolucję kłamstwa i półprawdy do prawdy wymuszonej. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996.
- *Komorowski, Krzysztof* (szerk.): Armia Krajowa. Dramatyczny epilog. Wojskowy Instytut Historyczny - Wydawnictwo Bellona, Warszawa, 1994.
- *Komorowski, Krzysztof*: Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego. Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, 2001.
- *Korboński, Stefan*: Polskie państwo podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945. Świat Książki, Warszawa, 2008.
- *Kovács István*: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél – Pilsudski ... Katyń... Szolidaritás. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói. Magyar Napló, Budapest, 2012.
- *Kovács M. Mária*: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. In: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/kovacs1.htm>

- *Kovács M. Mária*: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizm. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
- *Kowalska, Izabela - Pawińska, Elżbieta* (szerk.): Zbrodnia Katyńska. Bibliografia 1940–2010. Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego - Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2010.
- *Kozłowski, Kazimierz*: Recepcja zbrodni katyńskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. In: Zdzisław Chmielewski (szerk.): Katyń. 55 rocznica zbrodni. Materiały z konferencji naukowej w Szczecinie 21–22 kwietnia 1995. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, Szczecin, 1996.
- *Krawczyk, Maciej*: Literka kłamstwa. Chatyń zamiast Katynia. In: Mówią Wieki. Magazyn Historyczny. 2013. április, Nr 4/13 (639).
- *Kulesza, Witold - Rzepliński, Andrzej* (szerk.): Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944-1956. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Uniwersytet Warszawski - Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa, 2001.
- *Kunert, Andrzej Krzysztof*: Ilustrowany przewodnik po Polsce podziemnej 1939–1945. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1996.
- *Kunert, Andrzej Krzysztof*: Katyń. Ocalona pamięć. Świat Książki - Andrzej Krzysztof Kunert, Warszawa, 2010.
- *Lewandowska, Stanisława*: Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945. Czytelnik, Warszawa, 1982.
- *Lewandowska, Stanisława*: Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1993.
- *Libera, Paweł*: Za kulisami prawdy o Katyniu. In: Mówią Wieki. Magazyn Historyczny. 2013. április, Nr 4/13 (639).
- *Lis, Wojciech* (szerk.): Katyń 1940. Walka o prawdę. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2012.
- *Łącki, Leonard - Sumara, Zdzisław*: Solidarność Tarnowska. Kalendarium 13 XII 1981–1989. Tom II. Ośrodek Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 1978-2010 "Tarnina" w Tarnowie - Dziennik Polski, Tarnów, 2010.
- *Łojek, Jerzy*: Historia prasy polskiej. Prasa polska w latach 1939–1945. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1980.

- *Macedoński, Adam*: Historia Instytutu Katyńskiego w Polsce. In: Zbrodnia nie ukarana. Katyń - Twier - Charków. Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 1996.
- *Macyra, Roman*: Prasa konspiracyjna w kraju Warty w latach 1939–1945. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 2006.
- *Madajczyk, Czesław*: Allgemeine Richtlinien der deutschen Besatzungspolitik in Polen. In: Jacek Andrzej Młynarczyk (szerk.): Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945. Fibre Verlag, Osnabrück, 2009. 40.
- *Maresch, Eugenia*: Katyń 1940. Dowody zdrady zachodu: dokumenty z brytyjskich archiwów. Świat Książki, Warszawa, 2014.
- *Massalski, Adam - Meducki, Stanisław*: Kielce w latach okupacji Hitlerowskiej 1939–1945. Kieleckie Towarzystwo Naukowe - Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo, Wrocław, 2007.
- *Materski, Wojciech*: Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2012.
- *Materski, Wojciech*: Mord Katyński. Siedemdziesiąt lat drogi do prawdy. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa, 2010.
- *Milewski, Wojciech - Sowińska, Teresa*: Solidarność - XXV lat. Studio "ATS" Andrzej Sowiński, Gdańsk, 2000.
- *Murányi Gábor*: Az átkos múlt hetek, 1988–1993. Murányi, 1996.
- *Müller Rolf*: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012.
- *Nagybaczoni Nagy Vilmos*: Végzetes esztendők 1938–45. Átdolgozott, második kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- *Németh István*: Katyń, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország "életterében" (1914–1945). Összegzés és dokumentumok. Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány - L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.
- *Nowak-Jeziorański, Jan*: Powstanie Warszawskie - refleksje po latach. In: Krzysztof Komorowski (szerk.): Operacja "Burza" i powstanie warszawskie 1944. Światowe Związki Żołnierzy Armii Krajowej - Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa, 2004.
- *Orłowski, Mirosław*: Prasa konspiracyjna Stronnictwa Narodowego w latach 1939–1947. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 2006.
- *Ősz Gábor*: A Katyń-szindróma tanítási lehetőségei. In: Iskolakultúra. 1999. (9. évf.) 12. sz. 12-19.
- *Pálfalvi Lajos*: Tény és metafora: A lengyel emigráció prózairodalma, 1945–1980. Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

- *Peska, Roman*: Warszyc. Jeśli padam na kolana, to tylko przed Bogiem! Kłamstwo, prawda i legenda o Komendancie Głównym Konspiracyjnego Wojska Polskiego kapitanie Stanisławie Sojczyńskim "Warszycu" 1945–1947. Oficyna Wydawnicza "Pamięć", Pabianice, 1997.
- *Piekarska, Anna* (szerk.): Zagłada polskich elit. Akcja AB - Katyń. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ściągania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Biuro Edukacji Publicznej, Warszawa, 2006.
- *Piotrowski, Mirosław*: Narodowe siły zbrojne na Lubelszczyźnie 1944–1947. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin, 2009.
- *Polak, Wojciech*: Czas ludzi niepokornych. Niezależny Samorząd Związek Zawodowy "Solidarność" i inne ugrupowania niezależne w Toruniu i Regionie Toruńskim (13 XII 1981 – 4 VI 1989). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2003.
- *Popély Árpád - Simon Attila* (szerk.): A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok 1989–1992. Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- *Przewoźnik, Andrzej - Adamska, Jolanta*: Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć. Świat Książki, Warszawa, 2010.
- *Rainer Pál*: A vészprémi magyar királyi 31-es honvédegyalozred története. In: Vészprémi Szemle. Várostörténeti folyóirat. 5. évf., 1-2. szám, 1997., 6.
- *Romsics Ignác*: A 20. század rövid története. Rubicon Kiadó, Budapest, 2007.
- *Rusak, Elżbieta* (szerk.): Ocaleni z niepamięci. Losy polskich jeńców wojennych obozów NKWD w Kozielsku, Osztaskowie i Starobielsku. Wydawnictwo "Marpress", Gdańsk, 2001.
- *Sanford, George*: Katyń and the Soviet Massacre of 1940. Truth, justice and memory. Basees/Routledge Series on Russian and East European Studies, Routledge, 2005.
- *Schaubs, Martin*: Streitfall Katyn. Die Wahrnehmung des Massakers in der sowjetrussischen, polnischen und westdeutschen Öffentlichkeit 1980–2000. Tectum Verlag, Marburg, 2008.
- *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.
- *Sisa István*: Magyarságtükör. Nemzet határok nélkül. Püski Kiadó, Budapest, 2001.
- *Skórzyński, Jan* (szerk.): Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89. Tom 2. Ośrodek KARTA, Warszawa, 2002.
- *Sowa, Andrzej Leon*: Historia polityczna Polski 1944–1991. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2011.
- *Sowińska, Teresa* (szerk.): Solidarność - XXV lat. Studio "ATS" Andrzej Sowiński, Gdańsk, 2005.
- *Sutarski, Konrad*: Az én Katyńom - Mój Katyń. Püski Kiadó, Budapest, 2010.

- *Sükösd Miklós*: A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban. In: Médiakutató. 2013 nyár. 7-26. http://www.mediakutato.hu/cikk/2013_02_nyar/01_szamizdat_tiposzfera.pdf (letöltve: 2014. 10. 09.)
- *Ślaski, Jerzy*: Polska Walcząca. I-III. Oficyna Wydawnicza Rytm Warszawa, Warszawa, 1999.
- *Śmietanka-Kruszelnicki, Ryszard*: Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Kraków, 2002.
- *Syrek, Wiesław*: Przeciw brunatnemu i czerwonemu zniewoleniu. Józef Cieśla "Topór". Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Krosno, 2009.
- *Szerencsés Károly*: "Az ítélet: halál": Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt ; Batthyány Lajos, Bárdossy László, Imrédy Béla, Szálasi Ferenc, Sztójay Döme, Nagy Imre. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.
- *Szczepański, Tomasz*: PRL a pamięć Katynia. In: Mówią Wieki. Magazyn Historyczny. 2013. április, Nr 4/13 (639).
- *Szuworov, Viktor*: A jégtörő. Hitler, mint eszköz Sztálin terveiben. Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- *Szuworov, Viktor*: Az M-nap. Ki kezdte a második világháborút? Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- *Szuworov, Viktor*: Öngyilkosság. Miért támadta meg Hitler a Szovjetuniót? Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2013.
- *Tabajdi Gábor*: A III/III krónikája. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.
- *Tabajdi Gábor*: Kiegyezés Kádárral. "Szövetségi politika", 1956–1963. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.
- *Tarics Péter*: Egy nép kiáltott... 1956 és a megtorlás. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.
- *Taylor, Alan John Percivale*: A második világháború képes krónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- *Toeplitz, Jerzy* (szerk.): Historia filmu polskiego. Tom III. 1939–1956. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa, 1974.
- *Turonek, Jerzy*: Stosunki polsko-białoruskie w Okręgu Białostockim 1941–1944. In: *Jan Jerzy Milewski - Anna Pyżewska* (szerk.): Stosunki polsko-białoruskie w województwie Białostockim w latach 1939–1956. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa, 2005.
- *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. Corvina Kiadó, Budapest, 1998.

- *Varga Zoltán*: A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944. Debrecen, 1967.
- *Végső István - Simko Balázs*: Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
- *Vincze János*: Dr. Orsós Ferenc professzor igazsága. NDP Kiadó, Budapest, 2012.
- *Vizi E. Szilveszter*: Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége. In: *Magyar Tudomány*. 3. 1994.
- *Wasilewski, Witold*: Kulisy i scena kłamstwa. In: *Mówią Wieki. Magazyn Historyczny*. 2013. április, Nr 4/13 (639).
- *Więckowski, Jerzy Władysław*: Podobwód Armii Krajowej Osiek "Dąb". (Zarys Dziejów). Biblioteka Staszowska, Staszów - Kraków, 2004.
- *Wilkowski, Eugeniusz*: Solidarność na ziemi zamojskiej w latach 1980–1989. Arte - Stowarzyszenia Porozumienie Ziemi Chełmskiej, Chełm, 2009.
- *Woszczyński, Bolesław*: Echa Katynia w świetle archiwaliów. Stan prac nad pozyskiwaniem i publikacją materiałów źródłowych. In: Marek Tarczyński (szerk.): *Zbrodnia Katyńska. Wina i Oskarżenie. Zeszyty Katyńskie Nr. 19*. Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej - Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, 2004.
- *Woźniakowski, Krzysztof*: "Gazeta Ilustrowana" (1940–1945) - polskojęzyczny tygodnik Oberkommando der Wehrmacht dla jeńców polskich w Trzeciej Rzeszy. In: *Rocznik Historii Prasy Polskiej. Tom I (1998), Zeszyt 1-2*. Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 1998.
- *de Zayas, Alfred M.*: Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle. Dokumentation alliierter Kriegsverbrechen im Zweiten Weltkrieg. Universitas Verlag, München, 2001.
- *Zajac "Celina", Mieczysław*: Prasa w systemie niemieckiej propagandy. Wydawnictwo Stowarzyszenia "Dom Sierot Żydowskich im. Amalii Wasserbergowej" w Krakowie, Kraków, 1997.
- *Żabowski, Janusz Leszek*: Płońska konspiracja patriotyczna 1939–1956. Związek Żołnierzy Narodowych Sił Zbrojnych, Warszawa, 2003.
- Katalog Wystaw. Instytut Pamięci Narodowej - Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Warszawa, 2007.
- Kłamstwo katyńskie. W 60 lat po zbrodni. Katalog wystawy 8 kwietnia – 15 maja 2000. Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego - Instytut Jana Pawła II - Instytut Katyński w Polsce - Muzeum Historii Fotografii w Krakowie, Kraków, 2000.
- Pomniki i Miejsca Pamięci Narodowej. Przewodnik. I-II. Oddział PTTK "Ziemi Tarnowskiej", Tarnów, 2007.

- Solidarność. XX lat historii. Oficyna Wydawnicza Volumen. Tysol Sp. z O. O., Warszawa, 2000.

A szerzőnek a témában megjelent publikációi

- *Mester Attila*: Orsós Ferenc - A katyáni vizsgálóbizottság debreceni tagja. In: Debreceni Szemle. 2011/3.

- *Mester Attila*: Orsós Ferenc professzor és a politika. In: *Barta Róbert - Kerepeszki Róbert - Szendrei Ákos* (szerk.): Hallgatói Műhelytanulmányok 1. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kart Történelmi Intézet, Debrecen, 2012.

- *Mester Attila*: A katyáni mészárlás megítélésének változása Orsós Ferenc szakvéleménye tükrében. In: Forisek Péter - Hajdúfi Orsolya - Szabó-Zsoldos Gábor - Szendrei Ákos (szerk.): Hallgatói Műhelytanulmányok 2. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2013.

- *Mester Attila*: A katyáni tömeggyilkosság és Magyarország. In: Hajdúsági Tükör. 5. évf. 2. sz., 2012. jún. 22.

- *Mester Attila*: Dr. Orsós Ferenc - Tudós az embertelenségben. I-II. In: Hajdúsági Tükör. 7. évf. 1. sz., 2014. március 15.; 7. évf. 2. sz. 2014. június 30.

- *Mester Attila*: Lengyel-magyar kapcsolatokat illető elképzelések a vilnai "Słowo" hasábjain (1922–1939). In: Klió. 2014/4.